

MTA Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Világgazdasági Kutatásokért
Alapítvány

ELVESZETT ILLÚZIÓK A VILÁGGAZDASÁG TARTÓS VÁLSÁGÁRÓL

TANULMÁNYKÖTET FÓTI GÁBOR KOLLÉGÁNK EMLÉKÉRE

Szerkesztette
Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba

2012

MTA Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont
Világgaazdasági Intézet

Világgaazdasági Kutatásokért
Alapítvány

ELVESZETT ILLÚZIÓK
A VILÁGGAZDASÁG TARTÓS VÁLSÁGÁRÓL
TANULMÁNYKÖTET FÓTI GÁBOR KOLLÉGÁNK EMLÉKÉRE

Szerkesztette

Farkas Péter – Meisel Sándor – Weiner Csaba

Budapest
2012

Fóti Gábor (1957–2011)

© MTA KRTK, 2012
© Szerzők, 2012
© Szerkesztők, 2012

A kiadást támogatta: Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány

ISBN 978-963-301-583-4

Tördelőszerkesztő: Paksai Béláné
Angol nyelvi lektor: David Ellison

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet
H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.
 vki@krtk.mta.hu
www.vki.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Túlélni a válságot! Előszó <i>Kiss Judit</i>	9
Davos 2012: várakozások, kilátások és következtetések <i>Simai Mihály</i>	11
A világgazdasági válság elhúzódásának mélyebb okairól A pénzügyi egyensúlytalanságok és a modell <i>Farkas Péter</i>	26
A fejlődést generáló állam lehetőségei és korlátai az elhúzódó válságproblémák közepette <i>Kőrösi István</i>	49
A bankszabályozás visszatérő problémái a Bázeli III szabályo- záscsomag tükrében <i>Biedermann Zsuzsánna</i>	71
Túljutott a válságon a világkereskedelem? <i>Kiss Judit</i>	90
Válaszúton az európai integráció <i>Inotai András</i>	118
Eurosz(k)epszis Az optimális valutaövezet elmélete és az euró gyakorlata <i>Artner Annamária – Róna Péter</i>	143
Az euró-zóna adósságválságáról és az ebből fakadó problémákról <i>Rácz Margit</i>	164

Olaszország és a válság <i>Somai Miklós</i>	185
Portugália és Spanyolország – strukturális problémák és az elhúzódó válság <i>Éltető Andrea</i>	201
Válság és válságkezelés a visegrádi országokban <i>Novák Tamás</i>	218
A balti országok az elhúzódó világgazdasági válságban <i>Meisel Sándor</i>	238
Orientációs és integrációs dilemmák a posztszovjet térségben – mit hozott a válság? <i>Ludvig Zsuzsa</i>	258
A válságjelenségek az arab világban Az „arab tavasz” gazdasági vonatkozásai <i>Szigetvári Tamás</i>	283
English summaries.....	305

LOST ILLUSIONS
ON THE LONG LASTING CRISIS
OF THE WORLD ECONOMY

STUDIES IN MEMORY OF OUR LATE COLLEAGUE GÁBOR FÓTI

TABLE OF ENGLISH SUMMARIES

Davos 2012: Expectations, prospects and implications <i>Mihály Simai</i>	305
The deeper reasons for the ongoing world economic crisis: Financial anti-equilibriums and the model <i>Péter Farkas</i>	305
Opportunities and limits for state development stimulation under prolonged crisis <i>István Kőrösi</i>	306
Recurring problems of financial regulation in light of the Basel III rules <i>Zsuzsánna Biedermann</i>	307
Has world trade recovered from the financial and economic crisis? <i>Judit Kiss</i>	307

The European integration at the crossroads	
<i>András Inotai</i>	308
Euro(c)epsis: The theory of optimum currency areas and the practice of the euro	
<i>Annamária Artner – Péter Róna</i>	308
On the crisis of the eurozone and about its consequences	
<i>Margit Rác</i>	309
Italy and the crisis	
<i>Miklós Somai</i>	309
Portugal and Spain: Structural problems and long-lasting crisis	
<i>Andrea Élteső</i>	310
Crisis and crisis management in the V4 countries	
<i>Tamás Novák</i>	310
The Baltic States in the protracted crisis	
<i>Sándor Meisel</i>	311
Orientation and integration dilemmas in post-Soviet space: Consequences of the world economic crisis	
<i>Zsuzsa Ludvig</i>	311
Crisis in the Arab world: Economic aspects of the “Arab spring”	
<i>Tamás Szigetvári</i>	312

TÚLÉLNI A VÁLSÁGOT!

ELŐSZÓ

E kötet kiadásának aktualitását három, egymástól független, de mindenképpen szomorú esemény adja.

2011 novemberében tragikus hirtelenséggel meghalt az a kollégánk, aki több évtizeden keresztül szerkesztette kiadványainkat, s akinek hiányát éppen a jelen tanulmánygyűjtemény összeállításakor éreztük meg leginkább. Ténylegesen most éltük át, hogy milyen nehezen pótolható munkát végzett *Fóti Gábor* hosszú évtizedeken keresztül. Reméljük, hogy az emlékének ajánlott kötetben nem talál sok hibát, javítanivalót, s legalább olyan elégedett lesz, mintha ő készítette volna.

A 2011-es év vége nemcsak Fóti Gábor családjá életében hozott drámai változásokat, de Fóti Gábor munkahelyén, az *MTA Világgazdasági Kutatóintézetében* (VKI) is. A *Bognár József* professzor kezdeményezésére mintegy negyven éve alapított intézet nemcsak az általa bevezetett fogalom, a világgazdasági korszakváltás, de az általa éppenhogy csak megélt politikai és gazdasági rendszerváltás éveiben is sikerrel őrizte meg politikai és gazdasági függetlenségét, integritását. Az alapító aligha gondolta volna, hogy másfél évtizeddel a halála után – amikor a globalizáció folyamata felgyorsult, és Magyarország a korábbiaknál is sokkal nagyobb mértékben integrálódott a világgazdaságba – kevésbé lesz igény független világgazdasági kutatásokra. Holott az immáron negyedik éve tartó világgazdasági válság – amely alapvetően határozza meg az ország politikai és gazdasági mozgásterét – azt igényli, hogy minél alaposabban feltárjuk a válság mibenlétét, a kialakulásához vezető okokat, a válság gazdasági, politikai és társadalmi következményeit, a válságkezelés módozatait s mindezeknek a magyar gazdaságra, társadalomra gyakorolt hatásait. Többek között ez lenne a megújuló Világgazdasági Intézet alapvető közfeladata, amelynek ellátásához kiszámítható gazdasági és intézményi környezetre lenne szüksége.

Reméljük, hogy a kötetünk meggyőző bizonyítékul szolgál arra, hogy az *MTA KRTK Világgazdasági Intézet* magas színvonalon képes tudományos közfeladatát ellátni, még akkor is, ha tudjuk, hogy Fóti Gábor hozzájárulását aligha sikerült pótolnunk. Munkája és személye még sokáig fog hiányozni!

A VKI-kollektíva nevében:

Kiss Judit
igazgató

DAVOS 2012: VÁRAKOZÁSOK, KILÁTÁSOK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Simai Mihály

A davosi világkonferenciák jelentőségét a kutatók és elemzők számára egyrészt részvevőinek a világgazdasági és politikai folyamatokat befolyásoló döntésekben való meghatározó szerepe emeli ki. Másrészt a rendezvény lényeges következtetések levonására ad alkalmat arról, hogy a gazdasági rendszerben döntő szerepet játszó személyiségek miként gondolkodnak a valós helyzetről és a kilátásokról, vagyis a főbb problémák jellegéről és a változások várható irányáról. Ezért is foglalkozik a Világgazdasági Intézet rendszeresen a Világgazdasági Fórummal. A Világgazdasági Fórum előadásaiból és vitáiból kitűnik az elit körében uralkodó globális társadalomfilozófia, amely értékviszonyokhoz, az adott időszakban uralkodó világpolitikai, világgazdasági és társadalmi légkörből levonható hosszú távú következtetésekhez kötődik. Napirendre kerülnek azoknak a kutatásokra és előzetes vitákra épülő jelentéseknek legfontosabb következtetései is, amelyeket írásban is előterjesztenek. Szintén lényegesek a nagy társaságok vezetőinek a világgazdaság és a nemzetközi politika rövid távú témaival kapcsolatos állásfoglalásai. Ezek bizonyos tekintetben rányomják bélyegüket a világkonferencia légkörére. A légkört 2011 elején például még az általános optimizmus uralta. Egy évvel később, 2012-ben azonban a borúlátás jellemezte a plenáris előadásokat, éppúgy, mint a panelek bevezetőit és vitáit. A kivételt ez alól néhány óriásvállalat vezetője képviselte. E cégek főleg nem pénzügyi társaságok, amelyek viszonylag sikeresen konszolidálták helyzetüket a „nagy válság” után, átszervezték irányítási hálózatukat, leépítették a feleslegesnek tartott munkaerőt, átirányították külföldi befektetéseiket a világ gyorsan fejlődő térségeibe és esetleg tevékenységük profilját is módosították.

1) A „nagy átalakulás” értelmezése

A Világgazdasági Fórum címszava 2012-ben a „Great Transformation”, vagyis a „nagy átalakulás” volt. Úgy tűnik, a szervezőket befolyásolhatta Polányi Károlynak, a híres magyar származású közgazdásznak a munkája, sőt bizonyos fokig gondolatrendszere is, aki 1944-ben megjelent azonos című könyvében az ortodox liberális elméletekkel szemben azt hangsúlyozta, hogy a piaci társadalom nem fenntartható, mert súlyos károkat okoz az emberiségnek és a természetnek. Nem tagadta, hogy a kapitalizmus példátlan anyagi gazdagságot fejlesztett ki, álláspontja szerint azonban erős modern államra van szükség, amely képes a versenyre épülő kapitalizmus rendszerében végrehajtani a káros következményeket enyhítő változásokat.

Aligha vitatható, hogy Polányi gondolatai különösen időszerűek a XXI. század második évtizedében, húsz évvel a Szovjetunió szétesése és a szocialista rendszerek összeomlása után, amikor az emberiség már tapasztalhatta annak a világrendnek működését, amelyet a világkapitalizmus globális dominanciája határoz meg. Nemcsak a társadalomtudományok keresnek választ olyan kérdésekre, hogy például mennyiben és milyen tényezők hatására változhat a jövőben a kapitalizmus, illetve milyen hiteles alternatívákat ajánlhatnak az emberiségnek a piaci rendszer különböző modelljei, hanem ezt vizsgálják a globális politikai és gazdasági elit képviselői is. Lényeges és rendszeresen visszatérő témák Davosban az olyan kérdések, hogy a hagyományos kockázati tényezők mellett milyen új fenyegetésekkel kell számolni. Ehhez kapcsolódik az a dilemma is, hogy milyen feltételek mellett növelheti biztonságát az emberiség, vagy éppen ellenkezőleg: mikor válnak a kockázati tényezők új kezelhetetlen problémák, a sebezhetőség új tényezőinek forrásává? A davosi konferencia résztvevőit hosszabb távlatokban foglalkoztató alapkérdések között ugyancsak fontos és rendszeresen felbukkan az is, hogy az adott időszakban melyek a fejlődés fenntarthatósága szempontjából a központi feladatok. Mindezekon túl 2012-ben természetesen a „nagy válság” globális és európai összefüggései is meghatározó témaként kerültek a bevezető előadások és a panelek napirendjére.

A Világgazdasági Fórum 2012. évi tanácskozását, amelyen 100 országból több mint 2600 politikus, üzletember, nemzetközi szervezeti vezető, mintegy 40 államfő és kormányfő vett részt, Angela Merkel német kancellár nyitotta meg. Beszédének központi témája érthetően Európa és az európai válsághelyzet volt. A globális feltételrendszerből kiindulva kifejtette, hogy történtek ugyan jelentős közös lépések a válság elmélyülésének és kiszélesedésének megakadályozása és a bankrendszer stabilizálása érde-

kében, ez azonban még kevés. A világ államai nem tanultak eleget, nem vonták le a jövőre vonatkozó szükséges következtetéseket. Még nem találta meg az utat annak megakadályozásához, hogy súlyos és visszafordíthatatlan károk keletkezzenek. Különösen nagy szükség van arra, hogy Európa begyógyítsa a válság ütötte sebeket. Angela Merkel kifejtette, hogy eljött az idő Európa hatalmas és sikeres politikai projektjének, az Európai Uniónak továbbfejlesztésére. Felvázolta ezzel kapcsolatos koncepcióját, amelynek lényeges pontjai: a demográfiai folyamatok kezelése, a költségvetések fenntartható stabilitása, a foglalkoztatottságnak a versenyképesség javításával összekapcsolt növelése, a szolidaritás és az uniós szintű együttműködés erősítése.

A bevezetőhöz kapcsolódott az ENSZ főtitkárának felszólalása, aki a globális rendszert vizsgálva kifejtette: a XXI. század első évtizedének eddigi fejleményei arra utalnak, hogy növekedett a szakadék a problémák kezeléséhez szükséges döntések és a tényleges cselekvés között. Szerinte ez nagyrészt a demográfiai, politikai, gazdasági és társadalmi problémák jellegéből, a hagyományos konfliktusok újjáéledéséből és újak megjelenéséből, valamint a növekvő tudás mellett a tudatlanság új elemeinek megjelenéséből következik.

2) A kapitalizmus új modelljéről

A Világgazdasági Fórum tanácskozásának alapvető céljait és új filozófiáját Klaus Schwab professzor, a rendszeres davosi konferenciák elindítója fejtette ki előadásában. Mint ismeretes, a rendezvény 1971-ben Menedzser Világfórumként kezdte el működését. Évekkel később az ő kezdeményezésére alakult át exkluzív társadalmi szervezetté, amely a hidegháború akkori szakaszában a globális dialógus számára kívánt lehetőséget teremteni. Schwab professzor előadásának fő tézise az volt, hogy a XX. századi kapitalizmus modellje nem alkalmas a XXI. század problémáinak, kihívásainak kezelésére. Ezért új modell kialakításának szükségességét hangsúlyozta. Kifejtette, hogy a világ kormányzásában nincs olyan globális döntési modell, amely nemcsak a geopolitikai és geoökonómiai hatalmi struktúrában végbement változásokkal képes számolni, hanem minden szinten integrálja a társadalmak érdekeit is. Modellváltásra van szükség a professzor szerint azért is, mert a globalizáció és a technikai fejlődés új hullámának következményeit hozzá kell igazítani a világ szociális problémáinak kezeléséhez. A globális egyenlőtlenségek és a munkanélküliség növekedése nem tartható tovább, mert világszerte tapasztalt társadalmi tiltakozást vált ki. Át kell gondolni ezért a hagyományos hozzáállást a gazdasági növekedés és a verseny fogalmához, valamint a piaci behatolás céljaihoz. Felül kell

vizsgálni mindezek társadalmi és környezeti árát, a nyereségek megoszlását, továbbá következményeit a kulturális örökségünkre, a családokra és az egyénekre. Nem lehet olyan gazdaságot fenntartani, amely csupán a részvényesek érdekeire épít. Modellváltásra van szükség Schwab professzor szerint a munkahelyteremtés fontossága miatt is. A gazdasági növekedés lassú, a termelékenység gyorsan nő, és nem csak a válság miatt magas a munkanélküliek száma. Az is világos, hogy a következő évtizedben sok százmillió ember lép a munkaerőpiacra. Különösen fontos a fiatalokat sújtó katasztrofális munkanélküliség kezelése. Változásokra van szükség az oktatási rendszerben, a vállalkozói kockázatvállalásban, és meg kell teremteni a nemek közötti tényleges egyenlőséget. Véleménye szerint a jövőben a versenyképességet célzó minden nemzeti és üzleti modellben nem a tőkének, hanem a képességnek kell meghatározóvá válnia. A transzformációt ennek alapján úgy definiálta, mint áttérést a kapitalizmusról a talentizmusra, vagyis a képességekre épülő társadalomra.

Mennyire reális Schwab professzor diagnózisa és normatív elképzelése a modellváltásról, a talentizmusra épülő kapitalizmusról?

3) A világkapitalizmus jövője a XXI. században

A válasz nem könnyű. Nem elég hangzatos célokat megfogalmazni a jövőről. A jelen realitásaiból kell kiindulni, s meg kellene határozni a célok megvalósításához szükséges utat is. Maga a kiindulás, a XXI. század kapitalizmusának jellemzése is igen nehéz feladat. Figyelembe kell venni mindenekelőtt azt, hogy a globális kapitalista rendszer számos területen és jelentős mértékben különbözik attól a kapitalizmustól, amelynek egységét először az októberi forradalom törte meg, majd a második világháború után végbement társadalmi és hatalmi változások módosították. A XXI. század globális kapitalizmusa – mint rendszer – lényegesen differenciáltabb a múlt évszázadihoz képest.

Az államok keretében mélyreható társadalmi változások mennek végbe. A világ és Magyarország népessége is egyre inkább három csoportra oszlik: azokra, akik a globalizálódó rendszerek részei, illetve ahhoz kapcsolódnak, azokra, akik ebből gyakorlatilag tartósan vagy végérvényesen kirekednek, valamint a közbensőkre, akik előbb-utóbb vagy a „globalizáltakhoz” vagy pedig a kirekedtekhez csatlakoznak, illetve csapódnak. A globális urbanizációs folyamat sem egyszerűen a településrendszert alakítja át, hanem jelentős társadalmi szerkezeti változásokat is eredményez.

Átalakulóban vannak a világkapitalizmus politikai és gazdasági hatalmi viszonyai, s a változások meghatározzák a következő évtizedek globális

folyamatait. A történelmi tapasztalatok szerint a hatalmi viszonyok átalakulása sohasem vezethető vissza csupán egy tényezőre, hanem rendszerint több belső és külső, gazdasági és politikai elem összehatásának következménye. Emellett, hacsak nem gyors összeomlás (például háborús vereség vagy forradalom) eredményezi egy vezető hatalom háttérbe szorulását, a folyamat rendszerint hosszabb történelmi szakaszt ölel fel.

Az átmenet az egyik hatalmi struktúrából a másikba természetesen nem függetleníthető annak a világrendnek a sajátosságaitól, amelyben a folyamat zajlik. Nyilvánvaló, hogy abban a világrendben, amelyre a gyarmatbirodalmak voltak jellemzőek, másképpen zajlott le az átmenet Anglia vezető szerepétől az amerikai hegemonia kialakulásához. A hatalmi struktúra átalakulásának politikai és gazdasági folyamatai önállóan és összefonódva hatnak. A politikai rendszerben legtöbbször megnő a bizonytalanság az átalakulás során, feszültségek, konfliktusok, háborúk jelezhetik és kísérhetik a változásokat.

A nemzetközi rendszerben a kapitalizmus különböző modelljei léteznek és versengenek. Gyakran angolszász típusúnak tekintik azt a szabályozott szabad piacgazdaságot, amely főként az USA-ra jellemző, de bizonyos elemei megtalálhatók az angol kapitalizmusban is. Nyugat-Európában a jóléti állam sajátos formája alakult ki, amely részben a korábban született szociális piacgazdaságból fejlődött ki. Ázsiában a kooperatív-korporatív piacgazdaság lett a jellegzetes rendszer. Oroszországban egy sajátos állammonopolista kapitalizmus alakult ki. A kínai kapitalizmus, a fejlődő világban és a volt szocialista országokban működő rendszerek szintén sajátos formációk. A kapitalizmus különböző válfajaiban és reinkarnációiban történelmi és társadalmi sajátosságok, a fejlettségi szint különbségei és más gazdasági adottságok játszanak továbbra is szerepet. A kapitalizmus differenciálódását tovább erősíti az is, hogy a hagyományos fejlett világ mellett a korábban elmaradott térségekben kialakultak a tudományos és technikai fejlődés új világcentrumai. Kína és India hatalmas erőfeszítéseket tesz tudományos és műszaki fejlődésük érdekében, nem utolsósorban az említett területeken végrehajtott hatalmas befektetéseikkel és képzési rendszerük radikális javításával. A technika földrajzának kibontakozóban lévő globális átalakulása további minőségi ugrást eredményezhet Latin-Amerikában is. Az Egyesült Államok lehetőségei jók arra, hogy megtartsa vezető szerepét a tudományos és technikai fejlődésben. Az Európai Unió államai azonban súlyos versenyhátrányba kerülhetnek, s Ázsia mögé súlylyedhetnek. A rendszerek differenciálódásával egyidejűleg, a XX. század második felében a kapitalista szisztéma gyors ütemben globalizálódott, az államok gazdasága történelmileg is példátlan mértékben vált nemzetközivé, és a világ gazdaság lényegesen integráltabb lett.

A nemzetköziesedés motorjai között a nemzetközi gazdaságban továbbra is igen fontos szereplők a transznacionális társaságok (TNT-k). A nemzeti és a globális innovációs-termelési folyamatban elfoglalt jelentős he-

lyük, hatalmas tőkeerejük és globális termelési és értékesítési hálózatuk révén egyre nagyobb mértékben növelik befolyásukat. A transznacionális társaságok rendszerében egyrészt várható, hogy nő a „globális” társaságok száma, másrészt a fúziók és akvizíciók révén további vállalatok tesznek szert nagy piaci erőre a termelés és a pénzügyek, valamint egyéb szolgáltatások terén. A XXI. század jelenlegi szakaszában nincs a nemzetközi piaci rendszernek egyetlen más olyan intézménye sem, amely hasonló mértékű szerepet játszhatna a világgazdaság működésében, fejlődésében, a piaci érdek- és értékviszonyok globális terjedésében. Ez messze túlmutat a közvetlen külföldi befektetéseken és azok fontosságán, amire gyakran leszűkítik a TNT-k szerepét. A 2011-es adatok szerint a TNT-k külföldön működő vállalatainak üzleti forgalma a világ bruttó termékének 60 százalékát, a világ áruexportjának pedig kétszeresét tette ki. A TNT-k döntő befolyást gyakorolnak a globalizáció folyamataira éppúgy, mint a gazdaságok mikroszintjén működő, a fejlett technikához és a hitelrendszerhez kapcsolódó kis- és középvállalatok fejlődésére. Globális méretekben sok százezer kis- és középvállalat (egyes országokra vonatkozó adatok szerint az ilyen vállalatok több mint egynegyede) a TNT-k beszállítója. Még nagyobb a cégek száma, amelyek finanszírozásában, technikai fejlesztésében a TNT-k valamilyen szerepet töltenek be. A transznacionális társaságok és a kisvállalatok közötti kapcsolatok a globális gazdaságban az elmúlt évtizedekben tovább bővültek annak eredményeként is, hogy például Indiában, Kínában és sok más kevésbé fejlett országban kisvállalatok százezrei végeznek bér munkát a hatalmas globális kiskereskedelmi hálózatok számára. Aligha valószínű, hogy a válság nyomán a globális piacgazdaságnak olyan modellje alakulhat ki, amely ellentétes lenne a nemzetközi társaságok érdekeivel. Az új transznacionális cégek között gyorsan nő az ázsiai térségből kifejlődő társaságok aránya.

További feszültségek forrásává válhat az érdekviszonyok differenciálódása, a nemzetközi piaci lehetőségekért, valamint a nyersanyagokért és az új technikaért folytatott verseny új szakasza. A XXI. század egyik döntő kérdése nemcsak az, hogy milyen ütemben folytatódik az államok összekapcsolódása az információk, a technika, a tőke, az áruk, a szolgáltatások és az emberek nemzetközi áramlásának növekedése nyomán, hanem az is, miképpen tudja a világ kezelni ennek gazdasági és társadalmi következményeit.

A rendszerek transzformációjával összefüggésben igen sok kérdésre kellene választ keresni és találni. Mennyiben és milyen tényezők hatására változhatnak a jövőben a kapitalizmus ma létező különböző modelljei, illetve milyen hiteles alternatívákat ajánlhatnak azok a modellek az emberiségnek, amelyeket Schwab professzor javasolt? Mennyiben és milyen problémákra jelenthetnek megoldást a globalizáció további folyamatai, illetve a válságok hatására végbemenő esetleges „deglobalizációs lépések”? Milyen feltételek mellett növelheti az emberiség a biztonságát, vagy

éppen ellenkezőleg, mikor válik a világfejlődés új, kezelhetetlen problémák, a sebezhetőség új tényezőinek forrásává?

A XXI. század világát – legalábbis a belátható évtizedeket – sokan a növekvő bizonytalanság és káosz, a kiszámíthatatlanság és a komplexitás koraként jellemzik. A múltban sem volt egyszerű a rendszer jövőjének felvázolása. A leegyszerűsített, dogmatikus és egy adott kor extrapolálására épült vélemények szükségképpen kudarcot vallottak. A kapitalizmus eddigi története nem más, mint a különféle válságok és azok kezelésére, megoldására kifejlesztett egyre újabb társadalmi technikák, gazdasági és institucionális eszközök sorozata. A rendszer ezzel kapcsolatos lehetőségeit óhatatlanul korlátozták a különböző korszakok érdekviszonyai, társadalmi és intézményi feltételei, valamint az ezek által meghatározott felismerések. Belső és olyan külső tényezők, mint a XX. században létező szocializmus, sajátos módon ösztönözték a kapitalista szisztéma társadalmi problémákat kezelő képességének fejlődését. Lehetnek-e ilyen befolyásoló tényezők a XXI. században? A XXI. század egyik fontos kérdése, hogy történelmi távlatokban a korlátok szűkülnek vagy bővülnek.

Még a részleges válaszhoz is szükséges néhány alapvető fontosságú történelmi kihívás felvázolása.

4) Új kihívások és lehetséges válaszok

A világ lakóinak túlnyomó többsége – ezen belül különösen a föld népességének nagyobb részét alkotó fejlődő világ népei, amelyek 2050-re az emberiség 90 százalékát teszik majd ki – jobban szeretne élni, tudatosan törekszik életviszonyainak javítására. Ebben a világban az eddigiekhez hasonlóan egyetlen olyan irányzat sem tud jelentős sikereket elérni, amely akár környezeti megfontolásokból, akár pedig morális alapon szeretné korlátozni vagy csökkenteni az anyagi javak fogyasztását. Nemzeti keretek között általában csak „növekedésbarát” vagy „növekedésorientált” rendszerek és politikások számíthatnak sikerre. A növekedésorientáció fontossága még nagyobb lesz annak nyomán, hogy sok fejlődő ország közeledik a közepes fejlettség szintjéhez, s a kialakuló és bővülő középosztály mellett a lakosság egyre szélesebb rétegei rendelkeznek elegendő jövedelemmel ahhoz, hogy az elemi szükségleteiken túlmenően is növeljék fogyasztásukat.

Tekintettel a nagy globális egyenlőtlenségekre a gazdasági növekedés nem fogja szükségképpen és számottevően enyhíteni a világ előtt álló olyan problémák nyomását, mint a szegénység. A XXI. század jelenlegi szakaszának egyik fontos jellemzője ugyanis az, hogy a szegények és a gazdagok közötti szakadék világméretekben hatalmas, ráadásul az elmúlt

két évtizedben még tovább nőtt. A korábbi évszázadokban nem voltak ilyen óriási különbségek és szakadékok az államok között a jövedelem és vagyonmegoszlás, a gazdaság, a tudomány és a technika fejlettségét illetően. Az államok közötti növekvő vagyoni és jövedelemelosztási egyenlőtlenségek egyik fontos következménye, hogy a gazdasági növekedés kedvező hatásai is egyenlőtlenül oszlanak meg. Gyorsabban és nagyobb mértékben részesülnek a növekedés eredményeiből a jómódúak, ennél sokkal lassabban és kisebb mértékben a szegényebb rétegek. A Világbank szakemberei a szegénységre vonatkozó globális adatokra támaszkodva újabban azt állítják, hogy komoly mértékben csökkent a szegények száma. Az évtizedekkel ezelőtt kialakított és az 1,25 vagy akár kétdollárnyi egy főre számított jövedelmekre hivatkozó mutatók a XXI. században már nem reálisak, mert a globális inflációs folyamat a létminimumokat is befolyásolta. A szegénység jelentősebb csökkenéséhez a mai elosztási viszonyok mellett tartósan magasabb ütemű fejlődésre van szükség. Erre viszont csak néhány ország volt képes az elmúlt évtizedekben, mindenekelőtt Kína és India.

Alapvető fontosságú kérdés természetesen, hogy elkerülhetőek-e a társadalmi egyenlőtlenségek a piaci rendszerben. Nyilvánvaló, hogy a világ, amely a piaci rendszer alapján működik, eleve feltételez és eltér bizonyos egyenlőtlenségeket, amelyek a tulajdonviszonyokból, a jövedelmek közötti különbségekből erednek. A XXI. században sokkal több politikus ismerte fel, és a nemzetközi szervezetek, valamint az egyházak szintén hangsúlyozzák dokumentumaikban, hogy az egyenlőtlenségek nagyfokú kiéleződése, a szegénység és a nyomor növekedése, a mélynyomor állandósulása, a társadalmi mobilitás lehetőségének hiánya, a társadalmi kirekesztettség végső soron aláássa az adott rendszerek és társadalmak működőképességét, fenntarthatóságát. Sok egyedi tényezőtől is függ, hogy egy adott országban a társadalom mikor éri el ezt a szintet. A struktúrák megmerevedése, a társadalmi mobilitás hiánya, a „kirekesztettek” és az elesettek arányának jelentős növekedése képezheti ilyen helyzethez azt a közeget, amelyben már jelentős feszültségek alakulhatnak ki.

A XXI. század elején a kapitalizmus jövőjével kapcsolatban természetesen nemcsak Davosban fogalmaztak meg lehetséges és kívánatos alternatívákat. A vitákban helyet kaptak különböző gondolatok és irányzatok, amelyek akár a társadalomtudományokban, akár a társadalmi mozgalmakban is megjelennek. Ezek közül csak néhányat említek.

Az egyik irányzat a rendszer humanizálását tekinti alapvető fontosságúnak. Ennek centrumában az egyenlőségre, az emberi jogokra, a háború és erőszak nélküli fejlődésre épülő úgynevezett pluralista és szociális világ koncepciója áll. Ebben összecseng a szociáldemokrácia, a zöld mozgalmak nézete a kereszténység egyes irányzataival és különböző tudományos csoportok, mint például a Római Klub véleményével, melyek elérhetőnek tartják egy emberibb világ létrehozását. Ettől sok tekintetben eltér egy másik, a piac értékítéletére épülő megközelítés, amely – ha nem is vallja többé a

piac mindenhatóságát, de – a jövő globális kapitalista rendszerében is a versenyképességet tartja meghatározónak és az egyéni jólét legfőbb forrásának. Egyesek ezt azonosítják a transznacionális társaságok ideológiájával és a társadalmi darwinizmus nemzetközi megfogalmazódásaként fogják fel. Nagyrészt természetesnek tekintik a globális versenyt, elfogadják, sőt maximálisan hasznosítani igyekeznek a globális egyenlőtlenségeket, ellenzik a nagymértékű globális redisztribúciót a szociális problémák enyhítése érdekében. Lényegében teljesen szembelyezkednek a szociális világ koncepciójával, az emberi tényezőt sok tekintetben csak annyiban tekintik fontosnak, amennyiben az emberi tőke felhalmozását segíti. Valószínű, s erre utaltak a viták is Davosban, hogy a jövőben folytatódni fog, sőt erősödik a törekvés valamilyen új, általános globális erkölcsi normák kialakítására és érvényesítésére. Ezek a szorgalomra, a józanságra, a becsületességre építenek, olyan technokrata erkölcsre, amelynek középpontja a teljesítmény és a „felvilágosult önérték”. Különlegesen fontos kérdés, miképp érvényesülhet ilyen „felvilágosult önérték”, s milyen feltételek mellett valósítható meg az a piaci rendszer, amely olyan általános emberi erkölcsi normákon és értékeken nyugszik, mint a humanizmus, a szolidaritás, a gyengék és elesettek támogatása, a közérdek tisztelete, a másság elismerése és tűrése, az erőszak elvetése.

A jövő kihívásai között feltétlenül számolni kell a társadalmak átrétegződésével, az úgynevezett civil társadalom fontosságának növekedésével a politika mikroszférájában. Ez döntő tényező lehet a demokrácia globális terjedésében és fenntarthatóságában is. A civil társadalom – az erre vonatkozó klasszikus elméletek megfogalmazóinál – a polgári társadalmat jelentette, amely a tőkés fejlődés eredményeként formálódott. A társadalomtudományok a civil társadalmat hagyományosan a demokrácia egyik alapvető bázisaként kezelik. A civil társadalom lényege a másság, a sokféleség és az autonómia elismerése. A civil társadalom szerepet játszhat a demokrácia fenntartásában, de csak olyan mértékben, amennyire a demokrácia fejlettsége lehetővé teszi. A demokrácia kitűnő lehetőségeket teremt a társadalom kisebb csoportjai számára identitásuk, érdekeik, értékeik jobb artikulálására és védelmére, más csoportokkal való szembeállítására, a hatalom vertikális újraelosztására. A nemzeti vagy csoportkultúrákra nehezedő globalizációs nyomás erősítheti az ezzel kapcsolatos konfliktusokat. Igen fontos kérdéssé válik a jog és a rend, amelyek keretében az egyének, az intézmények és szervezetek közös ügyeiket intézik oly módon, hogy a közös és ellentétes érdekeket és nézeteket egymással összeférhetővé teszik, és megfelelő módon kezelni tudják a társadalmi ellentéteket, a kockázati tényezőket és a változásokat. Ennek főbb komponensei a demokratikus, pluralista társadalmi struktúra, a legitim központi kormány és az önkormányzatok. A demokratikus, pluralista politikai struktúra sokdimenziós szerepet hivatott betölteni a rend formálásban: ütköző és döntőbíró a kormány és a társadalom között, a politikai normák kialakításának

szimbóluma, a társadalmi részvétel eszköze a normák megformálásában, az azonos érdekű társadalmi csoportok integrátora, az eltérő érdekek ütköztetője, a többség és a kisebbség viszonyának ápolója és a társadalmi változások bábasszonya. Ezért is lényeges kérdés a rend szempontjából a parlamenti demokrácia megfelelő működése és működtetése. A kormányokat nemcsak hatalomra kerülésük demokratikus módja legitimálja, hanem a hatalom gyakorlásának jellege és cselekedeteinek következményei is.¹ A kulturális tényezők és a hagyományok ereje ugyancsak igen lényeges meghatározó elemei a XXI. századi differenciálódó társadalmak civil szférájának. Különös jelentőségük van például a fundamentalista irányzatoknak, főleg olyan időszakban, amikor az egyre áttekinthetlenebbé váló folyamatok bomlasztják a hagyományos identitást, és az elidegenedés forrásai valószínűleg növekednek. Erősödhet a nemzetiségi, etnikai és vallási megosztottság, új szekták jelennek meg, kihaltak vélt kultúrák kelnek életre. Ugyanakkor, amint Schwab professzor bevezetője hangsúlyozta, olyan modell kifejlesztésére lenne szükség, amely tekintetbe veszi, hogy multikulturális, etnikai és vallási szempontból is sokrétű világban kell egymás mellett élnünk. Az uralkodó értékviszonyokat a sokarcú világhoz kellene igazítani, ami hatalmas kihívás a nemzetközi szervezetek, az államok és az egyének számára.

5) A kockázati tényezők és a fenntartható fejlődés

A világgazdaság közelebbi jövőjével foglalkozva, a XXI. század második évtizedével kapcsolatban a davosi fórum dokumentumai 37 kockázati tényezőt emeltek ki, amelyek meghatározóak a globális rendszer működésének alakításában. Ezek közül három olyan van, amelyek kezelését a következő években döntő fontosságúnak ítélték.

Az első kockázati tényezőt a világgazdaság makroszintű egyensúlyi zavarai jelentik, amelyek kifejeződnek a valuták ingadozásaiban, a pénzügyi

¹ Az elmúlt években nemzetközi méretekben is érdekes vita folyt arról, hogy mi tekinthető helyes és hatékony kormányzásnak. Ennek fontosabb elemeit a következőkben határozták meg: kerüli a bürokratikus túlszabályozást, a törvények és rendelkezések túltengését, képes ellenállni különböző érdekcsoportok és személyek nyomásának, ugyanakkor az intézmények állandó dialógust tesznek lehetővé a kormány és a gazdaság fő szereplői között, a kormány politikájában, amely átlátható és felelősségteljes, jelentős helyet kapnak a gazdasági tényezők, és összhangban vannak a célok és az eszközök. A célok centrumában az emberi és anyagi erőforrások hatékony felhasználása, az ország nemzetközi gazdasági teljesítőképességének erősítése, a racionális makrogazdasági stabilitás, a fejlődés társadalmi és ökológiai fenntarthatósága áll. Fontos követelményként fogalmazódott meg az is, hogy a közigazgatásnak fegyelmezettnak, szakszerűnek, viszonylag korrupciómentesnek és meghatározott mértékben politikasemlegesnek kell lennie.

válságokban, az értékpapírok és az ingatlanok piacain bekövetkezett hatalmas árzuhanásban, s abban a feszültségben, amely az úgynevezett fel-emelkedő gazdaságok bővülő gazdagsága és a fejlett államok növekvő eladósodása között áll fenn. Christine Lagarde asszony, az IMF főigazgatója ezzel összefüggésben kifejtette, hogy idén és a következő esztendőben a világgazdaság adós államainak finanszírozásához ezermilliárd dollárra lenne szükség, de ennek csupán a fele áll rendelkezésre. A problémákat csak az IMF eszközeinek jelentős növelésével és úgynevezett tűzfalak kiépítésével lehet kezelni.

A második kockázati tényező a világgazdaságban az úgynevezett törékeny államok számának növekedése és a világgazdaság illegális részének kiterjedése. Ide olyan jelenségek tartoznak, mint a lakosság igen gyenge adózási erkölce, illetve az államszervezet képtelensége kiadásainak finanszírozására, a korrupció, a szervezett bűnözés és az illegális kereskedelem. Ez utóbbi nagyságát 2009-ben 1300 milliárd dollárra becsülték, ami tovább is nőtt azóta. Ezek a problémák hatalmas költségeket rónak a világra, aláássák a fejlődés lehetőségeit és sok államot zárnak a szegénység csapdájába.

A kockázati tényezők között harmadik helyen szerepel a fenntartható fejlődéssel összefüggő problémakör, különösen a „víz-élelem-energia” tényezőcsoport helyzete. Képes lesz-e a piaci rendszer a környezeti viszonyok radikális javítására bolygónkon, tudja-e biztosítani az átmenetet a globális szempontból nem fenntartható fejlődési pályáról a fenntartható fejlődés szakaszába? A válasz nem egyszerű. A fogalom térhódítása a Brundtland Bizottság jelentése és az 1992-es riói világkonferencia óta meglehetősen gyors volt. Ennél lényegesen lassúbb a fenntarthatóság követelményeinek megvalósulása. A fenntarthatóság koncepciójának térhódítása eddig elsősorban a nemzetközi szervezetek vitáiban éreztette hatását. E vitákban a kilencvenes éveket megelőzően a globális környezeti változások és a környezeti válság domináltak. A davosi konferenciákon a fenntarthatóság szintén állandó téma lett. Az eddigi vitákban is világosabbá váltak olyan kérdések, mint a társadalmi, gazdasági, politikai és ökológiai rendszer strukturális összekapcsolódása, ellentmondásai és feszültségei, a tudományos és technikai fejlődés pozitív és negatív következményei. A fenntarthatóság problematikája előtérbe tolta az eddigi fejlődési modellek sokoldalú kritikáját is, amelyért jelentős mértékben a profitérdekek és a piaci feltételek voltak felelősek. A feltételezések szerint az emberiség társadalmi-gazdasági tevékenységének hatása a bioszférára elkerülhetetlenül tovább erősödik. A világ lakosságának 2050-ig előre jelzett mintegy 50 százalékos növekedésével járó következmények, a településrendszer átalakulása és a trópusi erdők irtása még intenzívebbé teszik a föld éghajlati viszonyainak, arculatának átalakulását, növekvő mértékben járulnak hozzá a környezet szennyezéséhez, a természeti erőforrások szűküléséhez. A világ agrárszektorának, erdő- és halgazdaságának teljesítőképessége

meghatározó módon függ az ökológiai rendszer fenntarthatóságától. Az ökoszisztéma jelentős hatással van a népesség egészségügyi viszonyaira is. Különösen lényeges problémává válhat a világ édesvízkészleteinek gyorsuló apadása. A becslések szerint 2025-re a világ akkori nyolcmilliárdra becsülhető népességének 35 százalékát fenyegetheti vízhiány. Az ökológiai szempontból fenntartható fejlődés alakulásában két kérdéskör különösen fontossá válik. Az egyik, hogy a gazdálkodó szervezetek, a vállalatok, illetve az egyének mennyire lesznek képesek a jövőben a múlthoz hasonlóan áthárítani környezetromboló tevékenységük költségeit a társadalomra. Ha ezt nem tudják megtenni, folyó gazdálkodásuk, életvitelük költségei növekednek, mert azokat nem lehet többé externalizálni. A fenntartható fejlődés másik alapkérdése a generációk közötti felelősség társadalmi-gazdasági értelmezése és realizálhatósága. A fentiekén kívül a társadalomtudományok számára igen lényeges további feladat a gazdasági növekedés hatékonyságának átértelmezése, új mutatórendszer kialakítása, a társadalom és a természet kapcsolatának komplex, a vállalatok és az állami gazdaságpolitikák szemszögéből is hasznosítható értelmezése. Megteremthetők-e reális távlatban a termelés és a fogyasztás ésszerűsítéséhez szükséges ösztönzők?

6) A világ főbb térségeiről

Természetesen a világ főbb térségeivel is foglalkoztak Davosban. A legsúlyosabb problémákat és a pesszimizmus fő forrását az európai helyzetben látták. A viták középpontjában ebben az évben az euró és az Európai Unió jövője állt. 2012 januárjában reális veszélyként fogalmazódott meg a közös valuta összeomlása és az Európai Unió szétesése, ami súlyosan kihat a fejlett államokra és a kevésbé fejlett régiókra. Több uniós tagállam került az államcsőd közelébe. Az európai térséget fenyegető veszélyekre talán a leginkább drámai hangnemben Soros György különösen borúlátó felszólalása hívta fel a figyelmet. Meggyőzően bizonyította, hogy az EU esetleges felbomlásának rendkívül komoly világgazdasági és politikai következményei lehetnek. Veszélyesnek tartotta Németország kemény fellépését. Magyarországot annak példajaként említette, hogy mik történhetnek még Európában. Antidemokratikus, autokrata rendszerek bontakozhatnak ki a sajtó és az igazságszolgáltatás szabadságának, valamint, a központi bank függetlenségének felszámolásával.

Európa problémáinak megoldásával kapcsolatban a résztvevők és a felszólalók parancsoló fontosságúnak tartották a gazdasági növekedés gyorsítását, mégpedig oly módon, hogy a foglalkoztatottságot is bővíteni lehessen. Szükségesnek ítélték meg továbbá egy hatékony úgynevezett pénzügyi

tűzfal kiépítését, ami nem egyszerűen védőhálót jelent, hanem fékezi a pénzügyi zavarok terjedését is, valamint jelentős szerkezeti reformokkal együtt hozzájárul az integráció mélyítéséhez.

Az Egyesült Államokkal kapcsolatban – amely továbbra is a világ legjelentősebb gazdasága és a nemzetközi pénzügyi folyamatok központja – kiemelték az ország közvetlen felelősségét. Megállapították, hogy ugyan megindult a fellendülés, de messze nem elegendő a foglalkoztatottság gyorsabb növeléséhez. Az USA kormányának döntő feladataként említették az államadósság csökkentését. Ugyancsak lényegesnek tartották olyan politika kialakítását, amely enyhíti a hatalmas méretekben eladósodott lakosságra nehezedő nyomást.

A résztvevők kiemelten foglalkoztak Kína szerepével, jövőjével és a kínai fejlődés belső és globális kockázati problémáival is. Lagarde asszony például kifejtette, hogy Kína saját magát és a globális gazdaságot akkor segítheti leghatékonyabban, ha növekedési pályáján változtatva tovább erősíti a belső beruházások és a fogyasztás szerepét és ehhez megfelelőbb belső ösztönzőket is teremt.

A davosi találkozó fontos részét alkották a magas szintű bizalmas megbeszélések is. Ezek között talán a legfontosabb volt az úgynevezett szervező csoport tanácskozása, amelynek keretében az európai államok és az USA vezető politikusai, az Európai Központi Bank és az IMF vezetője meg egyeztek a pénzügyi tűzfal létrehozásában. Elvi megállapodás született arról, hogy az IMF áprilisi üléseig összehoznak egy 1500 milliárd eurós globális alapot. Ennek feltétele volt a megállapodás az 500 milliárdos európai tűzfalról.

A Világgazdasági Fórum végén a különböző sajtókonferenciák és nyilatkozatok alapján megvonható mérleg igen vegyes. Az angol pénzügyminiszter szerint a hangulat bizakodóbb lett, mint a megnyitáskor. Ez nem jelenti azt, hogy az adósság, a munkanélküliség, a lassú növekedés, illetve a recesszió problémájának súlya enyhült, vagy eltűnt volna a félelem a szociális következményektől. A kanadai központi bank vezetője szerint a lényeg, hogy elhárult a veszélye a Lehman Brothers csődjéhez hasonló eseménynek Európában, s hogy az euró a jelenlegi formájában folytatja pályafutását. Az amerikai Citigroup alelnöke ennél valamivel pesszimistább volt, amikor kijelentette: „a piacok bizalma legalább hat hónapra helyreállt Davos után, de nem bízunk a következő öt-tíz év kilátásaiban”.

Hasonló módon szólt Nouriel Roubini, ismert amerikai közgazdász. Zárszóként kijelentette, hogy legalább 50 százalék a valószínűsége annak, hogy az eurózona három-öt éven belül felbomlik. Tekintettel arra, hogy a nevesebb nyugati közgazdászok közül ő volt, aki megjósolta a „nagy válságot”, véleményét a vita résztvevői között sokan mértékadónak tartották.

7) Néhány következtetés

Milyen következtetéseket vonhatunk le mindezek alapján a helyzetről és a kilátásokról? Davos vitái, a közzétett igen érdekes jelentések és az interneten folytatott beszélgetésekből nyert információk alapján az alábbiakat fogalmaztam meg.

- 1) Annak ellenére, hogy többek között az USA-ban lassú és bizonytalan fellendülés kezdődött, s hogy Ázsia és Latin-Amerika fejlődése továbbra is kedvező, a világgazdaság még messze van attól, hogy túljutott volna a 2007-ben kezdődött nemzetközi pénzügyi és világgazdasági válság következményein. Ezt bizonyítja a lassú fejlődés, a magas munkanélküliség és a pénzügyi viszonyok kaotikus helyzete.
- 2) Többé-kevésbé általánosan elismert, hogy a válság nem egyszerűen a gazdaság, hanem a társadalmak és a kapitalizmus globális rendszerének válsága is. Ez természetesen nem jelenti a rendszer összeomlását. A tudomány számára is lényeges feladatként fogalmazódnak meg olyan kérdések, hogy kialakítható-e a kapitalizmusnak valamilyen új, XXI. századi modellje, amelyben az állam szerepe lényegesen nagyobb lesz, vagy pedig különböző versengő – liberális, etatista, szociális orientációjú, demokratikus vagy diktatórikus, nemzeti vagy regionális – kapitalizmusokból áll össze a XXI. századi globális rendszer.
- 3) Továbbra is többé-kevésbé általános globális problémákat fognak jelenteni a kielezett társadalmi egyenlőtlenségek, a munkanélküliség és különösen a fiatalok nagy tömegeinek katasztrofális munkaerő-piaci kilátásai, a nyomor hatalmas méretei, amelyek súlyos veszélyek forrásai a világpolitikában is. Nemcsak egyes térségeket destabilizálnak, hanem aláássák a világ egyébként sem túlságosan szilárd, a hidegháborút követően kialakulni látszott politikai biztonságát.
- 4) Az ENSZ és a Világbank, valamint tekintélyes amerikai kutatóintézetek vezető munkatársaival megegyező véleményem, hogy a világ ismét olyan szakaszban van, amikor létfontosságú feladat a globális együttműködés tartalmi és intézményi reformja. Davos is bizonyította azonban, hogy nem látszik kialakulni közmegegyezés abban, ezt kik kezdeményezzék, milyen legyen a változások iránya, s abban sincs egyetértés, hogy kik viseljék ennek terheit.
- 5) A fentiek arra utalnak, hogy a fejlődés kívánatos útjaival, a válságok humanista megoldásának módozataival, az általános emberi erkölcsi normákból, valamint az emberiség fennmaradásának és fejlődésének érdekeiből kiinduló megoldásokkal kapcsolatos kutatások a jövőben

növekvő jelentőséget kapnak a társadalomtudományok feladatain belül. A társadalomtudományok szerepe és fontossága elkerülhetetlenül növekedni fog. Magasabbak lesznek ugyanakkor a társadalmak elvárásai is. Az elméletek alkotóitól nem utópiákat vár a társadalom, hanem reális megoldásokat, különösen olyan területeken, mint az élet minőségének javítása, a fejlődés fenntarthatósága, az egyének, a nemzetek és az emberiség biztonságának erősítése, az emberek és az intézmények jobb felkészítése a nagy változásokra.

* * * * *

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ELHÚZÓDÁSÁNAK MÉLYEBB OKAIRÓL A PÉNZÜGYI EGYENSÚLYTALANSÁGOK ÉS A MODELL*

Farkas Péter

A világgazdaság 2009 második felében és 2010-ben már-már kilábalni látszott a válságból, 2011-ben azonban a növekedés lassult,¹ és újra élesebben jelentkeztek a globális egyensúlyi zavarok. Az állami mentőcsomagok és likviditásteremtés következtében a pénzügyi luftballon tovább fújódott, állami segítséggel hatalmas termelőkapacitások menekültek meg, a nemzetközi fizetési mérlegek feszültségei alig csökkentek. Sok országban tovább romlott a költségvetés helyzete, nőtt az államadósság. Különösen az euróövezet periferiájának állapota váltott ki aggodalmat. A jelen tanulmányban azt bizonyítjuk, hogy a krízisjelenségek azért sokasodtak meg, mert a válság eddigi szakasza nem töltötte be feladatát, a reálfedezet nélküli felesleges tőkék nem tűntek el. Továbbá arról is szó lesz, hogy a kapitalizmus mai működési módja is újratemti a legtöbb országban a költségvetési hiányokat és a pénzügyi-gazdasági aránytalanságokat.

* Ez a tanulmány a Labilis világgazdaság. A világgazdaság ingatag helyzetének mélyebb okairól 2011 közepén című írás (Farkas, 2011) frissített és részben átdolgozott változata.

¹ Földünk GDP-je 2010-ben már 5,3 százalékkal nőtt, 2011-ben csak 3,9 százalékkal, 2012-ben pedig várhatóan 3,5 százalékkal fog. Különösen a fejlett országok lassultak 2010-ről 2011-re: az USA 3,2-ről 1,7 százalékra, az EU 1,9-ről 1,4 százalékra, Japán pedig a 4,4 százalékos vágta után 0,7 százalékos recesszióba jutott. A feltörekvő és fejlődő országok növekedési üteme is csökkent, 7,5 százalékról 6,2 százalékra. A 2012. évi kilátások összességében további lassulásról szólnak (WEO, 2012, p. 190.).

1) A nagy pénzügyi buborék tartóssága

Vajon *miért gyengült el a konjunktúra másfél évvel a kilábalás megindulása után?* Elég magyarázatot ad-e egyes dél-európai országok fizetési nehézsége által okozott bizonytalanság, vagy talán e fizetési nehézségek mögött is mélyebb okok vannak? Meggyőződésünk szerint ez utóbbi kérdést kijelentő módba lehet átalakítani. *A lassulást, az elhúzódó depressziót, illetve az esetleges újabb visszaesés rémét (a lehetséges W alakú recesszió lehetőségét) meghatározott és körülírható alapvető világgazdasági folyamatok magyarázzák.*

A gazdasági válságok feladata mindenkor az volt, hogy leírja, megsemmisítse a jó konjunktúra idején túlfelhalmozott („buborékosodott”), gazdaságosan nem visszaforgatható, megfelelő profitot nem hozó tőkéket (termelési egységeket, árutömeget, likvid tőkét). *A kétezres évek nagy válsága ugyan a második világháború utáni legnagyobb megrázkódtatást hozta a világgazdaságban, de (eddig!) mégsem töltötte be teljesen azt a feladatot, a schumpeteri kifejezéssel élve, nem teljesítette azt a „teremtő pusztítást”, amely a felesleges tőkéek sok veszteséggel járó leradírozását jelentette volna.* Az alapvető feszültségek, aránytalanságok nem oldódtak meg, legfeljebb egyes területeken átmenetileg kissé enyhültek.

A globalizáció (a transznacionális kapitalizmus) korának specialitása e tekintetben az, hogy soha korábban nem látott óriási pénzügyi „buborék” vagy luftballon (reálfedezet nélküli papírgazdaság, illetve számítógépes jelgazdaság) alakult ki a pénzügyi szférában. Mindezt az egyre nagyobb lakossági, vállalati és állami hitelfelvételek és a közvetett pénzteremtés által fűtött határtalan optimizmus „fűtötte”. A pénzgazdaság a már létrejött jövedelmek hatalmas újraelosztó terepévé vált. Mivel a pénzügyi befektetések hozadéka – a kapitalizmus korábbi szakaszaival ellentétben – magasabb volt, elvonta az eszközök egy részét a termeléstől, az új értékek létrehozásától, továbbá a jövedelmek országokon belüli és nemzetközi átcsoportosításának, lecsapolásának eszköze lett.

Ez a hatalmas pénzügyi buborék a válság során lényegében megmaradt, de – és erről aztán végképp keveset beszélnek – megmaradtak jelentős reálgazdasági termelő túlkapacitások is! És kissé enyhült mértékben megmaradtak a világgazdaság jelentős strukturális feszültségei. Mind ezekről tényadatok szerepelnek a továbbiakban.

Először a *nemzetközi tőkeáramlások négy fontos mutatószámát* vizsgáljuk: a bankközi nemzetközi pénzforgalmat, az adósságpapírok állományát, a közvetlen külföldi beruházásokat (FDI) és a derivatív (tőzsdéken

kívüli, vagyis OTC-kereskedésben forgó) eszközök világpiaci nagyságrendjét.

1. Ami a *bankok nemzetközi fizetési pozícióját* illeti, a teljes nemzetközi követelésállományuk a válság éveiben alig csökkent: 2008 végén 35 billió, 2010 végén és 2011 végén pedig egyaránt 34 billió dollárt tett ki.²

2. A *nemzetközi adósságkötvények* állománya ugyanakkor jelentősen növekedett, hiszen az államok hirtelen, fokozott mértékben eladósodtak: állampapírokat bocsátottak ki bankmentő és gazdaságösztönző csomagjaik finanszírozása érdekében. 2008 decemberében 23,8 billió dollár, 2011 szeptemberében 29,8 billió dollár volt a BIS által számon tartott állami adósságkötvény-tömeg, ami 25,2 százalékos növekedést jelent.

3. A válság során a *közvetlen külföldi befektetések* – a dolgok természeténél fogva, a termelés csökkenésének körülményei között – erősen visszaestek. Az FDI szempontjából kiugró, a válság előtt túlfutott 2007-ben 2,0 billió dollárt tettek ki, 2008-ban már csak 1,7 billiót, 2009-ben pedig 1,2 billióra zuhantak, majd 2010-ben 1,3 billió dollárra, 2011-ben 1,5 billióra nőttek. Ez utóbbi már meghaladta a 2006. évi értéket.³

4. Ami a kiugróan legnagyobb tételt, a *spekulációs, származékos, tőzsdén kívüli kereskedésbe kerülő eszközöket*⁴ illeti, azok nyilvántartott állománya kissé emelkedett a válság ellenére: 2008 decemberében 598 billió dollár volt, 2011 júniusának végén pedig 629 billió dollár, a növekedés 5,2 százalékos.⁵ Önmagában az is figyelemre méltó, hogy a válság ellenére nem csökkent a derivatív eszközök világállománya, hiszen ezek hatalmas tömege tízszerese földünk teljes évi GDP-jének, s a korábbi válságok során hirtelen csökkenni szokott! Ami még ennél is megdöbbentőbb, pontosabban figyelemre méltóbb, az az, hogy a spekulációs eszközök piacának forgalma (az eszközök forgási sebessége) tovább gyorsult a válság éveiben.⁶ A valutapiacokon és a derivatív piacokon naponta megforduló összeg nagysága 2007-ben mintegy 3,3 billió dollárt tett ki, 2011 októberében 4,7 billió dollárt. Ez azt jelenti, hogy 2007-ben – az akkori globális GDP-vel számolva – körülbelül 18 naponta, 2011-ben pedig már 15 naponta fordult meg földünk teljes bruttó hazai termékének megfelelő összeg a spekulációs (OTC-) piacokon!⁷

² Lásd a bázeli Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) irodalomjegyzékben szereplő forrásait.

³ UNCTAD (2012), p. 1.

⁴ Valutaügyletek, kamatügyletek, részvényhez kötött ügyletek, árupiachoz kötött ügyletek és hitelbiztosítási (CDS-) ellenügyletek.

⁵ Az eddigi adatokat lásd: BIS (2011) Statistical Annex, p. A7., p. A113. és p. A131., valamint BIS (2012b).

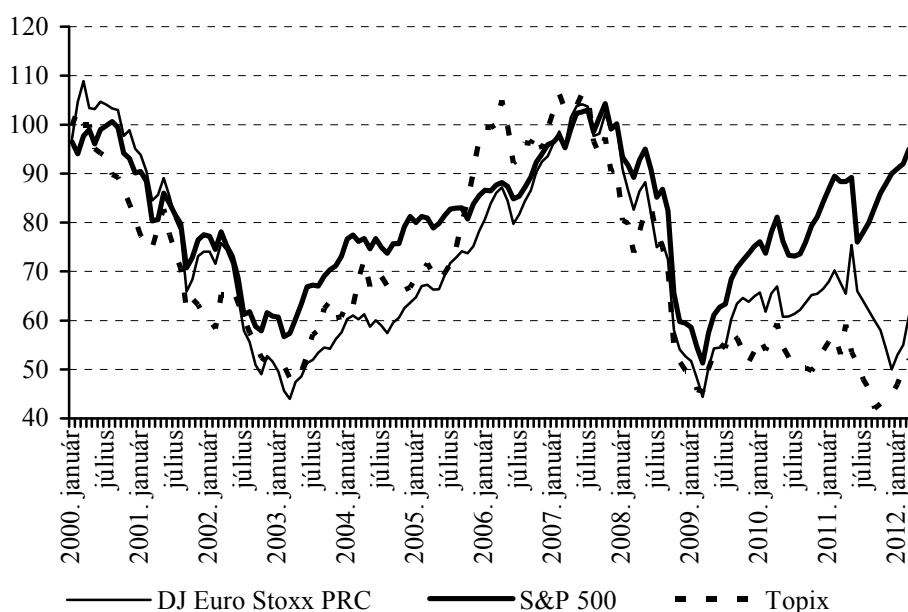
⁶ A legutóbbi, 2000–2002-es válságszakasz során még visszaesett a valutapiaci és származékos spekulációs piac forgalma: 1998-ban napi 1,5 billió dollárt tett ki, 2001-ben 1,2, 2004-ben 1,9 billiót. Lásd: BIS (2010), p. 7.

⁷ BIS (2010), p. 7. és Bech (2012).

A négy tárgyalt mutatószám alapján megállapítható, hogy *a nemzetközi pénzügyi áramlások eszközállománya* – a korábbi világgazdasági válságokhoz vagy akár csak lassulási időszakokhoz képest is – *igen stabilnak bizonyult, a nemzetközi pénzügyi luftballon azonban tovább nőtt a spekulációs pénzforgalom és az állampapír-állomány növekedése folytán.*

Ugyanakkor három területen valóban értékvesztés következett be a jelenlegi válság folyamán: a tőzsdéken, az ingatlanok piacán és a nyereszmékek árában.

1. ábra
Fontosabb tőzsdeindexek alakulása, 2000–2012. március
(helyi pénznemben, 2007 = 100)

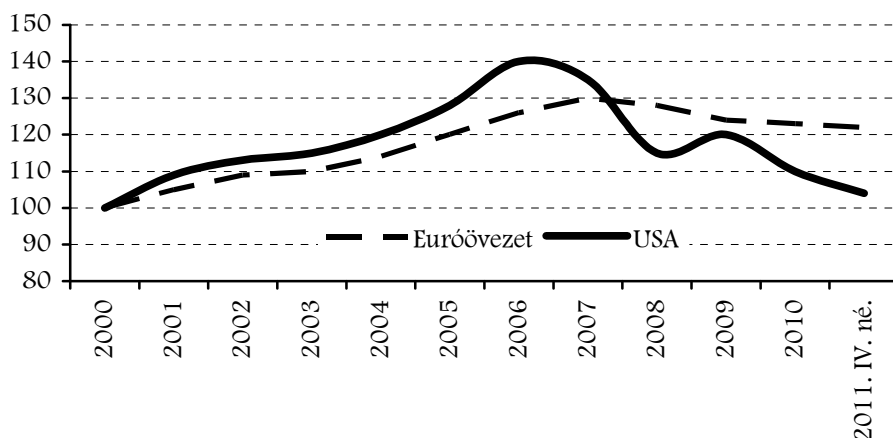

Forrás: WEO (2011a) és WEO (2012).

Mint az 1. ábrán látható, a tőzsdeindexek 2007 és 2009 márciusa között (hazai pénznemben kifejezve) mintegy 50 százalékkal zuhantak, alig erősebben, mint a 2000–2002-es, jelenleginél sokkal enyhébb világgazdasági válság két évében. A fordulat már 2009 márciusában bekövetkezett, holott akkor a világgazdaság még nem volt túl az első válsághullám mélypontján. Ez arra mutat, hogy a leggazdagabb országok állami likviditásteremtése megnövelte a keresletet, s ezzel megkezdődött a kilábalás a tőzsdén, míg a reálszférában a fellendülés csak pár hónap múltán indult meg. Az indexek gyorsan emelkedtek: 2011 márciusára az amerikai S&P 500 index elérte a válság előtti szintjének közel 90 százalékát, az európai DJ Euro összetett index a 70 százalékát, a nagyobb gazdasági nehézségekkel

küzdő japán Topix azonban az 50 százalékos szinten stagnált. Miután kifutottak a nagyobb állami likviditástermő és mentőcsomagok, a tőzsdék elbizonytalanodtak, az indexek fluktuáltak, majd 2011 közepétől újra csökkentek. Utóbb az amerikai S&P 500 index szárnyalni kezdett, és 2012 áprilisára elérte a válság előtti színvonalát. Ehhez azonban az amerikai laza pénzügyi politika kellett. Így például a forgalomba került pénzmeny-nyiség (M1) az Egyesült Államokban 2011 közepén 20, 2012 első ne-gyedévének végén körülbelül 17 százalékkal volt több, mint egy évvel ko-rábban.⁸ Az európai és a japán tőzsdeindexek pedig – a 2012. évi emelke-dés ellenére – még igen alacsonyan járnak, sőt 2012 áprilisában újra csökkentek, alig vannak a 2009. évi mélypont felett!

2. ábra
Az ingatlanpiaci árak alakulása
az euróövezetben és az Egyesült Államokban
(2000 = 100)

Forrás: WEO (2012).

A 2. ábra mutatja, hogy az Egyesült Államok *ingatlanpiacán* – ahol már 2006 végétől (I) csökkent az ingatlanok ára – 25 százalékos, az euróöve-zetben átlagosan 10 százalékos volt az árzuhanás 2011 végéig. Németor-szágban, Nagy-Britanniában és Japánban azonban nagyjából 20 százalék-kal estek az ingatlanpiaci árak a csúshoz képest.⁹

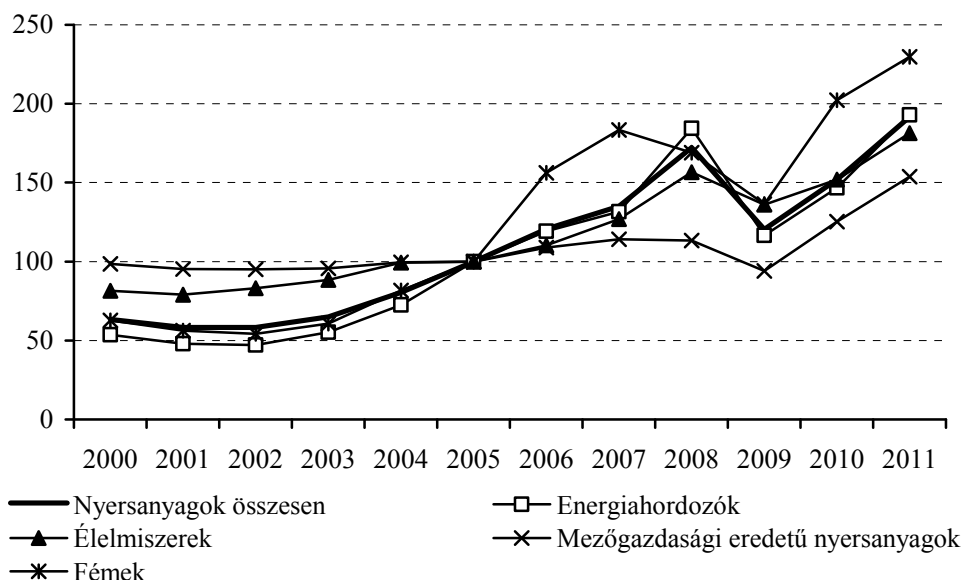
A 3. ábrán jól követhető, hogy a 2008. szeptember 15-i világgazdasági megingás után a *nyersanyag- és élelmiszerárak* – mint a válságok során rendesen – a mélybe hanyatlottak, az éves adatok alapján átlagosan 25

⁸ Shadow Government Statistics.

⁹ BIS (2011).

százalékkal csökkentek 2008-ról 2009-re. Ezután azonban újra rohamosan emelkedni kezdtek, és mára megdöntötték minden (sok évtizedes) csúcukat.¹⁰

3. ábra
A nyerstermékek árindexének alakulása, 2000–2011
(éves értékek, 2005 = 100)

Forrás: WEO (2012).

A 3. ábrából az is kitűnik, hogy az energiahordozók és a fémek ára már 2002-től 2005-ig szinte megduplázódott, s a mezőgazdasági termékek is drágultak. Az évezred első évtizedében évszázados ártendenciák törtek meg, korábban a nyersterméke relatív ára (a hetvenes évek pár évétől és más kilengésektől eltekintve) tendenciájában csökkent. Az energiahordozók (súlyljal a kőolaj) ára az ábra szerint egy évtized alatt négyszeresére nőtt, a fémeké közel 4,5-szeresére, az élelmiszereké 2,5-szeresére! Mindez nem magyarázható sem a kitermelési költségek növekedésével, sem csupán a feltörekvő országok valóban gyorsan növekvő keresletével, sem kizárólag időjárási anomáliákkal. Vegyük példaként a kőolajat! A legdrágábban felszínre hozható kőolajfajta, az északi-tengeri (Brent) kőolaj ki-

¹⁰ Részletesebb statisztikai adatok, grafikonok azt is bemutatják, hogy az arany és a mezőgazdasági eredetű ipari nyersanyagok ára már 2008 végén, a többi nyerstermék ára pedig 2009 elején kezdett emelkedni, akárcsak a bemutatott tőzsdeindexek, annak ellenére, hogy a növekedési válság még a mélypontja előtt volt. Ez azt bizonyítja, hogy a termelésben felszabadult tőkék, valamint a „friss” állami mentőtőkék egy részének menekülése a reálnyersternékekbe már ekkor, a válságzuhanás idején megkezdődött, akárcsak a tőzsdei értékpapírok felé (WEO, 2011b).

termelési költsége 20-25 dollár körül van hordónként, miközben az ár az utóbbi időszakban 110 dollár fölé emelkedett. Az olajipari szakértők sem beszélnek kínálathiányról.

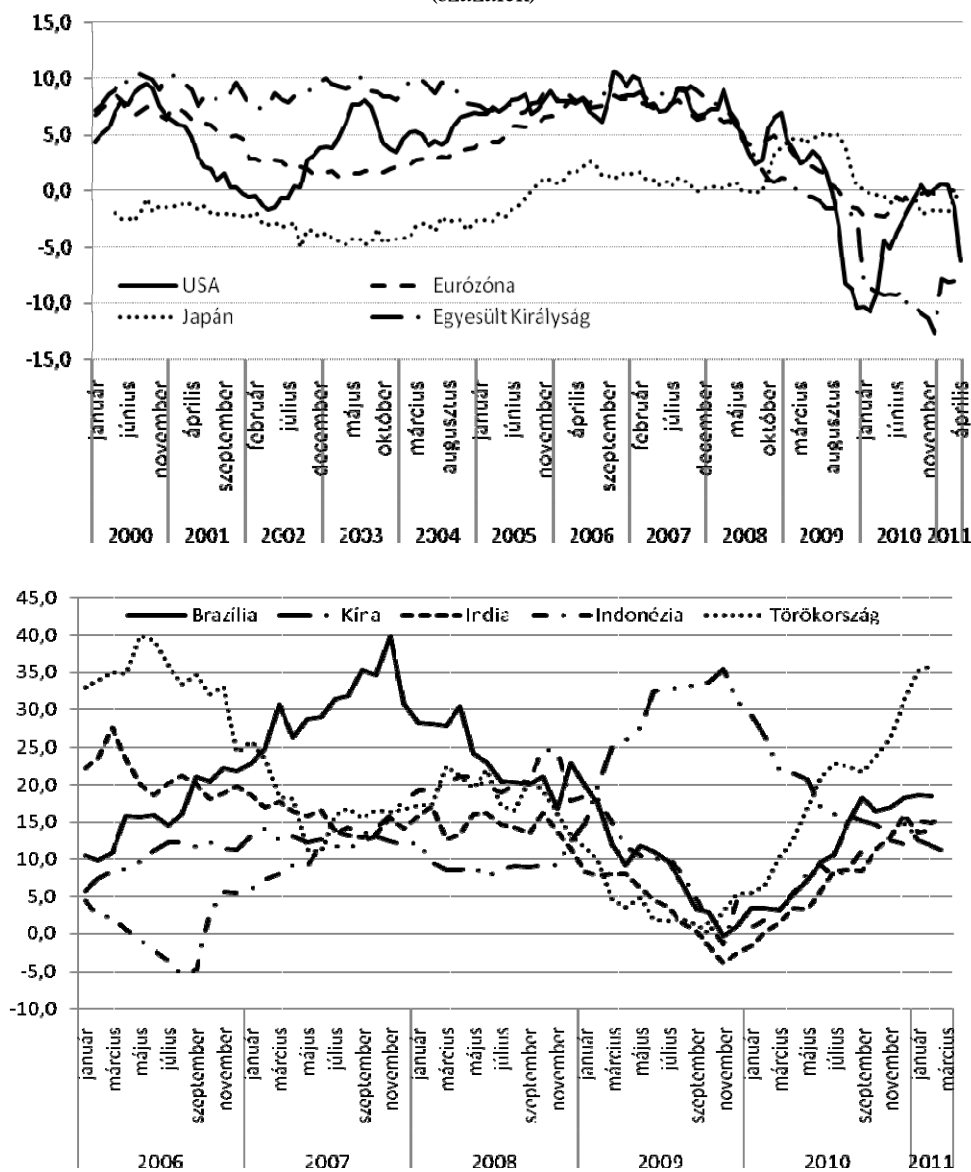
A nyersanyagok áremelkedését elsősorban a spekulációs kereslet húzza ilyen gyorsan felfelé. A tőkebefektetők, látva a pénzügyi luftballon dagadását, pontosabban rettegve a kipukkadás veszélyétől, már az ezredforduló óta a kézzel fogható nyerstermékekbe is jelentős összegeket fektetnek, melyeknek *future* derivatív piaca hatalmas méretűre duzzadt. A nyersanyagpiacot immár három éve a 2008–2009. évi árzuhanást messze túlkompenzáló keresleti *boom* jellemzi, azaz hatalmas árbuborék alakult ki, amely adott esetben összeomolhat. A nyersanyagpiaci áremelkedés persze nagy jövedelmet hoz elsősorban a nagy kitermelő monopoláltársaságoknak, másrészt egyes országoknak, de összességében fékezi a gazdasági növekedést/kilábalást, legtragikusabb következménye pedig az, hogy újra emelkedni kezdett földünkön az éhezők és az éhhalálban elpusztuló embertársaink száma.

Az eddigi elemzés alapján elmondható, hogy 2008 negyedik negyedétől 2009 márciusáig a tőzsdéken, az ingatlanpiacokon és a nyerstermékek árában számolva hatalmasat zuhantak a nyilvántartott eszközértékek, nagyok voltak a piaci értékvesztések. Ebben a félévben csak a tőzsdéken a globális GDP kétharmadának megfelelő összeg tűnt el. A csökkenő árfolyamok és a további bizonytalanság miatt sok befektető (a kockázati alapoktól a bankokon, transznacionális társaságokon keresztül a lakosságig) idejekorán – még ha az árfolyamok zuhanása miatt az valamennyire leértékelődött is – kivonta a pénzét a tőzsdékről és az ingatlanpiacokról, nyersanyagpapírokból. Hova ment a kimenekített, sokszor persze korábban nyilvántartott értékének egy részét elvesztett tőke? Hova jutott a laza monetáris politika következtében forgalomba került pénzmenyiség?

Egy biztos, a *termelésbe és a szolgáltatási szektorba mindmáig kevés tőke áramlott*. A beruházások a fejlett országokban a válság során erősen visszaestek, majd némi élénkülés után 2010 végétől mindmáig stagnálnak. 2012 elején a legfejlettebb országok beruházási rátája a GDP-ben mérve 2-3 százalékponttal alacsonyabb, mint a válság előtt volt.¹¹ Nem kerültek a felszabaduló eszközök a *bankokba sem*, hiszen nagy a bizonytalanság a bankok körül. Mint a 4. ábra mutatja, a fejlett országokban a bankok és pénzügyi intézmények által kihelyezett hitelállomány növekedési üteme már 2007-ben csökkenni kezdett, 2009 közepétől – a legnagyobb állami

¹¹ Az Eurostat adatai szerint az EU27 beruházási rátája a GDP arányában 2008-ban 21,1, 2011-ben 18,6 százalék volt, ugyanez az USA-ban 19,4, illetve 15,6 százalék, Japánban 21,1, illetve 18,5 százalék volt (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?sessionId=9ea7d07d30ee67659e58343048d88a87b1042875e9e7.e340aN8PchaTbyOLc3aNchuMbxuFe0?tab=table&plugin=1&pcode=tec00011&language=en>).

4. ábra
A hitelállomány növekedése, 2000–2011. május
(százalék)

Forrás: WEO Update (2010) és WEO (2011b).

ösztönzőcsomagok kifizetésétől kezdve – abszolút mértékben is visszaesett. 2010 elejétől megkezdődött a bankhitelek konszolidálódása, lényegében stagnáltak. Az ábrán látszik, hogy 2011 elején – különösen az Egyesült Államokban – a teljes hitelállomány (a beruházásokkal együtt) újra csökkenni kezdett, mintegy az újabb lassulás egyik első jeleként. Továbbvezet-

hető adatokat ugyan nem találtunk, de a napi információk és a beruházások alakulása alapján az világos, hogy a vállalati és lakossági hitelezés továbbra is akadozik, sok helyen a forrásdrágulás, másutt a bankok alultőkésítetttsége (még mindig magas arányú rossz hitelállománya) és nagymértékben a bankok óvatosabb hitelezési politikája miatt. Ugyanakkor a feltörekvő országokban a hitelállomány gyorsan nőtt: a 4. ábrán szereplő feltörekvő országokban 2011-ben 10-35 százalékkal volt magasabb a hitelállomány, mint egy évvel korábban – tükrözve és elősegítve a félperifériák gyors gazdasági fellendülését.¹²

A tőzsdékről, ingatlanpiacokról, nyersanyag-spekulációból kivont és egyéb szabad tőkék tehát lényegében véve nem a reálgazdaságba mentek. Befektetési területet keresve ezek a „szabad” eszközök egyrészt hozzájárultak a nemzetközi pénzügyi áramlások fentebb tárgyalt magas szintjének fenntartásához: a valutaügyletek, a derivatív piacok és az adóssági piacok (elsősorban a hirtelen felduzzadó állami adósságpapírok) felé fordultak. Ezen túlmenően a kereslet – mint láttuk – újra és hirtelen megnövekedett a fizikai mivoltukban is értékes nyerstermékek és az „értékek értéke”, az arany, továbbá a nagyon drága műkincsek iránt. Ez nem minősíthető másként, mint egyszerű vagyonmentésnek a válság körülményei között.

2) A konjunktúra elbizonytalanodásának mélyebb okairól

Hogyan lehetséges, hogy az eddigi nagy vagy kisebb válságoktól eltérően, a nemzetközi (spekulációs, bankközi, hitelpapírokhoz köthető) pénzforgalom nem csökkent, éppen ellenkezőleg, soha korábban nem látott méreteket öltött? Hogyan lehetséges, hogy a gazdaság részére rendelkezésre álló hitelállomány a válság során nem esett vissza végzetes mértékben, a félperifériás országokban pedig gyorsan emelkedett, ezért a világgazdaságban megkezdődhetett egy felemás, ellentmondásokkal terhelt, bizonytalan kilátású a növekedési válságból? Hogyan lehetséges, hogy a válság mélyén is erős volt a spekulációs kereslet, s a nyersanyag- és élelmiszerárak már a válság vége előtt a magasba hágtak és csúcsokat döntenek? Miért emelkedtek újra a tőzsdeindexek már 2009 elejétől – mára megközelítve a válság előtti maximumot az Egyesült Államokban?

¹² Kínában – a többi országgal ellentétben – a hitelállomány éppen a válság csúcán szárnyalt a leggyorsabban a gazdaságösztönző állami csomag miatt. Később a gazdaság túlfűtöttsége, az inflációs nyomás miatt visszafogták a hitelkiáramlást, de azért 2011 közepén Kínában is 10 százalékkal magasabb volt a banki kinnlevőségek állománya, mint egy évvel korábban.

A fő okot már említettük. A hozzáértők, de akár az érdeklődőbb újságolvasók is tudják a magyarázatot: elkerülendő egy 1929–33-as típusú nagy válságot, a világgazdaság fő irányítói – főleg az Egyesült Államok kormánya – úgy döntöttek, hogy *hatalmas bankmentő és gazdaságösztönző csomagokkal, továbbá a forgalomba kerülő pénzmennyiség növelésével (és a protekciónizmus elkerülésével) igyekeznek fenntartani a világgazdaságban a likviditást, a tőkeáramlást*. Ilyen módon megpróbálják elkerülni, illetve mérsékelni igyekeznek a pusztító értékvesztést (tőkeelértéktelenedést), egyben kísérletet tesznek a kétszámjegyű gazdasági visszaesés elkerülésére. Ez azt jelenti, hogy *tudatos állami beavatkozással, keynesi típusú anticiklikus gazdasági eszközökkel éltek* a fejlett országokban és Kínában, mégpedig soha nem látott méreteken. A különböző állami mentőcsomagok meghaladták földünk teljes éves GDP-jét.¹³ A pénzjegynyomdák pedig „éjjel-nappal dolgoztak”, az USA-ban és az euróövezetben a jegybankok pénzkibocsátása (M1) 10–15 százalékos ütemben nőtt 2009-ben és 2010 első felében, majd – átmeneti „megpihenés” után, a gazdasági fellendülés elakadása miatt – 2011-től újra.

A mélyebb világgazdasági válságot és a megrendítő értékvesztést egyelőre sikerült megakadályozni az állami mentőcsomagok révén, de ennek súlyos ára is volt. Nem mentek végbe, vagy csak kismértékben zajlottak le azok a szerkezeti változások, amelyek a válság során vagy azután szokásosan lezajlanak. Nem lett kisebb az a pénzügyi túltengés, amely egy idő után a buborékok (újabb) kipukkadásával fenyeget. Mivel termelő cégeket is mentettek, gyakran nem zajlott le az a kapacitásleépülés, ami a megmaradó, termelékenyebb gyártók számára a nagyobb szériát, ezzel a magasabb profitot jelenthetné. Csak kissé enyhültek az egyes országok fizetési mérlegeinek feszültségei. Nem változtak meg azok a működési feltételek, amelyek fizetési helyzetüket megingatták. A korábban túlfogyasztó (külföldi forrásokat bevonó) országok csak kevésbé fogták vissza magukat.

A világgazdaság jelenlegi helyzetét elsősorban éppen ezek a rizikótényezők teszik bizonytalanná. A továbbiakban kicsit részletesebben szólnunk ezekről, tehát *1. a nemzetközi pénzügyi rendszer bizonytalanságainak és a pénztőke eddig bemutatott túlfelhalmozásának egyes következményeiről, 2. a reálgazdasági túlkapacitásokról, valamint 3. az egyes országok fizetési nehézségeiről és annak okairól.*

1. 2011 áprilisától a pénzpiacok szereplői és a politikusok újra nyugtalanabbakká váltak a nemzetközi pénzügyi rendszer esetleges megingásától rettegve, elsősorban az euróövezet helyzete miatt. Kiemelten foglalkoznak azzal, hogy mi történik, ha Görögország, Spanyolország, netán Olaszország vagy Belgium államcsődbe kerül, és nem fizet, mi történik, ha a nehéz fizetési helyzetű országok, mint dominók, egymást borítják fel. Az

¹³ A leghatalmasabb programok 2009 végéig zajlottak. Lásd ezek nagyságrendjét: DESA (2009).

elemzők azt kalkulálják, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerben még mennyi a rossz, behajthatatlan hitel (például a spanyol bankokban), mekkora tőkeinjekcióra van szükség az ír, a portugál, a spanyol, az olasz (és orosz) bankok esetleges megmentéséhez, mennyire volt hatékony az európai „stresszteszt”. Az ingatlanpiacok gyengélkedésének is lehet még tovagyrúzó következménye.

Valójában azonban nem önmagukban ezek, a pénzügyi luftballonon mutatózó fészlések a legnyugtalanítóbbak. *A szakadozás azért fenyegető, mert valójában maga a hatalmas pénzügyi luftballon a veszélyes.* Az a valódi veszély, hogy a „rendszerben” lévő túl sok tőke (nyilvántartott érték, árfolyam) egyes elemeiről kiderül, hogy nem tudnak profitot hozni, sőt maguk a papírok (alaptőkék) sem érnek annyit, mint amennyit a tulajdonosaik hittek, reméltek, s ez tovagyrúzhat, pánikba fordulhat. *Az esetleges államcsődök, banki csődök vagy talán vállalati csődök most éppen azért veszélyesek újra, mert a pénzügyi rendszerben általában is hatalmas a feszültség.* 2008 szeptemberében a világgazdaság pénzügyi szektorának méreteihez képest eltörpült a Lehmann Brothers tőkéje, mégis cunami-erejű hatása volt. Kisebb csődök nyomán is kialakulhat a nemfizetés, a nemfizetés láncreakciót indíthat, a tőzsdéken a pánikhangulatban (még jobban, mint eddig) kiderülhet, hogy az árfolyamok távolról sem voltak eddig reálisak, a részvényesek és a nyersanyagokba fektetők arra ébredhetnek, hogy kipukkadt a tőzsde- és a nyersanyagár-buborék, tegnapi papírjaik a töredéküket érik ma. Márpedig 2012 közepe felé a globális pénzügyi rendszerben hatalmasak a feszültségek, ezek többségéről már fentebb szó esett. Ilyen a globális GDP tízszeresét kitevő spekulációs pénzmenyiség; a földünk bruttó hazai termékének tízszeresét kitevő adóssághegy, ezen belül sok országban a válság során felduzzadt és alig kezelhető államadósságok; több országban a bankok rossz követelésállományának magas súlya; a kínai ingatlanpiaci buborék; a spekuláció által hajtott nyersanyagárak; az amerikai tőzsdék újra rendkívül magas kapitalizációja, mely az USA GDP-jének 170 százalékát teszi ki; 2012 tavaszára újabb nagy dotkom lufi alakult ki; stb.

Ráadásul – miután az 1929–33-as válsághoz hasonló összeomlás közvetlen veszélye enyhült – *alig történt valami az elmúlt években a nemzetközi pénzügyi rendszer működési módjának stabilizálása, az ingatagságát okozó tényezők megváltoztatása érdekében.* Mélyen hallgatnak általában arról, hogy az államcsődök, illetve nehezen kezelhető állami fizetési nehézségek nagy részét, mint a kilencvenes évek végén Oroszországban és Latin-Amerikában, elsősorban nem az országok gazdaságpolitikája, hanem a rendszerben lévő divergáló hatások, a túl sok szabad tőke, a spekuláció, az országok pénzneme elleni támadások és a hirtelen masszív tőke kivonás okozták. Még az igen szelíd eszköznek szánt, spekulációt fékező Tobin-adó bevezetése sem látszik reálisnak (legfeljebb az EU-ban beszélnek róla, de az csak világadozóként működhetne hatékonyan).

Nem lehet azt állítani, hogy mindez rövid távon biztosan hatalmas újabb pénzügyi válsághoz vezet. Az USA kormánya például elkötelezett az újabb mentőcsomagok beindítása mellett, ha az szükségessé válik. A tapasztalat az, hogy a világgazdaság akár hosszabb ideig is együtt tud élni halmozódó feszültségekkel, de annak ára van: például a lassúbb és bizonytalan növekedés, a termelés finanszírozásának nehézségei, a gazdaság szerkezet elmeredése, a nemzetközi gazdasági (kereskedelmi és pénzügyi) viták éleződése, az újabb állami gazdaságmentő akciók szükségessége, a fizetéseptelenségek nemzetközi konzorciális kezelése. Azt azonban meg kell állapítani, hogy a nagy világgazdasági pénzügyi feszültségek miatt újra erősödött egy új nagy válsághullám lehetősége.

2. A pénzügyi luftballon újrafelfúvódása által okozott fenyegetések mellett szólni kell a termelő szféra felesleges kapacitásairól, a *reálgazdasági tőketúlfelhalmozásról* is. Korszakunkban – egy nagyon helytelen szemlélet miatt – nagyon keveset foglalkoznak a reálgazdasággal, a szakirodalomban ritka a termeléssel és az értékteremtő szolgáltatásokkal foglalkozó elemzés. Ezért nehezebb érvekkel szolgálni arról, hogy a válságfolyamat tompítása és a közvetlen termelést mentő-ösztönző eszközök mennyi már elavultabb és – főleg – nemzetközileg kevésbé versenyképes termelőkapacitást mentettek meg. Azt tudjuk például, hogy a General Motors és más autógyártók a közvetlen pénzügyi injekció nélkül összeomlottak volna. Ismert az is, hogy a roncsprémiumok sok országban megmentették a világméretben már egy évtizede is egyharmados felesleges kapacitással működő autóipar sok gyártó sorát. Tehát az autóiparban továbbra is csak körülbelül kétharmados a kapacitáskihasználtság. Nyilvánosságra kerültek más iparágakhoz tartozó cégeket mentő akciók is. Ezek közvetett mód-szere az volt, hogy a foglalkoztatás csökkentését állami pénzügyi támogatással fékeztek. Több helyütt a lakossági fogyasztást ösztönözték, ezzel támogatva a termelést. Japánban például fogyasztási bonokkal és készpénzzel ösztönözték a belső piacot már sokadszor, Kínában a vásárlók egyes háztartási elektromos gépekhez kaptak állami támogatást.

A jelenlegi válság során az ipari termelés visszaesése a fejlett országokban lényegesen kisebb volt, mint a 20. század elő felének nagy válsága során, annak ellenére, hogy a 21. század első évtizedében az új nagy válsághoz vezető pénzrendszeri feszültségek sokkal nagyobbak voltak, mint annak idején, és hatalmasra duzzadtak a felesleges ipari termelőkapacitások is (gépjárműipar, dotkom, ingatlan-építőipar, hogy csak a legközismertebbeket említsük). Konkrétan: 1929 és 1932 között az ipari termelés az USA-ban 46, Németországban körülbelül 40, Franciaországban 30 százalékkal zuhant.¹⁴ A jelenlegi válság során az USA-ban „csak” 12,6, Németországban 17,3, Franciaországban 15 százalékos volt az ipari termelés csökkenése. Nyilvánvaló, hogy ez a mérsékeltebb zuhanás csakis az

¹⁴ Berend (1987), p. 298.

állami mentőcsomagok, pénzpumpák és a keresletösztönzés révén volt lehetséges. Egy olyan statisztikát is érvel hozunk fel, amely azt mutatja, hogy az Egyesült Államokban a válság, az ipari termelés visszaesése ellenére a termelőkapacitások alig csökkentek. A *Federal Reserve* adatai szerint az ipari termelés 2008-ban és 2009-ben összesen – kis eltéréssel az előbbi adattól – 14 százalékkal esett, ugyanakkor a termelőkapacitásoknak csak 2,9 százaléka tűnt el.¹⁵ Nincs birtokunkban összehasonlítható adat az 1929–33-as válságról, de az bizonyos, hogy akkoriban arányaiban lényegesen nagyobb kapacitások semmisültek meg, mert nem voltak a jelenlegi válsághoz hasonló mentőakciók. *A felesleges termelőkapacitások terhét a világgazdaság továbbra is magával cipeli.*

3. *A nemzetközi pénzügyi rendszer fizetési aránytalanságai*, egyensúlyi zavarai lényegesen nagyobbak, mint a kapitalizmus korábbi korszakaiban. Erről alább – a kapitalizmus modelljének elemzése kapcsán – részletesebben lesz szó. Valójában hatalmas dilemmát jelent egyes országok állami költségvetésének és nemzetközi fizetési kötelezettségeinek finanszírozása, különösen azóta, hogy felmerültek az *Egyesült Államok fizetőképességével kapcsolatos aggályok*. Bár az utóbbi félelmek csak most kerültek be a napi sajtóba, és ezért csak most váltak közismertté, valójában nem új jelenségről van szó. Aki csak kicsit is tud olvasni a sorok között, már a kétezres évek közepén felfigyelhetett arra, hogy a Nemzetközi Valutaalap világgazdasági elemzéseiben (*World Economic Outlook*) – először a második világháború óta – folyamatosan figyelmeztette az Egyesült Államokat arra, hogy a költségvetési és a fizetési hiánya nem fenntartható hosszú távon. A válság előestéjén és a válság során az USA fizetési mérlege csúcshiánnyal zárt. A válság elcsitulásával a helyzet némileg javult, de maga az IMF sem gondolja, hogy a következő években ez a helyzet megszűnhetne, és az Egyesült Államok elkezdené az adósságállományának a csökkentését.¹⁶

3) Egy, a kapitalizmus modelljét érintő elméleti kérdés: a költségvetési hiány oka

A globalizáció, a tőkepiacok egységesítése, a masszív tőkeáramlás a korábbi korszakoknál sokkal nagyobb pénzügyi luftballont és nemzetközi fizetési aránytalanságokat tett lehetővé. *A nagy pénzügyi felfuvalkodottság önmagában is modellproblémát vet fel*, mert torzítja a gazdasági viszonyokat. Robbanásveszélyes, reálfedezettel nem rendelkező, virtuális értékel-

¹⁵ Federal Reserve (2012), 5. táblázat.

¹⁶ WEO (2012).

halmozást jelent. Mivel a spekulációs és egyéb pénzügyi befektetések hozadéka – először a kapitalizmus történetében – magasabb, mint a termelő tevékenységeké, jelentősen torzítja a (reálgazdasági) piaci viszonyokat, a már létrejött jövedelmek világméretű újraelosztását jelenti, jellemzően a legnagyobb befektetők, leggazdagabb országok javára.

A másik legfontosabb modellprobléma- vagy inkább rendszerprobléma-csokor, hogy a technika kiszorítja az embert a termelésből (nő a termelés szerves összetétele), ráadásul a munkaerőt világméreteken versenyeztetik, s eközben a tőkeoldal fokozott mértékben a maga javára, a lakosság, valamint az állam kárára osztja el a létrehozott jövedelmeket (ez statisztikailag bizonyítható).¹⁷ A tulajdoni és jövedelemkoncentráció, a felhalmozási hajszája soha nem látott méreteket öltött. Mindennek következtében azonban csökkennek a lakosság forrásai, *elégtelen a piaci kereslet*, ezért is a globális termelés növekedési üteme évtizedről évtizedre lassul, gyorsan nő a társadalmakon belüli és az országok közötti jövedelmi különbség, világszerte gyengülnek a közszolgáltatások, foszlik a szociális háló (ahol egyáltalán volt), az emberiség fele szociális gettóba van zárva, meg van fosztva a minimális emberi létfeltételektől. Ezeket a modellproblémákat és ezeket a következményeket azonban nem tárgyaljuk a jelen tanulmányban részletesebben, mert most elsősorban a széles értelemben vett pénzügyi rendszer összetevőiről, hatótényezőiről van szó.¹⁸

Itt arra fókuszálunk, hogy vajon az idő múlásával miért kerül szembe egyre több ország fizetési problémákkal. A korábban soha nem volt mértékű és sokaságú fizetési nehézségek a kapitalizmus érdekviszonyaival és jelenlegi működési módjával, modelljével kapcsolatosak.

1. Az állami költségvetési hiányok és az állami eladósodás legfontosabb oka az, hogy miközben a gazdasági fejlődéssel a globalizációt kiteljesítő korszakunkban *az állam gazdasági és szélesebben vett társadalmi szerepe által megkövetelt költségvetési jövedelemkoncentráció valójában nem csökken, inkább bővül, aközben a neoliberális modell folytán az állami bevételek forrásai szükségszerűen szűkültek.*

Vessünk egy pillantást az *1. táblázatra!* Lehet, hogy sokaknak meglepetést okoz, de a neoliberális jelszavak ellenére a legfejlettebb országokban nem csökkent a helyi hatóságok kiadásait is tartalmazó állami költségvetések súlya a GDP-hez viszonyítva az elmúlt évtizedekben. Sőt, az Egyesült Államok és Japán esetében jelentősen nőtt, Európában pedig lényegében véve stagnált.

¹⁷ Artner (2011).

¹⁸ Farkas (2009).

1. táblázat
A költségvetési kiadás*/GDP arány az USA-ban, az EU-ban és Japánban
(százalék)

	USA	EU	Japán
1970–1990	30,7	41,0	27,7
2009	46,9	39,8	37,8

* Helyi hatóságokkal.

Forrás: OECD-adatbázis.

Az állam szerepe az utóbbi harminc évben valóban gyengült a szabályozásban, a reálgazdaság közvetlen ösztönzésében, ma már alig hat a termelési tényezők nemzetközi áramlására, csökkent az állami termelő és infrastrukturális tulajdon terjedelme, igyekezett kibújni a jóléti állam idején vállalt közszolgáltatási, jóléti, szociális és kulturális kötelezettségei alól. Ugyanakkor az állam történelmi szerepe öt területen nyer jelentőséget és egyben módosul korunk kapitalizmusában: 1. a piaci folyamatok „externáliáinak”, környezeti hatásainak kezelésében; 2. a társadalmi működési rend védelmében, a társadalmi „egyensúly” érvényesítésben; 3. a nemzetközi gazdasági versenyfeltételek biztosításában; 4. a sokasodó piaci kudarcok hatásainak kivédésében (aktuálisan elsősorban a válságmentő csomagok növelték az ilyen kiadásokat); 5. a széles értelemben vett társadalmi és gazdasági infrastruktúra fejlesztésében, valamint a közszolgáltatások fenntartásában.¹⁹ Ez utóbbiak magyarázzák azt, hogy a költségvetési újraelosztás aránya nem csökkent a GDP-ben.

Ugyanakkor a költségvetési bevételek biztosítása egyre nehezebbé vált. a) A neoliberais modellben *privatizálták* a korábban közvetlen állami bevételeket teremtő termelő és egyéb szolgáltató (például közszolgáltató) tevékenységek jó részét. b) Az államok *vámjövödelmei* is minimálisra csökkentek a kereskedelem általános liberalizációja folytán. c) Jelentős bevételkiesést okozott továbbá az adórendszerek átalakítása, amely – a profitok kielégítő szintjének biztosítása, ezzel a válság hosszabb ideig történő elodázása érdekében – *csökkentette* a korábban magasabb adókkal terhelt *tőketulajdonosok költségvetési adóbefizetéseit és azok arányát a GDP-ben*.

2. A második súlyos problémát az jelenti, hogy *az egyébként szükségszerű globalizáció körülményei között* – a világgazdasági hatások, a nagybefektetők és a legfejlettebb országok érdekérvényesítése, ezek nyomán a nemzetközi szervezetek és integrációs központok növekvő szerepe folytán – *az egyes országok kezében egyre kevesebb eszköz marad a gazdasági folya-*

¹⁹ Részletesen lásd: Farkas (2010).

matok befolyásolására, az egyensúlyi zavarok kivédésére, enyhítésére. Elméleti kérdésként ez a globalizáció és a nemzeti gazdaságpolitikák viszonyaként, e mögött pedig a tőkeerősebb globális szereplők és a gyengébb országok, gyengébb gazdasági szereplők érdekellentmondásaként, hegemóniaként (Szentés Tamás kifejezésével „aszimmetrikus kölcsönös függőségként”) tárgyalható.²⁰

Egyrészt a világgazdaság objektíve globalizálódó folyamatai – a gazdasági (termelési, kereskedelmi, fizetési) kapcsolatok nemzetköziesedése, a munkamegosztás nemzetközi dimenziójának erősödése, a transznacionális cégek hatalma, a gazdasági integrációs folyamatok – szűkítik az országok kezében lévő gazdaságpolitikai eszközrendszert, és gyengítik annak hatékonyságát. Minél kisebb, minél gyengébb szereplője egy ország, egy régió vagy akár egy cég a világgazdaságnak, annál inkább ki van téve a tőle távoli gazdasági folyamatok hatásainak.

Másrészt elsősorban az erősebb, tőkeerősebb szereplők érdekeltek a nemzeti gazdasági határok lebontásában, a világméretű piacnyitásban, a gazdaságpolitika nemzetközi szintre emelésében, hiszen így jutnak külföldi profitokhoz, így könnyebben tudnak hegemonikus (monopol-, illetve oligopol-) piaci pozícióra szert tenni, és adott esetben a kívüllagra tudják hárítani saját szerkezeti feszültségeiket. *Ezen érdek kifejeződése a neoliberais politika (washingtoni konszenzus)*, melyet tudatosan érvényesítettek a világgazdaság főszereplői elsősorban a feltörekvő és fejlődő országok irányában. Bár a fejlett országoknak is alkalmazkodniuk kell, a legfejlettebb országok és vállalkozói köreik kevésbé szenvednek a liberalizációs folyamatoktól, hiszen számukra több hasznot hoznak, mint amennyi „költséget”. A fejlett országok munkavállalóinak szemszögéből már más a kép, hiszen a globalizációs folyamatban a termelés kitelepítés folytán sokan elveszítik munkájukat, a bérek pedig stagnálnak, arányuk csökken a GDP-ben. A liberalizációt jobban megszenvedti a félperifériás és perifériás országok többsége, amelyek például az adósságaik refinanszírozása érdekében kénytelenek az erősebb tőkeerejű hitelező országok (és az IMF) piacnyitási feltételeit elfogadni, s ezzel a termelési folyamatok nemzetköziesedésének spontán hatásain túl a szabályozás szintjén is szűkítik a kormányzataik gazdaságpolitikai mozgásterét és eszközrendszerét.

E folyamatok utóbbi időkből előtérbe került esete az *euróavezeti félperiféria* országainak fizetési válsága. Mint például Joseph Stiglitztól Paul Krugmanon át Róna Péter és Artner Annamária cikkéig²¹ sokan hangsúlyozzák, a közös pénznem egységzubbonya inkább a fejlett országokra van szabva, az előnyök náluk koncentrálnak. Világossá vált, hogy az optimális valutaövezet elméleti kritériumainak távolról sem felel meg az euróövezet. A közös zubbony a gyengébb országok mozgásterét szűki-

²⁰ A függőségi viszonyok egyik friss elemzése: Szentés (2009).

²¹ Lásd a jelen kötetben.

tette, kivett a kezükből az egyensúlyi zavarok esetén kiemelkedően fontos gazdaságpolitikai eszközöket, például a monetáris politika (pénzkibocsátás, kamatpolitika, valutaleértékelés, nyíltpiaci műveletek) alakításának vagy éppen a rendkívüli importvámok bevezetésének a lehetőségét. Ráadásul a jelenlegi kamatpolitika elsősorban Németország érdekeihez igazodik, rontja a gyengébbek tőkevonzó és exportképességét. A közös játékszabályok előnyeinek egyenlőtlen elosztása, az egyenlőtlenségeket ellensúlyozó szabályozási lehetőségek (például fiskális ellensúlyok) hiánya és a tőkeerőben rejlő különbség folytán az euróövezetet szétfeszítő erők már kezdetektől ott lappangtak. A jelenlegi válság során szükségszerű volt e problémák felszínre kerülése. Nem véletlen, hogy még az éltanuló Írország is ilyen helyzetbe került (nem csupán bankjaik felelőtlen hitelező magatartása miatt).

3. Az állami költségvetési kiadások szinten maradása vagy növekedése és a bevételkiesés, valamint az állam gazdaságpolitikai eszközrendszerének szűkülése együtt eredményezte a növekvő költségvetési hiányokat és az államok fokozott eladósodását, a magasabb adósság ráadásul – a kamatterhek és a tőketörlesztési kötelezettségek miatt – további hiányt generál. *Ez a modell a fejlődő országokban már – lényegét tekintve – a nyolcvanas–kilencvenes években megbukott*, sok országban folyamatosan újra és újratermelve a fizetési nehézségeket, az adósságrendezést és az újabb megszorításokat. A fejlett országokban a kétezres évekre éleződött ki ugyanez az ellentmondás, de a fejlődő országokénál magasabb eladósodottsági szinten.

Egyelőre azonban nincs jele annak, hogy a feloldás megtörténne, mert a gazdasági szereplők érdeke nem változott, a válság pedig eddig nem volt elég mély ahhoz, hogy a kapitalizmus működési modellje megváltozzon a kényszerek nyomása alatt.

2011 közepén már az Egyesült Államokban is kiéleződött a folyamatos és egyre súlyosabb eladósodás körüli feszültség. Tulajdonképpen „kilóg a lóláb”. *Immár az Egyesült Államok maga kerül abba a csapdahelyzetbe, amibe a válság előtt a fejlődő országok kerültek.* Amennyiben az USA saját magára nézve is olyan szigorú megszorító politikát ír elő és alkalmaz, mint amit más fejletlenebb országokban követnek, és hirtelen megállítják az USA további eladósodását (az adósság/GDP arány törvényileg meghatározott plafonját nem emelik folyamatosan), akkor fizetőképessége megintog, szinte bizonyos, hogy a válság új, lényegesen mélyebb szakasza (azaz a nagyon durva W alakú válság) elkerülhetetlen. A világ gazdasági következmények ebben az esetben rendkívül súlyosak. Ha pedig az adósságplafont még sokáig növelik, akkor az USA maga is súlyos adósságspirálba kerül. A nemzetközi hitelminősítő intézetek 2011-ben már – igaz, óvato-

san, de – megkezdtek az USA leminősítését, ami további adóssághegyek halmozása esetén megdrágíthatja azok refinanszírozását.²²

Tehát, ha az USA tovább adósodik, az nem jó, ha megállítja eladósodását, úgy sem jó... A kép sötét. Se előre, se hátra. *Ugyanez a kettős lehetetlenség, csapdahelyzet vezetett sok fejlődő országban újra és újra a fizetési és növekedési válságokhoz a nyolcvanas évektől.* Az Egyesült Államok azonban nem egy a sok országból, hanem a világgazdasági konjunktúra vezérországa.

4. *Az államok eladósodásának egyik oka az, hogy míg az ötvenes–hatvanas évek szervezett vagy jóléti kapitalizmusában állami eszközökkel ösztönözték a keresletet, a neoliberális (a transznacionális társaságok és a pénztőke által vezérelt) kapitalizmusban a hitelfelvétel vált a pótlólagos kereslet teremtésének eszközévé és ösztönzőjévé, azaz a hiányok finanszírozhatók voltak.*

Arról van szó konkrétan, hogy a második világháború utáni államkapitalista gazdaságokban az állam anticiklikus gazdaságpolitikával, a jó konjunktúra során tartalékolta eszközök felhasználásával, a fogyasztás ösztönzésével és a szegények támogatásával lendítette fel a gazdasági tevékenységeket, és egyben mérsékelte a válságperiódusok mélységét. Mivel ez az ösztönzőerő a hatvanas évek végétől kezdve egyre kevésbé érvényesült, a gazdaság szereplői nehézségek, fizetési problémák, gazdasági lassulások esetén – problémáik áthidalására – a hitelek felvételéhez menekültek. A folyamat adott feltételek között törvényszerű volt, a legtöbb állam (a fejlődők után sok fejlett ország), mellettük a vállalatok és a lakosság egyaránt súlyos adósságterheket vállalt magára. A hitelállomány felduzzasztása az egyre nagyobb súlyt és befolyást nyerő pénzügyi tőkének is érdekük volt, mert a hitelek és azok magas kamata útján tudták átterelni saját számláikra a jövedelmeket (az értékteremtő ágazatokban korábban létrejött hozzáadott érték egy részét) az országokon belül és világméretekben.²³

Ez a folyamat mára hihetetlenül nagy méreteket öltött. Csak az államok adóssága körülbelül földünk egyéves GDP-jét megközelítő nagyságrendű. A központi bankok bankja, a bázeli BIS szerint a globálisan nyilvántartott adósságok földünk teljes GDP-jének többszörösét teszik ki, az egyik közlése szerint – mint már említettük – a tízszeresét. Bár ebben nyilván körbeartozások is vannak, s ez utóbbi mutatószám talán túlzónak tűnik, *az adóssághelyzet mindenképpen rendkívüli, példátlan, és egyelőre megoldhatatlannak látszik.*

²² Az Egyesült Államok költségvetési hiánya az IMF szerint 2011-ben 9,6 százalékos volt, 2012-ben sem lesz kisebb a GDP 8,1 százalékánál (WEO, 2012, p. 204.).

²³ E folyamat egyik első megnyilvánulása az úgynevezett olajdollárok kihelyezése volt adósságlevelekért cserébe a fejlődő és az akkori úgynevezett szocialista országokba a hetvenes évek közepétől.

A helyzet paradoxonja, hogy a neoliberális gazdaságpolitikai kurzus következtében megnőtt állami hiányok éppen a hirtelen bevetett állami beavatkozási keynesi módszerek miatt nőttek jelentősen az elmúlt években, a válság időszakában.

5. A globalizáció, a nemzetköziesedés hozzájárul ahhoz, hogy a gazdaságtörténet korábbi korszakainál lényegesen nagyobb, többszörös fizetési aránytalanságok (költségvetési és nemzetközi fizetési hiányok és többletek) alakuljanak ki azáltal, hogy lehetővé teszi azok nemzetközi finanszírozását, illetve a többletek kihelyezését.

Míg a világ gazdaság történetében az országok GDP-jének 1 százalékát meghaladó nemzetközifizetésimérleg-hiányok és -többletek egészen kivételesnek számítottak, ma már egyes esetekben a 10 százalékot is túlléphe-tik, és az 5-6 százalékos hiányok/többletek tartóssá válhatnak.

Most csak a legkirívóbb, jelenleg legveszélyesebb példát nézzük: újra csak az Egyesült Államok nemzetközi fizetési mérlegének helyzetét! Az Egyesült Államok az állami beavatkozási kapitalizmus évtizedeiben, a hetvenes évek elejéig a nemzetközi versenyben lassan pozíciókat veszítve érdekeltté vált egy olyan új világrendben, amelyben jobban érvényesíteni tudja gazdasági erejét, ennek eszköze pedig a szabad tőkeáramlás világrendjének kialakítása lett. Többek között olyan helyzetet teremtett (kamatpolitikával, kedvező befektetési lehetőségekkel, állampapír-kibocsátással stb.), amelynek keretében más országok megtakarításait, befektetésre szánt tőkéit magához vonzotta, ezzel saját szerkezeti feszültségeit teríthetővé, átháríthatóvá tette.

Jelentős jövedelemre tett szert külföldi befektetéseiből is (és a fejlődő országok adósságtörlesztéseinek hozadékából is jócskán részesült). Ennek következtében az USA nemzetközi fizetési mérlege a nyolcvanas években negatívvá vált, és azóta – egy-két év kivételével – végig nettó tőkeimportőr volt. A kétezres években különösen gyorsan nőtt a külső fizetési hiánya, 2006-ban már elérte a 800 milliárd dollárt, ami a GDP-jének 6 százalékát elérő összeg volt. A kétezres években már az egész világ az Egyesült Államok túlfogyasztását finanszírozta: Kelet-Közép-Európa kivételével minden térséggel negatív volt a fizetési mérlege, tehát mindenhol tőkét importált. A neoliberális világrend sajátossága, hogy a gyengén fejlett országok finanszírozzák a fejletteket, még a fizetési mérlegekben követhető tételek alapján is.²⁴ Ennek mértéke a kétezres évek közepén a feltörekvő és fejlődő országok GDP-jének 3-4 százalékát tette ki, míg a tőkebevonás a fejlett országok GDP-jének 1,5 százalékát érte el, az USA esetében 3-5 százalékát. Tévedés ne essen, nemcsak Kínának volt pozitív a tőkemérlege az Egyesült Államokkal, hanem 2006 és 2008 között még a Nigéria és

²⁴ Nem követhető a mérlegben minden profitjövedelem, például az elszámolási árak miatt, de az adósságfizetések nettó áramlása, a tőkemenekítés egy része stb. sem.

Dél-Afrika nélkül számolt szegény Fekete-Afrikának is!²⁵ Ezt nevezi a szakirodalom „perverz tőkeáramlásnak”, ami nem is igazán perverz, hiszen a meglévő erőviszonyokon és érdekérvényesítéseken alapul. A válság körülményei között az Egyesült Államok nemzetközi (folyó) fizetési mérlegének hiánya ugyan csökkent, de még mindig igen magas. 2011-ben a GDP 3,1 százalékát tette ki, és a következő években várhatóan ennél is nagyobb lesz a hiány.²⁶

4) Összefoglalás

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a mai, megállíthatatlanul globalizálódó világgazdaságban az államok fizetőképessége szükségszerűen meg-inog (természetesen tendenciájában, nem minden országban) a jelenlegi érdekviszonyok és működési módok következtében. Láttuk: az államok bevételei a privatizáció, a vámbevétel- és adócsökkentések, a gazdasági lassulás és termeléstelepítés miatt (másutt a túlzott külföldi konkurencia, a hirtelen piacnyitás folytán) elmaradnak a gazdasági fejlettség által megkövetelt állami szerephez (kiadásokhoz) képest. A hitelfelvétel marad az átlidaló megoldás, s ez lehetséges is volt, mert a finanszírozás nemzetközi forrásai a globalizáció és a pénzügyi luftballon miatt is bőségessé váltak. Ugyanakkor a gazdasági kormányzás és a gazdasági folyamatok nemzetköziesedése gyengíti az állami gazdaságpolitika mozgásterét, és szűkíti annak eszközeit.

Egyidejűleg a nemzetközi pénzügyi rendszer egészében – a tőkék túlfelhalmozódása, az eszközértékek túlárazása és a válságban felszínre került rossz hitelek jelenléte, egyes bankok bizonytalan tőkeellátottsága stb. miatt – hatalmasak a feszültségek, a korábbi pénzügyi luftballon lényegében megmaradt. A mostani válság nem söpörte el – mint általában a válságok – a felesleges tőkéket, nem árazta le a reális szintre az eszközértékeket, a termelő szférában is maradtak jelentős felesleges kapacitások. Ennek a szokatlan jelenségnek a magyarázata az állami fiskális és monetáris lazításban, a hatalmas mentőcsomagokban rejlik. A feszült, reálértékekkel nem fedezett pénzügyi luftballon könnyen szakadozik. Egy-egy állam fizetőképességének bizonytalansága vagy már megingása, nagyobb bankok vagy alapok nehézsége erős tovagyrúzó hatást, dominóhatást vált(hat) ki.

²⁵ A szegény országoknak juttatott hivatalos segélyek távolról sem kompenzálták a piaci tőkekiáramlást, talán csak a legszegényebb Afrika esetében. Lásd: UN (2010), p. 73.

²⁶ WEO (2012), p. 208.

Ráadásul a megingott helyzetű eladósodott országok finanszírozása – a spontán piaci mechanizmusok folytán – megrágul, a refinanszírozók gazdasági megszorításokat írnak elő, a spekulánsok az adott ország ellen üzletelhetnek, a hitelminősítők leminősítik. A gazdasági növekedés lassul, leáll, a legsúlyosabb esetekben a GDP csökken, és az egyensúlyi zavarok súlyosbodnak (mint Görögországban, Portugáliában, Spanyolországban). Az ország még annyira sem tudja fizetni kötelezettségeit, mint korábban. Ez csapdahelyzet, amin az újabb áthidaló hitelek sem segítenek.

Sem a megszorítások, sem a mesterségesen teremtett tökegbőség nem hoz megnyugvást. A neoliberális társadalmi-gazdasági modell ellehetetlenül a fejlődők után a fejlett országokban is.

Mindezek miatt ingatag a világgazdaság helyzete 2012 közepén.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Artner Annamária (2011): A versenyképességtől a társadalmi ellenállásig. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.): *A bizonyosság vége, avagy quo vadis demokrácia?* Savaria University Press, Szombathely, pp. 147–138.
- Bech, Marten (2012): *FX volume during the financial crisis and now*. BIS, Basel. https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1203f.pdf
- Berend T. Iván (1987): *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Magvető, Budapest.
- BIS (2010): *Annual Report 2009/10*. BIS, Basel. <http://www.bis.org/statistics/ar2010stats.htm>
- BIS (2010): *Triennial Central Bank Survey. Foreign exchange and derivatives market activity in April 2010. Preliminary results*. BIS, Basel. <http://www.bis.org/publ/rpfx10.pdf>
- BIS (2011): *BIS Quarterly Review*, June. BIS, Basel. http://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1106.pdf, Statistical Annex: http://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qa1106.pdf
- BIS (2012a): *Statistical release: preliminary locational and consolidated international banking statistics at end-December 2011*. BIS Monetary and Economic Department, Basel. <http://www.bis.org/statistics/rppb1204.pdf>

- BIS (2012b): *BIS Quarterly Review*, March. BIS, Basel.
http://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1203.htm
- DESA (2009): *Monthly Briefing on the World Economic Situation and Prospects*, No. 7. Development Policy and Analysis Division, Department of Economic and Social Affairs (DESA), United Nations, New York. http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_mb/wesp_mb7.pdf
- Eurostat-adatbázis <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teina011&plugin=1> (Letöltve: 2011. szeptember 3.)
- Farkas Péter (2009): A jelenlegi világgazdasági válság jellegéről. (Egy nem neoliberális vázlat.) In: Magas István (szerk.): *Világgazdasági válság 2008–2009. Diagnózisok és kezelések*. Aula Kiadó, Budapest, pp. 131–146.
- Farkas Péter (2010): Az állam gazdaságpolitikai szerepének újraértékelése. In: Magas István – Kutasi Gábor (szerk.): *Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, pp. 219–236.
- Farkas Péter (2011): A világgazdaság ingatag helyzetének mélyebb okairól 2011 közepén. *Köz-Gazdaság*, VI évf. 3. sz., október, pp. 45–62.
- Federal Reserve (2012): Industrial Production and Capacity Utilization: The 2011 Annual Revision. *Federal Reserve Statistical Release*, 30 March. Board of Governors of the Federal Reserve System, Washington DC. <http://www.federalreserve.gov/releases/G17/revisions/Current/g17rev.txt> (Letöltve: 2011. június 30.)
- OECD Index of Statistical Variables <http://www.oecd.org/dataoecd/26/40/45801547.html> (Letöltve: 2010. április 10.)
- OECD-adatbázis <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=350> (Letöltve: 2010. április 10. és 2010. július 24.)
- Shadow Government Statistics, American Business Analytics & Research LLC. http://www.shadowstats.com/alternate_data/money-supply-charts
- Szentes Tamás (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- UN (2010): *World Economic Situation and Prospects 2010*. United Nations, New York.
<http://www.un.org/esa/policy/wess/wesp.html>
- UNCTAD (2012): *Global Investment Trends Monitor*, No. 8. 24 January. http://archive.unctad.org/en/docs/webdiaeia2012d1_en.pdf

- WEO (2011a): *World Economic Outlook, April 2011. Tensions from the Two-Speed Recovery: Unemployment, Commodities, and Capital Flows*. IMF, Washington DC.
- WEO (2011b): *World Economic Outlook, September 2011. Slowing Growth, Rising Risks*. IMF, Washington DC.
- WEO (2012): *World Economic Outlook, April 2012. Growth Resuming, Danger Remain*. IMF, Washington DC.
- WEO Database (2011): *World Economic Outlook Database, April 2011*. IMF, Washington DC. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/index.aspx>
- WEO Update (2010): *World Economic Outlook Update*, 7 July. IMF, Washington DC.
- WEO Update (2011): *World Economic Outlook Update*, 17 June. IMF, Washington DC.

A FEJLŐDÉST GENERÁLÓ ÁLLAM LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI AZ ELHÚZÓDÓ VÁLSÁGPROBLÉMÁK KÖZEPETTE*

Kőrösi István

A 2008-ban kezdődött válság nyomán nemcsak az elméletek, koncepciók, paradigmák ütközésében, hanem a válságkezelés égetően sürgős gazdaságpolitikai feladatai és meghozandó szükséges intézkedései kapcsán újra előtérbe került az állam gazdasági szerepvállalásának átalakulása, átalakítása. Újra kell gondolni az állam és a piac viszonyát, kapcsolatrendszerét és mindkettő működésének alapkérdéseit, figyelembe véve a globalizáció, az integráció és a regionalizmus feltételrendszerét. Jelenleg (2012 tavaszán) nyilvánvaló, hogy a globális válságproblémák egyáltalán nem oldódtak meg a konjunktúra 2010–11-es ideiglenes javulásával, melyre 2012-ben az EU-tagországok egész sorában újabb recesszió következik. A gazdasági alapmutatók előrejelzését a nemzetközi konjunktúraelemző intézetek sorra lefelé módosítják.

A klasszikus közgazdasági értékelés szerint akkor van válság, ha a bruttó hazai termék (GDP) két (néhány felfogás szerint három) egymást követő negyedévben csökken. Ebben a tanulmányban én most nem a konjunktúra ingadozásával, visszaesésével kívánok foglalkozni, hanem a válságproblémák hatásaival. Ezek pedig fennmaradtak és súlyosbodtak Európában és a világgazdaságban. A globális problémák nemcsak elhúzódtak,

* E témában „A fenntartható fejlődést ösztönző állam – történelmi szerepváltozás” címmel tanulmányom jelent meg a Polgári Szemle 2010. évi 2. számában. A jelen elemzés erre építve reagál az azóta eltelt időszak fejleményeire.

hanem megoldatlanok is maradtak. Ilyen körülmények között mit tehetnek az államok? A tanulmányban erre is választ keresünk.

Szükség van-e növekedésre? A GDP növekedése önmagában nem lehet cél, mert káros hatású, ha rossz struktúrában, környezetromboló módon, negatív externáliákkal és eladósodás mellett valósul meg. A növekedésnek ökoszociális, tartós, jó struktúrában megvalósuló, finanszírozható és versenyképességet javító módon kell végbemennie. Nem feltétlenül lehet és kell fizikailag többet fogyasztani, de jobban élni mindenki akar! Az ilyen szempontú fejlesztés generálására és állami ösztönzésére van szükség.

A hazai és nemzetközi elemzések többségének következtetéseiből az tükröződik, hogy a jövő valószínűleg legjárhatóbb útja a fejlesztő állam koncepciója, amely azonban a követendő és követhető gazdaságpolitikai modell és stratégia szempontjából kidolgozásra és állandó megújításra, a változó körülményekhez történő folyamatos alkalmazkodásra és alkalmazásra vár. A válság leküzdése rövid távra szóló, a minőségi, fenntartható fejlődés feltételrendszerének megteremtése pedig közép- és hosszú távra szóló stratégiát igényel, amely az állam és a piac torzulásainak kiküszöbölését helyezi középpontba. *A fejlesztő állam pontosításával elsősorban fejlesztést generáló államról írok, mert az állam nem önmagában tudja a fejlesztést megvalósítani, hanem a fejlődés irányának ösztönzésével és ezáltal a gazdasági alanyok, a társadalom tagjainak kooperatív magatartásával. Az állam hármass klasszikus szerepe (allokáció, redisztribúció és stabilizáció) mellé negyedikként fontossá vált a fejlődést generáló szerepe.*

1) Az állam gazdasági szerepének változásai – a válság hatásai

A jelenlegi válságban a gazdaság mint rendszer működése krízisben van, de emellett, ezzel elválaszthatatlan összefüggésben, nemzetközi szintű társadalmi, politikai, intézményi, szabályozási, eszközrendszeri válságról van szó, amelyből kilábalni csak komplex, konzisztens stratégiával lehetséges. Sokan kiemelik, és én is azt szeretném hangsúlyozni, hogy alapvető értékrendi és erkölcsi megújulás bázisán lehet csak a fejlődés új útját megteremteni.¹

A fejlődés fenntarthatósága feltételezi a természeti feltételek mellett a gazdasági és társadalmi feltételrendszer és adottságok figyelembe vételét. A fejlődő országok jó része nem vagy alig tud pénzügyi forrásokat fordítani környezetvédelemre, miközben ipari termelése és a környezeti erőforrások

¹ Kádár (2008).

igénybevétele rohamosan növekszik. A fenntartható fejlődés modellje nem csökkenti a termelést, de megváltoztatja annak minőségét. A minőségi fejlődés nagyban függ az államok gazdaságpolitikájától, a kormányzatok fejlesztési terveitől, a gazdasági folyamatok szabályozásától, az intézmények működésétől, az egyének és közösségek kultúrájától és civilizációjától, fogyasztási szokásaitól, a képzettség és életvitel színvonalától, minőségétől. A multinacionális vállalatok üzletpolitikájától nagymértékben függ ennek segítése, illetve akadályozása. Az állam normatív szabályozó szerepe, a jó törvényhozás és a jogkövető magatartás kikényszerítése a negatívumokat jelentősen csökkentheti, a pozitív tendenciákat felerősítheti.

Az állam szerepének sikeressége jó gazdaságpolitikát igényel. Az állam szerepe felértékelődik a fejlődési út megválasztásában, a technológiai előretörés ösztönzésében, a világ gazdaságba történő bekapcsolódásban, a globális és regionális folyamatokra történő megfelelő reagálásban és azok befolyásolásában. Mindez döntően függ a gazdaságpolitika irányától, minőségétől, konzisztenciájától. Az állami, önkormányzati, vállalati és civil szféra összehangolt, egymást erősítő fejlődése a jövőépítés fontos feltétele. Ehhez kapcsolódik a piac működésében a tisztességes verseny, a gazdasági alanyok jó szereplésének előmozdítása, de nem kivételezésekkel és szubvenciókkal.

A gazdaságpolitika megválasztásának szerepe felértékelődik nemcsak a válságkezelésben, de a XXI. század feltételrendszereire való adekvát reagálásban is. Bebizonyosodott, hogy az állam nem lehet sem éjjeliőr, sem dirigista, és nem elég a tűzoltó szerep, sőt ezeket el kell kerülni. *Az államnak fejlesztésre és a fejlődést generáló szerepre kell koncentrálnia. A fejlődés ösztönzése döntően függ az állam intézményrendszerétől, a szabályozástól, az alkalmazott eszköztártól és annak hatékonyságától.*

A XXI. század elején Európának kettős kihívással kell szembenéznie:

1. az USA technológiai, pénzügyi, politikai, stratégiai fölényével és
2. a harmadik világ növekvő versenyével a standard termékek terén, sőt a technológiai közép- és felső mezőnyben (különösen Kína, India, a kis-tigrisek rohamos előretörésével).

Mi lehet a válasz? A fenntartható (a növekedésen túlmutató) fejlődés és a pénzügyi egyensúlytalanságok egyidejű, megfelelő kezelése, ami az állam gazdasági szerepvállalásának ésszerű, célszerű átalakítását igényli, s benne a jóléti ellátó rendszerek reformját. A XXI. században az állam gazdasági szerepe átépül, ez érinti az intézményrendszert, a szolgáltatásokat, az eszközrendszert, a finanszírozást. Európának sajátos értékei és érdekei alapján kell választ találnia a szociális piacgazdaság megújításának, alapvető átalakításának kérdéseire. A döntő feladat, miként lehet összeegyeztetni a fejlődés és a pénzügyi egyensúlyhiányok csökkentésének a szempontjait az újraelosztási rendszerek szükséges reformjával.

Miként érinti mindez a szociálpolitikát és a szociális jóléti ellátórendszereket? A kérdés komplex elemzést és választ igényel. Néhány megfontolandó szempont ehhez:

- * Az elvonások aránya középtávon nem csökkenő, az adóterhek, különösen a vállalati adók valamelyest csökkennek ugyan, de a járulékbefizetési terhek mind az egészségbiztosítási, mind a nyugdíjrendszer finanszírozhatósági problémái miatt tovább növekednek.
- * A szociális ellátórendszerek működési költségei, inflációja messze meghaladja a nemzetgazdaságok átlagos inflációs ütemét. A jóléti rendszerek működésében mindenütt átlagon felüli drágulást tapasztalunk.
- * Az egy keresőre jutó eltartottak száma emelkedik az EU-tagországokban, különösen Németországban és Magyarországon. 2025-2030-ig mindkét országban körülbelül 30 százalékkal nő az egy keresőre jutó eltartottak aránya. Ez rendkívül megterheli az ellátórendszereket. A demográfiai trendek szerint egyre kevesebb gyermek születik, a fiatalok egyre később lépnek munkába, mivel egyre tovább tanulnak. Az oktatásban való részvétel egyre magasabb aránya rendkívül pozitív társadalmi jelenség, de finanszírozási szempontból problémát jelent a bevételkiesés. Az életkor meghosszabbodásával nőnek a nyugdíjassza kifizetései. A nyugdíjasok egy élet munkája és járulékfizetése után teljes joggal megfelelő reál- és nem nominálértékű ellátásra tartanak igényt. A nyugdíjalapok biztonságos működtetéséhez több évtizedre szóló, működőképes rendszert kell kialakítani. A finanszírozhatóságot biztosító megfelelő konstrukciók kialakítása, a gazdasági-pénzügyi konzisztencia és a társadalmi elfogadás egyidejű biztosítása rendkívül nehéz, de feltétlenül megoldandó feladat az EU-országokban, köztük Magyarországon is.

Az állam szerepe nagymértékben módosult az elmúlt ötven évben, a XXI. század első évtizedében pedig e szerepvállalásban alapvető változások bontakoztak ki, új kihívásokra kell választ adni elméleti, stratégiai, politikai, gazdaságpolitikai, szociális és mentális téren egyaránt. A „láthatatlan kéz” liberális, neoliberais megközelítése egyoldalú, a piac önszabályozó képessége számos területen rosszul vagy egyáltalán nem működik. Az állam „mindenhatóságába” vetett elméletek és rendszerek szintén csúfos, döntő vereséget szenvedtek, összeomlottak. Az állami beavatkozás, újraelosztás aránya természetesen nem lehet sem nulla, sem 100 százalék, történelmi periódusonként és a fejlődés jellegének módosulásával változik. A legnagyobb újraelosztást Svédország valósította meg, ez csúcspontján 68 százalék volt. A volt szocialista országokban – köztük Magyarországon – is magas volt, 1990-ben 60 százalék körül mozgott. Jelenleg az EU-ban a megtermelt bruttó hazai termék 40-50 százalékát osztja el újra az állam az államháztartás révén. (A skandináviai országokban az állami redistribúció mértéke hagyományosan nagyobb, Nagy-Britanniában és Írországon is.) Számos publikáció szerint a legutóbb-

bi két évtizedben az újraelosztás hatékonysága rendkívül megromlott, az állam növekvő kiadásait egyre inkább a bürokrácia nyelte el, az állami beruházások gyakran romló jövedelmezőséggel vagy veszteségesen működtek. Ebből annyi igaz, hogy a fejlett országokban a közigazgatás létszáma és ráfordításai növekedtek, de ez a növekvő irányítási, koordinálási feladatokból is következett. *Az állam működtetése egyre drágább lett, miközben a diszfunkciókból származó veszteségek, hiányok növekedtek. A diszfunkciók pedig valószínűleg az állami megrendelések korrumpálásával, a lobbik haszonszerzésével függenek össze. A magánlobbik gyakran a garantált közszolgáltatások hasznát akarták megszerezni, sok helyütt sikeresen, ugyanakkor ezeket a közszolgáltatásokat az államnál drágábban működtetik.*

Miként érintik ezek a tényezők az állam szerepét a jelenben és a jövőben? Nyilvánvalóan állami feladat magának az államnak az önfenntartása, a közigazgatás, a jogrendszer, a közrend és a közbiztonság biztosítása. Az intézmény- és eszközrendszer azonban e területeken is megújítandó, ésszerűsítendő. Az EU elmúlt több mint ötven éve is bizonyítja, a XXI. században pedig még inkább nyilvánvaló, hogy 1. az egészségügy, 2. az oktatás, tudomány, kutatás-fejlesztési és innovációs szféra, 3. az infrastruktúra, 4. a környezetgazdálkodás meghatározóvá vált a komplex, fenntartható fejlődés biztosításában, a jólét növelésében és a világgazdasági versenyképesség javításában. A jólét mellett hangsúlyozni kell a jólét növelését. A szociális rendszerek fenntarthatóságát az ENSZ is hangsúlyozza a fenntarthatóság feltételrendszerében. Az említett területeken az állam szerepvállalásának fontossága nemhogy csökkenne, hanem megnő. Ez azt bizonyítja, hogy előtérbe kerül a gazdasági struktúra optimalizálásának fontossága, amelynek nem a piac vagy az állam, hanem az állam és a piac ésszerű kapcsolatrendszerére kell épülnie. A közjavak iránti kereslet nő a közoktatástól az egészséges ivóvízellátáson át a gyors és ésszerű ügyintézésig. A legjobban működő szociális piacgazdaságoknak azokat tekinthetjük (tekinthetnénk), amelyekben a legkevesebb szociális segélyre szoruló ember van.

2) A fejlődés, a modernizáció és a foglalkoztatás összefüggései

Az EU-ban az elmúlt másfél évtizedbeli fejlődési tendenciák azt mutatják, hogy *a növekedés, a beruházások és a foglalkoztatás összefüggése a korábbinál bonyolultabbá vált, és minősége, jellege is megváltozott.*

A foglalkoztatás bővítéséhez szükség van növekedésre, de a növekedés önmagában nem biztosítja a munkanélküliségi probléma megoldását. Az alacsony szakképzettségű, viszonylag kevés hozzáadott értéket termelő munka leértékelődése és tőkével való helyettesítése fellendülés idején is folytatódik, mert a fajlagos termelési költségek csökkentése ezt követeli meg. A modernizáció hatása a munkaerő-piaci helyzetre kettős: felgyorsítja az alkalmazkodási folyamatot és annak kényszereit is a munkaerőpiacon (a nem rentábilis munkahelyeket felszámolják), de egyidejűleg tartós keresletet támaszt a magasan szakképzett munkaerő iránt.

A gazdasági növekedés és az ennek minőségi oldalát is tükröző fejlődés a modernizáción alapul, s maga is erősen visszahat az utóbbira. A modernizáció a fejlődés megalapozója, indukálója és a versenyképes munkahelyek teremtésének bázisa. Figyelembe véve azt az alapvető tendenciát, hogy a modernizáció tömegesen szüntet meg régi, elavult munkahelyeket, míg jóval kevesebb számban teremt versenyképes újakat, a tapasztalatok szerint a probléma enyhítésének fő útja az innovációs beruházások ösztönzése és az oktatáspolitikai fejlesztése, mert ezek határozzák meg a foglalkoztatás kilátásait.

A fejlődés kilátásai egyelőre rosszak, mivel a belső piacok mindenütt zsugorodnak, és az EU-n kívüli piacok importkereslete is összességében csökkent. A jövőt tekintve sok függ attól, hogy a válság után meginduló piacbővülésből mely tagországok és külső szállítók tudnak profitálni. A dinamikus távol-keleti és más Európán kívüli szállítók versenye tovább erősödik az EU-piacon. Az EU várakozásai szerint a kibővült Unió tagországai importjukat meghaladó mértékben növelik külső, harmadik országokba irányuló exportjukat, így középtávon az EU-országok összesített külkereskedelmi és teljesítménymérlege a harmadik országokkal szemben javulhat.

A makrogazdasági problémák és korlátok közül a legsúlyosabb gondot az állami-közületi költségvetések folyó deficitje és az adósságállomány aggasztó törlesztési és kamatterhei okozzák. Az EU27-ek átlagában a 2002–2008-as időszakban a kamatkiadási terhek átlagosan a GDP 6 százaléka körül mozogtak. Ennél jóval magasabb kamatkiadási terhet találunk Görögországban, ahol az éves GDP 10 százalékát tette ki, Olaszországban 9 százalék, Belgiumban és Máltán 8-8 százalékot ért el. A makroszintű pénzügyi egyensúlyhiányok miatt a legtöbb EU-országban a következő években napirenden marad az állami-közületi kiadások, megrendelések lefaragása, így az állami szféra kevesebbet fordíthat beruházásokra.

A gazdasági fejlettségi és életszínvonalbeli különbségek alapvetően kétirányú migrációt ösztönöznek: „keletről nyugatra” és „délről északra”, a fejletlenebb területekről a fejlettebbek irányába vonzzák a munkaerőt. Ugyanakkor a magasabb bérek és azok járulékos terhei miatt e területeken a legerősebb a modernizációs törekvés az élőmunka technikával történő helyettesítésére, a fajlagos termelési költségek csökkentésére.

Jelenleg az EU-ban a fejlettségi színvonalbeli különbségek nagyok, a termelési költségek színvonala eltérő, a bérek, a termelékenység, a termelési feltételek (az adóterhek tényleges nagysága) igen különbözőek. A munkahelyek és a munkaerő-piaci versenyhelyzet szempontjából a foglalkoztatás költségei és a munkatermelékenység viszonyának alakulása döntő szerepet játszik. Közép- és Kelet-Európa sajnos éppen ezeken a területeken nem tudott érdemben felzárkózni az EU régi tagállamaihoz. Fokozottan érvényes ez Magyarországra, amelynek lemaradása 2006-tól drámai méretűvé vált. A lemaradásnak rendkívül sok, összetett oka van. A centrum-félpériféria viszonyban az erősebbek előretörése, térnyerése figyelhető meg. A hazai termékek piacról történt kiszorításának hatása Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is extrém módon érvényesült. A 2004 előtt is csak kvázi egységes belső piac kettévált, az újonnan csatlakozott országok hátrányosabb feltételeket kaptak az EU15-ökhöz képest (a mezőgazdasági támogatások, a pénzügyi feltételek és a munkaerőmozgás területén). A munkaerő migrációjáról úgy vélem, hogy a szabad munkaerőmozgás növeli a *brain drain* és a képzett munkaerő elszívását, így káros a kibocsátó országokra. A társadalmi, gazdasági és pénzügyi terhek miatt is egyértelműen inkább a munkát kellene elvinni az emberekhez, mint fordítva. Az EU-csatlakozás egyébként is rendkívül beszűkítette az új EU12-ek gazdaságpolitikai mozgásterét, manőverezési eszközrendszerét. A nagy ellátórendszerek működése is, különösen az oktatásfinanszírozás és a társadalombiztosítási rendszereké, nagy szerepet játszik a fejlődés távlatainak meghatározásában, főleg a befolyó összegek fejlesztésre történőallokálására volna szükség.²

Az EU-beli munkaerőpiac fejlődési iránya minden korábbinál nagyobb mértékben a magas szakképzettségű, fejlett technológiát alkalmazó, a sajátos telephelyelőnyöket kiaknázó munkahelyteremtés. A termelés automatizálása, a modern technológiák bevezetése a termelés rugalmasságának növelését hivatott szolgálni. Ez nemcsak a gyártási folyamatra érvényes, hanem a vállalati ügyvitelt segítő modern adatfeldolgozási, információs és kommunikációs technológiákra is. A legutóbbi években ez a legfőbb racionalizációs forrás az EU-országokban. E téren a piac mérete, nyitottsága, az adópolitika alakítása, a munkaerő fajlagos költsége és kvalifikáltsága fontos vonzó szerepet játszik.³

² Schlett (2005).

³ Katona (2005).

3) Az EU-integráció fejlődésének kilátásai

Az EU-országok fejlődési kilátásait az exogén, külső világgazdaságból érkező hatások mellett 1. a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) jövője, 2. az EU reformra szoruló fő területein elérendő átalakulás és 3. a válság-problémák stratégiai kezelésének kísérlete határozzák meg.

A válságkezelési stratégiák 2008 után valójában csak az akut pénzügyi egyensúlyhiányok kezelésére, a recesszióból történő kilábalásra és a növekedésösztönzésre koncentráltak Európában, igen rövid időhorizontú, részleges sikerrel. 2010–11-ben az EU politikusai, gazdaságpolitikusai közül sokan úgy vélték, hogy a pozitív növekedési ütemek felmutatásával túljutottak a válságon. A növekedés és a maastrichti kritériumok együttes megvalósítása az EU-országok túlnyomó többségében nem sikerült. Több országban valóban kisebb fellendülést mutattak ki, ugyanakkor a 27 EU-tagországból húsznak még az államháztartási hiány/GDP arányának a bűvös háromszázalékos maastrichti kritérium alá csökkentése sem sikerült. A költségvetési problémák okozta feszültség motiválta alapvetően a fiskális unió kritériumrendszerének kidolgozását és elfogadtatását 2012 elején. (Nagy-Britannia és Csehország nem írták alá.) A monetáris unió is sokkal mélyebb monetáris politikai együttműködést igényelne, mint az öt maastrichti stabilitási kritérium betartatása, bár ez sem sikerül. A Robert Mundell által definiált optimális valutaövezet szempontjainak az euróövezet soha nem felelt meg, s a közös valuta – Róna Péter értékelése szerint is – kényszerzubbonynak bizonyult az igen eltérő helyzetű GMU-tagországok részére. Az erős országok profitáltak belőle, a gyengék számára viszont kezelhetetlen problémákat okozott.⁴

A Gazdasági és Monetáris Unióról szólva egyelőre csak az utóbbiról beszélhetünk, hiszen a monetáris politikák integrálódtak (integrálódnak), a gazdaságpolitikák viszont döntő mértékben nemzetállamiak, és igen eltérő vonásokat hordoznak. Európában 2012-re 17 országban az euró lépett a nemzeti valuták helyébe. A közös valuta lendületet adott az áru- és szolgáltatáspiac és főleg a tőkepiac integrálódásának, de nem küszöböli ki a fejlettségi szintbeli, termelékenységbeli, rentabilitásbeli stb. különbségeket a résztvevő országok között. Éppen ezek a különbségek okozhatnak tartós feszültséget, s a nemzetállamok feladták az ezek kezelésére hivatott eszköztár kulcsfontosságú részét (árfolyam-változtatás lehetőségeinek megnyisága, önálló monetáris és devizapolitika megszűnése, exportösztönzés

⁴ Ezeket részletesen kimutatja Artner Annamária és Róna Péter jelen kötetben is szereplő tanulmánya, valamint Farkas Péter (2011).

számos eszközének megszűnése). *A monetáris politika integrációja és a fiskális politikák nemzetállami jellege közötti különbség is számos feszültség forrása. Középtávon a közös monetáris politika egyre inkább kikényszeríti a szigorú államháztartási politikát a résztvevő országokban, így a következő években restriktívebb költségvetésekkel kell számolni az EU-országokban. A válságra történt eddigi reagálásban azonban felerősödtek a tagországok külön útjai, és több ország erőteljes konjunktúra- és válságkezelési csomagokkal, keresletösztönzéssel, kiadásnöveléssel igyekszik úrrá lenni a válságon, messze túllépve az éves államháztartási hiányra és az adósságállományra vonatkozó maastrichti kritériumokat.* Görögország és Olaszország államadósságának mértéke a legmagasabb. A görög adósságállomány meghaladja a GDP 160 százalékát, és a hatalmas mentőcsomagok révén is kezelhetetlen. Olaszország adósságállománya a GDP-hez viszonyítva 120 százalék feletti. Portugália és Spanyolország is pénzügyi szempontból rendkívül súlyos helyzetben van, az egész mediterrán térség válságövezetté vált. Magyarország államadóssága forintban számítva 2012 elején meghaladja az éves GDP 80 százalékát. Európában mérve sikerült az adósságot lényegesen csökkenteni, de ennek pozitív hatását lerontotta a forint árfolyamgyengülése.

A maastrichti stabilitási és konvergenciakritériumok teljesítésének vállalt kötelezettségénél a válság kényszerítő hatásai egyelőre erősebbek, de középtávon a válság után a gazdaságpolitika ismét az egyensúlyi szempontok nagyobb mértékű figyelembe vételére kényszerül, s ez behatárolja mindenfajta pótlólagos finanszírozás mozgásterét.

A globalizáció, integráció, regionalizmus és a nemzetállam gazdasági szerepének átalakulása – négy alapvető folyamat a XXI. századi Európában. A külső hatás erősségét tekintve a globális tényezők egyre súlyosabb, nagyobb szerepet játszanak. A regionalizmus a szerves térségképződés energiáinak kiaknázásával értékelheti fel a versenyképesebbé váló régiók szerepét Európában. *A versenyképesség fő tényezői: a humán tőke, a modernizáló beruházások, a speciális helyi előnyök és a jó infrastruktúra együttes működése. Ezért a jobb képzést és továbbképzést, innovációösztönzést, minőségi munkaerő-állományt biztosító gazdaságpolitika a fejlődés fő tényezője. Ezek biztosításában pedig az állam gazdaságpolitikája döntő szerepet játszik, ezért szerepe, felelőssége a fejlődés generálásában nem csökken, hanem növekszik.*

4) Az állam szerepe a fenntartható és felzárkóztató fejlődés megalapozásában

A fenntartható és felzárkóztató fejlődés csak ésszerű növekedésre, munkahelyteremtésre, szerkezeti modernizációra, egyidejű monetáris és fiskális stabilizációra és jó környezetgazdálkodásra épülhet. Különösen azt kell hangsúlyozni, hogy a fejlődés bázisa csak az emberi méltóság megélését biztosító, társadalmi méretű munkahelyteremtés lehet. Stabil munkahelyek és szociális biztonság nélkül nincs, nem lehet fejlődés, csak további periferizálódás. Drámai mértékű Magyarországon az egymillió főt meghaladó mélyszegénység és a négymillió szegénység, vegetálás a létminimumon és az alatt.

A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem épülhet restrikcióna, az előbbi csak tartós fejlődés bázisán lehet megvalósítani. Az alacsony, de megfelelő reálkamatot nyújtó kamatpolitika a megtakarítások és a beruházások ésszerű összhangját biztosíthatja, a leértékelődés fékezése kordában tarthatja az inflációt. Természetesen figyelembe kell venni az inflációs különbségek alakulását a partnerekhez képest. A termelékenység növekedése a versenyképesség-növelés és a reálbérnövelés megalapozását egyszerre szolgálhatja.

Gazdaságpolitikai szempontból a modernizáció fő tényezőinek tekintendők: 1. a fejlett technológiák átvételének és alkalmazásának ösztönzése; 2. a globális innovációs folyamatokba történő bekapcsolódás; 3. a fejlesztési források biztosítása; 4. a tőkepiacok fejlettsége és működése; 5. a dinamikus felvevőpiacok biztosítása; 6. a jól képzett és megfelelően motivált munkaerő-állomány kialakítása és hasznosítása. A finanszírozás fontos tényező, de a brüsszeli költségvetés az EU GDP-jének csak 1,045 százalékát teszi ki, s ennek töredéke a fejlesztési támogatás, ezért a Brüsszelből érkező költségvetési transferek igen fontos, de csak járulékos elemet jelenthetnek a közép- és kelet-európai országok felzárkózásához. Az EU nagy országainak felvevőpiacai jelenleg kevésbé dinamikusak, azaz lassan növekednek, sőt az EU importpiacán elsősorban Kína és a távol-keleti országok törnek előre.

A fenntartható minőségi fejlődés megvalósítása a termelékenység és a foglalkoztatottság növelésének összeegyeztetését igényli. A foglalkoztatás növelése a fejlesztés záloga, a termelékenységet a növekvő és javuló minőségű foglalkoztatottság bázisán lehet és kell fokozni. Az erőforrások allokációjában nyilvánvalóan javuló hatékonyságra van szükség. A termelékenység növelése technológiafejlesztést és nem az ugyanakkora termelés

kevesebb munkaerővel való ellátását igényli. A versenyképesség növelése azt jelenti, hogy a piaci szereplők többet ruházzanak be termék- és termelésifolyamat-innovációkba. A szolgáltatási piacokat feltétlenül fejleszteni kell, de a fejlődéshez nem elegendő a piacok megnyitása, sőt gyakran éppen a piachoz jutás feltételeit kell racionálisan szabályozni, azaz ésszerű, közérdekű versenyszabályozásra van szükség.

Az EU-ban növekszik a képzésben és a szakképzésben résztvevők száma és aránya, ami nagymértékben hat a gazdasági növekedésre, a termelékenységre és részben a foglalkoztatásra. Az átlagos közoktatási idő egy évvel történő meghosszabbítása folyamatosan a GDP 0,3-0,5 százalékos növekedését biztosíthatja. Az oktatásra fordított költségvetési kiadások aránya az EU-ban átlagosan körülbelül a GDP 5 százalékát teszi ki, a költségvetésekben pedig mintegy 10-11 százalékkal szerepel. Ennél a világ-gazdaságban előretörő országok gyakran jóval magasabb arányt valósítottak meg. Az oktatásra fordított közkiadások aránya 2005 után számos EU-országban csökkent, így Németországban, Franciaországban, sőt Ausztriában és Finnországban is. Az alapfokú oktatást be nem fejezők és szakképzettséggel nem rendelkezők aránya jelenleg 15 százalék, az Európa 2020 stratégia szerint ezt 10 százalék alá kívánják csökkenteni. A fejlődés követelményeihez mérten sajnos a képzetlenek aránya így is túl magas marad, és akadályozza a foglalkoztatás növelését. A kutatás-fejlesztésre és a versenyképességre vonatkozó lisszaboni célkitűzéseket 2010-ig nem sikerült teljesíteni, ezért prolongálták őket 2020-ra. A K+F-ráfordítások nemzetközi összehasonlításban az élenjáró országokhoz képest az EU-országok többségében igen alacsonyak, ami nem ad jó alapot a fejlesztési stratégiák számára (az EU15-ök átlagában is mindössze 1,9 százalék a K+F-ráfordítások GDP-hez viszonyított aránya).

A humántőke-állomány megfelelő hasznosítása, a versenyképesség javítása csak aktív munkaerő-piaci politika támogatásával biztosítható. A kiszámíthatóság, a szociális biztonság olyan érték, ami a munkaerő mentális és fizikai egészségét biztosítva, egyben termelékenységét is növeli. Ehhez nyilvánvalóan intézményi reformokra van szükség. Finnország, Svédország és Dánia az aktív munkaerő-piaci politikát, a képzés-továbbképzés szerves rendszerét, a munkahely-közvetítést, a K+F-munkahelyek létesítését ötvözte a megfelelő jóléti biztonsági juttatásokkal. Csáki György rámutat arra, hogy „a fejlesztő állam sikere Skandináviában és (a válság előtt) Írországban azt bizonyítja, hogy a határozott állami gazdaságfejlesztési célok nem kizárólag alacsony bérköltségek, hosszú munkaidő, a munkavédelem, társadalombiztosítás és a szociális juttatások hiánya/hiányosságai révén valósíthatóak meg”.⁵ Sőt, éppen ellenkezőleg, a magas termelékenységű, nagyobb hozzáadott értéket biztosító humántőke-intenzív termelés vezethet elsősorban sikerre. Ugyanakkor Farkas Beáta

⁵ Csáki (szerk.) (2009).

jól mutat rá arra, hogy „az elmúlt másfél évtized tapasztalatai után nem várhatjuk, hogy a gazdaság fejlődéséhez szükséges egészséges és képzett munkaerő, a kutatás-fejlesztés kellő szintje, a multinacionális vállalatokra ráépülő, dinamikus kis- és középvállalkozások spontán társadalmi, gazdasági folyamatok eredményeképp rendelkezésre állnak, létrejönnek”. (Farkas Beáta e kérdéskörben részletes, releváns, új szempontú elemzést nyújt.)⁶ Az elbocsátástól való félelem csökkenti a munkára való koncentrációt, a családok bizonytalansága veszélyezteti az egészségi állapotot és a munkaképességet, a munkanélküliség fenyegetettsége rontja a fogyasztói piac állapotát, hiszen az ilyen helyzetben lévő emberek kényszerűen csökkentik vásárlásaikat. A stabilizáció ezeknek a negatív hatásoknak az ellenében hat, a biztonság növelése javítja a mentális és fizikai egészséget, erősíti a biztonságérzetet, stabilizálja a piacokat, növeli az állam adóbevételeit. A munkanélküli segélyekkel szemben nem áll áru- és szolgáltatás-volumen, adóbevétel sem keletkezik, míg a munkahelyteremtés a munkanélküliség csökkentésével mindkét területen orvoslást jelent. Pócza szerint „az állam egy pozitív erő, amely biztosítani tudja polgárai számára a megfelelő választási lehetőséget a »jó életek« közül”.⁷

5) A fejlesztő, fejlődést generáló állam kilátásai

A fejlesztő állam irányvonalát összefoglalva, pontosítva: azt leginkább a fenntartható, minőségi fejlesztést és fejlődést ösztönző államként határozhatjuk meg. Meg kell alapozni a fenntarthatóságot, mivel a rövid távú tűzoltások után a hosszú távú problémakezelés elengedhetetlen (különösen a növekedés és egyensúly együttes kezelése, az ésszerű környezetgazdálkodás és a környezetkímélő technológiák kifejlesztése, illetve elterjesztése, továbbá a nagy ellátórendszerek konzisztens reformja és finanszírozhatósága). A rövid távú programok véget érnek, pozitív hatásuk elmúlik, kifulladás (például az árfolyam- és kamatváltozások). A fejlődésnek tartós ívűnek kell lennie, azaz hosszú távú fejlődési trend keretfeltételeinek kialakítására, megalapozására van szükség. A pusztá GDP-növekedés helyett a minőségi fejlődésre kell helyezni a hangsúlyt, mivel a GDP növekedése gyakran nem a valódi fejlődés jelzője (például amikor a gépkocsik a közlekedési dugóban „kipufognak”, többletköltséget, idővesztést, környezeti kárt okozva, a GDP-ben viszont ez fogyasztásbővülésként jelenik meg, holott a jólét ekkor nem nő, hanem csökken).

⁶ Farkas Beáta (2007), p. 66.

⁷ Joseph Raz nyomán: Pócza (2002), p. 173.

A fejlődés minőségi jellegének hangsúlyozása több szempontból fontos. A fejlődésnek fenntarthatónak és környezetbarátnak kell (kellene) lennie, nem szabadna túlterhelni sem a természeti, sem a létrehozott infrastrukturális környezetet, és nem szabadna csorbítani a következő generációk létfeltételeit sem természeti, sem pénzügyi téren. A fenntarthatóságnak a gazdasági, pénzügyi, természeti környezeti és humánerőforrás-feltételeit egyszerre kell figyelembe vennie, mert bármelyik tényező szűk keresztmetszete a fenntarthatóságot veszélyezteti, sőt megakadályozza. A minőségi oldal azt is jelenti, hogy a fejlődés minőségileg kedvező struktúrában menjen végbe. Ennek két fontos dimenziója van:

1. Olyan struktúra szükséges, amelyben felértékelődik a nemzeti, iparági vagy vállalati teljesítmény a világpiacon (ezt jelzi a cserearányok hosszabb távú javulása és a világexportban való részesedés tartós növekedése). A termelésben megalapozott rentabilitásra, az értékesítésben dinamikus piacokra van szükség (saját szempontból nézve). Stagnáló piacokon is előre lehet törni a versenytársak kiszorításával történő térnyeréssel, de ezt sokkal nehezebb elérni és fenntartani, mint a dinamikus piaci szegmensekben saját innovációval előre lépni. Farkas Péter találó megállapítása szerint a kiszorítás képessége a tőkeerősek privilégiuma. Az innováció ezért nem önmagában a műszaki-technológiai fejlődés eszköze, nem is pusztán profitnövelő, hanem a lényege az kell, hogy legyen, hogy az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabb termékeket, szolgáltatásokat célszerűbb módon hozzon létre.

2. A fejlődés minősége másrészt jelzi azt, hogy az eredményt az erőforrásokkal való takarékosabb, ésszerű gazdálkodás mellett érik el. Ugyanakkora nyereséget eredményező energiamegtakarítás technológiai fejlesztés révén sokkal előnyösebb, mint ugyanakkora többletenergia előállítás. Ráadásul hosszú távon rentábilisabb is, csökkenti a sebezhetőséget, impulzust ad a műszaki fejlődésnek, és javítja a külkereskedelmi mérleget. Pozitív az életminőségre gyakorolt hatása is.

A jövő útja – legalábbis a fejlett országokban – nem elsősorban az anyagi termelés és az anyagi javak fogyasztásának növelése, hanem az életminőség javítása (élhető környezet, fontos szolgáltatások elérhetősége, jó közlekedés és infrastruktúra). Ezért nemcsak nem mindegy, hogy a GDP-t milyen struktúrában termeljük meg, hanem életfontosságú az a tény, hogy fejlettebb struktúrában több hozzáadott érték termelhető, magasabb termelékenység érhető el. Kiemelkedő az innovatív termelékenységnövekedés, amely a *know-how* révén biztosítható. Nem elegendő tehát több tőkét befektetni a termelésbe, hanem azt a technológiai fejlesztésre, a humán erőforrás minőségének javítására kell koncentrálni. Ezenkívül az intézmények működésének, az irányítás és vezetés színvonalának emelésére van (lenne) égető szükség makro- és mikroszinten egyaránt.

Az állam gazdasági szerepvállalásának sikerességében nem az újraelosztás mérete a döntő, hanem funkcióinak jó betöltése és összehangolása.

Az igen hasonló fejlettségi és jóléti színvonalon álló Svédország és Svájc merőben eltérő újraelosztási és költségvetési politikát folytat. Svédország a nagyarányú állami beavatkozás, a nagymértékű újraelosztás és az igen kiterjedt jóléti rendszerek alkalmazását preferálja, polgárai nagymértékben építenek a közszféra gondoskodására, a jóléti rendszer elosztó erejére és a kollektív (nem kollektivistá!) gondoskodásra. Ennek megfelelően Európában Svédországban a legmagasabb a GDP újraelosztásának aránya: a GDP 59 százalékát teszi ki. Ezzel szemben a hasonlóan gazdag Svájc az egyéni jövedelemszerzésre, boldogulásra, felelősségvállalásra helyezi a hangsúlyt, s mindössze a GDP 31 százalékát osztja el újra, azaz csak a felét, mint Svédország. Svájc arra épít, hogy a polgárok nem igénylik, sőt elutasítják a paternalista gondoskodást, és maguk kívánják intézni sorsukat. Svédországban magas az államilag támogatott kommunális lakásépítés és a bérlakások aránya, illetve szerepe, ezzel szemben a svájci polgárok nem kívánnak kommunális bérlakásokban élni, hanem eleve a magánlakásbérletet választják, takarékoskodnak, és élethelyzetük stabilizálása után maguk kívánják lakáshelyzetüket megoldani, rendszerint saját ház vásárlása, illetve építése révén. A közepes vagy attól elmaradó fejlettségű országokban, Magyarországon is, az államnak fontos szerepet kell vállalnia a szociális helyzet szempontjából kulcsfontosságú területeken. Aktív beavatkozásra van szükség, amely célzottan szolgálja az alapvető emberi szükségletek (étkezés, lakhatás, orvosi ellátás, szociális biztonság) kielégítését. Ezért a rászoruló embereket kell célzottan, hatékonyan támogatni, és nem a lobbierdekeket.

A fejlesztő államnak a környezet gazdagságának felélése nélküli fejlesztésre kell törekednie, amely nem határolja be a jövő generációk cselekvési lehetőségeit. A versenyképesség javításában nagy szerepet játszik a fajlagos költségcsökkentés, ezt azonban a hozzáadott érték növelésével, a technológia fejlesztésével és a termékstruktúra javításával kell elérni. A bérek és jövedelmek korlátozása tökéletesen járhatatlan út, mert lefelé menő spirálhoz vezet. A beruházások és a fogyasztás csökkenése nyomán visszaesnek az állami bevételek, ami a szándékolt pénzügyi konszolidációt is lehetetlenné teszi a történelmi tapasztalatok szerint. *A jóléti rendszerek fenntartása feltétlenül ésszerű reformokat, intézményi, eszközrendszeri, finanszírozási, ellenőrzési átalakítást igényel, de semmiképpen nem leépítést, hanem átépítést a jobb működtetés érdekében.* A fejlesztési célok elhibázása, meg nem valósítása az állam működési hiányosságaira utal és a pénzügyi deficitek növekedésével jár. Ez is baj, de a legfőbb probléma a társadalmi deficitek növekedése, az emberek kiszolgáltatottsága. A normatív közgazdaságtan feladata, hogy társadalmi értékeken alapuló normákat, elvárásokat állítson fel, és azok stratégiai megvalósításához nyújtson támogatásokat.

A hagyományos állami centralizáció szerepe a múlté, a jelenben és a jövőben a gazdaság működtetésében a társadalmilag elfogadott szabály-

rendszer és annak betartása, betartatása kerül előtérbe, ami viszont a törvényi, szabályozási, intézményi keretrendszer általános elfogadását és érvényesítését igényli. Hangsúlyozni kell, hogy az állam gazdasági, társadalmi, politikai elfogadottsága a tényleges legitimáció forrása, ezek híján semmiféle stratégia nem vezethet sikerre, nem is hajtható végre. Csaba László szerint a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika gyakorlatában jelentkező inkonzisztenciák, feszültségek okozzák a válságot. A válság értelmezéséhez fontos, tisztázó gondolatokkal járul hozzá, és a gazdaságfilozófia, stratégia, gazdaságpolitika egymásra építésének szükségességét bizonyítja művében.⁸

A válságból való kilábalásban és a jövő fejlesztési pályájának megvalósításában világosan meghatározható néhány kulcsterület. A XXI. században továbbra is egyre nélkülözhetetlenebb az egészségügy, az oktatás, a tudomány, a K+F, az innováció szerepe, a közművek működtetése, a kultúra és annak támogatása. „A stratégia elsőrendű célja tehát a humántőkeképzés, az emberi erőforrás fejlesztése. Ez gyökeres változásokat, erőteljes lépéseket kíván az oktatáspolitikában, a képzési rendszerben, a kutatás-fejlesztésben. Az ember a legfontosabb tőkeforrás, de nem csak gazdasági lény. Vonzó társadalmi környezet csak az erkölcsi-kulturális dimenzió erősítésével, az oktatáson-szakképzésen túlnövő átfogó neveléssel alakítható ki. Ez viszont sürgeti az erkölcs- és kultúravezérelt fejlődés beindítását, ami egyszersmind versenyképesség-javítási előfeltétel is.”⁹

Piaci alapon sok minden nem működtethető. A vízgazdálkodás például sehol nem működik piaci elveken. Ilyen alapon ugyancsak nem működne a német és a francia vasutak, de az EU-beli vasúttársaságok többsége sem (ugyanakkor világosan látszanak a privatizált brit vasutak drasztikus minőségi romlásának problémái). Németországban a koncesszióban épített autópályákat az állam tartja karban. Az állam kötelezettségeit az elvárások nagyban befolyásolják, a közjó érvényesítését és szolgálatát várják el tőle. A legitimáció alapja a minél erősebb érték- és érdekszövetség a társadalomban és a gazdaságban. A tőkebefektetők rendszerint a kisebb, a munkavállalók, a fiatalok és a nyugdíjasok a szélesebb, aktívabb állami szerepvállalásban érdekeltek. Ugyanakkor a befektetők is válság idején az állam mentőövében reménykednek. Nyereséges időszakokban a profitot magánosítani, a kockázatokat és veszteségeket pedig mindig „államosítani” akarják, azaz a költségvetésre kívánják terhelni. (Ennek szembeutó példája a 2008-ban kezdődött válságban nemcsak az Egyesült Államok, hanem Nagy-Britannia, Németország és Franciaország is. A sort hosszan folytathatnánk.)

Korunk gazdaságában világgazdasági és nemzetgazdasági szinten egyaránt differenciáló mechanizmusok működnek, amelyeket érdekek moz-

⁸ Csaba (2009).

⁹ Kádár (2009), p. 93.

gatnak. Ezek miatt megnőtt a technológiai és a költségverseny fejlettségi szakadékot mélyítő hatása. Az államok mozgástere a globalizáció folyamatai és a multinacionális vállalatok világméretű stratégiája és szerepe következtében beszűkült, az állami tulajdon nagymértékben leépült, a standard színvonalú vagy azt el nem érő munkaerő kiszolgáltatottsága és leépítése megnőtt, sőt a középosztály jelentős leszakadásának vagyunk tanúi Európában, de világszerte is. A gazdasági döntések nemcsak gazdasági, hanem társadalmi következményekkel is járnak. A vállalatok szerepe ugyanakkor változatlan abban az értelemben, hogy mindig a profitmaximalizálásra törekednek. A piac önmagában nem képes, nem is lehet feladata, hogy a szerteágazó és jövőre ható környezetvédelmi, társadalompolitikai, családvédelmi szempontokat megvalósítsa. Ennek érvényesítése a társadalom- és gazdaságpolitika feladata. Ennek arra kell hatnia, hogy a gazdasági szereplők felelősen, kreatívan, kooperatívan cselekedjenek, és ez a magatartásmód általánossá váljon, és meg is érje számukra, azaz a szabályozási rendszer ne büntesse, hanem előmozdítsa a felelős gazdálkodást.

A világ és a nemzetgazdaságok pénzügyi rendszere nem semleges, hanem jelenlegi formájában a fenntarthatatlan fejlődésre ösztönöz, sőt kényszerít. Farkas Péter szerint „az immár fenntarthatatlan neoliberais modellben az állami bevételek szükségszerűen elmaradnak a kiadásoktól, ugyanakkor gyengül a kormányzatok manőverező képessége”.¹⁰ A polgárok jóléte szempontjából fontos lenne, hogy az állam ne elsősorban elvegye a gazdálkodói és a munkajövedelmek növekvő részét, hanem hatékonyan segítse a becsületos jövedelmen alapuló egyéni megtakarításokat, s működjön közre abban, hogy tulajdonossá váljanak az emberek. A pénzügyi rendszer működtetésénél világosan látni és érvényesíteni kell, hogy a felvett hitelek kamatát és törlesztését csak a megtermelt profitból, illetve az egyéneknek bérükből és egyéb jövedelmükből kell és lehet megfizetni. Amikor a kamatláb meghaladja a termelésben elérhető profitrátát, az egyének hitelfelvétele növekedésének értéke magasabb az általuk elért bérek és jövedelmek növekedésénél, a finanszírozás lehetetlenné válik, a vállalatok sorsa csak a csőd, az egyéneké pedig az ellehetetlenülés. A 2008 utáni válságban az európai ipari termelés több országban kétszámjegyű visszaesést mutatott. A bankok nemzetközi üzleti követelésállománya mindössze 3 százalékkal csökkent a válságban, az árfolyamváltozásokkal korrigálva pedig csak 2 százalékkal. Az állami adóssághótvények értéke 2008 decembere és 2011 márciusa között 21,8 százalékkal nőtt, azaz igen nagymértékű állampapír-kibocsátás történt. A válságban a külföldi közvetlen befektetések (FDI) zuhantak, 2010 végén is 40 százalékkal elmaradtak a 2007. évi szinttől.¹¹ A nemzetközi pénzügyi rendszer válságának egyik fő tényezője és rendkívül veszélyes

¹⁰ Farkas (2011).

¹¹ A külföldi működőtőke-befektetések szerepét a magyarországi gazdasági átalakulásban átfogóan elemzi Katona Klára (2007).

eleme a spekulációs, származékos, tőzsdén kívüli (OTC-) kereskedésbe kerülő értékpapírok állománya. A spekulációs derivatív eszközök világkereskedelme a világ évi GDP-jének több mint tízszerese.¹²

Jelenleg a világban gyakran összekapcsolódik a hanyatló állam és a torz piac negatív párosa. A 2008–2009-es válság nyilvánvalóvá tette, hogy az állam és a piac diszfunkciói, torzulásai felerősítik egymást. Az állam gyenge működése a deficitek növekedésében, a foglalkoztatási helyzet romlásában, a fejlesztési célok el nem érésében nyilvánul meg. Az állam korábbi működtetési koncepciói a XXI. század elején nem működnek (éjjeliőr, gondviselő funkciók). A fejlesztési funkció kerül előtérbe, de fontos hangsúlyozni, hogy ebben is erősödik az állam közvetett, a tudományos-műszaki fejlődést és innovációt ösztönző szerepe. A modern államnak fontos funkciója a gazdaság jó működéséhez egyre nélkülözhetetlenebb infrastruktúra (közszolgáltatások, közművek) jó színvonalának biztosítása, megfelelő kiépítettségben, minőségben és áron. A társadalom igényli az oktatás, egészségügy minél gyorsabb fejlesztését (a jelenlegi katasztrofális leépítések helyett). Az államnak bizonyos dimenziókban (alapkutatások, kultúra, területfejlesztés) a fejlesztési szerepe is kiemelkedően fontos (lenne). Az állam szerepvállalását igénylő közcélok nem csökkentek, hanem hangsúlyosabbá váltak, ami a közpénzek jobb felhasználását, strukturális átrendezést és az elköltség sokkal hatékonyabb ellenőrzését igényli. Világszerte az államok működésének problémája, hogy a közigazgatás mérete túlburjánzott, fenntartási költségei az inflációt meghaladóan növekedtek, a közpénzek felhasználásának hatékonysága romlott. Persze a közigazgatás méretét is az ellátott feladatokhoz és azok színvonalához kell mérni. A kritikák megalapozottsága inkább abban áll, hogy a *state administration* szó szerinti adminisztrációs ráfordítása messze meghaladta az állami kiadások növekedési ütemét. Az elosztási és kiegyenlítő funkciókkal szemben a fejlesztést generáló funkciókat kell (kellene) erősíteni. Ez növelhetné az állam elfogadottságát, legitimációját. Mindez összefügg a mindenkire érvényes törvényes rend és szabályozás egységes alkalmazásával. Az indokolatlan mentességek és kivételek (kedvezmények) felszámolásával az adó- és járulékkulcsok csökkenthetők, miközben az ebből származó bevételek összege növekedne. Vagyis nem az adókulcsokat kell növelni, hanem az adóbevételek összegét. Ez pedig elválaszthatatlan a gazdasági aktivitás serkentésétől. Ehhez a belföldi megtakarítások növelésének ösztönzésére és gyors hazai reálberuházásokká változtatására lenne szükség, mivel ez gyarapítja a nemzeti vagyonállományt. Botos Katalin ugyanakkor rámutat, hogy „a tartós külső finanszírozás [...] a nettó nemzeti vagyon csökkenését jelenti”.¹³

¹² A kérdés részletes, mély elemzését lásd Farkas Péter már idézett 2011-es (a jelen kötetben bővített formában szereplő) tanulmányában, amelyben az ok-okozati összefüggéseket statisztikai adatokkal gazdagon dokumentálva tárja fel.

¹³ Botos (2005), p. 348.

A gazdasági döntések mindig társadalmi következményekkel is járnak. A piac ezek figyelembe vételére csak nagyon korlátozottan képes, nem is erre hivatott, nem ez a funkciója. Fontos tényező egyébként, hogy a piac jó működése az állami voluntarizmus ellen hat, azaz jelző és visszajelző szerepét érdemes erősíteni azokon a területeken, ahol a kereslet-kínálat szabályozó ereje megfelelően működik, ahol viszont nem, ott állami beavatkozás és ésszerű szabályozás, gyakran az állam döntő szerepvállalása szükséges.

6) A globalizáció hatásai és az állam fejlesztő szerepének összefüggései

A globalizáció fő folyamatai és a multinacionálisok világdimenziójú tevékenysége alapvetően befolyásolják, jelenleg nagymértékben behatárolják az államok tényleges, de facto, sőt nemzetközi szerződések révén de jure cselekvési lehetőségeit. Az államok összefonódása révén függőségük is növekszik, az aszimmetrikus függőség az erőseknek javukra szolgál, a gyengébbeket hátrányosan érinti. A nyitottság révén tovább csökken az államok belgazdasági szabályozási mozgástere, sőt a bel- és a külgazdaság elválaszthatatlanná vált egymástól. Az ebből levonható következtetés nem a nyitottság és a világgazdasági beágyazottság csökkentése, hanem a gazdaság versenyképességének, alkuerejének és így pozíciójának megerősítése. A nyitott piacok és a konvertibilis valuták korszakában felértékelődik az országok gazdaságpolitikájának minősége, az értékrendszer és az érdekek képviselete, az intézményrendszer és az eszköztár fejlődést előmozdító szerepe. A szabályozás elveit és lényegét illetően a nemzetközi viták folytatódhatnak, sőt kiéleződnek abban a tekintetben, hogy az állam beavatkozzon-e, miképpen, milyen mértékben és milyen eszközökkel a piaci folyamatokba. Az nyilvánvalónak tűnik, hogy minél konzisztensebb értékalapú érdekszövetségek erősíthetik a gazdaságpolitika legitimációját, véleményem szerint egy minél szélesebb körben elfogadott közös értékrendszer alapján.

A világproblémák kiéleződése (a környezet állapota, a víz- és levegőminőség, energiagondok stb.) csak nemzetközi szabályok, normák alapján kezelhetők. Ez az államok összefogását igényli. A regionális és környezeti fejlődés is koordinációt igényel, főleg a határokat átlépő problémák kezelésében. A piac jó működését biztosító keretfeltételek is egyre inkább csak nemzetközi dimenzióban biztosíthatók, mivel túllépik a nemzetgazdaságok kereteit. A társadalmi prioritások érvényesítésében nagy jelentősége van az államok társadalom- és gazdaságpolitikájának, de ezek autonómiá-

ja is korlátozott, mivel tekintettel kell lenni a nemzetközi környezet hatá-
saira, a világgazdasági versenyfeltételekre.

A szociális piacgazdaság korábbi európai modelljei a XX. század második felében korlátaikkal együtt évtizedekig megfelelő választ adtak az adott kor kihívásaira. A szociális piacgazdaság új, a XXI. században életképes modell-jének létrehozása olyan erőfeszítéseket igényel, amelyek az államok, a gaz-
dasági alanyok és a civil szervezetek értékrendjét, szempontjait, fejlődési igényeit összehangolják, és a válságtényezőket szakszerű elemzéssel nem-
csak feltárják, hanem összehangolt stratégiával fokozatosan csökkentik, megkísérlik kiküszöbölésüket. A szubszidiaritás, a szolidaritás és a verseny-
képesség önmagukban igen eltérő követelményeit meg kell kísérelni össze-
hangolni, s mivel nem zéróösszegű játékról, hanem pozitív vagy negatív spirálról van szó, törekedni kell az előbbit megvalósítani.

Mind a fiskális, mind a monetáris politika korlátai egyre nyilvánvalób-
ban kiütköztek a válság közepette. Az előbbi mozgásterét a mind nehezeb-
ben finanszírozható eladósodás, az utóbbiét a pénztömegbővítés rendkívül
nagy mértékű, a reálgazdaságtól elszakadó üteme tette nyilvánvalóvá. *A gazdaság élénkítése világszerte alacsony kamatlábat igényel, de a hitelezé-
si politika feltételrendszerének megszigorításával, a törlesztési képesség
feltétlen figyelembe vételével. Az alacsony kamat sem serkent azonban
beruházásokra, ha a termelés profitabilitása a termelési költségek, az el-
vonások és a piaci értékesítés kilátásai miatt rosszak.* A fogyasztási hajlan-
dóságot és képességet a jövedelmek alakulása, a jövő bizonytalanságaitól
való félelem és a kényszer-megtakarítások nagyban befolyásolják, jelenleg
csökkentik. Az alacsony inflációjú országokban fennmaradt, gyakran nö-
vekedett a megtakarítási ráta (például Németországban), másutt a vi-
szonylag magas infláció, az alacsony betéti kamatok, a spekulatív befekte-
tések remélt nagyobb hozama miatt a megtakarítások visszaestek (a meg-
takarítási ráta több országban közel nulla, sőt Magyarországon valamivel
nulla alatti, azaz az állam, a vállalatok és a lakosság egyaránt eladósodot-
tak). Szentes Tamás mutat rá arra, hogy „téves feltevés, hogy a nemzet-
gazdaságnak a globális válság hatása miatt bekövetkezett általános válsá-
gát restriktív, jövedelemcsökkentő, megszorító intézkedésekkel kezelni
lehet. Ezekkel legfeljebb a költségvetési deficit és az infláció tartható kor-
dában, de egy általános gazdasági válságból még soha és sehol nem sike-
rült ilyen eszközökkel túljutni”.¹⁴

Az állam fejlesztést generáló szerepének megvalósítását igen sok ténye-
ző behatárolja, a korlátok a legutóbbi években is egyre keményebbé vál-
tak. A már elemzett problémák megoldását nagyon megnehezíti, hogy a
fejlesztési stratégiák megvalósításának időhorizontja kitolódott. Például az
orvosképzés fellendítése, az infrastruktúra szanálása egyre nagyobb tőke-
igényt támaszt. A megtérülés csak hosszabb távú és nem közvetlen. A be-

¹⁴ Szentes (2009), p. 224.

ruházások, a munkahelyteremtés és a növekedés összefüggései minden korábbinál bonyolultabbá és áttételesebbé váltak.¹⁵ A fejlesztési stratégiák finanszírozásához nagyobb hazai megtakarító képességre és ösztönzésre (reálkamat) van (lenne) szükség. A nemzetközi verseny intenzitása tovább nő, minél kisebb és nyitottabb egy ország, a strukturális alkalmazkodásban annál több igazodási kényszer nehezedik rá. A nemzetközi pénzügyi piacokon a tőkeerő megvan, a likviditás aggasztóan bővült, de a hitelforrásokhoz való hozzájutás feltételei bizonytalanabbá váltak, és a spekuláció a kiszámíthatatlanságot rendkívül növeli. A fejlesztést generáló állami stratégiákhoz szükséges tudományos eredmények megvannak, azok bevezetése, megvalósítása endogén és exogén tényezők miatt azonban nem történik meg. Példaként hozom fel az EU közös energiastratégiájának hiányát, az infrastrukturális rendszerek fejlesztésének elmaradását stb. A fejlesztő állam sikerei (Skandináviában, Dél-Koreában és másutt) és kudarcai (Latin-Amerika sok országában) arra figyelmeztetnek, hogy igen sok függ attól, hogy az állam képes-e, illetve mennyiben képes felismerni és megvalósítani a közjó szolgálatát, mennyiben tud a társadalomban problémamegoldásokra, kezdeményezésekre ösztönző keretfeltételeket teremteni, és az innovációs láncolat szerves egészének kiépülését előmozdítani. Amíg nem, addig a konjunkturális válságon túl a strukturális válság is megmarad. Az előbbi rövidebb távon is orvosolható, az utóbbi közép- és hosszú távú horizontot igényel.

A minőségi fejlődés érdekében az államnak a humánökológiai szempontra kellene érdemben építenie: ember és természet viszonya, az élő és tárgyasult környezet védelme, a közösségi infrastruktúra gyarapítása felélés helyett, a pazarló anyagi fogyasztás ellenében a jóllét maximalizálása. Az ilyen irányú fejlesztés a fenntartható gazdasági növekedés szempontjából is kedvező tendenciákat indíthatna el. A humán tőke értékteremtő képességének növelésében és a fenti folyamatokba való beillesztésébe az államokra, a vállalatokra és az egyénekre egyaránt fontos szerep hárul. *A nemzetállamok mozgásterét a globalizáció folyamatai nagymértékben beszűkítették és továbbra is korlátozzák, ezért megnőtt a nemzetállamok ésszerű nemzetközi együttműködésének szükségessége. A nemzetállamok ugyanakkor versenyeznek is egymással egy ésszerűbb policy mix kialakításában. Az ésszerűbb, a minőségi fejlesztést ösztönző gazdaságpolitika a nemzetközi versenyben történő felzárkózás kulcsfontosságú tényezője.*

* * * * *

¹⁵ Kőrösi (2009).

Felhasznált irodalom

- Artner Annamária – Róna Péter (2012): Euroszkepszis: az optimális valuta-övezet elmélete és az euró gyakorlata. *Köz-Gazdaság*, 7. sz. pp. 83–102.
- Árva László – Ivicz Mihály – Katona Klára – Schlett András (2003): *Globalizáció és külföldi működőtőke-beruházások*. Szent István Társulat, Budapest.
- Botos Katalin (2005): Piac és államtörténeti áttekintés. In: Botos Katalin – Kőrösi István (szerk.): *Nemzetközi gazdasági ismeretek*. Szent István Társulat, Budapest, pp. 325–349.
- Botos Katalin (2007): Európa kettős szorításban. In: Farkas Beáta (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. JATE Press, Szeged, pp. 33–47.
- Csaba László (2009): *Crisis in economics?* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csáki György (szerk.) (2009): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Napvilág, Budapest.
- Farkas Beáta (2007): Lisszaboni nemzeti reformprogram – ábránd és valóság. In: Farkas Beáta (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. JATE Press, Szeged, pp. 47–71.
- Farkas Péter (2007): Behind the figures. The main foreign trade-related factors affecting world economic growth since 1990. *IWE Working Papers*, No. 178. IWE HAS, Budapest.
- Farkas Péter (2011): *A világgazdaság ingatag helyzetének mélyebb okairól 2011 közepén*. Kézirat. MTA VKI, Budapest.
- Inotai András (2007): A világpolitikai és világgazdasági erőterek változása 2015-2020-ig. In: *Magyarország globális környezete 2020-ig*. MTA VKI – CEU CENS, Budapest, pp. 7–36.
- Katona Klára (2005): A Magyarországra irányuló működő tőkét meghatározó tényezők vizsgálata. In: Botos Katalin (szerk.): *Pénzügyek és globalizáció*. JATE Press, Szeged, pp. 245–256.
- Katona Klára (2007): *A külföldi működőtőke-befektetések elmélete és szerepe a magyarországi gazdasági átalakulásban*. Gondolat, Budapest.
- Kádár Béla (2008): Deficitjeink. *Pénzügyi Szemle*, 2. sz. pp. 171–182.
- Kádár Béla (2009): Gyökerkezelés. In: Halm Tamás (szerk.): *A válság kezelése a világban és Magyarországon*. 47. Közgazdász Vándorgyűlés, Zalakaros, pp. 82–94.

- Kőrösi István (2009): Growth, financial disequilibria, employment and competitiveness – past and future. *Heller Farkas Papers*, Vol. 7. No. 1. pp. 111–132.
- Pócza Kálmán (2002): Az állam semlegességéről. In: Pócza Kálmán (szerk.): *Álmaink állama*. Századvég, Budapest, pp. 160–191.
- Schlett András (2005): Oktatásfinanszírozás. Egészségbiztosítás. In: Botos Katalin – Schlett András (szerk.): *Államháztartástan*. Szent István Társulat, Budapest, pp. 95–105. és pp. 120–136.
- Szentes Tamás (2009): *Ki, mi és miért van válságban?* Napvilág, Budapest.

A BANKSZABÁLYOZÁS VISSZATÉRŐ PROBLÉMÁI A BÁZELI III SZABÁLYOZÁSCSOMAG TÜKRÉBEN

Biedermann Zsuzsanna

Bevezetés

Napjaink szerteágazó gazdasági válságának közvetlen kiváltó okai a pénzügyi rendszerben keresendők, többek között a globális bankrendszer működéséből fakadnak.

A bankok jelentősége az elmúlt mintegy kétszáz évben rendkívüli mértékben megnövekedett, túllépve eredeti pénzügyi közvetítői feladatukon a gazdaság alapvető szereplőivé váltak, sok esetben saját tevékenységükkel generálták vagy fékeztek a gazdasági fellendülést. Ez a folyamat a válságot megelőző évtizedekben felgyorsult és kicsúcsosodott.

Gigantikus méretű bankok alakultak ki. Egy példa: a XX. század elején a három legnagyobb brit bank eszközei a GDP hét százalékával voltak egyenértékűek. A század végére ez 75 százalékra emelkedett, 2007-re pedig a három bank eszközállománya már a GDP közel 2,5-szeresét tette ki.¹ Számos országban hasonló folyamatok zajlottak. Ez a hatalmas koncentráció olyan pénzügyi intézeteket hozott létre, amelyek bukását – a válság körülményei között – a kormányok mindenáron el akarták kerülni a honi gazdaság összeomlásának elkerülése érdekében.

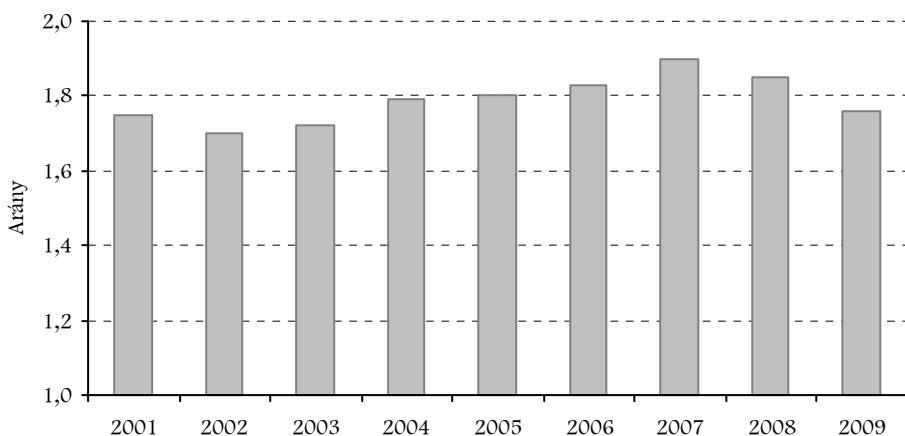
Ezzel párhuzamosan a pénzügyi szférában dolgozók keresete is dinamikusan gyarapodott. Míg 1989-ben például a hét legnagyobb amerikai

¹ Haldane (2011).

bankholding igazgatói átlagosan százszor, 2007-ben a hat legnagyobb bankholding igazgatói már 516-szor többet kerestek, mint a medián amerikai háztartás bevétele az adott évben.²

Szintén Amerikában mutatták ki, hogy *a pénzügyi szektorban dolgozók keresete érzékelhetően magasabb* a más iparágakban dolgozókéénál. Az 1. ábra azt mutatja, hogy 2001 és 2010 között 70 és 90 százalék közötti értékben haladták meg a pénzügyi szféra keresetei a más iparágakban dolgozók fizetését.

1. ábra
A pénzügyi szektorban dolgozók bére
a más iparágakban dolgozókéhoz képest az USA-ban
(2001–2009)

Forrás: US Treasury.

Ugyanakkor *a bankok működése, tevékenysége egyre kockázatosabbá vált*. A válság súlyos következményeit többek között az okozta, hogy a pénzintézetek egyre nagyobb tőkeáttétellel (idegen tőkével) dolgoztak, a szavatoló tőkéjük mennyiségét és minőségét is csökkentették. Számos bank nem képzett és tartott fenn megfelelő *likviditási puffereket*, így a válság során nem voltak képesek ellensúlyozni az árnyékbankrendszerben felépült mérlegen kívüli kitettségeket és a bedőlő hiteleket. A válságot súlyosbította a tőkeáttételek prociklikus leépülése és a pénzintézetek szoros összefonódása. A piac elvesztette számos pénzintézet fizetőképességébe vetett hitét, és a bizalmatlanság erősödése következtében a bankközi piacok is kiszáradtak, így egyre nehezebbé vált a finanszírozás. A bajba került pénzintézeteket számos esetben csak az adófizetők pénzéből finanszí-

² Financial Stability Oversight Council (2011), pp. 110–111.

rozott – korábban példátlan mértékű – tőkeinjekciókkal és állami garanciákkal sikerült megmenteni a bukástól.³

Tehát míg a nyereséget a pénzügyi rendszer szereplői megtartották maguknak, a károkat igyekeztek áthárítani a társadalomra. A társadalom szemében a bankmentési akciók nehezen igazolhatóak a hatalmas jövedelmkülönbségek fényében.

1) A nemzetközi pénzügyi rendszer szabályozásának jelentősége napjainkban

Meggyőződésem szerint napjaink válságának egyik legfontosabb magyarázata az úgynevezett *finanszírozási* folyamatában keresendő. A finanszírozás komplex jelenségének lényege, hogy a pénzügyi piacok és intézmények, a pénzügyi elit növekvő jelentőséggel bírnak a nemzetgazdaságokon belül és nemzetközi szinten is. A tőkefelhalmozás egyre inkább pénzügyi csatornákon keresztül zajlik a kereskedelem és ártermelés hagyományos csatornáin helyett. A pénzügyi piacok pedig dominálnak a hagyományos mezőgazdasági és ipari kereskedelmi piacok fölött.⁴

A pénzügyi rendszer jelentősége az elmúlt harminc-negyven évben robbanásszerűen megnövekedett és „elszakadt” a reálgazdasági folyamatoktól.

Hatalmas jelentőségre tett szert a tőzsdén kívüli kereskedelem: 15 naponta a világ teljes egyévi bruttó hazai termékének megfelelő összeg fordult meg a spekulációs (OTC-) piacokon.⁵ A devizaforgalom mértéke is megugrott. A Bretton Woods-ban kialakított rendszerben, 1971-ig, a valuták árfolyama egymáshoz, a dollár árfolyama az aranyhoz kötődött, és a valutakereskedelem közvetlenül a reálgazdasági tevékenységekhez kapcsolódott. 1971 után azonban ez megváltozott: míg a napi devizaforgalom 1980 és 2010 között mintegy harmincszorosára, 120 milliárd dollárról közel négybillió dollárra emelkedett, az éves globális árukereskedelem 1980 és 2008 között „csak” nyolcszorosára nőtt.⁶ A globális devizapiaci forgalom 2010-ben hozzávetőleg hetvenszer akkora volt, mint a világ árukereskedelme.⁷

³ BCBS (2009).

⁴ A következők alapján: Krippner (2005) és Epstein (2006).

⁵ Farkas (2011).

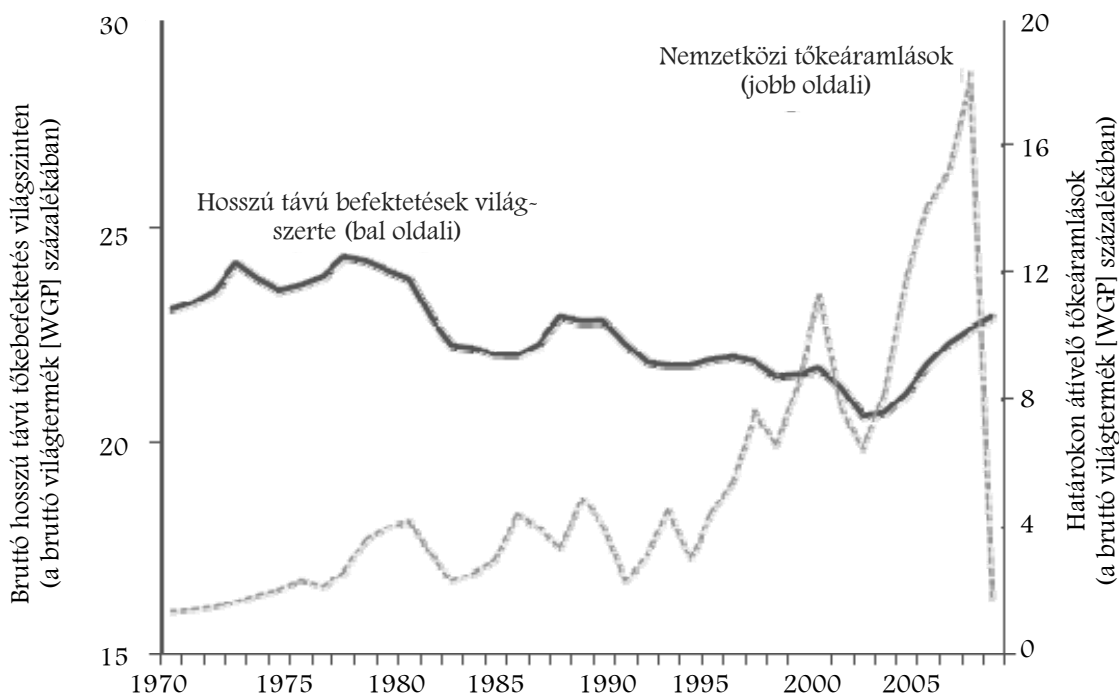
⁶ Scheiring (2010) a következők alapján: Triennial Central Bank Survey, Report on global foreign exchange market activity in 2010.

⁷ WTO World Trade Report 2011.

Bár a fenti ügyletek történhetnek biztosítási céllal (ellenügyletként) is, mégis azt mondhatjuk, hogy a pénzügyi piacok egyre inkább a jövedelemhajrás spekuláció terévé váltak. Ehhez nagymértékben hozzájárult a világ piacain végigsöprő liberalizáció és dereguláció. A nyolcvanas és kilencvenes években a tőkeáramlások liberalizációjától a hosszú távú, az egyes országok gazdaságára pozitív hatást gyakoroló befektetések növekedését várták a szakértők. Ehelyett azonban a hosszú távú beruházások stagnáltak, miközben a nemzetközi tőkeáramlás mértéke jelentősen megnőtt.⁸

A 2. ábra azt mutatja, hogy a nemzetközi tőkeáramlás 1970 és 2009 között jelentősen nőtt (szaggatott vonal), míg a hosszú távú befektetések stagnáltak.

2. ábra
A nemzetközi pénzügyi áramlások és a beruházások alakulása
(1970–2009)

Forrás: UN (2010), p. 104.

A fenti ábra jól illusztrálja, hogy a hosszú távú ipari vagy mezőgazdasági beruházások helyett a spekulatív, rövid távú haszonszerzési céllal történő befektetések kerültek előtérbe az 1970-es évektől kezdődően. Az

⁸ UN (2010), p. 104.

úgynevezett „forró pénzek” világszerte a legmagasabb hozamot hozó lehetőségeket keresik. Mivel a pénzügyi befektetések hozama tartósan magasabb volt (és magasabb napjainkban is), mint a hosszú távú reálgazdasági befektetések hozama, a befektetők figyelme a spekulatív pénzügyi kereskedelem felé fordult.

Samir Amin *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism* című könyvében a pénzügyi szférában 15 százalékos hozamról beszél, míg ezzel szemben a termelő szférába történő befektetések átlagos hozamát mintegy öt százalékra taksálja.⁹

Érthető tehát a befektetők magatartása. Az Amerikai Egyesült Államokban például a teljes profitállományon belül a pénzügyi szektor nyeresége az 1981-es 14 százalékról 39 százalékra emelkedett 2001-re.¹⁰ 2006-ban már a teljes amerikai profitállománynak több mint 40 százaléka a pénzügyi szektorban keletkezett.¹¹

Az elmúlt két-három évtizedben uralkodó mainstream közgazdaságtan szerint a spekuláció kívánatos jelenség, hiszen pozitív hozadéka, hogy elvileg hozzájárul a pénzügyi piac hatékonyságához, továbbá az egyensúlytól eltérő árakat a spekuláció az egyensúlyi árhoz közelebb tolja, közvetve elősegíti a pénzpiac mélyülését, valamint a pénz áramlását a gazdaság szereplői (megtakarítók és befektetők) között.

Azonban az élet nem igazolta a spekuláció hasznosságát. Tényerése a gyakorlatban számos problémát okozott és okoz: az árfolyamok volatilitása és a hirtelen tőkekivonások számos regionális pénzügyi válsághoz vezettek és nagy szerepet játszottak a másodrendű jelzálogpiaci válság kirobbanásában.

A tőzsdéken tapasztalható „csordaszellem” sok esetben a prociklikusság irányába hat: a gazdasági fellendülés időszakában eufóriához vezethet, míg recesszió esetén felgyorsíthatja az összeomlást.

Összességében tehát a finanszírozás komplex keretrendszerében megnövekvő hirtelen tőkemozgások és az árfolyamok volatilitása miatt a nemzetközi pénzügyi rendszer határozottan instabilabbá vált a hetvenes évek óta. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az ILO által 2010-ben közzétett jelentés megállapítja, hogy világszinten a pénzügyi válságok gyakoribbá váltak: a rendszerszintű bankválságok tízszer gyakoribbak voltak a kilencvenes években, mint a hetvenes évek végén.¹² A kétezres években azonban a hitelboom mindent finanszírozott, ezért ideiglenesen kevesebb volt a banki összeomlás.

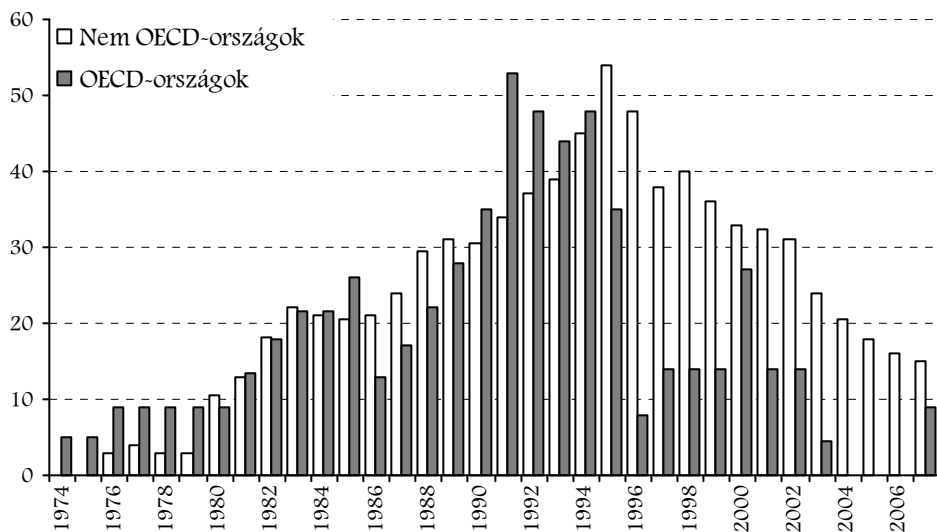
⁹ Amin (2011).

¹⁰ Brenner (2004).

¹¹ Summers (2008).

¹² ILO (2008), p. 39.

3. ábra
Az OECD és nem OECD-országokban bekövetkező bankválságok gyakorisága
százalékosan 1974-től 2007-ig

Forrás: ILO (2008), p. 48.

A pénzügyi válságok hatalmas gazdasági és társadalmi károkat okoznak, így a pénzpiaci szabályozás mindenkor célja az ilyen jellegű válságok bekövetkezési valószínűségének csökkentése. A liberalizált, egymáshoz ezer szállal kötődő piacokon az egyes országok szabályozó felügyeletei egyre nehezebben tudnak szabályozás útján megálljt parancsolni az országok gazdaságát negatívan érintő pénzpiaci mozgásoknak.

Nemzeti szintű, összehangolt, alapelveiben globálisan egységes szabályozásra lenne szükség. A válságot megelőző harminc-negyven évben ezzel éppen ellentétes irányú folyamatnak lehettünk tanúi: a pénzpiacok működését felügyelő szabályokat fokozatosan lazították, az egyes országokban számos szempontból eltérő szabályozási környezet alakult ki. Ráadásul a szabályok megkerülésére létrehozott árnyékbankrendszer és tőzsdén kívüli kereskedelem segítségével gyakran a bankok és tőzsdék működésére vonatkozó előírásokat is figyelmen kívül hagyva tevékenykedtek a pénzpiaci szereplők. (A szabályozatlan szféra forgalma csak az Amerikai Egyesült Államokban 5,9 billió dollár volt 2007-ben, amely a szabályozott bankrendszer ugyanebben az évben produkált 9,4 billió dollár forgalmához képest közel 63 százalékos (!) arányt jelent, tehát korántsem elhanyagolható.)¹³

¹³ Kapoor (2010), p. 82. Ahogy Krugman fogalmazott: „A befolyásos köröknek nem lett volna szabad elfeledkezniük egy alapvető szabályról: minden szervezetet, amely bankjel-

A válság rávilágított a deregulált piacok tevékenységéből fakadó súlyos veszélyekre, így a pénzügyi szereplők, nemzetközi szervezetek és államok egyetértenek abban, hogy változásra van szükség. Azonban a változások jellegéről, mértékéről már megoszlanak a vélemények. A válság súlyosabb pillanataiban felmerült a nemzetközi pénzügyi rendszer egészének és azon belül a szabályozásnak a reformja, de miután a teljes összeomlást átmenetileg sikerült elkerülni, a reformok iránt is csökkent a lelkesedés. (Ebben nagy szerepe van a pénzügyi szereplők intenzív lobbizásának.)

A folyamatban lévő szabályozási reformok közül kiemelkedik a *Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság* (BCBS, Basel Committee on Banking Supervision, amelynek feladata a bankokat érintő követelmények kidolgozása), valamint a Pénzügyi Stabilitási Tanács (funkciója a teljes pénzügyi piac és az összes, nem banki pénzügyi szereplőre vonatkozó előírások megalkotása, szigorítása) szabályalkotó tevékenysége.

A dolgozat további pontjaiban – mintegy illusztrációképpen – a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság munkájának egyik eredménye, a bankokra vonatkozó Bázeli III szabályozáscsomag kerül elemzésre. A Bázeli III-hoz vezető folyamatok, a rendszer bevezetésével, illetve az új előírásokkal kapcsolatban felmerülő kétségek és nehézségek jól érzékeltetik, hogy milyen akadályokba ütközik a pénzügyi piacok tevékenységének hatékony és egységes szabályozása.

2) A Bázeli II intézkedéscsomaggal kapcsolatban felmerült problémák

Az egységes nemzetközi bankszabályozás különösen eklatáns példa arra, hogy milyen visszatérő problémákkal küzd a pénzügyi szektor felügyelete mind a mai napig. A következőkben először a banki működés egységes nemzetközi szabályozását előíró bázeli szabályozáscsomagok történetét tekintjük át.

A banki tevékenység globalizálódása, az egyes országok eltérő nemzeti tőkeszabályozása miatti különböző feltételek, valamint a hetvenes évek közepének bankválságai hatására, a hetvenes évek végén merült fel határozottabban a nemzetközileg egységes banki szabályozás szükségessége. A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság 1975-ben alakult, fő feladata a versenysemleges szabályozási környezet kialakítása, olyan standardok és ajánlá-

leggel működik, minden szervezetet, amelyet válság esetén ugyanúgy meg kell menteni, mint egy bankot, ugyanúgy kell szabályozni, mint egy bankot”. Idézi: Schiring (2010), a következő alapján: Krugman (2009).

sok kidolgozása, amelyeket az egyes országok beépítenek a saját jogrendjükbe. Az első bázeli szabályozáscsomagot 1988-ban fogadták el, és utólag Bazel I néven vonult be a bankszabályozás történetébe. A kilencvenes évekre ezeket a minden bankra egyformán vonatkozó szabályokat¹⁴ túlhaladta az idő. Habár a Bazel II első változatát 1999-ben tették közzé, a végleges szabályok csak hosszas szakmai konzultáció és vita után, 2004-ben születtek meg.

A Bazel II csomaggal szemben már a tervezésekor is számos ellenvetés merült fel.¹⁵

A Bazel II egyik legfontosabb előírása az volt, hogy a bankoknak mindig rendelkezniük kell egy minimális tőkével, amelyet a kockázattal súlyozott eszközállomány (*risk-weighted assets*) alapján állapítanak meg. A szabályozás értelmében, ha nőttek a kockázatok, a bankoknak tőkét kellett emelni, vagy az eszközállományt kellett leépíteni ahhoz, hogy a szabályok által megszabott minimális sajáttőke-szintet (tőkemegfelelési mutatót) fenn tudják tartani. Tehát ez a minimális tőke nem töltött be puffer-szerepet, mivel a bank nem használhatta fel szükség esetén. Ennek a szabályozásnak az is nagy hátránya, hogy ha rendszerszinten egyszerre több banknál is jelentkezett kockázat, akkor a bankok egyrészt elkezdtek tömegesen kiárusítani eszközeiket (ami az árak eséséhez vezetett, illetve romlott a meglévő hitelportfóliók besorolása), másrészt szűkült a hitelezési tevékenységük.¹⁶ A tőkemegfelelési kényszer tehát erősíthette a banki működés prociklikusságát. A bankok tevékenysége természeténél fogva prociklikus, a felfelé ívelő szakaszban hozzájárulhat a gazdaság túlfűtéséhez, buborékok kialakulásához, a lefelé ívelő szakaszban pedig a hitelek visszavonása révén tovább mélyítheti a válságot.¹⁷

A másik probléma a kockázattal súlyozott eszközállomány számításához kapcsolódott. A kockázatszámításnál alkalmazott kockázatotértékmodellek (*Value at Risk* – VAR) túl rövid időtávot vettek figyelembe, így fellendüléskor túl kevés, recesszió idején pedig túl sok tartalék képzését tették kötelezővé. Másrészt a kockázati súlyok képzése is megkérdőjelezhető: mivel a hitelminősítők besorolása alapján állapítják meg a mértéküket, ha egy értékpapír besorolása romlik, ezeket a papírokat a gazdasági szereplők tömegével piacra dobhatják, további értékcsökkenést generálva.

¹⁴ A felmerülő kritikák lényege a következőkben foglalható össze: a Bazel I nem vette figyelembe a szabályozási tőke és a közgazdaságilag szükséges tőke közötti, az adós kockázatosságának függvényében alakuló, akár hatalmas különbségeket. A másik probléma a szabályozással kapcsolatban az volt, hogy a tőkemegfelelési mutató képzésekor az egyedi kockázatok, és nem a portfólió egésze mögé kellett tőkét allokálni. A 8 százalékos általános, nemzetközileg érvényes sajáttőke-követelményt a legfejlettebb pénzüpiacsal és bankrendszerrel rendelkező országokra dolgozták ki.

¹⁵ Hall (2004), Carvalho (2005) és Daniélsson *et al.* (2001).

¹⁶ Bánfi–Kürthy–Bánfi (2011).

¹⁷ Mérő (2004).

Így a kockázati súlyok megállapítása is erősítette a Bázeli II szabályozás prociklikus jellegét.¹⁸

Ráadásul, bár a Bázeli II szabályozáscsomagot a legtöbb országban beépítették a hazai szabályozásba, a helyi piaci sajátosságoknak köszönhetően több mint száz tagállami és felügyeleti diszkrecionális szabályozás alakult ki, és ez rendkívül átláthatatlanná tette a rendszert.¹⁹ A helyzetet tovább bonyolították az Európában és Amerikában alkalmazott különböző számviteli standardok (*International Financial Reporting Standards* Európában és *Generally Accepted Account Principles* Amerikában).

Az elmúlt évek eseményeinek tükrében összefoglalóan megállapítható, hogy a Bázeli II szabályozás a mikroprudenciális kérdésekkel foglalkozott kimerítőbben, számos ponton azonban a banki működés prociklikus jellegét csak felerősítette. A rendszerszintű, makroprudenciális kockázatokat kevésbé kezelte.

A pénzügyi felügyeleti hibák egyértelműen hozzájárultak a válság kialakulásához. A Bázeli II viszonylag flexibilis rendszert biztosított a bankoknak, hogy maguk állapíthassák meg az őket érintő kockázatok jellegét és mértékét. Az elmúlt évek történései alapján ez a szabályozási forma nem vezetett megfelelő eredményre.

A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság 2010 szeptemberében hozott döntést a Bázeli III nevű bankszabályozási csomag alapjairól. A válság által feltárt piaci kudarcok kiküszöbölése érdekében az új szabályozás célja egyrészt a mikroprudenciális szint megerősítése: az egyes bankok gazdasági sokkokkal szembeni ellenállóképességének javítása. Másrészt a makroprudenciális reformok a rendszerszintű kockázatokat és a prociklikusságot hivatottak kezelni.²⁰

3) A Bázeli III újdonságai

A javasolt módosítások egyik fontos pontja a *szavatoló tőkeelemek minőségének javítása és mennyiségének növelése*. A Bázeli III a szavatoló tőke számítását új, egységes alapokra helyezi. Egyrészt megnöveli a kockázattal súlyozott eszközértékhez (RWA) viszonyított szavatolótőke-követelmény (tőkemegfelelési mutató) szintjét, másrészt szigorúbban határozza meg a szavatoló tőkének minősülő tőkeelemeket.

¹⁸ Bánfi–Kürthy–Bánfi (2011).

¹⁹ Pénzügyi Szervezetek... (2010).

²⁰ BCBS (2009).

A szavatoló tőke Tier 1 része (alapvető tőke, amelyet veszteségviselő képességben a Tier 2 vagy járulékos tőke követ) a jelenlegi két százalékról (RWA-hoz viszonyítva), egy átmeneti türelmi időszak után 2019-re hét százalékra emelkedik majd. Tier 1 tőkerésznek csak az tekinthető, amely folyamatában (*going concern*) képes fedezni a veszteségeket.²¹

A szavatoló tőke (amely Tier 1 és Tier 2 részekből áll) az RWA nyolc százalékról 10,5 százalékára emelkedik 2019-re. Ezek a tőkekövetelmény szintek tovább növelhetők, ha a nemzeti felügyelet addicionális tőkepuffer képzését írja elő (+ maximum 2,5%) túlzott hitelkiáramlás esetén.²²

A *partnerkockázati tőkekövetelményt is növeli* az új szabályozás. A partnerkockázati kitettség meghatározásában fontos szerepet játszó úgynevezett pozitív várható kitettség (*expected positive exposure*) számolását a Bázeli III konzervatívabb alapokra helyezi a stresszteszt szélésebb körű alkalmazásával. A pénzügyi intézmények eszközértékének számításakor magasabb korrekciós szorzó használatát írja elő az új szabályozás. Szintén a partnerkockázat kezelését segíti elő, hogy a *származékos kereskedés* minél nagyobb részét *központi elszámolóházakba* igyekeznek terelni a szabályalkotók.

A túlzott kockázatvállalás korlátja lehet a *tőkeáttételi mutató* alkalmazása, amely gyakorlatilag a mérlegen belüli és kívüli eszközök arányát korlátozza.

A szabályozás prociklikus hatásának csökkentése érdekében az új szabályozás lehetővé teszi, hogy a felhalmozott tőkét recesszió vagy gazdasági sokkok idején felhasználja a bank. *Gazdasági konjunktúra idején tehát a bankoknak puffert kell képezniük, ez a többlettőke pedig szükség esetén leépíthető.* Minél nagyobb a felhalmozott „főlös” tőke mennyisége, annál kisebb a nyereség-visszatartási kötelezettség.

Az új likviditási szabályozás két mutatóra épül: *a harminc napos sokkok túléléséhez elegendő* likvid eszközállományt a *likviditási fedezeti rátával* (LCR) határoznák meg. 2015-ig átmenetileg csak beszámolni kell róla, ténylegesen csak 2015-től írják elő a mértékét. A nettó stabil forrásarány vagy *stabil nettó finanszírozási követelmény* (NFSR) teljesítése esetén a „nehéz időkben” akár *egyéves időszakokra is biztosítani lehetne az egyes bankok likviditását.*²³

A rendszerszinten fontos globális bankok szabályozásának kényes kérdéséről külön konzultatív dokumentumban szól a Nemzetközi Fizetések Bankja, ebben kitér a rendszerszempontról fontos intézményi kör beazo-

²¹ BIS (2011).

²² Uo.

²³ Uo.

nosításának módszertanára, a szabályozói többlettőke-követelményekre, illetve a szabályozás bevezetésének ütemezésére.²⁴

A következő összeállítás összefoglaló jelleggel mutatja be a válság kapcsán felmerült piaci kudarcokat és a szabályozók tervezett válaszait:

<p>A ténylegesen rendelkezésre álló tőke szintje folyamatosan csökkent, a válság kitörésekor a kimutatott tőke csak részlegesen volt alkalmas a veszteségviselésre. Állami tőkejuttatásra volt szükség.</p> <p>A bankok mind rövid, mind hosszú távú likviditási igényeik kielégítésében egyre nagyobb mértékben támaszkodtak a bankközi piacra. A piacok kiszáradását követően masszív jegybanki, illetve állami szerepvállalásra volt szükség.</p> <p>A válság kialakulásában fontos szerepet játszott a bankok hitelezési sztenderdjeinek lazulása. A válság kitörését követően a hatásokat súlyosbította, hogy a negatív piaci környezetben a bankok túlzott mértékben visszafogták hitelezési aktivitásukat. Így a pénzügyi válság reálgazdasági válsághoz is vezetett.</p> <p>A bankközi kereskedelem kockázatait nem fedezte elegendő mennyiségű tőke, a veszteségek elsősorban a partnerek hitelminőségének romlása következtében álltak elő, melyet a szabályozás korábban nem kezelte.</p> <p>Gigantikus mérlegen kívüli és mérlegen belüli tőkeáttételes pozíciók épültek ki a szabályozói tőkemegfelelés mellett.</p> <p>A nagy, rendszerszinten jelentős intézmények kockázatainak realizálódásakor az állam kénytelen volt azokat feltőkésíteni, hogy csökkentse a fertőzési, illetve reálgazdasági hatásokat. A hasonló intézmények erkölcsi kockázata nőtt.</p>	<p>Tőkefogalom újradefiniálása: alapvető tőke, járulékos tőke.</p> <p>Nemzetközi likviditási sztenderdek stressz-szituáció alapján: LCR, NSFR.</p> <p>Prociklikusságot csökkentő lépések: Bázeli II szabályok cikluserősítő hatásának tompítása, előretekintő számviteli céltartalékképzés, egyedi banki tőketartalékok előírása, rendszerszintű tőketartalékok előírása.</p> <p>Megemelt kereskedési és partnerkockázati tőkekövetelmények.</p> <p>Tőkeáttételi mutató meghatározása: alapvető tőke/súlyozatlan mérlegen belüli és mérlegen kívüli eszközök.</p> <p>Rendszerszinten jelentős intézményekre kiegészítő szabályozás.</p>
---	---

Forrás: Szombati (2010). Készült a BCBS (2009) alapján.

²⁴ BCBS (2011).

4) A Bázeli III új előírásainak várható hatása a gazdasági növekedésre

Az új szabályozás egyik legfontosabb kérdése, ami főleg a szavatoló tőke-elemek és a likviditási szabályok megváltozása kapcsán merült fel, hogy mennyire fogja akadályozni gazdasági növekedést a válság után.

Ha a bankoknak eszközeik nagyobb részét kell tartalékolniuk, mint korábban, az óhatatlanul csökkentheti a banki tevékenység dinamizmusát és rendszerszinten hitelszűkét okozhat. A hitelfelvételi nehézségek pedig az egész gazdaság növekedésére negatívan hathatnak.

A kérdést több hatástanulmány is megvizsgálta.

Az *OECD* 2011. február 17-én közzétett elemzésében²⁵ a Bázeli III szabályainak hatását vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az előírások változása évente mintegy 0,05 és 0,15 százalékponttal csökkenthetik a GDP növekedést. A bankok hitelmarzsuk megnövelésével a fogyasztókra hárítják a magasabb tőkekövetelményekből fakadó többletköltségeket. Ha például a 2015-ös átmeneti állapotot vizsgáljuk (amikor a Tier 1 tőkerésznek el kell érnie a hat százalékot), az *OECD*-jelentés szerint a bankok átlagosan mintegy 15 bázisponttal (0,15%-kal) emelik meg hitelmarzsukat. A 2019-re szükséges 8,5 százalékos Tier 1 tőkerész akár 50 bázispontos hitelmarzsemelést is okozhat. Az *OECD*-jelentés a GDP-re gyakorolt hatást úgy számolta ki, hogy nem vett számításba semmilyen aktív monetáris politikai eszközt a fentiek ellensúlyozására.

Az *Institute of International Finances* (IIF), amely világszerte 440 pénzügyi intézmény (bankok, biztosítók és pénzügyi társaságok) érdekvédelmi szervezete, szintén készített hatástanulmányokat.²⁶ Először 2010 júniusában az Egyesült Államokra, az euróövezetre és Japánra nézve, majd 2011 szeptemberére előrejelzéseit kiegészítette az Egyesült Királyságra és Svájcra vonatkozó kalibrációkkal. Az IIF számításai alapján a GDP globális növekedése öt év alatt 3,2 százalékkal lesz alacsonyabb az új követelmények nélküli alappályához képest, míg a munkanélküliség 7,5 millióval lesz magasabb, mint az intézkedések hiányában lenne. Az új előírások miatti többletköltségek és tőkehiány miatt az IIF szakértői szerint a hitelkamatok a következő öt évben 364 bázisponttal fognak emelkedni, és a hitelkínálat csökkenését is valószínűsítik.

²⁵ Slovik–Cournède (2011).

²⁶ IIF (2011).

A *Pénzügyi Stabilitási Tanács*²⁷ és a *Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság*²⁸ szintén megvizsgálta az új szabályok reálgazdasági hatását. Mindkét tanulmány szerzői úgy vélik, hogy a tőke és likviditási követelmények megváltoztatása viszonylag kismértékű hatással lenne a növekedésre: 2019-re a GDP 0,24 százalékkal lenne alacsonyabb a szabályozás nélküli alappályához képest.

Összességében tehát a bemutatott vizsgálatok eredményei meglehetősen széles skálán mozognak. A nagy eltérések származhatnak egyrészt az eltérő módszertanból, amelyet a különböző hatástanulmányok alkalmaznak: míg a Pénzügyi Stabilitási Tanács szakértői gárdája főleg a tőkekövetelmények megnövelésének következményeire koncentrálnak, az IIF tanulmánya figyelembe veszi a szavatoló tőkeként számba vehető elemek szűkülésének és az anticiklikus puffer felépítésének hatását is. Másrészt nagyon nehéz felmérni az új intézkedések hatását, amikor a bevezetés szinte minden országban különböző gyorsasággal halad.

Miközben a szakértők többsége elismeri, hogy szükség van a szabályozás megújítására, növekvő tőke- és likviditási előírásokra, a rendszerszinten kockázatot hordozó intézmények külön megerősített korlátozására, a rövid és középtávon jelentkező közgazdasági költségek tekintetében már nagyobb eltérés mutatkozik a véleményekben. Míg az IIF (amely a bankszakma lobbiszervezete!) hangsúlyozza, hogy a hivatalos (Bank for International Settlements és szatellitszervezetei) hatástanulmányok alulbecsülik a szabályozási változások negatív következményét a gazdasági növekedésre, a szabályalkotó intézmények arra hívják fel a figyelmet, hogy az új szabályozás segítségével hosszú távon nagyobb eséllyel kerülhetőek el a pénzügyi válságok és azok súlyos gazdasági következményei. A bankokba vetett fogyasztói bizalom valószínűleg növekedni fog a változások hatására, ez pedig végső soron pozitív hatást gyakorol majd a gazdaság egészére. A szabályozók szerint tehát az új szabályokból fakadó előnyök túlnővnek a kezdeti (bevezetési-átmeneti időszakban tapasztalt) növekedési nehézségek miatti hátrányokat.

A bankszakma tehát fenntartásokkal kezeli az új szabályokat, és inkább a növekedési áldozatokra hívja fel a figyelmet, míg a szabályozók az új előírások hosszú távú előnyeit hangsúlyozzák.

²⁷ BIS (2010).

²⁸ BCBS (2010).

5) Az új intézkedések bevezetésének üteme

A Bázeli III szabályokat megalkotó Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság 2011 szeptemberétől követi nyomon, hogy az egyes tagországok milyen ütemben ültetik át a Bázeli III csomagból fakadó új szabályokat a hazai jogrendszerükbe. Az ellenőrzés egyik oka, hogy a területi és szektorbeli arbitrázs elkerülése érdekében versenysemleges szabályozási környezetre lenne szükség világszerte, ehhez pedig a változásoknak nagyjából azonos időpontban kellene életbe lépniük az egyes tagországokban. Másrészt a Bizottság rendszeres időközönként közzéteszi az előrehaladási jelentést (Progress Report), abban bízva, hogy a nyilvánosság ereje rábírja a szabályozásban lemaradókat is az új előírások implementációjára a megadott határidőkön belül.

Az első előrehaladási jelentést 2011 októberében, a legutóbbit pedig 2012 áprilisában tették közzé. A tagországok előrehaladását részletező dokumentumot rendszeres időközönként fogják frissíteni.

A következő táblázat számok formájában mutatja a tagországok szabályalkotó aktivitását.

A Bázeli III új szabályainak bevezetési üteme

Argentína	1	Korea	1
Ausztrália	2.a	Luxemburg	2.b
Belgium	2.b	Mexikó	1
Brazília	2.a	Hollandia	2.b
Kanada	2.a	Oroszország	1
Kína	2.a	Szaúd-Arábia	3
Franciaország	2.b	Szingapúr	2.a
Németország	2.b	Dél-Afrika	1
Hongkong	1	Spanyolország	2.b
India	2.a	Svédország	2.b
Indonézia	1	Svájc	2.a
Olaszország	2.b	Törökország	1
Japán	3	Nagy-Britannia	2.b
USA	1	EU	2.b

1. A törvénytervezetet még nem hoztak nyilvánosságra. 2a. A törvénytervezetet nyilvánosságra hozták. 2b. Az EU közös törvényalkotási folyamatában vesz részt, a harmadik tervezetet közzétették. 3. A végső törvénytervezetet nyilvánosságra hozták. 4. A végső törvénytervezet hatályba lépett.

Forrás: BCBS (2012).

A táblázat a kockázattal súlyozott eszközállományhoz viszonyított tőkekövetelmény-növelés szempontjából vizsgálja a szabályozást, 2012. március végi állapot szerint.

A Bankfelügyeleti Bizottság tagjai azt vállalták, hogy 2013. január elsejétől igyekeznek alkalmazni az új követelményeket. Az egyes szabályokra különböző átmeneti időszakok vonatkoznak, de elvileg 2019. január elsejétől már minden, a szabályozáscsomagban vállalt új előírásnak meg kell felelniük a tagországoknak.

Számos előírással kapcsolatban nem sikerült tisztázni, hogy pontosan milyen hosszú legyen az átmeneti időszak. A szabályalkotók kezét egyrészt köti a világszerte nehezen beinduló gazdasági fellendülés, amelyet szigorú szabályokkal nem lenne célszerű derékba törni. Másrészt azonban a szabályozáscsomag hitelességét és hosszú távú célkitűzéseit is szem előtt kell tartaniuk. Elrettentő példaként említhető, hogy 2009-ben a korábban kibocsátott hibrid tőkeinstrumentumoknak a szavatoló tőke elemeként történő elismerésére negyven év átmeneti időszak vonatkozott.²⁹

A másik kényes kérdés, hogy az egyes országok mennyiben lesznek hajlandóak teljes egészében alávetni magukat a Bázeli III-ból fakadó követelményeknek. Az Amerikai Egyesült Államokban például a 2010-ben elfogadott Dodd-Frank Wall Street Reformtörvény és fogyasztóvédelmi törvény implementációját részesítik előnyben (bár az is rendkívül nehézkesen halad),³⁰ és az elmúlt két év szabályalkotási gyakorlata alapján a szabályozási konvergenciát sajátos értelmezésben valósítják meg.

Az Európai Unió tagállamai elhúzódó tárgyalások után 2012. május 15-én elfogadták a Bázeli III bevezetéséhez szükséges kompromisszumot, amely (Nagy-Britannia kérésére) lehetővé teszi, hogy az előírtnál akár magasabb tőkekövetelményt is megállapíthasson egy adott tagállam a bankjai számára. Ugyanakkor a megállapodás az alaptőke definiálása tekintetében nem olyan szigorú, mint a Bázeli III előírásai. Az elfogadott tervezetet a következő hetekben az Európai Parlament véleményezi, majd a tagországok pénzügyminisztereivel történt egyeztetés után emelkedhet törvényerőre, ha a Parlament megszavazza.³¹

²⁹ Pénzügyi Szervezetek... (2010).

³⁰ Biedermann (2011).

³¹ Goldstein (2012).

6) Stabilabb lesz-e a banki működés az új szabályozás hatására?

A Bázeli III lehetőség, hiszen segíthet a bankszektor fejlődéséhez szükséges szilárd alapok megteremtésében, valamint segítséget nyújthat abban, hogy a válsághoz vezető túlkapásokat a jövőben el lehessen kerülni.³²

Ugyanakkor az új szabályozáscsomag valószínűleg nem lesz képes az időszakosan bekövetkező gazdasági válságok megelőzésére, hiszen „nem lehet előre szabályozni egy még nem létező válság nem tudott okait; vagy egy ma még nem ismert pénzpiaci terméket, piaci mechanizmust”.³³ Az viszont lehetséges, hogy a jövőbeli válságok negatív, tovaggyűrűző hatását képes lesz tompítani az intézkedéscsomag. A tőkekövetelmények szigorítása, a likviditási követelmények és a rendszerszinten is fontos bankok számára előírt addicionális szabályok hosszú távon biztosan szilárdabbá teszi a bankrendszert. A szigorúbb szabályozás a fogyasztók bankrendszerbe vetett bizalmát is helyreállíthatja, valamint időszakos válságok bekövetkezésekor segíthet a bizalmi válságok elkerülésében.

Ugyanakkor ennek a biztonságnak meg kell fizetni az árát a csökkenő hitelkihelyezés és a gazdasági növekedés lassulása formájában. Ez az áldozat azonban valószínűleg kisebb hátrányokkal jár, mint az időközönként bekövetkező bankválságok magas társadalmi költsége.

Véleményem szerint az új szabályozás egyik súlyos hiányossága, hogy nem kellően rugalmas. A folyamatosan megújuló pénzpiacok és pénzpiaci termékek fejlődésére nehéz lesz ilyen merev keretek között reagálni, főleg mivel a pénzpiaci szereplők gyakran egy lépéssel a szabályozók előtt járnak. A másik súlyos probléma a szabályok nehézkes és nem egy időben zajló implementációja, amely a versenysemleges környezet kialakítását gyakorlatilag lehetetlenné teszi. S végül, de nem utolsó sorban: a bankszabályozás önmagában igen csekély hatóerő a reálfedezet nélküli hatalmas pénzügyi luftballonban rejlő kockázatok kezelésére.

* * * * *

³² Chabanel (2011).

³³ Mestyán (2010).

Felhasznált irodalom

- Amin, Samir (2011): *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism*. Pambazuka Press, Cape Town.
- Bánfi Tamás – Kürthy Gábor – Bánfi Attila (2011): Szabályozás a pénzügyi válság(ok) után (között): kényszer és lehetőség. *Pénzügyi Szemle*, 56. évf. 2. sz. pp. 191–210.
- BCBS (2009): *Strengthening the resilience of the banking sector*. Consultative Document, Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), BIS, Basel, December 2009.
- BCBS (2010): *An assessment of the long-term economic impact of stronger capital and liquidity requirements*. Basel Committee on Banking Supervision, BIS, Basel, September 2011.
- BCBS (2011): *Global systemically important banks: Assessment methodology and the additional loss absorbency requirement*. Basel Committee on Banking Supervision, BIS, Basel, November 2011.
- BCBS (2012): *Progress report on Basel III implementation*. Basel Committee on Banking Supervision, BIS, Basel, April 2012.
- Biedermann Zsuzsanna (2011): Az amerikai pénzügyi szabályozás története. *Műhelytanulmányok*, 92. sz. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- BIS (2007): *Triennial Central Bank Survey. Foreign Exchange and Derivatives Market Activity in 2007*. Bank for International Settlements, Basel.
- BIS (2010): *Interim report: Assessing the macroeconomic impact of the transition to stronger capital and liquidity requirements*. Macroeconomic Assessment Group established by the Financial Stability Board and the Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, Basel.
- BIS (2010): *Triennial Central Bank Survey. Report on global foreign exchange market activity in 2010*. Bank for International Settlements, Basel.
- BIS (2011): *Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems*. Bank for International Settlements, December 2010 (rev June 2011).
- Brenner, Robert (2004): New boom or new bubble? *New Left Review*, No. 25. January–February 2004.

- Carvalho, Fernando (2005): *Basel II: A critical assessment*. http://www.ie.ufrj.br/eventos/seminarios/pesquisa/basel_ii_a_critical_assessment.pdf
- Chabanel, Pierre-Étienne (2011): *Implementing Basel III: Challenges, Options & Opportunities*. Moody's Analytics White Paper.
- Daniélsson, Jón – Enbrechts, Paul – Goodhart, Charles – Keating, Con – Muennich, Felix – Renault, Olivier – Shin Song Hyun (2001): An Academic Response to Basel II. *BIS Special Paper*, No. 130.
- Epstein, Gerald A. (2006): *Introduction: Financialization and the World Economy*. Edward Elgar Publishing.
- Farkas Péter (2011): Miért táncol újra a szakadék szélén a világgazdaság? *Kihívások* 202. sz. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Financial Stability Oversight Council (2011): *Annual Report*. U.S. Department of the Treasury.
- Goldstein, Morris (2012): The EU's implementation of Basel III: A deeply flawed compromise. *VoxEU.org*, 27 May 2012. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/8039> (Letöltve: 2012. május 31.)
- Hall, Maximillian J. B. (2004): Basel II: Panacea or a missed opportunity. *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, Vol. LVII. No. 230. pp. 215–264.
- Haldane, Andrew G. (2011): Control rights (and wrongs). Speech, Bank of England, 24 October 2011.
- IFF (2011): *The cumulative impact on the global economy of changes in the financial regulatory framework*. Washington DC.
- ILO (2008): *World of Work Report 2008. Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*. Geneva.
- Kapoor, Sony (2010): *The financial crisis – causes and cures*. Bertelsmann Stiftung, Friedrich Ebert Stiftung, Brussels.
- Krippner, Greta R. (2005): The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*, Vol. 3. Issue 2. pp. 173–208.
- Krugman, Paul (2009): Climate of Change. *The New York Times*, 27 February 2009.
- Mestyán Szabolcs (2010): Bázel III szabályai nem csökkentik a kockázatok. *Világgazdaság*, 2010. július 8. <http://www.vg.hu/velemenyelemzes/bazel-iii-szabalyai-nem-csokkentik-a-kockazatokat-321226> (Letöltve: 2012. május 21.)
- Mérő Katalin (2004): *A bankok közvetítő szerepének változása a nyolcvanas évek közepétől a Bázel II. bevezetéséig*. PhD-disszertáció tervezete, BMGE, Budapest.

- Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (2010): *Várható változások az európai tőkeszabályozásban*. [http://www.pszaf.hu/data/cms2181134/ Varhato_valtozasok_az_europai_tokeszabalyozasban.pdf](http://www.pszaf.hu/data/cms2181134/Varhato_valtozasok_az_europai_tokeszabalyozasban.pdf). Lásd még: *Hitelintézeti Szemle*, 2010/3 sz.
- Scheiring Gábor (2010): Merre tovább kapitalizmus? *Le Monde Diplomatique*. <http://www.magyardiplo.hu/szegenyseg-konferencia-cikkek-hu/314-merre-tovabb-kapitalizmus> (Letöltve: 2012. május 21.)
- Slovik, Patrick – Cournède, Boris (2011): Macroeconomic Impact of Basel III. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 844.
- Summers, Lawrence (2008): The pendulum swings towards regulation. *Financial Times*, 27 October 2008.
- Szombati Anikó (2010): Bazel III. rendszerszintű hatásai itthon és Európában. *MNB Szemle*, 2010. december.
- UN (2010): *World Economic and Social Survey 2010. Retooling Global Development*.
- UNCTAD (2008): *World Trade Report 2008*. Geneva.

TÚLJUTOTT A VÁLSÁGON A VILÁGKERESKEDELEM?

Kiss Judit

1) A válság hatása a világkereskedelem alakulására

1.1. A kereskedelmi forgalom alakulása

Habár a világkereskedelem igen dinamikusan bővült a II. világháború óta, de a növekedés hosszú idő átlagát tekintve csökkenő, illetve erőteljesen ingadozó ütemet mutatott: 1950 és 1973 között a világkereskedelem volumene évi 7,6 százalékkal nőtt, 1973 és 1999 között 7,0 százalékkal. 2000-ben 12,5 százalékkal, 2001-ben csupán 0,2 százalékkal, 2002-ben 3,3 százalékkal, 2003-ban 5,1 százalékkal és 2005-ben 6,2 százalékkal bővült a világkereskedelem, s 2006 januárjától már megkezdődött a volumen növekedési ütemének csökkenése. 2006 és 2008 között a felére, 8,8 százalékról 4,4 százalékra esett, s 2009-ben érte el a mélypontot, amikor is 12,1 százalékkal csökkent a világkereskedelem volumene. A II. világháború óta most fordult elő először, hogy a világ árukereskedelme abszolút értékben is csökkent. A világkereskedelem ilyen mérvű csökkenésének veszteségét a 2008 és 2010 közötti időszakra ötbillió dollárra teszik,¹ vagyis a világ összesített éves GDP-jének 8 százalékára.

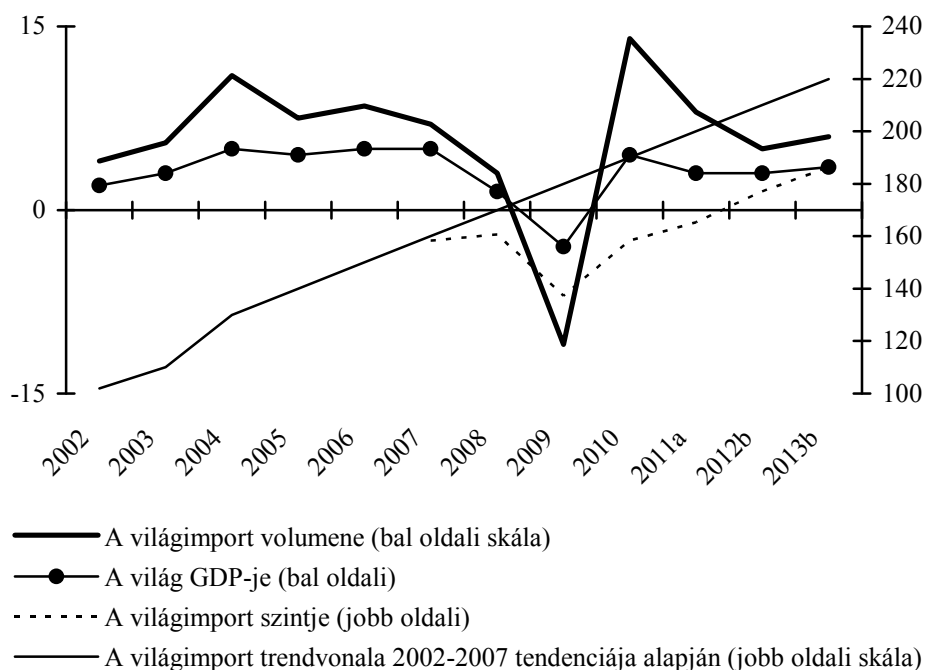
2010-ben a világkereskedelem már ismét a korszakos trendeknek megfelelően, vagyis a világtermelést jóval meghaladó ütemben bővült, 12,6 százalékkal növekedett (*1. ábra*). Ugyanakkor 2011-re már veszített di-

¹ World Economic Situation and Prospects 2009 és 2010.

namikájából a bővülés, hiszen a világkereskedelem volumene 6,6 százalékkal nőtt, alapvetően a fejlett országok lanyha termelésnövekedése és importkereslete következtében.

Ami a rövid távú kilátásokat illeti, a *World Economic Situation and Prospects 2012* alapforgatókönyve (*baseline scenario*) szerint a világkereskedelem 2012-ben, illetve 2013-ben 4,4, illetve 5,5 százalékkal fog bővülni, vagyis továbbra is a 2000-es évek trendvonalát marad,² de ez mintegy 1,7-szerese lesz a világ GDP-je növekedésének, amit 2,6, illetve 3,2 százalékra prognosztizálnak. Amennyiben a gazdasági növekedés ettől magasabb (4% körüli), illetve alacsonyabb (0,5%-os) lesz, akkor ennek megfelelően fog a világkereskedelem jobban, illetve kevésbé jobban növekedni.

1. ábra
A világkereskedelem volumenének alakulása, 2002–2013

a = részben becslés

b = előrejelzés

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. 41.

² A *World Economic Situation and Prospects 2012* szerint 2012/2013-ban a világkereskedelem 30 százalékkal lesz az alatt a trendvonal alatt, amely a pénzügyi és gazdasági válság nélkül érvényesült volna. Lásd az 1. ábrát!

1.2. Az egyes országcsoportok eltérő helyzete

Természetesen az egyes országok, illetve országcsoportok külkereskedelme eltérően alakult. A válság idején a legerőteljesebb importcsökkenés az átmeneti gazdaságokban, illetve a fejlett országokban következett be (26,0, illetve 13,0%), míg a fejlődő országokban mindössze 4,5 százalékkal csökkent az import volumene 2009-ben a megelőző évhez képest. Az exportoldalon a fejlett országok szenvedték el a legnagyobb csökkenést (12,2% 2009-ben), míg a fejlődő országok exportja összességében csak 4,4 százalékkal esett vissza.

Ami a válságból való kilábalást illeti, itt is a fejlődő országok teljesítettek jobban: míg a fejlett és az átmeneti országok exportvolumene a világ-átlag alatt nőtt (10,4, illetve 11,0%-kal 2010-ben), addig a fejlődő országok exportvolumene 18,7 százalékkal emelkedett, s ezen belül Kelet- és Dél-Ázsiáé 21,0 (!) százalékkal. Az importvolumen változása hasonló tendenciát mutat: míg a fejlett országoké 11 százalékkal nőtt 2010-ben, addig a fejlődőké 15,3 százalékkal, s azon belül Kelet- és Dél-Ázsiáé 20,1 (!) százalékkal. 2010-ben a világkereskedelem bővülésének fele a fejlődő országokból, s ezen belül is Kelet- és Dél-Ázsiából, illetve Kínából eredt: a válság előtt Kína adta a fejlődő világ importnövekedésének 43 százalékát, míg 2010-ben 37 százalékát. Természetesen az igen magas, két számjegyű növekedési ráták részben a negatív bázisnak is betudhatók (1. táblázat).

A *World Economic Situation and Prospects 2012* előrejelzése szerint az elkövetkezendő években is az a tendencia fog folytatódni, hogy a fejlődő országok exportja és importja gyorsabban fog nőni, mint a fejletteké vagy az átmeneti gazdaságoké.

1.3. A fejlődő országok térnyerése

A fenti folyamatok következtében tovább is érvényesülni fog az a trend, hogy a fejlett országok világkereskedelmi súlya csökken, míg a fejlődő országoké, s azon belül is Kínáé nő. 1995 és 2010 között a fejlett országok világkereskedelmi súlya – alapvetően a drasztikusan csökkenő importkereslet miatt – 69 százalékról 55 százalékra csökkent, míg a fejlődő országoké 29 százalékról 41 százalékra nőtt. Ezen belül Kínáé 2,6 százalékról

1. táblázat
A világexport és -import értékének és volumenének alakulása országcsoportok szerint
(éves százalékos változás)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 ^(a)	2011 ^(b)	2012 ^(b)	2013 ^(b)
	Az export értéke dollárban										
Világ	16,1	21,4	13,7	15,2	16,3	14,1	-19,9	17,1	13,9	9,2	10,6
<i>Fejlett országok</i>	15,3	18,7	9,5	12,6	15,6	11,4	-20,1	13,6	12,4	4,8	7,4
Észak-Amerika	4,8	13,9	11,0	11,5	11,7	10,0	-17,1	17,1	9,7	4,6	8,1
EU + egyéb Európa	19,3	19,9	9,2	13,6	17,4	11,5	-20,5	10,4	13,8	4,6	7,5
Fejlett Ázsia	13,8	21,0	8,5	8,5	11,1	14,0	-23,4	30,5	8,9	7,2	5,4
<i>Átmeneti gazdaságok</i>	25,5	34,6	26,9	24,3	21,6	30,9	-32,0	27,1	17,6	11,9	11,2
Délkelet-Európa	34,1	23,5	12,3	18,5	23,9	18,8	-21,2	10,0	11,8	8,3	9,4
FÁK	24,6	35,8	28,4	24,8	21,4	32,0	-32,8	28,7	18,1	12,2	11,3
<i>Fejlődő országok</i>	17,2	26,0	21,2	19,2	17,0	17,0	-18,1	21,8	15,9	15,2	14,7
Latin-Amerika	8,0	22,9	20,3	18,6	12,9	15,5	-21,0	31,2	10,3	11,5	8,2
Afrika	22,2	24,8	28,8	23,7	14,6	27,2	-22,1	14,3	8,3	10,9	15,9
Nyugat-Ázsia	22,7	31,4	31,2	19,0	15,4	28,3	-26,7	15,1	20,2	9,7	10,2
Kelet- és Dél-Ázsia	18,0	25,9	18,6	18,8	18,6	13,7	-14,8	22,2	17,2	17,5	16,7
	Az import értéke dollárban										
Világ	16,0	21,2	13,4	14,5	16,0	14,4	-20,6	17,5	13,9	9,2	10,6
<i>Fejlett országok</i>	16,0	19,0	11,4	13,0	13,6	11,3	-22,5	14,2	13,6	5,9	7,7
Észak-Amerika	8,2	16,0	13,0	10,6	6,5	7,6	-22,2	19,7	9,2	4,2	5,5
EU + egyéb Európa	20,2	20,1	10,5	14,5	17,1	11,6	-22,3	10,9	15,0	5,8	8,5
Fejlett Ázsia	13,4	20,5	12,7	9,6	10,5	20,8	-24,8	23,2	16,6	10,9	7,9
<i>Átmeneti gazdaságok</i>	24,7	29,2	19,7	23,8	33,7	28,6	-30,2	21,3	20,4	14,8	13,5

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 ^(a)	2011 ^(b)	2012 ^(b)	2013 ^(b)
Délkelet-Európa	29,6	24,8	8,1	15,4	30,9	22,2	-28,4	0,3	17,4	7,1	9,8
FÁK	23,7	30,2	22,1	25,4	34,2	29,7	-30,5	24,6	20,7	15,8	13,9
<i>Fejlődő országok</i>	15,4	26,1	17,4	17,2	19,4	19,3	-15,8	22,9	13,8	13,9	14,7
Latin-Amerika	3,5	20,4	18,7	18,1	19,5	20,7	-20,5	29,0	9,7	13,5	12,9
Afrika	19,4	20,2	20,4	18,2	26,9	26,0	-13,4	7,5	16,9	12,0	14,6
Nyugat-Ázsia	18,4	30,4	21,3	19,9	28,8	22,4	-17,5	13,1	13,7	17,4	12,5
Kelet- és Dél-Ázsia	17,7	27,5	16,2	16,4	16,8	17,5	-14,6	25,7	14,4	13,7	15,5
Az export volumene											
Világ	5,1	10,6	7,8	9,4	7,0	2,7	-9,2	12,3	6,4	4,5	5,8
<i>Fejlett országok</i>	1,9	8,2	5,8	8,5	6,1	1,9	-12,2	11,0	6,1	3,3	5,0
Észak-Amerika	0,5	8,2	5,4	6,7	7,2	3,5	-10,4	10,3	6,0	3,3	6,8
EU + egyéb Európa	1,8	7,8	5,9	9,2	5,7	1,5	-12,0	10,3	6,7	3,0	4,5
Fejlett Ázsia	6,0	11,2	5,7	7,7	7,0	2,1	-17,5	18,2	2,1	6,3	5,5
<i>Átmeneti gazdaságok</i>	11,4	12,9	4,0	7,0	7,4	2,0	-6,9	4,2	5,2	1,9	3,3
Délkelet-Európa	9,4	7,3	8,9	10,3	6,2	3,9	-14,0	13,7	5,0	5,7	5,8
FÁK	11,6	13,3	3,6	6,8	7,5	1,8	-6,4	3,5	5,2	1,6	3,1
<i>Fejlődő országok</i>	11,0	15,0	12,0	11,2	8,4	4,2	-4,4	15,3	7,0	6,4	7,0
Latin-Amerika	3,8	12,5	7,7	6,5	4,8	1,8	-10,1	11,1	6,4	5,1	4,9
Afrika	7,0	7,0	9,4	12,1	4,4	9,2	-5,9	3,7	-2,2	8,6	9,1
Nyugat-Ázsia	15,1	13,5	10,2	6,2	5,6	2,4	-5,9	4,8	5,3	3,7	4,1
Kelet- és Dél-Ázsia	12,8	17,6	14,1	13,7	10,7	4,6	-2,5	20,1	8,6	7,0	7,7

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 ^(a)	2011 ^(b)	2012 ^(b)	2013 ^(b)
	Az import volumene										
Világ	5,8	11,2	8,3	9,5	7,5	2,7	-10,7	13,4	6,7	4,3	5,7
<i>Fejlett országok</i>	3,8	8,8	6,4	8,1	5,0	0,3	-13,0	10,4	5,3	2,6	4,2
Észak-Amerika	4,4	10,6	6,3	5,9	2,9	-2,0	-13,6	12,6	4,8	2,0	3,7
EU + egyéb Európa	3,3	7,9	6,4	9,5	6,0	0,8	-12,7	9,6	5,4	2,3	4,4
Fejlett Ázsia	5,1	9,5	6,3	4,5	3,9	2,6	-14,0	10,6	6,2	6,3	4,3
<i>Átmeneti gazdaságok</i>	12,5	18,2	10,5	15,7	21,8	11,5	-26,1	11,0	6,4	7,0	8,4
Délkelet-Európa	6,6	12,1	4,2	8,5	12,7	6,1	-19,3	3,9	4,1	5,3	5,7
FÁK	13,8	19,5	11,8	17,0	23,4	12,3	-27,1	12,2	6,7	7,3	8,8
<i>Fejlődő országok</i>	10,5	16,8	12,5	12,2	11,7	6,6	-4,5	18,7	9,0	6,8	7,8
Latin-Amerika	1,1	14,4	11,1	14,4	13,5	8,5	-15,6	23,5	11,0	6,7	8,0
Afrika	8,9	5,7	11,5	11,5	16,5	10,7	-4,2	4,2	7,9	7,5	7,7
Nyugat-Ázsia	15,1	20,3	15,4	10,7	19,7	8,0	-10,6	11,0	10,4	5,5	4,2
Kelet- és Dél-Ázsia	12,4	18,4	12,4	12,0	9,2	5,3	-0,5	21,1	8,5	7,0	8,4

^(a) Részben becstült.

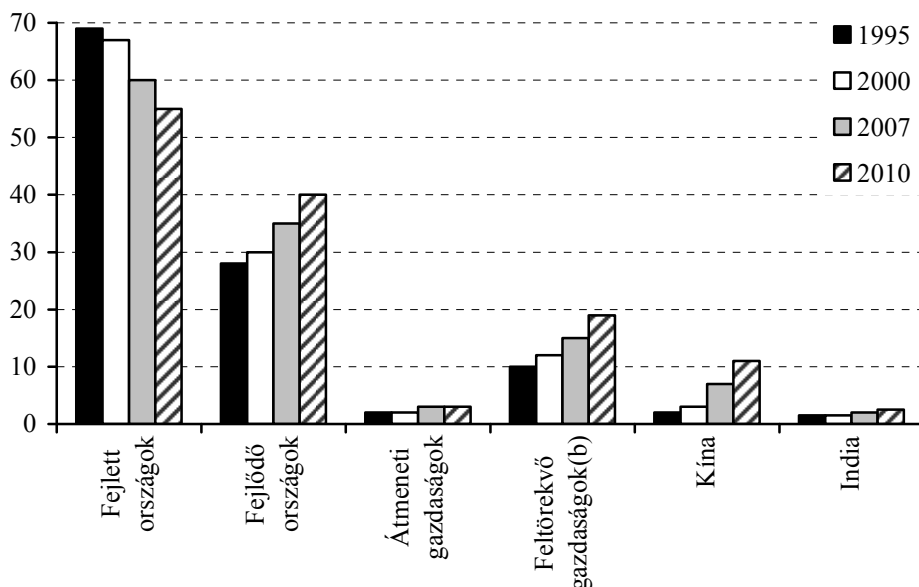
^(b) A LINK-projekten alapuló alapfogatókönyv (baseline) előrejelzése.

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, pp. 164–165.

10,0 százalékra emelkedett, s mára a világ legfőbb exportőre és második importőre lett. 2010-re Kína vált a világ legjelentősebb textilexportőrévé és átvette a telekommunikációs piac vezetését az Európai Uniótól. Ugyanakkor az USA továbbra is a világ legnagyobb kereskedője: 2010-ben kereskedelmi forgalma 3247 milliárd dollár volt (1278 milliárd dolláros exporttal és 1969 milliárd dolláros importtal). A világkereskedelem nagyfokú koncentrációját mutatja, hogy 2010-ben a világkereskedelmi forgalom 1/3-át három ország adta, az USA, Kína és Németország.³

A fejlődő országok 1995 és 2010 között bekövetkezett világkereskedelmi részarány-növekedésének 83 százaléka a BRICS-országok, illetve Mexikó és Dél-Korea teljesítményének tudható be. A fejlődő országok növekvő szerepét ezen országok iparosodása, termelésük emelkedő import-szükséglete és a feltörekvő országok növekvő nyerstermék-kereslete magyarázza, ami egyben a Dél-Dél kereskedelem dinamikus emelkedését is eredményezi.⁴

2. ábra
A világkereskedelmi részesedések változása^(a)

(a) Az országcsoporthoz, illetve országok összes exportjának, importjának a világexporton és -importon belüli részaránya.

(b) Brazília, Dél-Korea, India, Kína, Mexikó, Oroszország és Dél-Afrika.

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. 43.

³ International Trade Statistics 2011.

⁴ 1995 és 2010 között a fejlődő országok egymás közötti kereskedelme évi 13,7 százalékkal nőtt (World Economic Situation and Prospects 2012).

1.4. Az egyensúlyi pozíciók változása

A világgazdasági válság egyik pozitív, habár időleges hatása, hogy igen sok ország esetében javult a *kereskedelmi*, illetve a *folyó fizetési mérleg*, részben az exportvolumen-csökkenést meghaladó importcsökkenés, részben a *terms-of-trade* javulása következtében. 2009-re a világ összesített folyófizetésimérleg-hiánya a világ GDP 3,9 százalékára csökkent a 2008-as 5,9 százalékról, s 2011-re is csupán 4,1 százalékos hiányt vártak.⁵

A fejlett országok folyó fizetési mérlege, s ezen belül is elsősorban az USA-é már 2002-től romlani kezdett, s csúcspontját a fejlett országok esetében a válság évében, 2008-ban érte el, míg az USA esetében már két évvel korábban. Az EU15-ök folyó fizetési mérlege már 2005-től romlani kezdett, míg Japáné végig többletet mutatott. A fejlett országok esetében a folyó fizetési mérleg hiánya alapvetően a deficit kereskedelmi mérlegnek tudható be: a fejlett országok kereskedelmi mérlegének negatív szaldója a 2002-es 255,5 milliárd dollárról 2008-ra 886,0 milliárd dollárra nőtt, 2009-ben csökkent, majd 2010-ben ismét emelkedni kezdett. Míg Japán az egész válságot pozitív kereskedelmi mérleggel vészelte át, addig az USA kereskedelmi mérlegének hiánya a 2002-es 474,5 milliárd dollárról 2008-ra 830,1 milliárd dollárra nőtt, 2009-ben azonban ez elég jelentősen csökkent, majd 2010-ben ismét emelkedett, de jóval a válság előtti szintje alatt maradt.⁶ Az EU15-ök és az új tagországok kereskedelmi mérlegének hiánya ugyancsak 2008-ban érte el a mélypontot, vagyis ekkor mutatta a legnagyobb hiányt, azután kicsit javult, majd megint romlott.

A fejlődő országok folyó fizetési mérlege a 2002–2010-es időszak során végig pozitív volt, s a többlet a legnagyobb mértéket 2007–2008-ban érte el, vagyis a válság éveiben. 2007-ben Kína folyófizetésimérleg-többlete GDP-je tíz százalékát tette ki. A fejlődő országok pozitív folyó fizetési mérlegének egyik legfőbb oka a pozitív kereskedelmi mérleg volt, amit a nettó energiaexportőrök, illetve Kelet-Ázsia jelentős többlete idézett elő. A többletek 2009-ben valamelyest csökkentek, majd 2010-ben ismét növekedtek.

⁵ Global Economic ... (2010).

⁶ 2010-ben az USA kereskedelmi mérlegének deficitje 691 milliárd dollár volt (International Trade Statistics 2011).

2. táblázat
Az egyes országok, illetve országcsoportok folyófizetésimérleg-egyenlegének alakulása, 2002–2010
(milliárd dollár)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Fejlett országok	-286,0	-321,0	-339,4	-528,5	-606,4	-561,9	-673,6	-231,0	-253,1
Japán	112,6	136,2	172,1	165,7	170,4	211,0	157,1	141,8	195,9
USA	-457,2	-519,1	-628,5	-745,8	-800,6	-710,3	-677,1	-376,6	-470,9
Európa ^(a)	63,5	82,8	139,3	80,7	56,2	-4,9	-99,7	88,6	110,2
EU15	35,2	40,9	104,9	22,3	5,7	7,6	-75,0	21,1	12,9
Új EU-s tagállamok	-20,5	-28,5	-45,8	-40,6	-61,4	-102,7	-111,5	-35,2	-36,3
Átmeneti gazdaságok	25,4	30,1	56,4	80,3	87,5	56,2	83,8	30,9	69,2
Délkelet-Európa	-5,0	-5,7	-7,1	-7,3	-8,5	-15,3	-24,7	-10,7	-7,0
FAK	30,6	36,2	63,9	88,2	97,2	73,5	111,4	42,9	77,4
Fejlődő országok	127,1	222,2	283,1	450,0	710,5	795,1	784,5	422,3	520,8
Nettó energiaexportőrök	38,4	77,8	127,6	260,2	388,2	349,3	446,8	92,3	233,9
Nettó energiaimportőrök	88,7	144,4	155,5	189,8	322,3	445,9	337,8	330,0	286,9
<i>Latin-Amerika és a Karibi térség</i>	-14,9	10,6	22,4	37,9	52,5	17,4	-27,9	-22,1	-55,0
Nettó energiaexportőrök	5,1	11,5	16,1	28,2	34,6	22,6	42,3	5,7	8,3
Nettó energiaimportőrök	-20,0	-0,8	6,3	9,7	17,9	-5,2	-70,3	-27,8	-63,3
<i>Afrika</i>	-7,3	0,0	12,1	35,0	85,0	69,0	61,7	-28,5	-3,6
Nettó energiaexportőrök	-5,1	5,2	24,1	51,5	105,7	102,1	112,6	10,3	34,6
Nettó energiaimportőrök	-2,3	-5,2	-12,0	-16,6	-20,7	-33,1	-50,9	-38,8	-38,3
<i>Nyugat-Ázsia</i>	20,0	39,6	68,7	139,8	182,9	144,1	225,8	40,3	109,4
Nettó energiaexportőrök	24,9	50,8	84,9	163,6	210,2	182,2	271,7	53,6	159,3
Nettó energiaimportőrök	-4,9	-11,2	-16,2	-23,8	-27,2	-38,1	-45,9	-13,3	-49,9
<i>Kelet- és Dél-Ázsia</i>	129,3	172,0	179,9	237,4	390,1	564,5	524,9	432,7	470,0
Nettó energiaexportőrök	13,5	10,3	2,6	16,9	37,8	42,4	20,1	22,7	31,7
Nettó energiaimportőrök	115,9	161,6	177,3	220,5	352,4	522,2	504,9	410,0	438,3

^(a) Európa = EU15, új tagállamok, Izland, Norvégia és Svájc.

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. 166.

3. táblázat
Az egyes országok, illetve országcsoportok kereskedelmi mérlegének alakulása, 2002–2010
(milliárd dollár)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Fejlett országok	-255,5	-307,5	-421,5	-636,9	-780,7	-778,3	-886,0	-444,3	-548,9
Japán	92,5	104,0	128,5	93,8	81,1	105,1	38,4	43,4	91,0
USA	-474,5	-540,4	-663,5	-780,7	-835,7	-818,9	-830,1	-505,9	-645,9
Európa ^(a)	94,9	104,0	82,2	14,8	-58,1	-89,6	-131,8	23,5	-5,9
EU15	93,7	103,1	79,6	3,0	-63,9	-71,9	-125,7	-12,6	-50,1
Új EU-s tagállamok	-25,5	-29,1	-34,7	-36,0	-51,9	-77,3	-97,0	-24,4	-25,9
Átmeneti gazdaságok	34,3	43,1	71,2	106,5	128,5	110,0	163,9	94,0	152,5
Délkelet-Európa	-14,1	-18,6	-22,6	-23,1	-25,5	-34,3	-44,6	-29,4	-25,0
FÁK	48,9	62,3	94,7	130,8	156,0	147,2	212,4	125,7	180,0
Fejlődő országok	222,0	295,2	358,1	550,6	753,5	817,4	844,1	507,5	643,8
Nettó energiaexportőrök	137,6	185,5	257,1	407,1	526,0	532,9	711,8	347,9	539,1
Nettó energiaimportőrök	84,4	109,7	101,0	143,5	227,4	284,5	132,3	159,6	104,8
Latin-Amerika és a Karibi térség	22,1	43,8	59,2	82,4	101,5	72,6	46,6	54,7	48,7
Afrika	7,1	15,9	33,9	65,2	95,3	96,5	115,4	3,9	48,2
Nyugat-Ázsia	61,2	83,0	113,2	184,7	237,4	223,2	343,2	166,3	259,7
Kelet-Ázsia	139,4	168,1	182,1	255,7	370,7	483,4	448,5	403,7	404,3
Dél-Ázsia	-7,7	-15,5	-30,3	-37,4	-51,4	-58,2	-109,7	-121,1	-117,1

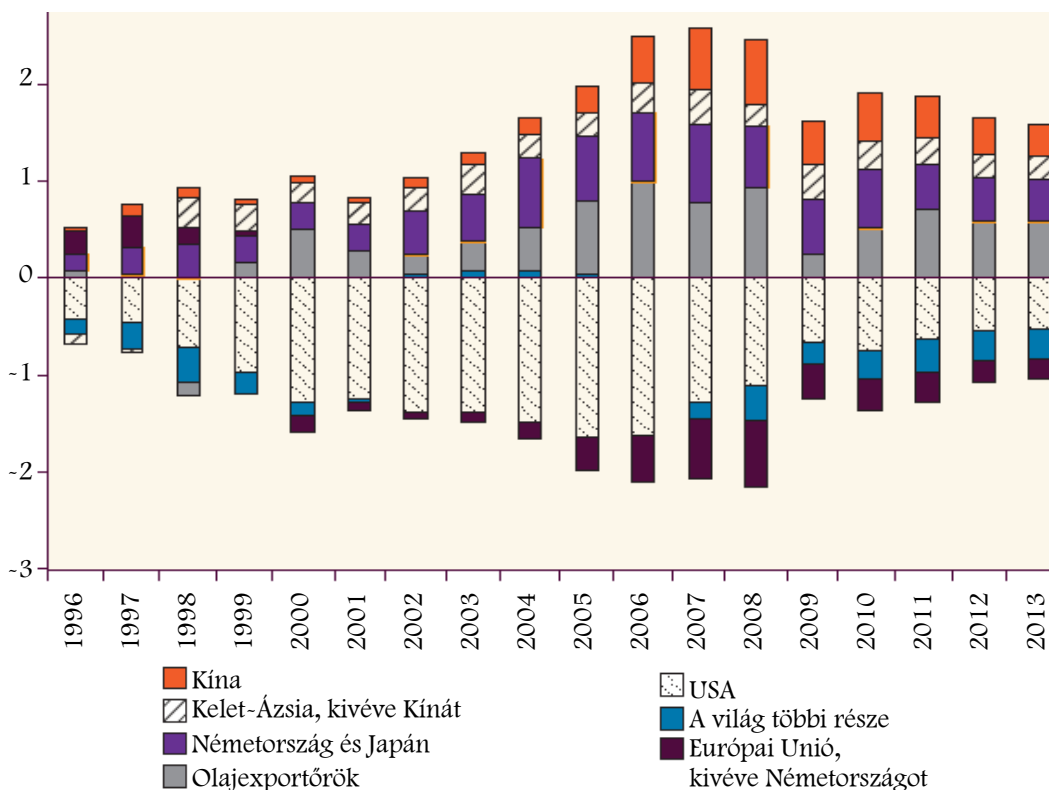
(a) Európa = EU15, új tagállamok, Izland, Norvégia és Svájc.

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. 166. adatai alapján készült összeállítás.

A fentiekből következően a válság sújtotta világgazdaságot 2010-től újra a növekvő pénzügyi egyensúlytalanságok jellemzik. Az USA és a Németországon kívüli EU válság éveiben megugrott, majd azóta némileg csökkenő, de 2010-ben újra rosszabbodó folyófizetésimérleg-deficitje áll szemben Kína, a Kínán kívüli Kelet-Ázsia, Németország, Japán és az olaj-exportőrök válság idején megnövekedett, majd a jelek szerint ideiglenesen mérséklődő mérlegtöbbletével. Az USA a csökkenés ellenére továbbra is a folyó fizetési mérleg legnagyobb hiányával küzdő országa a világnak, a 2011-es 470 milliárd dolláros deficittel. A legnagyobb többletet továbbra is Kína mutatja fel: a folyó fizetési mérlegének 250 milliárd dolláros többlete 2011-ben GDP-je négy százalékát tette ki és ahhoz vezetett, hogy 2011-re Kína devizatartalékai 3345 milliárd dollárra, a világtartalékok közel 21 százalékára nőttek. Japán esetében a többlet 2011-ben a GDP 2,5 százalékát tette ki, Németországban öt százalékát és az olajexportőr országokban 20 százalékát.

3. ábra

A globális egyensúlytalanságok (fizetésimérleg-egyenlegek) alakulása, 1996–2013
(a GDP százalékában)

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. 21.

Kérdés, hogy mennyiben kezelhető a világgazdaság és az egyes országok szintjén a fentiekben vázolt egyensúlytalanság, mi van, ha a G20-ak ülésein elfogadott korrekciós intézkedések⁷ nem valósulnak meg, avagy kifutnak, s mi történik, ha 2011 után a világgazdasági növekedés magasabb fokozatba kapcsol, vagyis élénkül az importkereslet a fejlett országokban, és újraindul az exportdinamika Kínában és Kelet-Ázsiában, s növekednek az olajexport-bevételek.

Látni kell ugyanis, hogy a 2009 végére csökkenő egyensúlytalanságokat a recesszió által kikényszerített intézkedések, nem pedig a strukturális átalakulás eredményezte, vagyis a konjunktúra élénkülésével számolni kell a korábbi egyensúlytalanságok újbóli megjelenésével. Már a 2010-es adatok is ezt mutatják. Ha az USA-ban a háztartások megtakarításai csökkenni kezdenek, s a közsféra kiadásait nem sikerül visszafogni, ráadásul az olajár is emelkedik, akkor a folyó fizetési mérleg deficitje ismét növekedni fog. Kína esetében a kérdés az, hogy a kínai hatóságoknak mennyiben sikerül a belső keresletet élénkíteni, s elkerülni azt, hogy a világgazdaság és -kereskedelem fellendülése ne vezessen a kereskedelmi mérleg többletének emelkedéséhez. Eddig a pénzügyi ösztönző csomagok többsége az infrastruktúra fejlesztésére irányult. Amennyiben azonban a jövőben az ország export-versenyképessége növelését szolgálják, akkor elkerülhetetlen a kínai kereskedelmi mérlegtöbblet további emelkedése.

2) A világkereskedelmi forgalom visszaesésének okai és a kilábalás esélyei

Az alapvető kérdés, hogy mi okozta a világkereskedelem fentiekben bemutatott drasztikus visszaesését és vajon ezek a tényezők tartósak lesznek-e?

2.1. A termelés alakulása

A világkereskedelem növekedése esetében egyértelmű tendencia mutatható ki a termelés növekedése és a kereskedelem bővülése között: általában

⁷ Lásd például a G20-ak 2011. november 4-i cannes-i ülésén elfogadott „The Cannes Action Plan for Growth and Jobs” című dokumentumot.

kétszer olyan gyorsan nő a kereskedelem, mint a termelés,⁸ annak következtében, hogy a specializáció elmélyülésével a termelés gazdaságossága megköveteli az exportra való termelést, ugyanakkor igényli az importot. A 2008/2009. évi válság idején a termelés (ezen belül is elsősorban az ipari termelés) jelentősen csökkent, a kínálat zsugorodott, zuhant az export volumene, de még ennél is meredekebben esett az importigény a beruházási javak és a nyers- és alapanyagok iránt.

Ténylegesen a kereskedelemcsökkenés „importvezérelt” volt, amit az export csökkenése követett. 2009-ben a fejlett országok GDP-je 3,5 százalékkal csökkent, aminek eredőjeként importkeresletük 12 százalékkal esett vissza. A fejlődő országok gazdasági növekedési üteme (Kelet-Ázsia nélkül) hat százalékponttal csökkent, importkeresletük 17 százalékkal zsugorodott. Az importkereslet csökkenése elsősorban a késztermékexportra specializálódott országokat (Indonézia, Japán, Tajvan) érintette, illetve input- és nyersanyag-beszállítóikat.

A késztermékek iránti importkereslet-csökkenést csak erősítette, hogy a termelés zsugorodása leépítésekkel, gyárbezárásokkal párosult, ami elbocsátásokhoz, a munkanélküliség emelkedéséhez és a vásárlóerő csökkenéséhez vezetett. A fogyasztói piac zsugorodása alapvetően a késztermékimport iránti keresletet vetette vissza.

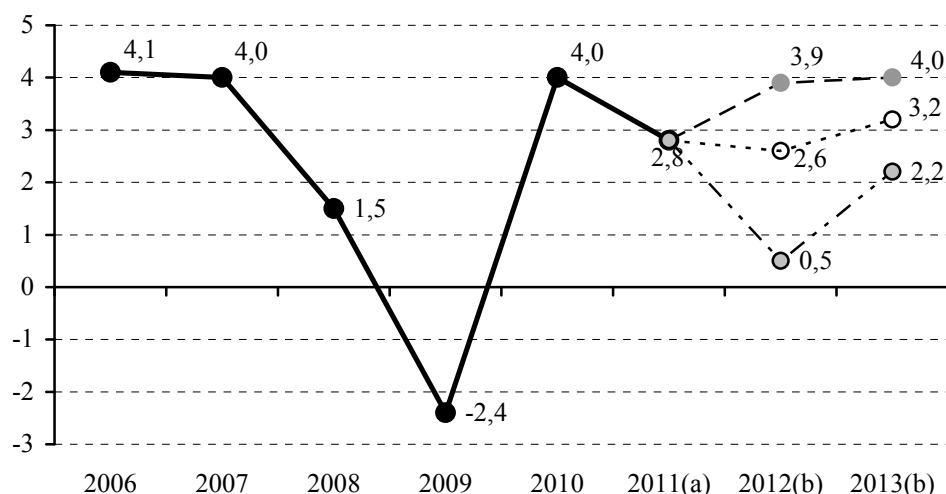
A kérdés az, hogy mennyiben fog elsősorban a fejlett országok növekedése beindulni s túllépni az akár hibahatárként is felfogható egy-két százalékos növekedési ütemen. Ez nagymértékben függ attól, hogy milyen hatással lesznek a bevezetett megszorító intézkedések, sikerül-e a fejlett országok belső és külső eladósodottságát kezelni, a termelést finanszírozni és a vásárlóerőt növelni. Ez utóbbi annak a függvénye, hogy sikerül-e a munkanélküliséget csökkenteni. Míg 2007-ben a fejlett országok munkanélküliségi rátája 5,8 százalék volt (az EU15-é pedig 7,3%), addig 2009-re 8,4, illetve 9,0 százalékra nőtt, s 2010-ben is tovább emelkedett (8,8, illetve 9,8%-ra), s a prognózisok szerint is csak igen lassan fog csökkenni. A *World Economic Situation and Prospects 2012* becslése szerint 2013-ban még mindig a 2009-es szint körül (8,3%) várható a fejlett országok munkanélküliségi rátája, s ezen belül az USA-é 9,1 százalék, az EU15-öké pedig 9,3 százalék lesz.

A *World Economic Situation and Prospects 2012* alapszcenárioja szerint a világ GDP-je 2012-ben 2,6 százalékkal, 2013-ban pedig 3,2 százalékkal fog nőni, ha sikerül az eladósodottságot kordában tartani és a munkanélküliségen úrrá lenni. Amennyiben nem, akkor újabb recessziós veszélynek lesz a világgazdaság kitéve, mivel 2012-re 0,5 százalékra csökkenne a világgazdaságban a növekedési ütem. Ugyanakkor a 4,0 százalékos növekedési ütem elérése 2012-ben és 2013-ban túl optimistának tű-

⁸ Kiss (2008).

nik a jelenlegi helyzetben. Bármelyik előrejelzés is valósul meg, mindegyik esetben a növekedés motorja a fejlődő országok csoportja, s ezen belül is Kína és India lesz.⁹

4. ábra
A világgazdaság várható alakulásának forgatókönyvei
(a világ össztermékének évi százalékos változása)

(a) Becslés.

(b) ENSZ-prognózis.

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. vi.

2.2. A nyerstermékek árának volatilitása

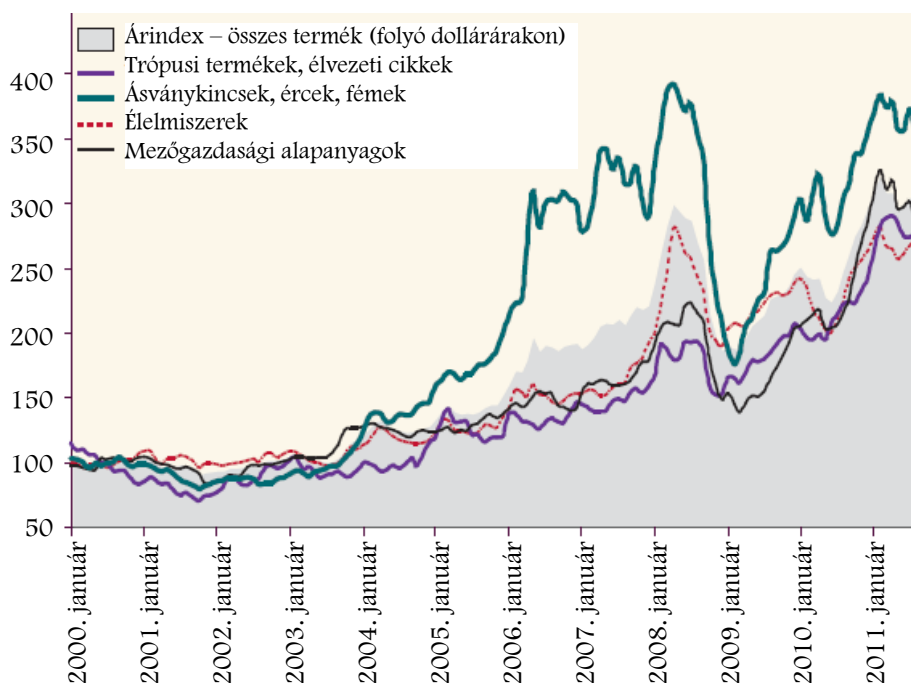
A válság alatt az importkereslet szűkülése okozta kiviteli volumencsökkenés mellett egyes országok exportbevételét nagymértékben mérsékelte, hogy az olaj és egyéb *nyerstermékek árai* drasztikusan csökkentek a termelés és a kereslet visszaesése következtében. 2009 elejére az olajárak a 2008-as csúshoz képest 70 százalékkal csökkentek, majd 2009 novemberére 80 dollár/barrelre emelkedtek (ami még mindig 45 százalékkal a korábbi csúcstól alacsonyabb volt). 2011 folyamán mind az olajkereslet, mind pedig

⁹ A *World Economic Situation and Prospects 2012* előrejelzése szerint a kínai növekedési ütem 2012–2013-ban kilenc százalékra fog csökkenni (!), míg az indiai nyolc százalék körülire fog nőni.

az olajkínálat nőtt, míg a készletek csökkentek. Ezek hatására az olaj ára 2011 első tíz hónapjában 40 százalékkal volt a 2010-es szint felett.¹⁰

Az ásványkincsek árai még az olajénál is meredekebben estek a válság hatására. A mezőgazdasági termékek árai egészen 2009 első negyedévéig csökkentek, utána nőni kezdtek (5. ábra). 2010 folyamán további nyers-termék-áremelkedés következett be, elsősorban a korábban visszafogott kínálat, a feltörekvő országok megélénkülő kereslete és a spekuláció következtében. Kisebb korrekció után 2011 elejére-közepére a nyers-termék-árszínvonala a válság előtti közelébe került és 2011 folyamán meghaladta azt. Különösen az ásványkincsek, fémek, s ezen belül is a nemesfémek ára emelkedett erőteljesen, mivel ez utóbbit a gazdasági kilábalás bizonytalansága miatt értékmegőrzésre használták. Az olajár-emelkedésben jelentős szerepet játszottak az észak-afrikai és a közel-keleti politikai események. Az élelmiszerek esetében az áremelkedés egy sor tényező eredője, mint például a kedvezőtlen időjárás okozta termelés kiesés, a lepadt raktárkészletek, a termelékenység csökkenése igen sok régióban, a föld- és vízhiány, a fokozódó bioenergia-termelés, valamint az emelkedő fizetőképes kereslet (például Kínában).

5. ábra
A nyerstermékárak alakulása, 2000. január – 2011. szeptember
(2000 = 100)

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2012, p. 53.

¹⁰ A Brent olaj ára 112 dollár/barrel volt ekkor.

Szinte megjósolhatatlan a nyerstermékek várható áralakulása, annál is inkább, mivel az árakat nagymértékben torzítják a dollár leértékelődése, a nagyfokú spekuláció és a politikai események.¹¹ 2011-re a nyerstermék *future* kontraktusok száma a 2001-es 414 millióról 2,6 milliárd nőtt, s ezek fiktív értéke 14-szeresére, 13 milliárd dollárra emelkedett.¹² Az azonban biztos, hogy a volatilitás továbbra is jellemző marad. 2012 és 2013 folyamán kisebb korrekciót várnak, elsősorban az ásványkincsek esetében.

Bár a nyerstermék-áremelkedés javítja az azt kitermelő és exportáló országok (közel-keleti országok) cserearányát, növeli exportjövödelmét s ezáltal élénkítheti a világkereskedelmet, ugyanakkor rontja az ezen termékeket importáló országok (a legtöbb fejlett ország, kelet- és dél-ázsiai országok, néhány afrikai ország) cserearányát, növeli importkiadásait és emelheti a szállítási költségeket, s ezáltal visszafoghatja a világkereskedelmet.

2.3. Csökkenő tőkeforgalom

A válság idején a világkereskedelem alakulását az egyes országokban végbement reálgazdasági folyamatok mellett nagyban meghatározta a nemzetközi *tőkeforgalom*, s ezen belül is a közvetlen külföldi befektetések (FDI) alakulása, hiszen ismeretes, hogy ezen tőkebefektetési formának milyen jelentős kereskedelemgeneráló hatása van. Amennyiben a tőkeforgalom lelassul, illetve jelentős mértékben visszaesik, akkor ennek közvetlen hatása van a világkereskedelem mozgására. Ténylegesen ez történt 2009-ben.

A beáramló FDI mennyisége 2009-re közel 40 százalékkal, 1039 milliárd dollárra csökkent a megelőző év 1697 milliárd dollárjáról, ami részben azzal is magyarázható, hogy a tőkeberuházások egy jelentős része a reinvestált jövedelemből (profitból) ered, s mivel ezek mennyisége jelentősen lepadt a válság hatására, így az FDI beáramlása is esett. A másik magyarázó tényező, a határokon átvitelő M&A (*mergers and acquisitions* = fúziók és felvásárlások) számának jelentős visszaesése, elsősorban a feldolgozóipar és a szolgáltatások területén. Míg 2008 első tíz hónapjában 571,4 milliárd dollárnyit tett ki az M&A értéke, addig 2009 első tíz hónapjában csak 204,4 milliárd dollárt, vagyis 64,2 százalékos csökkenést mutatott, mivel egyre kevésbé lehetett ezen műveleteket banki forrásokból,

¹¹ Lásd az iráni politikai feszültség hatását az olajárak alakulására.

¹² World Economic Situation and Prospects 2012.

illetve például az SWF-ek (*Sovereign Wealth Fund*) és egyéb magánalapok által finanszírozni.

4. táblázat

A közvetlen külföldi beruházások és ezen belül a határokon átvívelő fúziók és felvásárlások alakulása régióként és országonként, 2008–2009 (milliárd dollár)

	FDI-beáramlás			M&A, nettó érték			
	2008	2009 ^(a)	Növekedés (%)	2008		2009	Növekedés (%) első 10 hónapra
				Első 10 hónap	Teljes év	Első 10 hónap	
<i>Világ</i>	1 697,4	1 039,0	-38,8	571,4	673,2	204,4	-64,2
<i>Fejlett országok</i>	962,3	543,7	-43,5	452,8	551,8	172,3	-62,0
Európa	518,3	403,8	-22,1	232,9	245,7	114,4	-50,9
USA	316,1	98,7	-68,8	150,4	225,8	42,9	-71,5
Japán	24,4	13,6	-44,5	8,3	9,2	-6,4	-177,8
<i>Fejlődő országok</i>	620,7	428,6	-31,0	98,1	100,9	30,2	-69,2
Afrika	87,6	74,7	-14,7	20,8	20,9	6,0	-71,1
Latin-Amerika	144,4	87,4	-39,5	12,4	15,2	-4,8	-138,5
Ázsia	388,7	266,5	-31,4	64,9	64,7	29,0	-55,3
Nyugat-Ázsia	90,3	53,5	-40,7	14,1	14,7	1,8	-87,4
Dél-, Kelet- és Délkelet-Ázsia	297,6	204,1	-31,4	50,7	50,8	27,2	-46,4
<i>Átmeneti gazdaságok</i>	114,4	66,7	-41,7	20,5	20,5	1,9	-90,7

^(a) Előzetes becslés.

Forrás: World Economic Situation and Prospects 2010, p. 81.

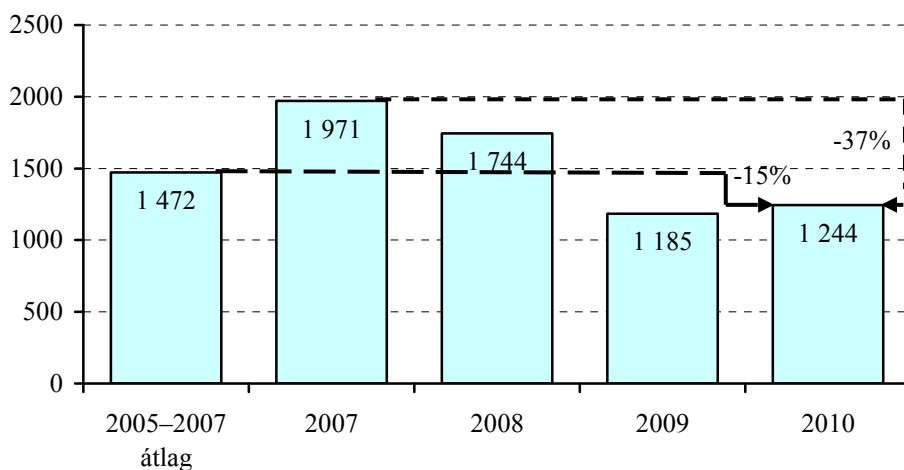
A legerőteljesebben a fejlett országok esetében csökkent az FDI beáramlása, s ezen belül is az USA felé irányuló zsugorodott leginkább. Továbbra is az FDI-beáramlás kedvelt területe maradt Kelet-, Dél- és Délkelet-Ázsia. Ami az ágazati struktúrát illeti, a legerőteljesebb csökkenés a konjunktúrára érzékeny feldolgozóipar (autóipar, közlekedési eszközök gyártása, vegyi termékek) területén volt, míg a kevésbé jövedelemérzékeny élelmiszer- és gyógyszeripar kisebb mértékben volt érintett az FDI-beáramlás csökkenése által.

Mivel a nemzetközi működőtőke-forgalom legfőbb hordozói a multinacionális vállalatok, így ezen vállalatok tevékenysége is meghatározza a világkereskedelem alakulását. Kérdés, hogy a világgazdasági válság körülményei között milyen stratégiát követnek: inkább maradnak az anyaországban, s ott folytatják tevékenységüket, amit sokszor a nemzetállamok nyílt vagy burkolt támogatása is segít, vagy tisztán a profit érdekeit szem

előtt tartva választanak telephelyet. Míg az előbbi nem jár a világkereskedelem bővülésével, sőt akár szűkülést is jelenthet a külföldi telephelyek bezárása következtében, addig az utóbbi következtében nem csökken a világkereskedelem.

2010-ben a lanya növekedési kilátások és a megnövekedett beruházói kockázatok következtében csak igen mérsékelt ütemben nőtt a beáramló FDI mennyisége, 1240 milliárd dollárt tett ki, vagyis mintegy 15 százalékkal maradt el a válság előtti évek átlagától és 37 százalékkal a 2007-es csúcstól. Az UNCTAD becslése szerint¹³ 2011-ben 1400-1600 milliárd dollár volt az FDI-beáramlás, 2012-ben 1700 milliárd, és 2013-ra érné el a 2007-es csúcstól, vagyis az 1900 milliárdot. Hogy ez megvalósul-e, az nagymértékben függ a már fentiekben hivatkozott multinacionális vállalatok reagálásától. Amennyiben továbbra is volatilis marad a befektetési klíma, elsősorban a fejlett országokban eszkalálódik az eladósodás, növekszenek a fiskális és pénzügyi egyensúlytalanságok, emelkedik az infláció, és túlfűtöttek lesznek a feltörekvő országok gazdaságai, akkor ez visszavetheti a multinacionálisok befektetési kedvét s ezáltal a világkereskedelem bővülését.

6. ábra
Az FDI-beáramlás alakulása
(2005–2007-es évek átlaga, illetve éves értékek; milliárd dollár)

Forrás: Word Investment Report 2011, p. 2.

¹³ World Investment Report 2011.

2.4. A kereskedelemfinanszírozó eszközök szűkössége

A kereskedelem zsugorodását az is felgyorsította, hogy a finanszírozási és hitelhez jutási nehézségek a kereskedelem terén is éreztették hatásukat, mindenekelőtt az *exporthitelek* és az egyéb kereskedelemfinanszírozó konstrukciók beszűkülése, illetve a hitelek drágulása révén. A beszűkült hitelforrások bővítése annál inkább szükségyszerű, mivel a nemzetközi árucserre 80-90 százaléka valamilyen kereskedelemfinanszírozási eszköz igénybevételén alapul. A pénzügyi válság hatására azonban ezen eszközök is megcsappantak, ami elsősorban a kis országokat, illetve a kisvállalkozásokat, valamint Kelet- és Közép-Európát és Afrikát érintette leginkább, a feltörekvő országokat, különösen Ázsiát kevésbé. Ezért döntött úgy a 2009. augusztusi G20 csúcs, hogy 190 milliárd dollárt mobilizálnak egy éven belül a kereskedelemfinanszírozási források bővítésére.¹⁴

2.5. A kereskedelempolitika alakulása

A fentiekben említett tényezők – a reálgazdasági folyamatok, az importke-reslet csökkenése, a nyerstermékárak alakulása, a tőkeforgalom csökkenése és a kereskedelemfinanszírozás nehézségei – mellett az egyes országok gazdaság- és kereskedelempolitikájának, valamint a világkereskedelem multilaterális szabályozásának is jelentős szerepe van a nemzetközi kereskedelem alakulásában.

A világgazdaság története számtalan példával szolgál arra,¹⁵ hogy a gazdasági visszaesés, a recesszió körülményei között a legtöbb ország, s különösen a leginkább sérülékenyek, saját gazdasági bajaik orvoslására a gazdasági elzárkózás, a befelé fordulás, a gazdasági- és a kereskedelempolitikai protekcionizmus eszközét, az áru- és tőkeforgalom korlátozását választják. A 2008/2009-es pénzügyi és gazdasági válság kirobbanásakor is megvolt a veszélye a protekcionizmus megerősödésének, egy úgynevezett „új protekcionizmus” kialakulásának.

¹⁴ Elapadtak az exporthitelek (2009).

¹⁵ Freund (2009).

2.5.1. Sikertelen Dohai Forduló

A protekcionizmus feléledését az is valószínűsítette, hogy a 2001 januárjában megindult WTO Dohai Fordulót nem sikerült még a válság kirobbanása előtt lezárni, s ma már bizonyossá vált, hogy kudarcba fulladt. Ez a tény már a világgazdaság „normális” működése közepette is azt eredményezte volna, hogy a világkereskedelem alakulása a kívánatos és az erőteljesebb bővülést lehetővé tevő *multilateralizmus* helyett egyre inkább a *bilateralizmus* irányába mozdul el. Míg 1994-ben csak 37 bilaterális vagy regionális megállapodás (FTA, PTA, RTA)¹⁶ volt érvényben, addig számuk 2005-re 186-ra emelkedett, ma pedig már 300 ilyen megállapodás van a WTO szerint,¹⁷ s a világkereskedelem több mint 80 százaléka úgynevezett régiókon belüli kereskedelem.¹⁸ Ezek elterjedését az magyarázza, hogy a regionális kereskedelmi megállapodásokra az abban résztvevők úgy tekintenek, mint ami megvédi őket a külső sokkaktól (különösen válság idején) és ami korlátlan piacra jutási lehetőséget biztosít a partnerek irányába. Ugyanakkor a régió belüli kereskedelem azáltal, hogy egyértelműen preferálja a bent lévőket a kívülállókkal szemben, egy indirekt, *burkolt protekcionizmust* testesít meg.

Kétségtelen tény, hogy a WTO Dohai Fordulójának mielőbbi befejezése pozitív hatással lett volna a válságból való kilábalásra. Becslések szerint¹⁹ a forduló 2010-ig történő lezárásának jóléti hatása 150 milliárd dollár lett volna. S habár ez csupán 5,7 százaléka a 2633 milliárd dollárnyi pénzügyi ösztönző csomagoknak, mégis jelentős szerepet játszhatott volna az új protekcionizmus kialakulásának megelőzésében. Kérdés, hogy van-e remény arra, hogyha a fordulót az eredeti elképzeléseknek megfelelően nem is sikerül folytatni, de legalább az eddig elért eredményeket sikerül megmenteni, valamiféle interim megállapodás kötése révén. A másik kérdés, hogy a forduló kudarc után tovább gyorsul-e a bilaterális kereskedelmi megállapodásokba való menekülés,²⁰ és erősödik-e a protekcionizmus. Az egyetlen pozitív fejleménynek az tekinthető, hogy a WTO-tagok megállapodtak Oroszország felvételéről, s azzal, hogy 2012 májusától

¹⁶ FTA = Free Trade Agreement, PTA = Preferential Trade Agreement, RTA = Regional Trade Agreement.

¹⁷ World Trade Report 2011.

¹⁸ Az Európai Unió exportjának 65 százaléka (2010-es adat) az EU-n belülre irányul.

¹⁹ World Economic Situation and Prospects 2010.

²⁰ Ennek egyik legutóbbi fejleménye az EU-nak Dél-Koreával kötött megállapodása. Az USA pedig egy úgynevezett Trans-Pacific Partnership megállapodást tervez kötni Ausztráliával, Új-Zélanddal, öt délkelet-ázsiai országgal, Chilével és Peruvál.

Oroszország taggá válik, a WTO hatálya a világkereskedelem valamennyi meghatározó aktorára kiterjed.

2.5.2. Lopakodó protekcionizmus

Az előzetes várakozásokkal ellentétben a pénzügyi és gazdasági válság kezelésekor a kormányok csak kismértékben nyúltak *tradicionális, nyílt protekcionista* intézkedésekhez. Helyette olyan pénzügyi eszközöket (pénzügyi mentőcsomagok), illetve gazdaságösztönző intézkedéseket alkalmaztak, amelyek egy része ideiglenes jelleggel nyújtott segítséget egyes ágazatoknak, szektoroknak, s ezzel a WTO által engedélyezett úgynevezett „*contingency protectionism*”, vagyis a nem tradicionális protekcionizmus fogalmkörébe tartoztak.²¹ Az intézkedések másik része azonban az *indirekt (burkolt) protekcionizmus*, illetve úgynevezett „kúszó protekcionizmus” („*creeping protectionism*”)²² kategóriájába tartozott. Közös vonásuk, hogy céljuk a belső kereslet élénkítése, a hazai gazdaság, termelés, piac, munkahely megőrzése/preferálása – igen sokszor a versenytársak kizárásával, a verseny torzításával, erőteljes állami beavatkozással és a szabadkereskedelem és verseny közvetlen vagy közvetett korlátozásával.²³ Ténylegesen nagyon nehéz éles határvonalat húzni a kettő közé, ezért kereskedelmi vitákra ad okot.²⁴ A leggyakrabban alkalmazott eszközök az alábbiak (voltak):

- * egyes szektoroknak (bankszektor), iparágaknak (feldolgozóipar, autóipar), vállalatoknak nyújtott *mentőcsomagok (bail-outs)*, állami pénzügyi támogatások;²⁵
- * különböző *gazdaságösztönző csomagok*;²⁶
- * közvetett és közvetlen *állami támogatások*, szubvenciók nyújtása egyes szektoroknak, illetve iparágaknak (például az autóiparnak az USA-ban és az EU-ban); ezek az esetek többségében kereskedelem- és versenytorzító hatással járnak, mivel a szubvencióban részesülő cégek, vállalatok versenyelőnyre tesznek szert;

²¹ Ugyanakkor ezek kereskedelmi hatása néha erőteljesebb, mint a tradicionális kereskedelemkorlátozó intézkedéseké.

²² Erixon–Sally (2010).

²³ „Keynes at home is Keynes abroad” (Erixon–Sally, 2010).

²⁴ Lásd például a „Buy American” klauzula esetét.

²⁵ Ezek nagyságát 12 billió dollárra (12 000 milliárd dollárra) becsülik az USA és 18 000 milliárd dollárra az EU esetében (Erixon–Sally, 2010).

²⁶ Ezek sorából kiemelkedik az USA 787 milliárd dolláros *Economic Recovery Act*-je, illetve az 585 milliárd dolláros kínai gazdaságösztönző csomag.

- * *exporttámogatások*, amelyek közvetlen alkalmazását a mezőgazdaság területén immáron a Dohai Forduló sem fogja korlátok közé szorítani, s a közvetett formák tárháza pedig korlátlan és ellenőrizhetetlen: ilyenek például az adókedvezmények (jövedéki adókedvezmény, jövedelemadó-kedvezmény), s az egyéb állam által nyújtott preferenciák, az állami vállalatok tevékenysége, az exportzónák működtetése;²⁷ állami hitelbiztosítási és hitelgarancia konstrukciók;
- * *állami közbeszerzések*, vagy a „*buy national*” korlátozás, amelyek esetében az EU-n kívül csak kevés ország engedélyezi külföldi cégek részvételét;
- * *az állami cégek (state owned company) preferálása*, aminek WTO-konformitását éppen a Dohai Fordulón kellett volna rendezni;
- * *a hazai termék/termelő/beruházó preferálása* („*Buy American*”, „*buy/lend/invest/hire local*”).

A fenti eszközök legtöbbje a hazai kereslet növelését szolgálja és rövid távon az import helyettesítéséhez, következőképpen a globális importkereslet csökkenéséhez, az import visszaszorításához és ezáltal a világkereskedelem zsugorodásához vezet. Ráadásul ezen eszközök alkalmazása torzítja a versenyt és akadályozza a *fair trade* folytatását. Ez elsősorban a fejlődő országokat sújtja, melyek pénzügyi eszközök hiányában nem tudják ugyanezen praktikákat alkalmazni. *Ráadásul az indirekt protekcionizmus nem kezeli a túlkapacitásokat, az alacsony termelékenység és a versenyképesség kérdését, mivel alkalmazása nem párosul strukturális változásokkal.*

2.5.3. Nyílt protekcionizmus

A fenti indirekt kereskedelmi intézkedések mellett természetesen a válság idején az egyes országok *direkt* kereskedelemkorlátozó intézkedéseket is bevezettek. Ilyenek voltak:

- * Az (indokolatlan) *vámemelés*, amit a WTO természetesen tilt, de az importőr ország mindig talál kellő indokot a vám emelésére.²⁸
- * *Védintézkedések* alkalmazása,²⁹ úgynevezett *kiegyenlítő vámok* (countervailing duties)³⁰ és *antidömping* vámok kivetése,³¹ ami igen

²⁷ Kína például a júan gyengítésével és az exportőrök áfa-visszatérítésének újbóli bevezetésével segíti cégei árukivitelét.

²⁸ Vámot WTO-konform módon csak akkor lehet emelni, ha az alkalmazott vám alacsonyabb, mint a lekötött MFN-vám, vagyis a legnagyobb kedvezményes vám, azaz jelentős az úgynevezett „*tariff water*”, a két vám közötti differencia. Ez igen sok fejlődő ország esetében akár 70 százalék is lehet, míg az USA-ban vagy Kínában a nullához áll közel.

sok esetben a partnerek közötti vitához és a WTO vitarendezési fórumának igénybevételéhez vezet.

- * Különböző *nem tarifális eszközök* (*non-tariff barriers* – NTB), mint például a mennyiségi korlátozás (export- és importkvóták), az importtilalom, az importengedélyezés (például az acél esetében), referencia árak bevezetése, az exportkorlátozás, az exporttilalom, az állat- és növény-egészségügyi előírások³² és a kereskedelem „technikai akadályai” („*technical barriers to trade*”).³³ Ezen eszközök alkalmazását a WTO Uruguayi Fordulója megtiltotta, illetve az általuk kiváltott hatást a tarifikációs eljárással vámmá konvertálta. Ennek ellenére még ma is igen szép számmal találkozunk nyílt vagy burkolt formájukkal.³⁴ Megfigyelhető, hogy míg korábban főleg a fejlett országok éltek ezen eszközökkel, addig a válság éveiben erőteljesen megnőtt a fejlődő országok aktivitása, különösen az alábbi országoké: Argentína, Brazília, Kína, India, Indonézia, Mexikó, Dél-Afrika és Törökország. (A 2009 novemberre és 2010 májusa között alkalmazott növény- és állategészségügyi intézkedések esetében például a fejlődő országok részaránya 79 [!] százalékos volt.)
- * Különböző úgynevezett *paratarifális eszközök*.³⁵

2.5.4. A protekcionizmus hatása és kezelése

Egyrészt megmagyarázható, ha a válság körülményei között egyes országok – saját veszteségüket enyhítendő – a protekcionizmus nyílt vagy bur-

²⁹ 2009-ben 28 védintézkedést kezdeményeztek a 2002-es év 34 rekordszámával szemben, de csak 10-et vezettek be végül is (Report to the TPRB..., 2010). A legfőbb érintett árucsoportok az alábbiak voltak: vegyi termékek, üveg- és papíráru, textil. A legfőbb kezdeményező országok India, Indonézia, Argentína, Brazília, Kína és az EU voltak, míg az érintettek: Kína, EU, USA és Dél-Korea.

³⁰ 2009 folyamán 30 esetben alkalmazták ezt az eszközt (Report to the TPRB..., 2010).

³¹ 2008-ban 138, s 2009-ben 139 antidömping intézkedést vezettek be elsősorban vas- és az acél, üveg- és üvegáruk, vegyipari termékek és gépek esetében, elsősorban Kínával szemben (Report to the TPRB..., 2010).

³² A WTO tagok 2008. november 1. és 2010. május 15. között 635 reguláris és 50 kivételes (emergeney) notifikációt terjesztettek be.

³³ 2009 novemberre és 2010 májusa között 1030 bejelentés (notification) érkezett a WTO-hoz olyan intézkedésekről, amelyek érintik a kereskedelmet (Report to the TPRB..., 2010).

³⁴ Gondoljunk csak a különböző növény- és állategészségügyi, környezetvédelmi előírásokra, a termékstandardokra, a címkézésre, a szellemi tulajdonjogok védelmére, a munkabiztonsági előírásokra stb. (Sanna-Randaccio, 1996).

³⁵ Vámeljárások, az áruk vámbesorolása stb.

kolt eszközhöz nyúlnak. Rövid távon és esetleg akár még eredményhez is vezethet: az import csökkentésén keresztül hozzájárul a folyó fizetési mérleg javításához. Közép- és hosszú távon azonban már kontraproduktív,³⁶ hiszen nem az alacsony versenyképesség felszámolásához, hanem konzerválásához járul hozzá. Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy egy globalizálódó világ gazdaságban – még ha a válság ideig-óráig deglobalizációs tendenciákat is vitt a rendszerbe – aligha lehet olyan lépéseket tenni, amelyek ne váltanák ki a partnerek reagálását. Amennyiben a partnerek akár a vélt, akár a valós protekcionista lépésekre hasonlókkal válaszolnak, akkor ez olyan tovagyűrűző hatást eredményez, ami a gazdasági együttműködés helyett elzárkózáshoz vezet, ami tovább zsugorítja a világkereskedelmet, nehezíti a piacra jutást, szűkíti a piacot, további termelés-csökkenést és munkahelymegszűnést generál, vagyis eszkalálja és elmélyíti a válságot.³⁷ „Ha a kormányok engednek a protekcionizmus csábításának, akkor az 1930-as évekhez hasonlóan egyre inkább el fog mélyülni a krízis” – vallja Robert Zoellick, a Világbank elnöke. Egyelőre a piacvédő intézkedések nagysága elmarad az 1930-as években tapasztaltaktól, de amennyiben a recesszió elhúzódik vagy visszatér, akkor a csábítás erősödik.

Talán ennek megelőzése érdekében a WTO főtitkára még a válság kezdetén bejelentette, hogy „a WTO ezentúl rendszeresen közzéteszi a kormányok vámemelésről és más kereskedelemkorlátozó intézkedésekről hozott döntéseit, abban bízva, hogy a nyilvánosságtól tartva óvatosabbak lesznek a döntéshozók”.³⁸

A 2010. június 14-én közzétett jelentés szerint³⁹ 2009 novembere és 2010. május közepe között a gazdasági válság mélységéhez viszonyítva viszonylag kevés alkalommal folyamodtak a kormányok új kereskedelemkorlátozó eszközök alkalmazásához. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a korábban bevezetett kereskedelemkorlátozó intézkedéseket még nem szüntették meg, azok hatása továbbra is érvényesül. A leginkább használatos eszközök a következők voltak a vizsgált időszakban: vámemelések, importtilalmak, importengedélyezés, antidömping-⁴⁰ és védintézk-

³⁶ A Peterson Institute 2009. évi becslése szerint a *Buy American* klauzula következtében mintegy ezer új állás jöhetne létre az amerikai vas- és acéliparban, ugyanakkor a külföldről várható válaszlépések miatt a gazdaság egészében 65 ezer munkahely megszűnhetne. Ez akkor következne be, ha a külföldi kormányok amerikai cégeknek adott megrendeléseinek összege 10 százalékkal csökkenne. Az amerikai feldolgozóipari szövetség úgy számol, hogy ha az infrastrukturális beruházások 100 százalékan amerikai forrásból valósulnának meg, akkor 77 ezer új állás keletkezne (Kisért a protekcionizmus..., 2009).

³⁷ Faruqee *et al.* (2008).

³⁸ Kisért a protekcionizmus... (2009).

³⁹ Report to the TPRB... (2010).

⁴⁰ 2010 első négy hónapjában 35 százalékkal csökkent ezen intézkedések száma 2009 első négy hónapjához képest.

dések,⁴¹ a piacra jutás korlátozása az agrártermékek esetében állat- és növény-egészségügyi előírásokra hivatkozva, exportkorlátozás, exporttilalom, exportkvóta. A 2009 novembere és 2010 májusa között bevezetett kereskedelemkorlátozó intézkedések a világimport 0,4 százalékát érintették, szemben a 2008 októbere és 2009 októbere között bevezetett intézkedésekkel, amelyek a világimport 1,01 százalékát sújtották. A legfőbb érintett árucsoportok: vas- és acéltermékek, gépek és felszerelések, üveg és üvegáru, vegyipari termékek, agrártermékek és közlekedési eszközök. Ugyanakkor pozitív fejlemény, hogy egyes kormányok kereskedelmet könnyítő intézkedéseket is bevezettek, mint például vámcsökkentés vagy vámelengedés.⁴² Mindezekkel együtt a kereskedelmet korlátozó és könnyítő intézkedések aránya még mindig 3 : 2 volt.

A WTO, az OECD és az UNCTAD legutóbbi, 2011. október 25-i jelentése szerint a 2011 májusa és októbere között bevezetett importkorlátozó intézkedések, elsősorban a gépek, a vas- és acélipari termékek, elektromos gépek és felszerelések importja esetében a G20-ak importjának mindösszesen 0,6 százalékát érintették.⁴³

Ugyancsak a protekcionizmus elterjedését akadályozza a G20-ak megállapodása, hogy 2013 végéig kiterjesztik abbeli kötelezettségvállalásukat, amely szerint tartózkodnak a protekcionista intézkedésektől, illetve felszámolják azokat. 2008 októbere óta ugyanis a világkereskedelem zömét adó G20-ak 674 kereskedelemkorlátozó intézkedést vezettek be.⁴⁴

A nemzetközi szervezeteken (WTO, OECD, UNCTAD) kívül az NGO-k (Non-Governmental Organizations, lényegében a civilszervezetek) is figyelemmel kísérik az egyes kormányok kereskedelempolitikai gyakorlatát, és jelentést készítenek a protekcionistagyanús esetekről. A *Global Trade Alert* például naprakészen közzéteszi honlapján az egyes kormányok által bevezetett kereskedelempolitikai intézkedéseket. Ez a szervezet hívta fel a figyelmet arra, hogy 2008 és 2009 novembere között a világon hatszor több kereskedelem-korlátozó intézkedést vezettek be (szám szerint 297-et, s ebből 184-et a G20-akban), mint kereskedelem-liberalizációs intézkedést.

Amennyiben a világkereskedelmet sikerül megszabadítani a protekcionizmus „kísértésétől”, úgy elképzelhető, hogy a kereskedelem élénkítése hozzájárulhat a termelés bővüléséhez, a gazdaság növekedéséhez, a munkanélküliség csökkentéséhez s ezáltal a válságból való gyorsabb kilábaláshoz.

⁴¹ 2010 első négy hónapjában tíz védintézkedést kezdeményeztek, amiből azonban csak négy végződött az intézkedés bevezetésével.

⁴² 2010 áprilisában Kanada 1500 termék importvámját egyoldalúan megszüntette.

⁴³ Reports on G20... (2011).

⁴⁴ Prospects 2012: World trade... (2011).

3) Következtetések és kilátások

A világkereskedelem válságból való kilábalása és a korábbi trendekhez való visszatérése alapvetően attól függ, hogy mennyiben tud a világgazdaság növekedése felgyorsulni, mennyiben sikerül elsősorban a fejlett országok gazdasági növekedéséi ütemét emelni, a beruházásokat és a vásárlóerőt növelni, az adósságválságot és az euró-zóna krízisét kezelni, és a munkanélküliséget csökkenteni. Mindezek bekövetkezte esetén is, a világkereskedelem növekedésének motorjai továbbra is a fejlődő és a feltörekvő gazdaságok lesznek, a fejlett országok (különösen az USA és a Németország nélküli EU) további súlycsökkenést fognak elszenvedni. A világkereskedelem legdinamikusabb bővülő szegmense továbbra is a késztermékek (gépek) árucsoportja marad.⁴⁵ Habár a válság idején kialakult pénzügyi egyensúlytalanságok valamelyest csökkentek, de amennyiben felpörög a gazdaság, akkor nem kizárt az egyensúlytalanságok ismételt növekedése. Jelentősen mérséklődnének az egyensúlytalanságok, ha Kínában a korábbi exportorientációt felváltaná a belső fogyasztás bővülésére alapozott növekedési modell. Nagy bizonytalansági tényező a nyerstermékek (olaj, ásványkincsek, fémek, nemesfémek, élelmiszerek és mezőgazdasági nyersanyagok) áralakulása, az árak nagymértékű volatilitása. S nagy veszélyforrás a WTO Dohai Fordulójának kudarca, valamint a burkolt és nyílt protekcionista intézkedések alkalmazása, illetve a bilaterális kereskedelmi megállapodások proliferációja.

Mivel Magyarország legfőbb kereskedelmi partnere az Európa Unió, így az ottani (német, osztrák, olasz) fejlemények fogják meghatározni az exportkilátásokat. Mindezekkel együtt szükségeszerű a partnerpaletta diverzifikálása egyrészt Oroszország, illetve a közvetlen környezet, másrészt a fejlődő országok, mindenekelőtt Kína és az arab olajtermelő országok irányába. Habár a világkereskedelem legdinamikusabb bővülő árucsoportja a késztermékeké, Magyarországnak a világ agrárpiacain is vannak lehetőségei.

* * * * *

⁴⁵ 1990 és 2000 között a világ kereskedelmének kétharmadát adó késztermékek forgalmának volumene évi 7,2 százalékkal nőtt. Bár 2000 és 2010 között a mutató évi 4,8 százalékra csökkent, de még mindig duplája volt a nyersanyag-kereskedelem növekedésének, és túlszárnyalta az agrárkereskedelem bővülésének évi 3,7 százalékos mutatóját is (International Trade Statistics 2011).

Felhasznált irodalom

- Bhagwati, Jagdish (1988): *Protectionism*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Bukás a WTO-tárgyaláson. *Világgazdaság Online*, 2008. július 30.
- Buy American is bad for America (and everyone else). 5 February 2009. www.voxeu.org/index.php?q=node/3000 (Letöltve: 2009. szeptember 15.)
- Elapadtak az exporthitelek. *Világgazdaság Online*, 2009. július 9.
- Erixon, Fredrik – Sally, Razee (2010): Trade, Globalisation and Emerging Protectionism Since the Crisis. *ECIPE Working Paper*, No. 2/2010.
- Faruquee, Hamid – Lexton, Douglas – Muir, Dirk – Pesenti, Paolo (2008): Would protectionism defuse global imbalances and spur economic activity? *Journal of Economic Dynamics and Control*, No. 32. pp. 2651–2689.
- Fortress Europe: The risk of rising protectionism in Europe. *CMS Lawyers for Business*, September 2008.
- Freund, Caroline (2009): *The trade response to global downturns: Historical evidence*. World Bank.
- Global Economic Prospects 2010. Crisis, Finance and Growth*. World Bank, Washington, 2010.
- Hufbauer, Gary Clyde – Schott, Jeffrey J. (2009): Buy American: Bad for Jobs, Worse for Reputation. *Policy Brief*, February 2009. Peterson Institute for International Economics.
- International Trade Statistics 2011*. WTO.
- Kisért a protekcionizmus. Ha mindenki a helyi termelőket védi, még súlyosabb lesz a válság. *Világgazdaság*, 2009. február 5. p. 1. és 4.
- Kiss Judit (2007): A világ áru- és szolgáltatáskereskedelmének várható alakulása. In: Farkas Péter – Fóti Gábor (szerk.): *Háttér tanulmányok a magyar külstratégiához I. Magyarország globális környezete 2020-ig*. MTA VKI – CEU CENS, Budapest, pp. 67–79.
- Kiss Judit (2008): *A világkereskedelem (árúk és szolgáltatások) meghatározó tényezői*. MTA VKI, Budapest, kézirat.
- Kiss Judit (2009): A világgazdasági válság hatása a világkereskedelem alakulására. In: Farkas Péter (szerk.): *Világgazdasági súlyponteltolódások. A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások, 1. kötet*. MTA VKI, Budapest, pp. 48–65.

- Kiss Judit (2010a): *Kilábal a válságból a világkereskedelem?* MTA Világ-gazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Kiss Judit (2010b): *A válság és a világkereskedelem*. PowerPointos előadás.
- Kiss Judit (2010c): *Válság és világkereskedelem. Túljutott a válságon a világ-kereskedelem?* MTA Világ-gazdasági Kutatóintézet, Budapest, kézirat.
- Mindenki magáért. A protekcionizmus réme a világgazdaságban. *HVG*, 2009. február 21. pp. 79–81.
- Nagy zűr a nagy Kínában. *Világgazdaság Online*, 2009. február 12.
- Nincs protekcionista vész. *Világgazdaság Online*, 2007. július 3.
- Prospects 2012: World trade. *Global Strategic Analysis*, ProQuest, Oxford Analytica, 10 November 2011.
- Report to the TPRB (Trade Policy Review Body) from the Director-General on Trade and Trade-related Developments*. WTO, 14 June 2010 (WT/TPR/OV/W3).
- Report on G20. Trade and Investment Measures*. OECD–UNCTAD, 14 September 2009.
- Reports on G20 Trade and Investment Measures*. WTO–OECD–UNCTAD, 24 May 2011.
- Sanna-Randaccio, Francesca (1996): New protectionism and multinational companies. *Journal of International Economics*, No. 41. pp. 29–51.
- Short-term merchandise trade statistics. Monthly series for some 70 economies. WTO. www.wto.org
- Takács Gábor (2008): Kísért a protekcionizmus. *Világgazdaság Online*, 2008. december 19.
- Third Report on G20 Investment Measures*. OECD–UNCTAD, Geneva and Paris, 14 June 2010.
- Trade protection: incipient but worrisome trends. 4 March 2009. www.voxeu.org/index.php?q=node/3183 (Letöltve: 2009. szeptember 15.)
- World Economic Outlook*, April 2009. IMF, Washington.
- World Economic Outlook Update*, 7 July 2010. IMF, Washington.
- World Economic Situation and Prospects 2009*. UN, New York, 2009.
- World Economic Situation and Prospects 2010*. UN, New York, 2010.
- World Economic Situation and Prospects 2012*. UN, New York, 2012.
- World Investment Report 2009*. UNCTAD, New York and Geneva, 2009.
- World Investment Report 2010*. UNCTAD, New York and Geneva, 2010.
- World Investment Report 2011*. UNCTAD, New York and Geneva 2011.
- World Trade Report 2011*. WTO, Geneva, 2012.

VÁLASZÚTON AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

Inotai András

Már az Európai Unió keleti bővítése előtt világos volt a szakemberek túlnyomó többsége és a felvilágosult politikusok számára, hogy az európai integráció évtizedek folyamán kialakított építménye alapvető változtatásokra szorul. Ezt az igényt, pontosabban történelmi követelményt a 2008-ban kitört és a fejlett világ egészét megrázó pénzügyi és makrogazdasági válság még inkább egyértelművé tette. Sőt és elsősorban napirendre tűzte az integráció alapvető pilléreinek és kulcsfontosságú céljainak újraértékelését a drámai gyorsasággal zajló globális gazdasági (és politikai) erőviszony-átrendeződés közegében, amelyben a meghatározó folyamatok alakításában csökken Európa súlya, illetve a korábbi befolyás megtartása vagy akár a kiszorulás mérséklése az európai integráció életében korábban soha nem tapasztalt politikai-gazdasági mélyülést, a hagyományos nemzetállami kompetenciák jelentős részének integrációs szintre történő átruházását követeli meg. Rögzítendő, hogy itt távolról sem csupán a közös pénz sorsáról van szó. Példátlan kihívásokat jelent a globális pénzügyi, makrogazdasági, társadalmi és a sajnálatosan egyre több tagországban terjedő mentális válság. Más, az előbbiekkal összefonódó tényezők a nemzetközi politikai, gazdasági és intézményi rendszer korszakos változásai-ban gyökereznek, és a jelenlegi válság nélkül is jelentkeznének.

A jelen tanulmány két kérdést tárgyal. Először az uniós válságkezelés eredményeinek értékelésével, annak következményeivel, valamint az utóbbiak gazdaságpolitikai kihívásaival és dilemmáival foglalkozik, különös tekintettel az export növekedésben betöltött szerepére és alkalmazkodására az eltolódó globális növekedési központokhoz. Ezután az eurózóna krízisét elemzem a közös pénz projektjének kezdetétől a megvalósulásán és eredményein keresztül az euró lehetséges jövőbeli nemzetközi szerepéig.

1) Alapvető kihívások és dilemmák

Az Európai Unió jelenlegi helyzetét és feladatait a leginkább valósághű módon úgy határozhatjuk meg, mint a válságkezelés költségeinek kezelését (*management of the costs of crisis management*). A kilábalás a 2009. évi mély makrogazdasági válságból és a nemzetközi kereskedelem összeomlásából (a több mint négy-, illetve mintegy 18 százalékos visszaesésükből)¹ a legtöbb országban nagymértékben a széleskörű állami beavatkozásnak volt köszönhető, ami különösen az olyan válság sújtotta területeket érintette, mint az autógyártás, az építőipar és a munkaerőpiac. Kétségtelenül, ilyen módon a legrosszabb forgatókönyv – legalábbis rövid távon – elkerülhető, sőt megelőzhető volt.

A második világháború utáni több mint hat évtizedben nem érte Európát, ezen belül az európai integrációt hasonlóan súlyos makrogazdasági-növekedési válság. 2009-ben Lengyelország kivételével valamennyi tagállam társadalmi terméke (GDP-je) csökkent 2008-hoz képest. A visszaesés az EU27 átlagában (és az eurózónában is) 4,3 százalék volt, de a balti országokban két számjegyre rúgott. Nyolc százalék feletti volt Finnországban, nyolcszázalékos Szlovéniában, hét százalék Írországbán, és – csekély vigaszként – csak ezután következett a magyar vagy a román adat. A „rossz bizonyítványt” uniós szinten jelentősen rontotta az átlagnál hagyományosan erőteljesebben produkáló német, kisebbrészt pedig az olasz gazdaság teljesítménycsökkenése. 2010-ben az EU-tagországok többségében – nagyrészt a válságkezelés közvetlen pozitív hozadékaként – megindult a válságból való kilábalás. Ehhez azonban három kritikai megjegyzés kívánczik. Egyrészt egyes tagállamok gazdasági lejtmenete tovább folytatódott (mindenekelőtt az euróválság által is sújtott Görögországé, Spanyolországé és Írországé, de ebbe a csoportba tartozott Románia is). Másrészt – és ez a leglényegesebb következtetés – a növekedés üteme rendkívül alacsony maradt, tehát világossá vált, hogy a 2008. évi GDP-szintet nem lehet egy vagy akár két éven belül elérni, és ezzel kompenzálni a válság közvetlen növekedési „vesztességét”. Az Európai Bizottság és az IMF 2010–2011. évi adatai, valamint a következő évekre szóló prognózisok azt valószínűsítik, hogy az egész Unió tekintetében a válság előtti szintre történő visszatérés négy évet vesz igénybe, és – optimális esetben – 2013 végére várható.

¹ IMF (2011b).

Az 1. táblázat adatai² és saját számításaim meglehetősen heterogén képet festenek a tagállamok GDP-jének a válság előtti szintre történő „felzárkóztatásáról”. Amíg a 2009–2013 közötti időszakban végig pozitív mutatókat jelző lengyel gazdaság teljesítménye 2013-ban akár 16 százalékkal is meghaladhatja a 2008. évi szintet, az EU-tagállamok legalább felében még 2013-ban is a 2008. évi mutató alatt marad a gazdaság teljesítménye. Különösen kirívó a görög visszaesés mértéke, de 2013 után további év vagy évek szükségesek ahhoz, hogy az olasz, spanyol, holland, ír, szlovén, dán, magyar, román, bolgár GDP visszatérjen a 2008. évi szintre (nem is beszélve a balti országokról). A táblázat utolsó oszlopa azt mutatja, hogy mely országnak hány évre volt/van szüksége a 2008. évi teljesítményszint eléréséhez. A legfontosabb üzenet, hogy az eurózóna GDP-je 2013-ban még mindig 1,7 százalékkal marad el a válság előtti szinttől. Lengyelországtól eltekintve a legsikeresebb ország Svédország, ahol gyakorlatilag egy év alatt meg lehetett emésztetni a válság növekedési költségét. További öt országban (Németországban, Franciaországban, Belgiumban, Ausztriában és Szlovákiában) ehhez két évre volt szükség, másik háromban (Finnországban, Nagy-Britanniában és Csehországban) és az EU27 átlagában pedig négy évre lesz, vagyis 2013-ban várható, hogy ezek a gazdaságok elérik a 2008-as teljesítményt. Ehhez kapcsolódik azonban egy közel sem optimista kicsengésű megjegyzés: 2011 végétől a nemzetközi és az európai növekedési előrejelzések sorozatosan lefelé módosulnak, vagyis a korábbiaknál kedvezőtlenebb növekedési feltételekkel számolnak. Ez könnyen azt eredményezheti, hogy a táblázatban számítottnál hosszabb időbe telik, amíg akár a „sikeres” országok is elérhetik a válság előtti GDP-szintet. Több tagállam esetében pedig reális azzal számolni, hogy a válság előtti makrogazdasági teljesítményhez való visszatérés akár évtizedes folyamat lehet. Vagyis bizonyos értelemben joggal beszélhetünk egy növekedés szempontjából elvesztett (eltékozolt?) évtizedről, természetesen annak függvényében, hogy ebben a nehéz periódusban elindultak-e, illetve elindulnak-e olyan mélyreható reformok, amelyek a későbbiekben egy hosszabb távon fenntartható és a gyors felzárkózást ígérő tartalmazó növekedési pályát alapoznak meg.

² Itt és a következő táblázatokban nem szerepeltetjük az EU legkisebb országait, vagyis a három balti államot, a két szigetet (Ciprus és Málta), valamint Luxemburgot. Ezek ugyan esetenként igen érdekes vonásokat mutatnak a válságkezelés tekintetében, de közvetlen hatásuk minimális az EU globális súlyára, valamint a válságkezelő uniós politikák alakítására és megvalósítására.

1. táblázat
Kiválasztott EU-tagállamok gazdasági növekedése (éves változás százalékban)
és a válság előtti szint eléréséhez szükséges évek száma

Ország	2009	2010	2011	2012*	2013*	2013 (2008 = 100%)	Évek száma
EU27	-4,3	2,0	1,5	0,0	1,3	100,4	4
Eurózóna	-4,3	1,9	1,5	-0,3	1,0	98,3	
Németország	-5,1	3,7	3,0	0,7	1,7	101,4	2
Franciaország	-2,7	1,5	1,7	0,5	1,3	100,4	2
Olaszország	-5,5	1,8	0,4	-1,4	0,4	95,6	
Spanyolország	-3,7	-0,1	0,7	-1,8	-0,3	94,8	
Hollandia	-3,5	1,7	1,2	-0,9	0,7	99,1	
Belgium	-2,8	2,3	1,9	0,0	1,2	101,3	2
Ausztria	-3,8	2,3	3,1	0,8	1,7	101,5	2
Finnország	-8,4	3,7	2,9	0,8	1,6	100,1	4
Görögország	-3,3	-3,5	-6,9	-4,7	0,0	82,8	
Portugália	-2,9	1,4	-1,6	-3,3	0,3	94,0	
Írország	-7,0	-0,4	0,7	0,5	1,9	95,5	
Szlovákia	-4,9	4,2	3,3	1,8	2,9	102,4	2
Szlovénia	-8,0	1,4	-0,2	-1,4	0,7	92,4	
Egyesült Királyság	-4,4	2,1	0,7	0,5	1,7	100,5	4
Svédország	-5,0	6,1	3,9	0,3	2,1	100,8	1
Dánia	-5,8	1,3	1,0	1,1	1,4	98,8	
Lengyelország	1,6	3,9	4,3	2,7	2,6	116,0	0
Csehország	-4,7	2,7	1,7	0,0	1,5	101,0	4
Magyarország	-6,8	1,3	1,7	-0,3	1,0	96,7	
Románia	-6,6	-1,6	2,5	1,4	2,9	98,3	
Bulgária	-5,5	0,4	1,7	0,5	1,9	98,8	

* Az Európai Bizottság adataihoz képest lefelé módosított előrejelzés.

Forrás: European Commission (2012); IMF (2012); Deutsche Bank (2012).

Ezzel ellentétben meglepően gyorsan emésztette meg a válságot az exportszektor, amely a GDP csökkenésénél legalább négyszer nagyobb visszaesést volt kénytelen elkönyvelni 2009-ben. Ez nagyrészt annak köszönhető, hogy világméretben sikerült elkerülni a kereskedelmi protekcionizmust. A globalizáció körülményei között – a nemzetgazdaságok (és a régiók) legszorosabb kölcsönös függősége, valamint a transznacionális társaságok globális és európai stratégiája és érdekei mellett – egyetlen ország sem merészelt egyoldalú protekcionista lépéseket tenni, tartva az azonnali és fájdalmas ellenlépésektől. Csak remélni lehet, hogy ilyenekre a jövőben sem kerül sor, még abban az esetben sem, ha a gazdasági válság

újabb hulláma jelenne meg, illetve ha a kényszerű és fájdalmas fiskális konszolidációt nem sikerülne összekötni a hosszabb távú versenyképességet növelő növekedésösztönző programokkal.

2. táblázat
Válságthatás és dinamizmus a kiválasztott EU-tagállamok exportjában

Ország	2008	2009	2010	2011	2011
	Mrd euró				(2008 = 100%)
EU27	4010,3	3293,9	3889,7	4337,5	108,2
Németország	993,9	803,0	949,6	1057,7	106,4
Hollandia	430,4	357,0	433,2	474,7	110,3
Franciaország	411,7	347,4	394,9	428,2	104,0
Olaszország	365,8	291,7	337,4	375,8	102,7
Belgium	323,3	265,2	308,3	342,4	105,9
Egyesült Királyság	311,7	253,0	306,0	340,1	109,1
Spanyolország	182,4	163,0	191,9	221,8	121,6
Svédország	124,6	93,9	119,6	134,4	107,9
Írország	84,5	83,1	87,9	91,2	107,9
Dánia	79,5	67,3	73,5	81,4	102,4
Finnország	65,5	45,1	52,4	56,6	86,4
Portugália	38,0	31,8	36,8	42,3	111,3
Görögország	17,2	14,7	16,4	22,4	130,2
Ausztria	123,3	98,2	115,1	127,8	103,6
Lengyelország	114,3	97,9	120,5	134,6	117,8
Csehország	99,4	81,0	100,3	116,6	117,3
Magyarország	73,2	59,5	72,0	80,6	110,1
Szlovákia	48,2	40,2	48,8	57,0	118,3
Románia	33,6	29,1	37,3	45,0	133,9
Szlovénia	23,2	18,8	22,0	25,0	107,8
Bulgária	15,3	11,7	15,6	20,2	132,0

Forrás: Eurostat (2012).

A 2. táblázat adatai egyértelműen mutatják, hogy miközben 2009-ben valamennyi tagállam kivitele tetemesen csökkent, több ország (Hollandia, Spanyolország, Írország, továbbá az új tagállamok többsége) már 2010-ben nagyobb kivitelt bonyolított le, mint 2008-ban. 2011-ben pedig – Finnország kivételével – valamennyi EU-tagállam exportja meghaladta a 2008. évi szintet. Nem igényel ennél részletesebb és meggyőzőbb bizonyítást, mennyire rövidlátóak és populisták voltak azok a jóslatok, nézetek, amelyek a világkereskedelem 2009. évi drámai zsugorodásából arra következtettek, hogy itt az ideje visszatérni a nemzeti piacokra, csökkenteni

a kereskedelmi (és általában a gazdasági) nyitottságot, megkérdőjelezni egyébként húzóágazatokra épülő termelési és kiviteli szerkezeteket. E vélekedések alapvetően félreértették a transznacionális társaságok meghatározó szerepét a világkereskedelemben, de a gazdasági növekedésben is. Még világosabban: a válság ismételten bizonyította, hogy az export – immár a nagy(obb) belső piaccal rendelkező országok számára is – meghatározó növekedési tényező, különösen akkor, amikor – különböző okok miatt – a belföldi kereslet nem élénkíthető (vagy nem „hajlandó” élénkülni), a beruházások piacára pedig a kivárás, sokszor pedig kifejezetten a stagnálás jellemző.

2011-ben az EU27 kivitele már nyolc százalékkal volt magasabb, mint 2008-ban, miközben a térség GDP-je még jó egy százalékkal alatta maradt a 2008. évi mutatónak. Igaz, többnyire igen alacsony szintről indulva, de a kiemelkedően legnagyobb exportdinamikát a 2007-ben csatlakozott két délkelet-európai ország érte el, nem utolsósorban a csatlakozás kereskedelemteremtő hatásainak (ezen belül pedig az egymás közötti, valamint a 2004-től tag kelet-közép-európai országokban megnyíló új piacoknak) köszönhetően. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a csatlakozás pozitív kereskedelmi hatása messzemenően ellentételezte a globális válság exportfékező effektusát. Emellett első látásra több mint meglepő két válságország (Görögország és Spanyolország) kiemelkedő exportmutatója. Mindkét esetben alapvető szerepet játszott az exportkényszer – mint a növekedéscsökkenés mérséklésének egyetlen lényeges eszköze – a belpiaci kereslet drámai szűkülésének részbeni kompenzálására. Ismételten jól vizsgázott számos új tagállam, hiszen a cseh, a szlovák és a lengyel exportnövekedés a 15–20 százalékos tartományban foglal helyet. Magyarország exportjának mintegy 10 százalékos bővülése 2008 és 2011 között meghaladja az EU27 átlagát, de – Szlovénia kivételével – elmarad a többi új tagállam teljesítménydinamikája mögött. Ugyanakkor többnyire magasabb a régi tagállamok exportdinamikájánál, beleértve a kifejezetten exportorientált gazdaságokéit (Belgium, Svédország, Írország, Dánia, Ausztria) is.

A kivitel gyors újraéledését nem lehet elvonatkoztatni attól a fokozott érdeklődéstől (és kényszertől), ami – az EU-n belüli általános keresletcsökkenés hatására (is) – az EU-n kívüli piacok felé nyilvánult meg. Ezt a súlyponteltolódást a 3. és 4. táblázat részletes adatai egyértelműen szemléltetik. Leszögezendő azonban, hogy valamennyi EU-tagállam számára továbbra is az integrációs piac a meghatározó, még ha jelentősen nőtt is az érdeklődés a harmadik (EU-n kívüli) piacok felé. A 3. táblázat az EU-n belüli és az EU-n kívüli export dinamikáját hasonlítja össze a 2008–2011 közötti periódusban. Sokatmondó, hogy amíg az EU-n belülré irányuló kivitel mindössze 3,2 százalékkal bővült (ez természetesen még mindig az export növekedésösztönző szerepére utal, hiszen az EU társadalmi terméke 2011-ben nem érte el a 2008. évi szintet), addig a harmadik országokba irányuló kivitel 17 százalékkal gyarapodott. Három ország kivételével

ez a „kifelé orientálódás” egyértelmű. Kivételt csak a belső piac megnyitásától 2007 után profitáló Bulgária és Románia, valamint a korábban „házaai piacnak” tekintett Nyugat-Balkánon is visszaszoruló Szlovénia képez. Ugyanakkor az EU-n kívüli orientáció intenzitásában jelentős különbségek figyelhetők meg. Az Unión belüli és az EU-n kívüli térségbe menő export dinamikájában több mint 10 százalékpontos különbség adódik nemcsak az EU27 átlagára, de olyan meghatározó országokra is, mint Franciaország, Spanyolország, Olaszország, Nagy-Britannia – és ebbe a sorba tartozik Magyarország is, amelynek EU-ba irányuló kivitele a vizsgált időszakban hat, ugyanakkor az EU-n kívülre kerülő exportja több mint 20 százalékkal bővült. Ennél is jelentősebb különbség figyelhető meg a belga, a cseh, a dán, az ír, a svéd, mindenekelőtt pedig az integráció motorjának tekinthető német export dinamikájában. Még ebből a sorból is kirí a görög adat, hiszen 2008 és 2011 között az amúgy alapvetően versenyképtelen és nem áruexportra berendezkedett görög gazdaság (teljes kivitele három évtizedes EU-tagság után alig egynegyede a magyarénak) EU-n kívüli piacokra irányuló kivitele közel 80 (I) százalékkal nőtt. Nem nehéz mögötte felfedezni a gazdasági kényszereket, a kínai vásárlásokat, de azt sem, hogy a görög gazdaság versenyképessége szempontjából jelentősen túlértékelt euró önmagában is az eurózóna-piacról kiszorító hatásokat érlel.

Az Unión belüli és azon túli kivitel eltérő dinamikája mellett érdemes utalni arra, hogy számos tagállam esetében éppen az EU-n kívüli kivitel tette lehetővé, hogy az export 2010–2011-re meghaladja a válság előtti szintet. Más szavakkal: az EU-n kívülre történő orientáció biztosította nemcsak a teljes kivitel válság előtti időszakot meghaladó exportteljesítményét, de főleg ez járult hozzá a gazdaság zsugorodásának mérsékléséhez, esetenként egy fenntartható új növekedési pálya kialakításához is. Dánia, Írország, Franciaország, Olaszország és Görögország EU-ba irányuló exportja 2011-ben még a 2008. évi érték alatt maradt, vagyis a kedvező összeteljesítményt az EU-n kívüli export jelentős felfutása tette lehetővé. Lehet azonban ennek a képnek fordított olvasata is. Az ugyanis, hogy ezek az országok (Dánia részbeni kivételével) a közös valuta számukra egyre nyilvánvalóbb túlértékeltsége miatt kényszerültek fokozottan EU-n (és mindenekelőtt az eurózónán) kívüli piacok felkutatására.

Jellemző, hogy az EU-n kívülre irányuló export értéke 2008 és 2011 között mindössze két tagállam (Szlovénia és Finnország) esetében csökkent. Emellett Finnország volt az egyetlen (és itt nyilvánvalóan érvényesült a „Nokia-hatás”), amelynek látványos exportcsökkenésében egyforma szerepet játszott az EU-n belüli és az EU-n kívülre irányuló kivitel mérséklődése.

3. táblázat
Kiválasztott EU-tagállamok EU-n belüli és EU-n kívüli exportja

Ország	EU-n belüli export			EU-n kívüli export		
	2008	2011	2011/2008	2008	2011	2011/2008
	Mrd euró		2008 = 100	Mrd euró		2008 = 100
EU27	2718,1	2805,6	103,2	1308,9	1531,9	117,0
Belgium	246,6	246,8	100,1	74,2	95,7	129,0
Bulgária	9,1	12,6	138,5	6,1	7,6	124,6
Csehország	84,8	96,7	114,0	15,0	19,8	132,0
Dánia	55,4	53,5	96,6	24,0	27,9	116,3
Németország	622,7	627,2	100,7	360,6	430,5	119,4
Írország	53,7	53,0	98,7	31,8	38,2	120,1
Görögország	11,7	11,3	96,6	6,2	11,1	179,0
Spanyolország	133,2	148,3	111,3	58,2	73,5	126,3
Franciaország	267,6	261,4	97,7	151,4	166,8	110,2
Olaszország	217,2	210,5	96,9	151,8	165,4	109,0
Magyarország	57,7	61,2	106,1	16,1	19,4	120,5
Hollandia	342,4	368,1	107,5	91,4	106,6	116,6
Ausztria	89,0	90,2	101,3	34,2	37,7	110,2
Lengyelország	90,2	104,7	116,1	25,7	29,9	116,3
Portugália	28,9	31,3	108,3	9,9	11,0	111,1
Románia	23,8	32,0	134,5	9,9	13,0	131,3
Szlovénia	15,8	17,7	112,0	7,4	7,3	98,6
Szlovákia	41,3	48,2	116,7	7,1	8,7	122,5
Finnország	36,7	31,5	85,8	28,9	25,1	86,9
Svédország	74,9	75,3	100,5	49,8	59,1	118,7
Egyesült Kir.	178,1	182,6	102,5	134,5	157,5	117,1

Forrás: Eurostat (2012) és saját számítások.

A 4. táblázat százalékos bontásban mutatja be a „piacváltás” mértékét. Mindenekelőtt ismételtten hangsúlyozandó, hogy az EU számára továbbra is meghatározó a saját (belső) piaca, hiszen 2011-ben is a kivitel közel kétharmada ezen a piacon értékesült. Különösen vonatkozik ez a megállapítás azokra a tagállamokra, amelyek esetében az EU-piac súlya a teljes kivitelben messze meghaladja az uniós átlagot. Kirívóan magas a szlovák és cseh EU-orientáció (80 százalék feletti), de a gazdasági mozgástér és a gazdaságpolitika formálása szempontjából ehhez közeli kategóriába sorolható Magyarország (összes kivitelének 76 százaléka irányult 2011-ben az EU-ba), továbbá Lengyelország, Hollandia, Portugália, Belgium, Románia, Szlovénia és Ausztria is a sorra 70 százalék feletti mutatókkal. Ugyanakkor – sokszor történelmi hagyományok alapján – erőteljes EU-n kívüli

orientáció jellemez több tagállamot, de még ezek esetében is meghatározó az EU belső piaca. 60 százalék alatti a belső piac, következésképpen 40 százalék feletti a harmadik piacok részesedése a teljes kivitelben olyan országokban, mint Németország, Olaszország, Nagy-Britannia, Svédország, Finnország, Írország. A legalacsonyabb EU-orientáció a görög exportot jellemzi (50%), ami egyértelműen a gyorsan romló (valójában sosem létezett) görög versenyképességgel és egy alapvetően versenyképtelen gazdaság eurózónás tagságával magyarázható.

4. táblázat

A válság hatása a kiválasztott EU-tagállamok exportjának földrajzi orientációjára (az EU-n belüli és az EU-n kívüli export részaránya a teljes exportban, százalékban)

Ország	EU-n belüli export		EU-n kívüliexport	
	2008	2011	2008	2011
EU27	67,8	64,7	32,2	35,3
Belgium	76,3	72,1	23,7	27,9
Bulgária	59,5	62,4	40,5	37,6
Csehország	85,3	82,9	14,7	17,1
Dánia	69,7	65,7	30,3	34,3
Németország	62,7	59,3	37,3	40,7
Írország	63,6	58,1	36,4	41,9
Görögország	68,0	50,4	32,0	49,6
Spanyolország	73,0	66,9	27,0	33,1
Franciaország	65,0	61,0	35,0	31,0
Olaszország	59,4	56,0	40,6	44,0
Magyarország	78,8	75,9	21,2	24,1
Hollandia	79,6	77,5	20,4	22,5
Ausztria	72,2	70,6	27,8	29,4
Lengyelország	78,9	77,8	21,1	22,2
Portugália	76,1	74,0	23,9	26,0
Románia	70,8	71,1	29,2	28,9
Szlovénia	68,1	70,8	31,9	29,2
Szlovákia	85,7	84,6	14,3	15,4
Finnország	56,0	55,6	44,0	44,4
Svédország	60,1	56,0	39,9	44,0
Egyesült Királyság	57,1	53,7	42,9	46,3

Forrás: Saját számítások az Eurostat (2012) alapján.

A táblázat másik fontos üzenete a piacváltás mértéke 2008 és 2011 között. Ez az EU27 esetében 3,1 százalékpontot tett ki, vagyis a belső piac jelentősége 67,8-ról 64,7 százalékra csökkent, miközben a harmadik or-

szágokba irányuló kivitel ugyanennyivel, 32,2-ről 35,3 százalékra emelkedett. Ettől az általános irányzattól a már korábban említett három ország (Bulgária, Románia és Szlovénia) tért csak el. Kiemelkedő, de sajátos tényezőkkel magyarázható – ezért egyáltalán nem biztos, hogy fenntartható – piacváltás következett be Görögország esetében (valójában azonban igen szerény adatokról van szó, ahol kis értékváltozás is tetemes százalékos módosuláshoz vezethet). Erőteljes és részben a válság által kikényszerített, többnyire nem hosszabb távú piacváltási stratégiára épülő (öt százalékpont feletti) súlyeltolódás következett be a leginkább válság sújtotta Írországon és Spanyolországban. Számos ország (Belgium, Dánia, Németország, Franciaország, Olaszország, Svédország és Nagy-Britannia) külkereskedelmi statisztikai mutatói tanúskodnak négy százalékpontos orientációváltásról. Valamivel az EU27 átlaga alatt maradt a magyar kivitel földrajzi irányváltása (2,9 százalékponttal). Ennél is „rugalmatlanabbnak” bizonyultak azok a gazdaságok, amelyek ezer szállal kötődnek az EU-hoz, illetve a nagy EU-tagállamok transznacionális cégeihez, valamint kis- és középvállalati hálózatahoz, mint Ausztria, Csehország, Szlovákia, Hollandia, Lengyelország és Portugália. (Megjegyzendő azonban – és ez a magyar gazdaságra is nagymértékben vonatkozik –, hogy arról nem állnak rendelkezésre statisztikák, milyen hányada kerül például a Németországba exportált cseh vagy szlovák termékeknek német termelőkön és közvetítőkön keresztül EU-n kívüli piacokra.)

Szemben az export igen gyors reagálásával, ami egyébként egészében az EU globális versenyképességének is egyik bizonyítéka, joggal kelt nagyobb nemzetközi és uniós aggodalmat a válság költségeinek és azok bizalomerosztó kezelésének kérdése, s ezzel párhuzamosan a legtöbb tagország költségvetési hiányának és államadósságának növekedése általában, és különösen az eurózána esetében. Az 5. táblázatban szereplő adatok szerint 2008-ban az EU27 költségvetési deficitje a térség GDP-jének 3,2 százalékát tette ki (az eurózánaé a 2,9 százalékát). Ám – csak a központi kormány költségvetési mérlegét figyelembe véve – a válságkezelés következtében a hiány 2009-ben az EU27 esetében 5,1, az eurózánaét tekintve 4,6 százalékra nőtt. A legtöbb tagországban alkalmazott szigorú fiskális politika ellenére 2010-ben enyhén tovább nőtt a hiány (rendre 5,4, illetve 5,1 százalékra). 2011-től azonban érdemi előrelépés történt, mert – legalábbis az EU27 és az eurózána átlagában – sikerült a hiányt lényegesen csökkenteni, még ha az továbbra is meghaladta a maastrichti kritériumok szerinti három százalékot. Várakozások szerint 2012-ben az átlag mindkét esetben jóval a három százalék alá kerül, és 2013-ban – amennyiben a ma meglehetősen egyoldalúnak tetsző és a fiskális konszolidációra építő gazdaságpolitikák folytatódnaak – további deficitcsökkentés következhet be. Mindennek ellenére a költségvetési konszolidáció fenntarthatósága ugyancsak nehéznek látszik, mert alapvető szerkezeti reformok nélkül ritkán lehet olyan területet találni, ahol adott a lehetőség akár a költségve-

tési bevételek növelésére, akár a költségvetési hiány csökkentésére, nem is beszélve a kétoldalú deficitcsökkentés összehangolásáról, valamint ennek megfelelő gazdaságpolitika társadalmi elfogadtatásáról és végrehajtásáról. Ráadásul a válság szociális következményeinek éleződése (a jövedelmek polarizálódásától a társadalmi marginalizálódásig) könnyen olyan társadalmi-gazdasági helyzetet teremthet, amelyben a további költségvetési konszolidáció lehetősége rendkívül beszűkül.

5. táblázat
Kiválasztott EU-tagországok központi költségvetésének egyenlege*
(a bruttó társadalmi termék százalékában)

Ország	2008	2009	2010	2011	2012**	2013**
EU27	-3,2	-5,1	-5,4	-3,6	-2,4	-2,2
Euró-zóna	-2,9	-4,6	-5,1	-3,3	-2,0	-1,8
Németország	-1,1	-1,3	-3,5	-1,0	-0,4	-0,3
Franciaország	-3,8	-6,2	-5,8	-4,1	-3,1	-2,9
Olaszország	-3,3	-3,3	-3,4	-2,9	-0,6	0,1
Spanyolország	-4,6	-9,3	-7,4	-6,9	-4,5	-4,8
Hollandia	-0,7	-4,1	-4,0	-3,5	-2,4	-2,5
Belgium	-1,9	-4,3	-3,2	-3,5	-2,2	-2,6
Ausztria	-1,8	-2,7	-3,6	-2,6	-2,7	-1,8
Görögország	-10,7	-15,0	-8,7	-5,4	-2,6	-4,5
Írország	-7,3	-11,7	-29,2	-12,0	-7,8	-7,9
Finnország	2,7	0,7	-0,6	0,5	0,3	0,3
Portugália	-3,6	-8,9	-9,1	-3,0	-2,6	-1,3
Szlovákia	-4,2	-7,5	-7,4	-4,7	-4,3	-4,6
Szlovénia	-5,1	-4,4	-4,5	-5,0	-2,2	-1,9
Bulgária	-0,2	-3,1	-1,6	-1,0	-0,7	-0,8
Csehország	-4,4	-5,2	-4,5	-2,8	-2,1	-1,8
Dánia	2,4	0,6	0,1	0,2	-2,6	-1,0
Magyarország	-4,8	-2,2	-2,4	5,3	-1,3	-2,0
Lengyelország	-4,6	-7,1	-7,5	-5,0	-2,7	-1,9
Románia	-8,8	-9,1	-5,9	-4,4	-1,7	-1,2
Svédország	1,8	2,5	1,1	0,0	0,3	0,4
Egyesült Királyság	-5,4	-9,6	-8,9	-6,9	-5,1	-5,1

* Ciklushoz igazított nettó többlet- és hiánypozíció.

** 2012. tavaszi előrejelzés.

Forrás: European Commission (2012).

Az igazi problémát nem az EU-s átlag jelenti, hanem az egyes tagállamok egyre inkább eltérő költségvetési mutatói, az ezekből eredeztethető gazdaságpolitikai különbségek, nem utolsósorban pedig a társadalmak válságtűrő és -kezelő képességében megjelenő differenciák. 2009-ben a GDP 10 százalékát meghaladó volt a görög és az ír deficit (a két ország alapvetően eltérő gazdasági szerkezete és versenyképessége miatt azonban nem mosható össze). 10 százalék közelében alakult a brit, a spanyol és a portugál költségvetési hiány. 2013-ig – legalábbis az előrejelzések szerint – minden tagállam csökkenteni fogja államháztartási hiányát 2010-hez képest. Ez azonban még 2013-ban is példátlanul magas marad Írországban (7,8%), továbbá a háromszázalékos küszöbérték felett alakul Spanyolországban, Görögországban, Szlovákiában, valamint az eurózónán kívül maradt Nagy-Britanniában. Érdemes megjegyezni, hogy a britektől eltérően valamennyi EU-tagállam, amely nem részese az eurózónának, nemcsak a háromszázalékos kritérium alatt tervezi költségvetési hiányát, hanem kedvezőbb adatokat ígér, mint a legtöbb olyan ország, amely a közös valutát alkalmazza. Természetesen ezek az előrejelzések nem mentesek a bizonytalanságtól, különösen a kényszerűen és hosszabb távú tervek nélkül megindult konszolidációs programok tükrében. A deficitcsökkentési folyamat fenntarthatósága már az 5. táblázat adatsorait tanulmányozva is kételyeket ébreszthet. Ugyanis a 2011–2012-ig tartó egyértelmű csökkenést követően több ország is a trend megszakadásával vagy megállásával számol, egyelőre valószínűleg csak a gazdasági, nem pedig a folyamat társadalmi-politikai fenntarthatóságának korlátait érzékelve. Ez a kedvező irányzat messze a háromszázalékos kritérium felett áll meg Nagy-Britanniában és Írországban, ismét efölé kerül Görögországban, továbbá a három százalék feletti szint mellett újra növekedésnek indul a spanyol és a szlovák gazdaságban.

Az európai integráció, mindenekelőtt pedig az eurózóna leglényegesebb problémáját azonban az államadósság kezelése/kezelhetősége jelenti. Ez már 2008-ban a GDP 62,5 százalékát tette ki az EU27 átlagában, és 70,1 százalékát az eurózónában, vagyis jóval magasabb értéket, mint a 60 százalékban meghatározott maastrichti kritérium (6. táblázat). A válság és a válságkezelés következtében az államadósság 2010-ben 80,2 százalékra ugrott az EU27-re nézve, az eurózónában pedig 85,6 százalékra. A költségvetési konszolidációs erőfeszítések ellenére az előrejelzések 2013-ig az államadósságok további emelkedésével számolnak. Ennek GDP-ben kifejezett hányada az EU27 esetében 87,2 százalékra, az eurózónában 92,6 százalékra nő.³ Finnország, Szlovákia és Szlovénia kivételével a 6. táblázatban feltüntetett valamennyi euróövezeti országnak 60 százalék felett alakul az adósságmutatója. Sőt, az említett országokban is dinamikusan nő

³ European Commission (2012).

az államadósság, ami néhány éven belül könnyen elérheti a 60 százalékos szintet.⁴

6. táblázat
Kiválasztott EU-tagállamok államadóssága
(a bruttó társadalmi termék százalékában)

Ország	2008	2010	2012*	2013*
EU27	62,5	80,2	86,2	87,2
Euróövezet	70,1	85,6	91,8	92,6
Belgium	89,3	96,0	100,5	100,8
Németország	66,7	83,0	82,2	80,7
Írország	44,2	92,5	116,1	120,2
Görögország	113,0	145,0	160,6	168,0
Spanyolország	40,2	61,2	80,9	87,0
Franciaország	68,2	82,3	90,5	92,5
Olaszország	105,7	118,6	123,5	121,8
Hollandia	58,5	62,9	70,1	73,0
Ausztria	63,8	71,9	74,2	74,3
Portugália	71,6	93,3	113,9	117,1
Szlovénia	21,9	38,8	54,7	58,1
Szlovákia	27,9	41,1	49,7	53,5
Finnország	33,9	48,4	50,5	51,7
Bulgária	13,7	16,3	17,6	18,5
Csehország	28,7	38,1	43,9	44,9
Dánia	33,4	42,9	40,9	42,1
Magyarország	73,0	81,4	78,5	78,0
Lengyelország	47,1	54,8	55,0	53,7
Románia	13,4	30,5	34,6	34,6
Svédország	38,8	39,4	35,6	34,2
Egyesült Királyság	54,8	79,6	91,2	94,6

* 2012. tavaszi előrejelzés.

Forrás: European Commission (2012).

⁴ A helyzet semmivel sem jobb az Egyesült Államokban és Japánban, a világ két meghatározó gazdaságában. Az USA adóssága 2010-ben elérte a GDP 100 százalékát, Japáné pedig 230 százalék felett van (IMF, 2011a). Nagy különbség azonban, hogy amíg az USA tartozását a legszélesebb nemzetközi környezetben mindeddig sikerrel eladott államkötvények finanszírozzák (főleg Kína, Japán, más távol-keleti országok, egyes olajexportőrök, Oroszország, de EU-s tagállamok is), addig a japán fedezetet saját lakosságának tetemes megtakarításai biztosítják.

A rendelkezésre álló legfrissebb előrejelzések szerint 2010 és 2013 között mindössze öt EU-tagállamban várható az államadósság csökkenése. Közülük egyetlen tartozik az eurózónához, ez pedig Németország. A többiek nem tagjai a közös valutaövezetnek. További sajátosság, hogy a csökkenés ellenére mind a német, mind a magyar államadósság jóval a maastrichti 60 százalék felett marad, míg három ország (Dánia, Lengyelország és Svédország) a messze 60 százalék alatti hiányát kívánja tovább csökkenteni. Ezzel szemben 100 százalék felett marad – jelentős további eladósodással – a görög deficit, nő az olasz, továbbá 100 százalék fölé emelkedik a belga, ír és portugál mutató.

A maastrichti adósságplafon alatt 2008-ban hat eurózónatag és hét ahhoz nem csatlakozott, de EU-tagállam volt. 2010-ben ez az arány 3 : 6-ra módosult, és a 2013-ra adott előrejelzések szerint ez a helyzet addig változatlan marad. 2008-hoz képest túllépett az adósságküszöbön Hollandia, Írország és Spanyolország, továbbá Nagy-Britannia.

További érdekes összehasonlításra ad alkalmat a GDP-ben kifejezett eladósodás mértékének változása. A 2008–2010 közötti ugrásszerű növekedést követően az EU27 (és az eurózána) eladósodási folyamata ugyan tovább folytatódik 2010–2013 között, de a korábbi időszaknál jelentősen lassabb ütemben. Ugyanakkor 20 százalékpontot meghaladó mértékben nő az euró válsága következtében a különösen fenyegetett tagállamok (Görögország, Írország, Portugália és Spanyolország) mutatója. Ehhez hasonló romlás tapasztalható Szlovéniában, de még éppen a 60 százalékos kritériumszint alatti mezőben. Ennél jóval több figyelmet igényel (és aggodalmat kelthet) az EU-politika alakításában kulcsországnak számító Franciaország államadósságának 10 százalékpontos romlása 2010–2013 között, jóval a 90 százalékos szint fölé. Ezzel kapcsolatban különösen érdekes és feszítő probléma a német és a francia államadósság rövid és középtávú trendjének alapvető eltérése, amelynek kialakulásában, továbbá kezelési módjában nyíltan juthatnak felszínre a két ország esetenként alapvetően eltérő – és történelmileg is meggyökerezett – gazdaságpolitikai prioritásai, társadalmi elvárásai/követelményei és magatartási/válaszadási normái.

*

Az európai integráció XXI. századi világgazdasági alkalmazkodásának feltételei számos kihívást tartalmaznak. Ezek egy része az integrációs logika újraértékelését érinti, más része azonban a fejlett világ egészére vonatkozik.

Először: a költségvetési konszolidáció minden országban elkerülhetetlen annak érdekében, hogy a nemzetközi pénzügyi piacok bizalmának minimális szintjét fenntartsák. Ugyanakkor a válságra adott eddigi válaszok tapasztalatai alapján egyre világosabb, hogy a fiskális konszolidációt

össze kell egyeztetni a gazdasági növekedéssel, mivel a költségvetés stabilizációja mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból fenntarthatatlan a növekedés hiányában. Egy 2011-ben készült IMF-tanulmány szerint az államadósság évi 1,5 százalékpontos csökkentése nem veszélyezteti a fenntartható gazdasági növekedést, feltéve, ha az ország nyitott gazdasággal rendelkezik, és kész a szerkezeti reformok végrehajtására (vagy éppen azokat valósítja meg).⁵ Hasonló szellemben íródott egy európai bizottsági dokumentum, amely ezt az alkalmazkodási folyamatot a 60 százalék feletti államadósság évi egy százalékpontos csökkentésében határozta meg. Ebből következően Németországnak és Franciaországnak húszéves fenntartható fiskális konszolidációs korszakra lenne szüksége ahhoz, hogy a saját adósságrátájukat a maastrichti kritériumoknak megfelelő 60 százalék alá csökkentsék. Ez az út azonban nem járható, pontosabban „lehetetlen küldetés”, mivel egyetlen kormány, egyetlen társadalom sem kész arra, hogy ilyen hosszú távon „bemerevítő” programot támogasson, hacsak a versengő pártok nem jutnak magas szinten konszenzusra demokratikus keretek között. Ez azonban még messze nem lenne elég, hiszen egy ilyen félgenerációs programhoz meg kellene nyerni a társadalom támogatását vagy legalábbis türelmét. Végül és elsősorban alapvetően kérdéses, hogy a hektikus és spekulációs mozgásoktól egyáltalán nem mentes nemzetközi pénzpiacok hajlandók lennének-e ilyen hosszú türelmi időszakot biztosítani, akár a legmegbízhatóbbnak tekintett országok számára is. Ezért – annak érdekében, hogy a fenntartható fejlődés számára némi teret biztosítsanak – nem látok más reális lehetőséget, mint az államadósság egy (nagyobb) részének elinflálását mind az USA-ban, mind az EU-ban. Ez azonban sürgős, egyeztetett lépéseket követel még azelőtt, hogy a társadalmi-gazdasági és politikai nyomás kritikus tömegűre duzzadna. Úgy tűnik számomra, hogy az államadósság részleges elinflálása ma még menedzselhető lenne, holnap már nem. Belátom, hogy a magasabb infláció elsősorban a társadalom szegényeit érintené negatívan. Ezt a káros hatást azonban megfelelő gazdasági és szociális lépésekkel enyhíteni lehet, sőt el lehet simítani. Ellenkező esetben, ha mégis ragaszkodnak a döntéshozók a költségvetési konszolidáció (ortodox) politikájához, úgy fennáll annak a reális veszélye, hogy néhány év alatt alapvetően meggyengül a tagországok társadalmi-gazdasági szövete, ami előre nem látható következményekkel (költségekkel) járhat. Újra hangsúlyozom, jól koordinált keretek között, átfogó társadalmi párbeszéd és megállapodás útján az adósságkötelezettség egy bizonyos hányada átstrukturálható, és arra a következő generációra hárítható, amelyet egyébként nem lehet felelőssé tenni az államadósság jelenlegi magas szintjéért.

Másodszor, meg kell említeni a növekedés és a munkahelyteremtés kapcsolatának dilemmáját. Nehéz lenne nem egyetérteni az EU 2020

⁵ IMF (2011a).

program „ikerprioritásaival”. Ezek valójában az EU jövőbeni globális versenyképességének és társadalmi kohéziójának legalapvetőbb kérdései. A globalizáció körülményei között azonban a versenyhelyzetben lévő, nyitott gazdaságoknak középtávon legalább évi kétszázalékos fenntartható gazdasági növekedésre van szükségük ahhoz, hogy bővíteni tudják munkaerőpiacukat. Persze a rendelkezésre álló és regisztrált munkaerőt át lehet csoportosítani, részmunkaidőt, otthoni munkavégzést és más formákat lehet alkalmazni, de ezek nem növelik az összfoglalkoztatottságot, ezáltal pedig az összkeresletet sem. Évi kétszázalékos szintig viszonylag könnyen lehet generálni növekedést a termelékenység növelésével, jobb menedzsmentmódzerekkel, új technológiával, élénkebb versennyel. Jelenleg azonban nem ismert olyan prognózis, amely akárcsak kétszázalékos gazdasági növekedést jelezne előre az EU-ban. Ugyanakkor a kevésbé fejlett tagországok a még mindig nagyobb termelékenységi tartalékaik révén évi három-öt százalékkal növekedhetnek (fenntartható módon), de így is csak a rendelkezésre álló szabad munkaerő egy részét tudják felszívni. Ezért mindenhol, az EU erősebben és kevésbé fejlett országaiban egyaránt, elkerülhetetlennek látszik a másodlagos munkaerőpiac létrehozása és tudatos, ugyanakkor óvatos kiépítése. Tehát a nemzetközileg versenyképes munkaerőpiac mellett egy nem versenyképes munkaerőszektort is létre kell hozni. Egy ilyen másodlagos munkaerőpiac várható költségei lényegesen alacsonyabbak lennének, mint a szociális ellátásokkal járó kiadások és a munkanélküli segélyek, s ami még fontosabb, alacsonyabbak, mint azoknak a gazdasági és társadalmi következményeknek a költségei, amelyek a jelentős mértékű marginalizációval és az ahhoz kapcsolódó zavargásokkal járhatnak.

Harmadszor, a válság nyilvánvalóvá tette, hogy növekszik a távolság az üzleti szektor és a közvélemény válsággal és válságkezeléssel kapcsolatos alapállásában. Míg az üzleti szektor, mint már szó volt róla, nyitott maradt, és tartózkodott bármiféle protekcionista lépéstől, az európai társadalmak nagyobb része szemlátomást befelé fordult. Ez a tény nem csupán a kevésbé nyitott gazdaságokra és társadalmakra jellemző, hanem érdekes módon a történelmileg nyitott, befogadó és toleráns országokra is (jobboldali, illetve szélsőjobboldali mozgalmak Hollandiában, Finnországban, Dániában, nem is szólva egyes új tagországokról).

Negyedszer és végül az a nagy kérdés merül fel, hogy milyen módon mozgósíthatóak az Európai Unió vezetői és széles társadalmi rétegei annak érdekében, hogy sikeresen tudjanak szembenézni a XXI. század kihívásaival. Ebben az összefüggésben, talán sajnálatosan, de úgy tűnik, hogy a negatív érvek jobban hatnak, mint a pozitívak. 27 évvel ezelőtt, amikor Jacques Delors meghirdette az egységes piac projektjét, a legtöbb EU-tagállam (akkoriban tizenketten voltak) nagyon kritikus és bizonytalan volt, az üzleti szektor jelentős része talán félt is a javasolt belső piaci liberalizáció következményeitől, ami a javaslattal szembeni idegenkedésben,

ellenállásban is megnyilvánult. Látva ezeket a reagálásokat, felkérte Paolo Cecchinit, hogy írjon tanulmányt az egységes piac „nem megvalósulásának” („nem Európa”) költségeiről.⁶ Ez a dokumentum nagy szerepet játszott a befolyásos üzleti körök és társadalmi csoportok meggyőzésében. Ma sem kevésbé fontos kérdés: mi lehet az ára a „nem Európának”? A tanulmány további részében erről lesz szó.

Az Európai Uniónak globális gazdasági szereplőként (kereskedelem, beruházás, technológia, nemzetközi segélyezés, környezetvédelem, nemzetközi szervezetek, játékszabályokat és normákat kialakító hatalom) ki kell alakítania és fejlesztenie kell a közös külpolitikáját, mégpedig a rá alapvetően jellemző „puha hatalomként”. Feltéve, hogy a világ a XXI. században el tudja kerülni a nagyobb katonai konfliktusokat és a nukleáris háborút, a gazdasági biztonság fontossága erőteljesen felértékelődik. És ez „puha hatalomként” fontos történelmi órának bizonyulhat Európa számára. Annak érdekében, hogy e lehetőséget (a történelmi útkereszteződést) kihasználja, az Európai Uniónak alapvetően újra kell fogalmaznia a *finalité politique* több évtizeddel ezelőtt, az integráció alapító dokumentumaiban megfogalmazott elveit. Az amerikai politikai irodalomból kölcsönvett kifejezéssel élve, az EU-nak világos „küldetésre” (*mission*) van szüksége. Más szavakkal: arra kell világos és gyors választ találni, hogy mi is a hivatása („küldetése”) Európának a globalizált XXI. században. Az euró és az euró válsága fontos része a történetnek, de nem az egyetlen eleme.

2) Az eurózóna válsága

2.1. Születési hibák és intézményi hiányosságok

Az Európai Uniónak két integrációs sikertörténete volt az elmúlt két évtizedben. Az egyik a 2004. és 2007. évi bővítés, a másik a közös pénz megszületése. Ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagyni, amikor az euró elleni támadásokat és mélyülő válságát tapasztaljuk. Éppen ellenkezőleg, a közös pénznem objektív megítélésére van szükség, hiszen az euró sorsa és válságának kezelése jelentősen hat az európai integráció jövőjére.

A két évtized alatt újra és újra felbukkant kritika nyomán is ki kell emelni, hogy az euró születésének pillanatában – legalábbis gazdasági és részben politikai értelemben – nem voltak adottak a fundamentumai. Elő-

⁶ Cecchini (1988).

ször, az euró nem egy optimális valutaövezetben jött létre. Legalább két tényező hiányzott: a többé vagy kevésbé homogén versenyképesség és a munkaerő abszolút szabad áramlása.⁷ Másodszor, a Gazdasági és Monetáris Unió létrehozása csak a monetáris komponensen alapult, azzal a feltételezéssel, hogy a közös pénznem és az Európai Központi Bank által meghatározott közös kamat majd kikényszeríti a közös fiskális politikát vagy legalábbis a tagállamok költségvetési politikájának összehangolását. (Sajnos éppen az ellenkezője történt.) Harmadszor, Jacques Delors az egységes piacról kidolgozott koncepciójában azt feltételezte, hogy ennek megvalósulása fontos lendítője lesz az integráció elmélyítésének, ezúttal a közös fizetőeszköz formájában. Negyedszer, az euró létrehozása elválaszthatatlan az EU azon törekvésétől, hogy az Egyesült Államokkal szemben növelje az egyenlőségét, ellentételezze a dollár túlsúlyát. Ötödször, és valószínűleg ez a legfontosabb, a monetáris uniót nem kísérte a politikai unió erősödése. Az a két legfontosabb monetáris unió, amely ma is létezik, egyértelműen figyelmen kívül hagyta az elméleti feltevéseket és az integrációs folyamat mesterséges sorrendiségét. Az Egyesült Államok, amelyet politikai alapokon hoztak létre, hosszú éveken át megengedte helyi dollárok létezését. Hasonlóan a Német Birodalom (1870) politikai unió volt, ami több évtizeddel megelőzte a monetáris uniót, a birodalom egészében egységesen alkalmazott márka bevezetését. Ezzel ellentétben a politikai komponens meghatározó szerepet játszott az euró létrehozásában. Egyrészt az integráció fejlődése (mélyülése) ebbe az irányba vezetett. Másrészt világos volt, Franciaország csupán akkor kész elfogadni a német újraegyesítést, ha az feladja kevés nemzeti szimbólumának egyikét, a német márkát.⁸ Ezen túlmenően, minden írott dokumentum híján is úgy vélem, hogy mindehhez hozzá lehet tenni az EU akkor még jövőben megvalósuló és politikailag elkerülhetetlen bővítésével kapcsolatos „preventív” gondolatot. A Maastrichti Szerződés aláírása idején, 1992 őszén, már világos volt, hogy a frissen társult közép- és kelet-európai országok csatlakozási igényét nem lehet elutasítani. Az a hivatkozás, hogy a bilaterális társulási szerződések (1991. december) már „önmagukban értéket képviselnek” (*values in itself*), nem tartott lépést a közép-európai és részben a kelet- és délkelet-európai országok politikai és gazdasági átalakulásának követelményeivel és sebességével. Csak néhány hónap telt el a Maastrichti Szerződés és a koppenhágai csatlakozási feltételek meghatározása között. Ezért a Maastrichti Szerződést úgy értékelhetjük, mint a „régis tagországok” „előremenekülését” egy kettős kötődésű integráció felé, amelynek erős magja és

⁷ Még ha garantálják is a munkaerő szabad áramlását az EU-ban, a nyelvi, kulturális, pszichológiai és egyes esetekben az institutionális és jogi korlátok gátolják annak teljes körű megvalósulását. Ez az egyik alapvető különbség más föderális elven létesült államokkal szemben, mint az USA, Németország, Ausztria, Belgium vagy Spanyolország.

⁸ A stabilitás jelképének számító márkán kívül az 1954-es svájci labdarúgó-világbajnokságot megnyerő nyugatnémet csapat volt a másik nemzeti szimbólum.

„puha perifériája” van. Ebbe a konstrukcióba gondolták beágyazni az új tagállamokat, anélkül, hogy ezek a „régiek” érdekeit, sajátos integrációs architektúráját „veszélyeztetnék”.

A születési hibákat elmélyítette, hogy nem vették figyelembe elég szigorúan, illetve gyakorlatilag nem is alkalmazták a maastrichti kritériumokat. Ráadásul ezek önmagukban nem is voltak adekvátak, mivel egyoldalúan (és kiegyensúlyozatlanul) a nominális konvergenciára fektették a hangsúlyt, ahelyett, hogy azt vizsgálták volna, az egyes országok mennyire képesek teljesíteni a reálkonvergencia mutatószámait. Valójában ez a módszer fejezhette volna ki a fenntartható (vagy javuló) versenyképességet. Ezt azonban a monetáris unióhoz való csatlakozás követelményeit egyébként pontosító-szigorító Stabilitási és Növekedési Paktum sem tartalmazta. A kilencvenes évek második felében ezért ismét a politikáé, nem pedig az egyértelmű gazdasági kritériumoké lett a meghatározó szerep. Olaszország, Belgium és főleg Görögország államadóssága meghaladta a 100 százalékot, tehát lényegesen magasabb volt, mint a Maastrichti Szerződésben meghatározott 60 százalék.⁹ Politikai és részben gazdasági okokból egyiküket sem lehetett kizárni az eurózona első köréből, még Görögországot sem, amely nemcsak az államadóssági, hanem a költségvetési kritériumot sem teljesítette, ám egy év késéssel mégis bebocsátást nyert. Olaszország kizárása a mediterrán (kevésbé versenyképes) tagországok kimaradását jelentette volna az eurózónából. Belgium kihagyása nehezen volt elképzelhető, nem csupán azért, mert az Európai Unió legfontosabb szervezeteinek házigazdája és „Európa fővárosának” tekinthető, hanem azért is, mert fel kellett volna mondania a Luxemburggal 1926 óta fennálló valutaunióját. Másrészt, és ez sem kevésbé fontos, az eurózona két legfontosabb országa, nevezetesen Németország és Franciaország a kilencvenes évek második felében – az engedélyezettnél magasabb költségvetési deficittel – megsértette a Stabilitási és Növekedési Paktumot, anélkül, hogy az abban előírányzott „szankciók” sújtották volna. Ilyen körülmények között valójában a legnagyobb deficitet felhalmozó (esetenként eltitkoló és átkozmetikázó) Görögországgal sem lehetett másként bánni.

A monetáris unió működésében mutatkozó hiányosságok és torzulások tovább növelték a gondokat. Kétségtelen, hogy a konfliktusoknak és feszültségeknek manifesztálódniuk kellett volna akkor is, ha nem tör ki a globális pénzügyi és makroökonómiai válság. Csakhogy a válság nélküli időszakban a feszültségek rendszerint kevésbé élesek, és több idő áll rendelkezésre a felmerült problémák kezelésére. Ugyanakkor egyfelől a pénzügyi buborékokkal kísért globális válság, valamint a nemzetközi versenyképességi térkép gyors változása – amit elsősorban a kínai gazdaság dinamizmusa és egyre nagyobb hatása a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokra okozott – határozottan kiélezte a pénzügyi unió működésében rej-

⁹ The Maastricht Treaty (1992).

lő problémákat. A feszültségek már a „kedvező időjárási viszonyok között” kezdtek éleződni. Az eurózóna több tagországa sem tudott költségvetési többletet vagy akár egyensúlyt felmutatni a relatíve gyors növekedés időszakában. Nem csoda, hogy költségvetési hiányuk már addigra elfogadhatatlan szintre emelkedett, amikor a válság tovább kezdte növelni azt. Ráadásul a versenyképességi rés Németország (továbbá Hollandia, Ausztria és Finnország), valamint a mediterrán tagországok között (Írország más eset), olyan szintet ért el, amely egyre inkább megjelent a reálgazdasági szférában. A tényadatok azt mutatják, hogy Németországban az egységnyi munkaerőköltség alig nőtt az euró létezésének első évtizedében,¹⁰ míg egyes tagországokban 25–30 százalékkal emelkedett.¹¹ Évi 1-2 százalékpontos különbség nem sokat számít, mert ezt a termelékenység növekedése könnyen képes kompenzálni, feltételezve természetesen, hogy ezt az adott gazdaság ki tudja termelni. Az egy évtized alatt felhalmozódott különbség azonban már feszítő, még akkor is, ha adott esetben a magasabb egységnyi munkaerő-költségű országok versenyképesek lettek volna (de Írország kivételével ez sem volt adott). Továbbá az Európai Központi Bank által meghatározott egységes kamat a magasabb inflációjú tagországoknak kedvezett, mert lehetővé tette, hogy esetenként az inflációs rátájuknál alacsonyabb kamatszinten vegyenek fel euró kölcsönöket. Ilyen módon egyre nagyobb csábításnak voltak kitéve az euróhitelek felvételére, hiszen a válságig az euró bőségesen rendelkezésre állt negatív kamatok mellett. A pénzügyi piacok csak 2010 elejétől kezdtek nem elismerni az eurózóna valamennyi országára érvényes egységes kamatot, és bevezették az egyes tagországokra a magasabb kamatokat, a pénzügyi instabilitást kifejező kamatfelárat (CDS). Ennek következtében Görögország, Portugália, Írország, Spanyolország és Olaszország kénytelen volt a nemzetközi pénzpiacon magasabb kamatozású hiteleket felvenni, annak ellenére, hogy az Európai Központi Bank alapkamata minden eurózóna-országra vonatkozóan egységes maradt. Ráadásul a negatív kamatokon felvett pénzek elsősorban a magánfogyasztást és az építkezést finanszírozták, nem pedig versenyképes beruházásokat vagy alapvető szerkezeti reformokat. Minden országban a magánszemélyek hitelfelvétele tette ki a fokozódó eladósodás oroszlánrészét.

¹⁰ A költségvetési konszolidáció Németország számára az újraegyesítés költségeinek egy évtizedes teherviselése után vált elkerülhetetlenné. Ez a korszak (vagy a változtatás a gazdaságpolitikában) egybeesett az euró első évtizedével. Németország legfontosabb célja az volt, hogy megállítsa az egyesítés által okozott eladósodást, és nem feltétlenül az, hogy mesterségesen javítsa Németország versenyképességét Európában. Az, hogy a költségvetési politika éppen akkor szigorodott, amikor bevezetésre került az euró, inkább a szerencsés véletlen kategóriájába sorolható, mintsem az euróövezetre való tudatos felkészülési stratégiának köszönhető.

¹¹ Az Eurostat 2011. és 2012. évi adatai, ezeket az Ifo (2011) idézi.

2.2. Az eurózóna válságmenedzselésének lehetőségei

Mielőtt az eurózónára kiterjedő átfogó intézkedések megszülettek, megfogalmazódott az az igény, hogy Németország, amely a jelentős és évről évre növekvő kereskedelmi többlete által a közös pénz legnagyobb nyertese, hazai fogyasztását (mesterségesen) ösztönözze annak érdekében, hogy a többi tagország többletexport-lehetőséghez jusson. Németország azonban – jó oka volt rá – ellenállt, és nem volt hajlandó feladni konszolidált gazdaságpolitikáját és fellazítani a pénzügypolitikáját. Ráadásul az ilyen lépés sikeressége legalábbis kérdéses volt, ha ugyanis több pénz áll a lakosság rendelkezésére, az nem jelenti, hogy automatikusan magasabb fogyasztásra költik. Lehet, hogy bankbetétbe helyezik, mint ahogy Japánban történt egy évtizeddel korábban. A lakosság megtakarítási-biztonsági viselkedési kultúrája az egyes tagállamokban eltérő. Több mint valószínű, hogy a fenyegető válság hatására a német lakosság a megtakarításait növelte volna, és nem a kiadásait. Továbbá nincs automatikus kapcsolat a magasabb német import és a nagyobb görög vagy portugál export között. A globális verseny világában a pótlólagos német magánfogyasztás a versenyképes országokból származó importot ösztönözheti, Kínából, Törökországból vagy az új tagországokból, s messze nem az eurózóna versenyképtelen dél-európai államaiból.

A legnagyobb dilemmát az jelenti, hogy kisegítsék-e a bajban lévő tagországokat, vagy inkább „elengedjék” a kezüket, és az eurózónából való kilépésüket ösztönözzék/támogassák. Mindmáig a kisegítő megközelítést alkalmazták. Görögország önkéntes leválása vagy kikényszerített távozása rendkívül súlyos problémákkal járna, és nem egyedül Görögország számára. Az eurózóna elhagyása – amelyet az újra bevezetendő nemzeti valuta drámai leértékelődése követne az euróval szemben – nem csupán roppant nagy inflációt gerjesztene, és kiterjedt bankcsődöket, valamint gyorsan növekvő munkanélküliséget okozna kiszámíthatatlan társadalmi és politikai következményekkel, hanem az euróban denominált adósságok visszafizetése is lehetetlenné válna. Ráadásul egy ilyen lépés rendkívül negatív hatással lenne a Görögországban működő külföldi bankokra és azokra is, amelyek görög államkötvényeket tartanak. Következésképpen zavar keletkezne az eurózóna tagországainak sok bankjában, ami megfertőzhetné az európai integráció egész bankrendszerét. Ezen túlmenően az eurózóna elhagyása és a visszatérés az erősen leértékelt nemzeti valutához nem indítja meg a versenyképesség (átváltási árfolyamon alapuló) gyors növekedését, amennyiben az adott ország gazdasági szerkezete és vállalkozásainak tevékenysége a múltban sem volt versenyképes. A nemzetközi ver-

senyképesség megteremtése, esetenként a válság utáni helyreállítása hosszabb, akár több évtizedes folyamat, amelynek sikere nem csupán a helyes gazdaságpolitikai lépésektől függ, hanem a társadalmi attitűd alapvető megváltozásától is. Végül pedig, ha egyetlen ország (a leggyengébb) elhagyja az euróövezetet, az aligha állítja meg a további támadásokat, mivel a pénzügyi piacok azonnal tesztelni kezdik az euróövezetbe tartozó következő leggyengébb tagországot.

2011 közepe óta világossá vált, hogy a nemzetközi pénzügyi piacok nem csupán a leggyengébb tagot támadják, hanem a monetáris unió egész rendszerét. Védekezésül egy sor új intézményt hoztak létre, továbbá az eurózóna merész (bár folyamatosan reaktív) lépéseket tett, de ezek valójában mindmáig nem hoztak megnyugtató eredményeket. Kétségtelen, hogy 2008-tól napjainkig az európai integráció nagy utat tett meg „a lehetetlentől az elkerülhetetlenig”. Több olyan közös akciót hagytak jóvá (részben végrehajtásukat is elkezdték), amelyek három évvel ezelőtt lehetetlennek tűntek. Az „elkerülhetetlen” felismerése azonban nem jelenti automatikusan a válság sikeres és fenntartható menedzselését. Hangsúlyozni kell azt is, hogy a nehéz helyzetbe került eurózóna-tagországoknak részben eltérő sajátosságaik vannak. Görögországot nem lehet Portugáliához hasonlítani, mivel az első sosem volt versenyképes a nemzetközi árupiacokon, míg az utóbbi most szembesül versenyképességének romlásával. Írország problémái a bankszektorból származnak, és nem a versenyképesség hiányából. Spanyolország kevésbé van eladósodva, mint Franciaország vagy Németország, problémái az építőipari buborékban gyökereznek. Végül Olaszországnak – amelynek adósságai bizonyosan nem finanszírozhatók a legutóbb létrehozott „tűzfalakból” – az a sajátossága, hogy jelentős követelésállománya van külföldön, amely ha egyszer visszaáramlik, fedezni tudja a belső adósságot. Ezen túlmenően a stabilabb helyzetű országok is szembetalálhatják magukat vezető bankjaik leminősítésével, ami az európiacra újabb rizikófaktort vagy bizonytalanságot jelent (lásd a francia bankok egy részének leminősítését vagy a korábban szilárdnak hitt spanyol bankrendszer nem egy vezető bankcsoportjának legújabb válságát).

Tekintettel a válság méretére és lehetséges következményeire, valamint az európai integráció több mint fél évszázados építményére, azonnal új kezdeményezésekre van szükség. Egyre nyilvánvalóbb, hogy az elmúlt időszakban létrehozott „tűzfal”, amely az IMF támogatását is élvezi, további erősítésre szorul, mert nagyobb eurózónás országokat a jelenlegi összegekkel aligha lehet „kimenteni” (lásd az olasz és a spanyol esetet). Ugyanakkor elkerülhetetlennek tűnik egy közös eurókötvény bevezetése, bármi is legyen a hivatalos neve, vagy az a pénzügyi technika, amellyel megjelenik a piacon. Jól ismert azonban a német ellenállás ezzel kapcsolatban. Valójában az adósság refinanszírozására fordított német költségvetési kiadás – amely a magasabb kamatok miatt közel 10-12 milliárd euró évente – kevesebb lenne, mint az egymást követő euróválságok finanszíro-

zása. 2010 januárjában Görögországot még megmenthették volna 25 milliárd euróval. A megoldás kidolgozására fordított négy hónapos késedelmi időszak 110 milliárd euróra növelte a költségeket. Az ismételten szükséges, de sorozatosan megkésétt és utólagos cselekvés sokkal nagyobb pénzügyi terhet jelent Németországnak és néhány további befizető országnak, mint a koordinált, előretekintő struktúra kialakítása, amely feltehetően lehűtené a nemzetközi pénzügyi piacot, beleértve a spekulációt is. Meg kell jegyezni, hogy a német magatartás ilyen irányú változásához hazai politikai megegyezés és a német nép nagy többségének támogatása szükséges (nem beszélve a karlsruhei alkotmánybíróság hozzáállásáról).

Egy kevésbé kidolgozott, de már megszellőztetett lehetőség szerint nem az alkalmatlannak tekintett tagoktól kellene megválni, hanem éppenséggel Németországnak kellene elhagynia az eurózónát. Ebben az esetben Németország néhány pénzügyileg erős országgal együtt, mint például Hollandia, Luxemburg, Ausztria, Finnország és esetleg Franciaország, létrehozna egy erős közös valutát, vagy felélesztené a német márkaövezetet, a problematikus országokat egy gyorsan leértékelődő eurót használó csoportban hagyva. Ez valutaháborút indítana az EU-n belül, és a német versenyképesség csökkenéséhez vezetne az előre jelezhető és jelentős árnyamvesztés következtében, ami drámai hatással lenne a foglalkoztatásra. Továbbá könnyen összeomolhatna az európai bankrendszer, ami megjósolhatatlan hatással lenne az európai integráció kohéziójára.

A leginkább lehetséges – egyúttal legszerencsésebb – fejlemény egy előremutató európai stratégia kialakítása lehetne, ami hosszabb időre lehűtené a pénzpiacokat. Ehhez azonban nem kevesebbet, mint „sokkhatást” kellene előidézni. Természetesen papíron egyszerű egy ilyen stratégiát elképzelni, de igen nehéz megvalósítani rövid távon. A „piaci sokkhatás” jellegű orvoslás a politikai és pénzügyi unió, valamint a tagállamok közötti pénzügyi átutalások erős intézményének, vagyis az amerikai vagy német mintára kialakított fiskális transzferuniónak a létrehozása lenne. Ez minőségi áttörést jelentene, de nyilvánvalóan csak akkor működne, ha a nettó hozzájárulást biztosító országok jelentős befolyást szereznének a nettó kedvezményben (fiskális transzferben) részesülő országok gazdasági és társadalmi politikájának (közös) alakításában. Az európai integráció ilyen jellegű új minősége nemcsak a nemzeti költségvetések sokkal nagyobb „közösségesítését” jelentené (sokszorosát a bruttó nemzeti jövedelem jelenlegi erősen vitatott egy százalékának), hanem a nemzetállamok azon készségét is bizonyítaná, hogy hajlandók feladni (állítólagos) „nemzeti szuverenitásuk” további és jelentős részét. Az államoknak tudatában kellene lenniük egy erős és befolyásos XXI. századi Európai Unió iránti közös felelősségüknek. Ebben az értelemben kellene a mintegy félmilliárd európai polgár nagyobb részének világosan meghatároznia, elfogadnia és támogatnia az Európai Unió küldetését (nem csak egy hagyományos *finalité politique* formájában). Az egyre sürgetőbb minőségi kényszergráshoz az

európai integrációnak (és a tagállamok politikusainak és közvéleményének is) fel kell(ene) ismernie, hogy az évtizedek alatt létrehozott, hosszú időn át sikeres gazdasági-társadalmi-intézményi „modell” tovább nem javítható-foltoztható. Európa globális státusza és nemzetközi mozgásterre annak függvénye, hogyan, mennyiben és mikor tudja meghaladni a korábbi évtizedekben meggyökeresedett *status quo* állapotát. Ez természetesen nem jelentené az évtizedek alatt kiépített és ma is működőképes pillérek lerombolását, de mindenképpen jelentené az évszázadok alatt létrejött nemzetállami tudat gyökeres változtatását, a soknemzetiségű Európa föderációs struktúrájának kialakítását, az integráció minőségi mélyítését és további lényeges kompetenciák uniós szintre helyezését és hatékony képviseletét.

2.3. Külső hatások és európai felelősség

Érdekes, hogy az eurózóna különböző menekülési stratégiáit mind a mai napig a befelé forduló, az Európán belüli kérdésekre való összpontosítás jellemzi. Komolyabban mindeddig alig vizsgálták az eurózóna felbomlásának lehetséges külső hatásait. Először is, egy ilyen fejlemény könnyen vezethetne újabb és minden eddiginél mélyebb világméretű válsághoz. Másodszor, nemcsak az európai, de – az igen szoros kölcsönös függőség miatt – a nemzetközi pénzügyi és bankrendszer is összeomolhatna. Harmadszor, az összes olyan ország igen kedvezőtlen helyzetbe jutna, amely külföldi valutakészletét főként euróban tartja. Végül, de nem utolsó sorban, Európa valószínűleg minden reményét feladhatná arra nézve, hogy a XXI. század jelentős gazdasági és erősödő politikaformáló tényezője maradjon, illetve legyen. Ez a helyzet nemcsak Európára hatna vissza negatívan, hanem alapvetően megváltoztatná a kínai stratégiát, amely egy multipoláris világ kialakításán, az Egyesült Államokkal való „szíámiikerkapcsolatok” lazításán alapul. Kína kétségtelenül erősebb Európát szeretne látni, amely egy nyelven beszél, nemzetközi fórumokon egységesen lép fel, stabil intézményrendszere és közös valutája van, és megnyitja az utat a kínai külföldi valutatartalékok diverzifikálása előtt.¹² Bizonyos feltételek mellett Kína kész lenne eurókötvényeket vásárolni, és hozzájárulni az európai pénzügyi rendszer megerősítéséhez – ezzel saját hosszú távú stratégiai érdekeit is szolgálná. Esetenkénti megjelenése az európai tőkepiacon – mint például Görögország esetében közvetlenül az IMF–EKB-megállapo-

¹² A legutóbbi adatok szerint Kína külföldi valutatartaléka 3300 milliárd dollárt tesz ki, ennek közel 70 százaléka amerikai dollárban van denominálva. Lásd: Anderlini (2011) és Yu Yongding (2011).

dás után, vagy spanyol kötvények vásárlásával, továbbá Magyarország pénzügyi támogatásával – tanulási folyamatnak tekinthető, nem pedig stratégiai lépésnek. Ugyanis az egyszeri és kivételes akciók kiterjesztése aláásná azt az európai struktúrát, amire Kínának alapvetően szüksége lenne az amerikai kényszerkapcsolat enyhítése érdekében. Ez pedig nem lehet annak a Kínának az érdeke, amelynek XXI. századi hosszú távú stratégiája a multipolaritás megerősítésére épül.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Anderlini, Jamil (2011): Europe to be focus of China's spending spree. *The Financial Times*, 27 October.
- Cecchini, Paolo (1988): *Europa (19)92. Der Vorteil des Binnenmarktes*. Nomos Verlag, Baden-Baden.
- Deutsche Bank (2012): Focus Germany: The austerity versus growth debate – what can be learned from Germany. *Current Issues – Germany*, Deutsche Bank, DB Research, Frankfurt am Main, 9 May.
- European Commission (2012): *European Economic Forecast, Spring 2012*.
- Eurostat (2012): http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/international_trade/data/main_tables
- Ifo (2011): *Schnelldienst*, Vol. 64. No. 20.
- IMF (2011a): *Fiscal Monitor, September 2011. Addressing Fiscal Challenges to Reduce Economic Risks*. IMF, Washington DC.
- IMF (2011b): *World Economic Outlook, April 2011*. IMF, Washington DC.
- IMF (2012): *World Economic Outlook, April 2012*. IMF, Washington DC.
- Inotai, András (2011): After the Crisis? *Public Finance Quarterly*, Vol. 56. No. 3. pp. 360–378.
- The Maastricht Treaty (1992): *The Maastricht Treaty. Final Act and Declarations*. Maastricht, 7 February.
- Yu Yongding (2011): Beijing's red knight will not ride to the rescue of the Eurozone. *The Financial Times*, 1 November, p. 9.

EUROSZ(K)EPSZIS

AZ OPTIMÁLIS VALUTAÖVEZET ELMÉLETE

ÉS AZ EURÓ GYAKORLATA^{*}

Artner Annamária – Róna Péter

Az euróövezet válságát éli. Immár három ország van, amely hatalmas mentőcsomagra szorult. Görögországnak egy nem is volt elég, 2012 márciusában kapta meg a másodikat. Spanyolországot és Olaszországot is megérintette a fizetéseképtelenség veszélye, csak a gazdasági növekedés beindulásában reménykedhetnek. A bajba jutott euróövezeti országoknak a jövőben különböző, de kimagaslóan magas (4-6-8%-os) növekedési ütemet kellene elérniük, hogy adósságukat le tudják dolgozni. Ennek pedig nem látszanak jelei.

Önálló valuta, önálló monetáris politika híján ezeknek az országoknak nemzeti munkájuk nemzetközi értékét kell az euróhoz igazítaniuk. A „belső leértékelés”-től a versenyképesség javulását, a gazdasági növekedés beindítását remélik, azonban az ezzel járó megszorítások csökkentik a növekedéshez szükséges hatékony keresletet, ráadásul társadalmi ellenállásba ütköznek.

Paradoxon, hogy mind az euró gyengülése, mind erősödése rosszat tesz ezeknek az országoknak. Azért kerültek bajba, mert az erős gazdaságokhoz igazodó euró számukra felülértékeltté vált, ami lehetővé tette az erősebb eurózóna-tagállamoknak, hogy elszívják tőlük nemzeti munkájuk egy részét. Ugyanakkor mai válsághelyzetük az euró gyengülését váltja ki, ami megdrágítja adósságaik piaci finanszírozását.

^{*} A tanulmány egy korábbi, rövidebb változata megjelent a *Köz-Gazdaság* VII. évf. 1. számában (2012. február).

A közigazdászok egy része úgy tekint a kialakult problémára, mint ami merőben szabályozási kérdés: egyik-másik kormány hanyagul végezte a dolgát, nem szedte/szedi be az adókat elég szigorúan, túl sokat költött felesleges dolgokra, túl sok szociális ellátást fedezett és magas béreket osztogatott stb. Általában pedig az a baj, hogy az euróövezet országai vagy kormányai (?) nem hajlandók lemondani szuverenitásuk egy részéről, a költségvetési önállóságról, és azt Brüsszel fennhatósága alá helyezni. Ezért született meg az „áthidaló megoldás”, brüsszeli bürokraták kinevezése a bajba jutott országok élére (e sorok írásáig egyelőre Görögországban és Olaszországban).

Az alábbiakban nem a válságkezelést, hanem a kialakult helyzetig vezető utat vizsgáljuk. Vajon valóban pusztán szubjektív tényezőkre, kormányzati hibákra vezethető-e vissza az euró válsága, vagy inkább reálgazdasági törvényszerűségekből következik életképtelensége? Cikkünk az optimális valutaövezet elméletének eredetével, majd az elmélet politikai megfontolásokra és az „európai álm” híveinek igényeire visszavezethető megcsonkításával, torzításával indul. Ezt követően statisztikai adatok segítségével bizonyítjuk az eredeti elmélet minden lényeges megállapításának érvényességét az euró öt gyenge országára, nevezetesen Írországra, Görögországra, Spanyolországra, Portugáliára és Olaszországra, amelyeket összefoglalóan PIIGS-ként emlegetünk. Végezetül kitérünk a versenyképesség alakulására és arra, kinek az érdeke az euró.

1) Az elmélet

Az optimális valutaövezet (OVÖ) elméletét fél évszázada két nagy horderejű, szinte egy időben megjelent tanulmány, Balassa (1961) és Mundell (1961) írása alapozta meg. Mindkét szerző az övezet tagországainak az exogén sokkokra adott hasonló reagálásában, illetve a reagálások közötti eltérések kezeléséhez szükséges eszköztár létrehozásában látta az életképes OVÖ alapfeltételeit. Ha a reagálás többé-kevésbé szimmetrikus, kordában lehet tartani a közös valutát kikezdő tényezőket. Bár az átmeneti jellegű aszimmetrikus reagálás is zavart okozhat, de a komoly baj az olyan aszimmetrikus hatásokból ered, amelyek *szerkezeti tényezők* következményei. Összhangban a gazdasági eseményekre való hasonló reagálás kritériumával, a szerzők a konjunktúraciklusok harmonizálására is felhívták a figyelmet. Balassa 12 fejezetes könyvének utolsó fejezete foglalkozik a monetáris unió megalkotásának feltételeivel, amire csak a korábbi fejezetekben taglalt integrációs folyamatok – az árupiacok, az árak és bérek, a munkaerőpiac, a tőke- és pénzpiacok, az intézményrendszer stb. – sikeres integrációja *után* kerülhet sor. Balassa nagy hangsúlyt helyezett az integrációs folyamatok

sorrendjére, és komoly veszélyt látott az elhibázott sorrendben. Logikája szerint a közös valuta nem az integráció eszköze, hanem a már sikeresen végrehajtott reálintegráció gyümölcse, ami azután a további fejlődés alapja lehet. A szerkezeti hasonlóságok jelentőségét Myrdal már 1957-ben, majd Káldor 1966-ban szintén hangsúlyozta, és hasonló álláspontot képviselt Peter Kenen 1969-ben megjelent tanulmánya is.

Az első jelentős repedést maga Mundell okozta, aki 1973-ban az aszimmetriából fakadó gondokra alkalmas „áthidaló megoldást” a pénz- és tőkepiacok integrálásában vélte felfedezni. Ha az övezet tagjai egymás értékpapírjaiba fektetik megtakarításaikat – így Mundell elmélete –, az aszimmetrikus sokkokat az értékpapírok ármozgása kompenzálhatja. MacKinnon 2001-ben Mundell elméletét követette, és kiegészítette a diverzifikált jövedelemforrások hasonló szerepével.

Az eredeti elmélet erejét tovább csökkentette először Emerson „One Market, One Money” című jelentése 1992-ben, továbbá a Phillips-görbe versus NRU (*Natural Rate of Unemployment*) körüli vita, majd a monetáris eszközök hosszabbtávú hatékonyságáról szóló, egyre tetemesebb irodalom.¹ Emerson szerint az OVÖ elmélete alapján nem lehet az övezethez való csatlakozás előnyeit és hátrányait kielégítően megállapítani, a másik két eszmefuttatás pedig a monetáris eszközök feladásának következményeit volt hivatott minimalizálni.

Mint oly gyakran, a közgazdász szakma most is megértette az idők szavát... Európa politikai akarata a gyors monetáris integráció mellett döntött – az eredeti OVÖ-elmélet, ami az akarat megvalósításának kellemetlen akadályá, átszabásra szorult. A Maastrichti Szerződéshez vezető út további kikövezését szolgálta Giavazzi és Giovannini 1989-es, Goodhart szintén 1989-es és Rogoff 1996-os írása. Szerintük az inflációval küszködő országok csak akkor tudják az árstabilitást elérni, ha lemondanak a független monetáris politikáról és fizetőeszközüket egy stabil, bizonyítottan alacsony inflációt biztosító pénznemhez kötik. E gondolatok mentén kialakult a „nominális horgony” (*nominal anchor*) elmélete, amelynek szerepét az egyesített Németország fel is vállalta. Az aszimmetrikus sokkok veszélyének kiküszöbölésére a teljes körű integráció megvalósítása helyett a sokkok kezelésére vonatkozó lehetőségek taglalása került előtérbe. Kenen (1969) intelme, miszerint a kevésbé diverzifikált gazdasággal bíró országok nagyobb sokkokkal szembesülhetnek, mellékvágányra került. A kis, nyitott, de alacsonyan diverzifikált országok (mint például Portugália vagy Görögország) felzárkózási pályája az immár általános érvényt élvező maastrichti követelmény alá sodródik, a vitathatatlan hátrány felszámolását a megfelelő gazdaságpolitikai eszközök biztosítása helyett mindössze átmeneti segélyezéssel vélik megvalósítani.

¹ Frankel (1998) és Frankel–Rose (2002).

A közös fizetőeszköz szempontjából kulcsfontosságú kérdés, az eltérő inflációs dinamikák kezelése fennmaradt, de a jelentősen leszűkített eszköztár elégségességének vizsgálatára nem került sor. A Maastrichtban összegyűltek ugyanis nemes egyszerűséggel feltételezték, hogy a szerződésben rögzített fiskális mutatók betartása önmagában képes az inflációt a kijelölt tartományban tartani.² A valóságban azonban az intézményesített bérkiáramlás (például az olasz *scala mobile*) utóregzései, a felzárkózáshoz elkerülhetetlenül párosuló Balassa–Samuelson-hatás, az eltérő szerkezetekből fakadó keresleti és kínálati eltolódások, továbbá a technológiai fejlettség eltérő szintjéből adódó versenyképességi különbségek, valamint az intézmények, a jogrendszer és az igazságszolgáltatás eltérő megbízhatósága és hatékonysága megghiúsítja az egységes árak és inflációs dinamika kialakulását, miközben azonban az egységes monetáris politika egységes nominális kamatszintet biztosít az övezet tagállamainak.

Az euró bevezetése óta az árak és bérek várt konvergenciája nem valósult meg, a fejlettebbek további versenyképességre tettek szert, a fejletlenebbek pedig veszítettek versenyképességükből, a felzárkózás megtorpant. Kialakultak az eltérő reálkamatok. A hagyományosan magasabb inflációval küzdő államok reálértéken számítva olcsóbban jutottak forráshoz, mint a fejlettebb gazdaságok, az olcsóbb forrás pedig az azzal járó eszökbuborék – elsősorban a nyakló nélküli ingatlanfejlesztés – kialakulását, illetve felerősödését eredményezte. A közös fizetőeszköz reálértéke az egyes országokban egyre inkább eltért, ami tovább rontotta a periféria versenyképességét. Az OVÖ jótékony endogén hatásába vetett bizalom³ – miszerint a közös valuta jóvoltából megnőtt kereskedelem dinamikája sikeresen kiküszöböli a még fennálló szerkezeti különbségeket – szertefoszlott.

Miért nem hoz eredményt a periféria országaiban a Németországban bevált és jelentős elméleti alapokkal alátámasztott gyógyír, a reálbérek csökkentése és a termelékenység növelése? Miért nem tudja a fejletlenebb gazdaság visszaszerezni versenyképességét leértékelés nélkül még a legszigorúbb megszorító intézkedésekkel sem? Elvégre Németország újraegyesülése az egy nyugatnémet márka = egy keletnémet márka alapján a nyugatnémet márka jelentős túlértékelését eredményezte, amit Németország a reálbéremelkedés korlátozásával és a hatékonyság növelésével sikeresen korrigált.

Azon túlmenően, hogy a korrekcióhoz szükséges lépések zömének bevezetése egyrészt megelőzte az euró létrejöttét, másrészt a maastrichti kritériumok teljesítésének felfüggesztését is igényelte, a válasz, nézetünk szerint, az OVÖ-elmélet eredeti intuíciójában rejlik. A közös valuta nemcsak alkalmatlan eszköz a reálszférában rejlő különbségek kiküszöbölésére, hanem a gazdaságpolitikai eszköztár leszűkítésével a feladatot egyenesen megnehezíti. A leszűkítés fokozott kihívást jelenthet a fejletlenebb orszá-

² Issing (2008).

³ Kenen (1969).

gok számára. Bár számos átfedés van a fejlettség szintje és a versenyképesség között, a két jelenség nem azonos, mert a hatékonyság – tehát a versenyképesség – növeléséhez szükséges technológia elérhetősége elsősorban nem gazdaságpolitikai, hanem fejlettségi kérdés. A fejlett ország a megfelelő gazdaságpolitikai intézkedésekkel képes fokozni fejlett technológiájának – beleértve a szervezeti és intézményes kultúrát (*soft technology*) – eredményességét, miközben a fejletlenebb nem rendelkezik azzal a technológiai halmazzal, amelynek hatékonyabb alkalmazása a kívánt eredményt biztosítaná. Más szóval, az alap- és félkész termékek termelésében alkalmazottak reálbéreinek csökkentése növelheti az alap- és félkész termékek versenyképességét, de nem növeli a gazdaság fejlettségét. Ha a reálbér nem a magasabb, hanem az alacsonyabb hozzáadott értéket termelő technológiával párosul, csökkentésének hozadéka értelemszerűen szerényebb. A fejlettségi különbség nem csökken, a versenyképesség efféle javulása nem eredményez reálkonvergenciát.

Az eredeti elmélet „ökonomista” logikája szerint tehát a közös valuta bevezetése a reálszféra mikroszintű tényezőit – mint például a technológiai fejlettséget – nem érinti, a tényleges konvergenciát nem szolgálja.

2) Az elmélet érvényessége az adatok tükrében

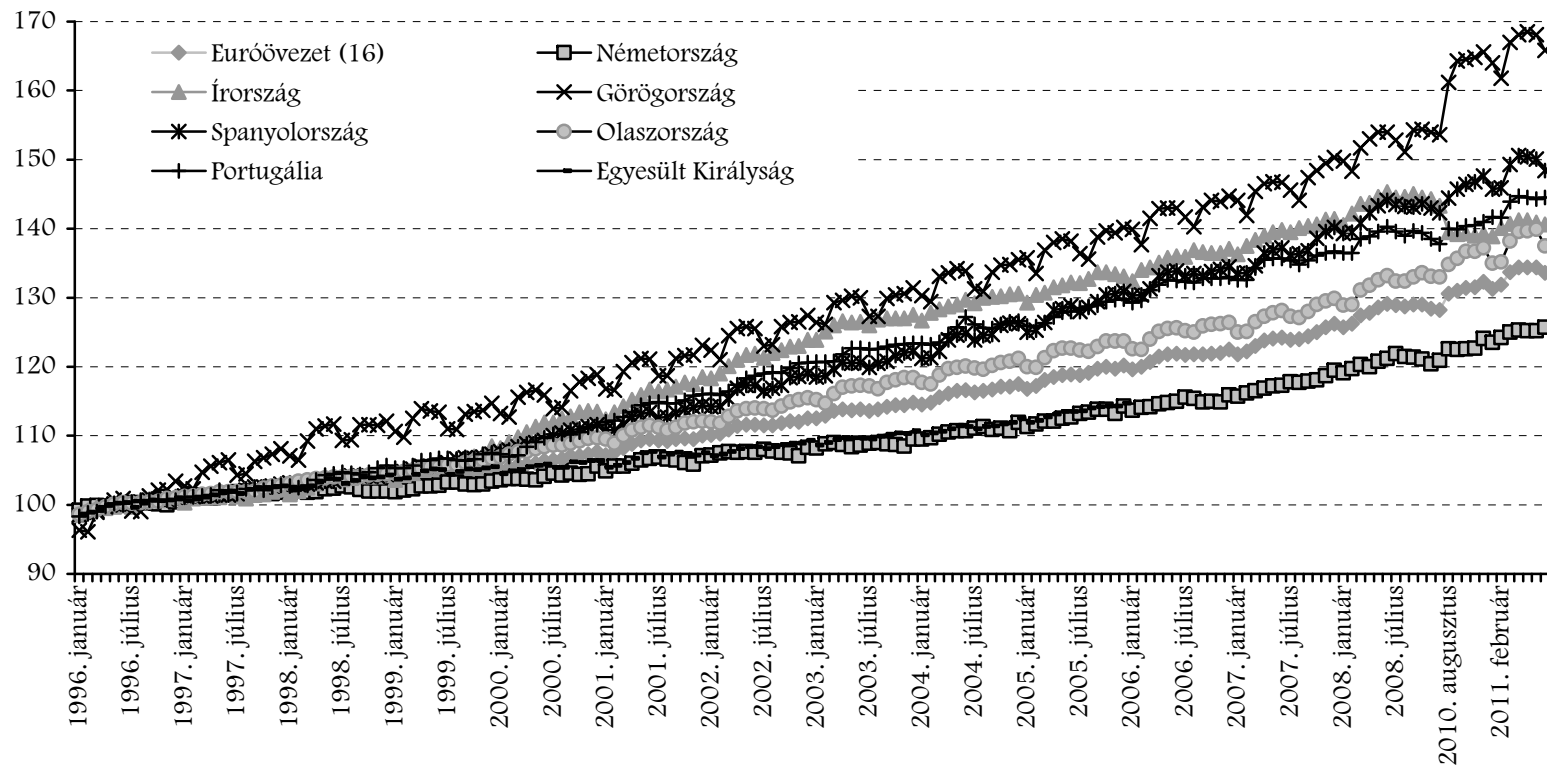
2.1. Infláció

Az Eurostat adataiból jól látható, hogy az euró nem volt képes fenntartani az egységes inflációs dinamikát, a „nominális horgony” nem működött.

A szóban forgó országok egyre drágultak az euró erős országaihoz, mindenekelőtt Németországhoz viszonyítva, ami természetesen versenyképességük csökkenését jelentette. A legrosszabb helyzetbe e téren Írország került (a 2002 utáni kismértékű javulással együtt is), de a többi ország pozíciója is jelentősen romlott az 1999-es állapothoz képest.

Míg 1996 és 1999 között a görög drachma kivételével a PIIGS fogyasztói árai lényegében együtt haladtak az eurózónába később belépett 16 ország (EU16) és Németország rátájával, azt követően gyorsuló ütemben nyíltak szét a trendek: 1996 és 2008 augusztusa (a Lehman Brothers összeomlása előtti utolsó hónap) között a német árak 21, a PIIGS fogyasztói árai 31–54 százalékkal emelkedtek (*1. ábra*). Ha az 1996-os árszinteket 100-nak vesszük, akkor 1999 elején Írország, Portugália, Spanyolország és Olaszország inflációjának bázisindexe még csak két-három százalékkal volt magasabb a

1. ábra
Harmonizált fogyasztói árindex (HIPC), 1996–2011
(1996 = 100)

Forrás: Eurostat.

németnél, Görögorszáé pedig 8,5 százalékkal. A különbség azonban a válság előtti utolsó hónapokra már 10–25 százalékra emelkedett.

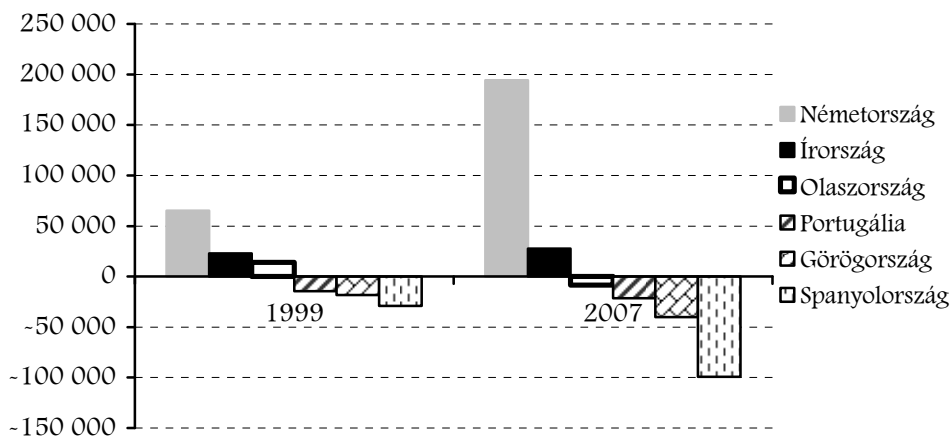
Mindez természetesen kihatott a szóban forgó országok exportteljesítményére és külső egyensúlyára is.

2.2. Kereskedelmi mérleg

Az adatok szerint nem állta meg helyét Kenen (1969) tétele sem, hogy a közös valuta a kereskedelem dinamikájának ösztönzése révén kiküszöböli a szerkezeti különbségeket.

Az euróövezethez való csatlakozás nemhogy javította volna az eurózóna mára válsággócá váló, eleve gyengébb gazdaságainak külpiaci pozícióit, hanem még rontott is rajtuk. 1999 és 2007 között az EU27-eken kívüli országokkal folytatott kereskedelem passzívuma Spanyolország és Görögország esetében jelentősen nőtt, Portugáliában nem csökkent, Írország kereskedelmi többletének növekedése megtorpant, Olaszország esetében pedig a többlet hiányba fordult. Még markánsabb a pozícióvesztés az EU-n belüli kereskedelmet illetően, hiszen e relációban minden ország egyenlege romlott. Egyedül Olaszországnak sikerült némiképpen javítani a mérleget és elérni némi exporttöbbletet 2007–2008-ban, ám ez a siker is gyorsan elenyészett. Németország exporttöbblete ugyanakkor a belső kereskedelemben dinamikus, a külső esetében lassabb ütemű, de végig növekvő trendet mutatott.

2. ábra
A teljes külkereskedelmi áruforgalom egyenlege 1999 és 2007
(millió euró)

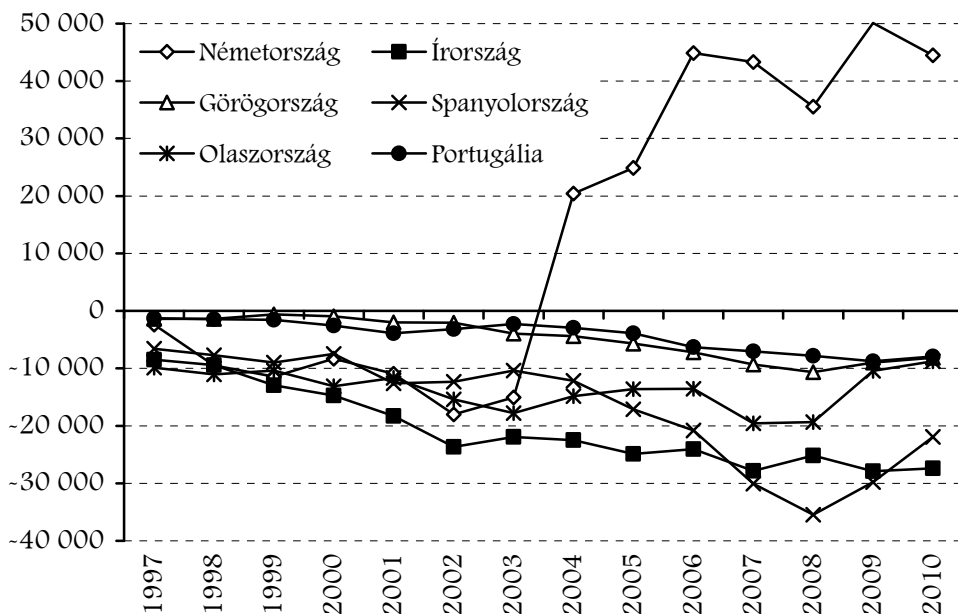
Forrás: Eurostat.

A teljes (EU-n belüli és kívüli) német áruexport többlete 2000 és 2007 között megháromszorozódott, míg a PIIGS közül a legsikeresebb exportőrnek számító Írország többlete alig 20 százalékkal nőtt. A német egyenleg növekménye meghaladta a másik öt ország összesített mérlegének romlását (2. ábra).

2.3. Fizetési mérleg

A PIIGS jövedelemmérlege is (tovább) romlott az eurózónához történt csatlakozás után, miközben a német egyenleg 2002-től meredeken felívelt. A fizetési mérleg két tételének (árumérleg, jövedelemmérleg) romlását nem kompenzálta a szolgáltatásmérleg sem, sőt a tőkemérleg is egyre romló egyenleget produkált (a tőkevonzásra a versenyképességről szóló fejezetben még visszatérünk). Így az euró bevezetése után néhány évvel, de különösen 2004-től mind az öt ország fizetési mérlege látványosan romlott, szemben Németországgal, amelynek egyenlege hiányból már 2002-től szaporán emelkedő többletbe váltott (3. ábra).

3. ábra
Fizetési mérlegek, 1996–2010
(millió euró)

Forrás: Eurostat.

2.4. Eladósodás

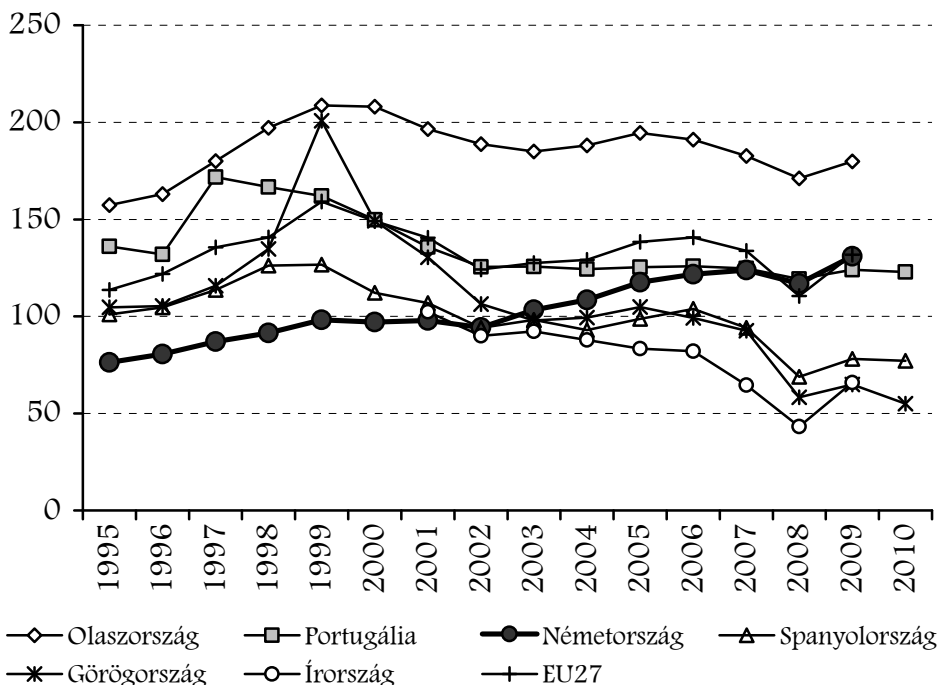
Az eltérő inflációs ráták és ugyanakkor alacsony kamatok, valamint a világban az információs technológiai boom elülését követően megszorodó pénzügyi eszközök szükségszerűen (és a hitelfelvevők racionális döntése alapján) ingatlanpiaci boomot és a lakosság eladósodását eredményezték. Megjegyezzük, hogy enélkül a 2008-as válság korábban, bár valószínűleg más formában (például pangással) jelentkezett volna, hiszen az előrehozott vásárlások jóvoltából lehetett fenntartani a már elavulttá vált, és a világpiac új szereplői (például a BRICS) jóvoltából versenyhátrányba került termelési szerkezetet. A 2008-as válságig vezető folyamatoknak a transzatlanti gazdasághoz kötődő minden ország résztvevője volt, bár a különböző nemzetgazdasági, politikai, történelmi sajátosságok és legfőképpen a hierarchikus világ gazdasági munkamegosztásba való kapcsolódásuk eltérő szintje miatt nem egyforma következményekkel.

Az eladósodás tehát mindenekelőtt a lakoságnál következett be, nem az állami szférában. Az euróövezethez való csatlakozás után a válságig eltelt időben a vizsgált országok közül csak Portugáliának, Görögországnak (valamint Németországnak) nőtt a GDP-arányos államadóssága, a többi országnál csökkenést tapasztalhatunk. Az államadósságok mai szintje a bankmentéseknek köszönhető, ezért is problematikus a bajba jutott országoktól a költségvetések, különösen a termelés számára jótékony kezesletet biztosító szociális-jóléti és bérkiadások lefaragását követelni.

A 2000-es években a háztartások és az azokat kiszolgáló nonprofit intézményi (röviden a „lakossági”) szféra pénzügyi kötelezettségei a PIIGS esetében rohamos ütemben szaporodtak. Az euróövezet fejlettség szerint eltérő hatása ismét legjobban a németországi trendekkel való összevetésben látszik. A PIIGS lakossági szférájának GDP-hez viszonyított eladósodottsága már az euróövezet létrejötte előtt is nőtt, ám ekkor még Németországban is így történt. 1999 után azonban megváltozott a helyzet: míg a PIIGS lakosságának GDP-arányos eladósodása továbbra is emelkedett, sőt, az amúgy is nagyarányú lakossági kötelezettségállománnyal rendelkező Portugália kivételével gyorsuló ütemben, addig a németországi lakosság pénzügyi kötelezettségei csökkenni kezdtek, és ez a trend egészen a válságig kitartott! 2000 (Portugália esetében 1998) előtt még a PIIGS lakosságának GDP-arányos nettó aktívái is nőttek, azt követően azonban csökkenni kezdtek, miközben a németországi lakosság nettó aktívái – néhány évi megtorpanás után – továbbra is emelkedő trendet mutattak (4. ábra).

4. ábra

A lakossági szféra nettó pénzügyi aktívái a GDP százalékában, 1995–2010

Forrás: Eurostat.

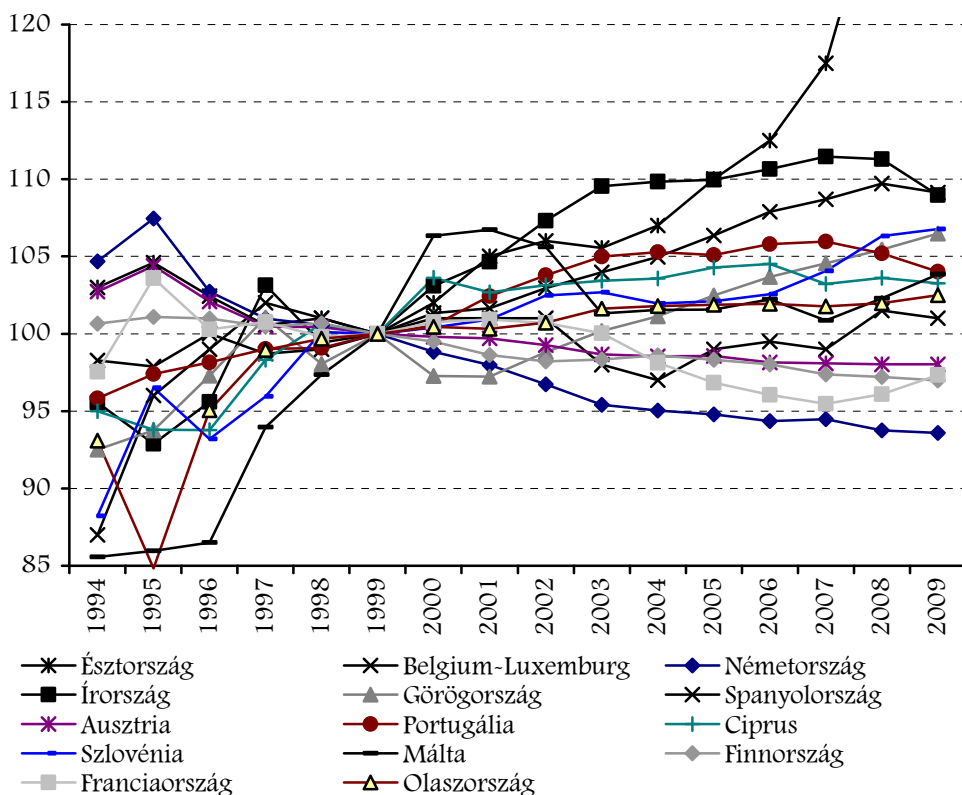
Az euró gyenge és erős országainak lakossága között tehát a pénzügyi pozíció tekintetében átrendeződés következett be az erők javára.

2.5. Reáleffektív árfolyam

Mindezeket a fent leírt folyamatokat egyrészt magyarázza, másrészt jól összefoglalja a reáleffektív árfolyam (REER) alakulása. (A REER egy ország valutájának inflációval korrigált súlyozott átlagos értéke más valutákhoz képest). Az 5. ábrán az Eurostat adatai alapján az euróövezeti tagállamok REER-bázisindexének alakulását látjuk, az euróövezet 16 partnerországával szemben. A 2000 után csatlakozott országok esetében kis karika jelöli az árfolyam rögzítésének évét. Jól látható, hogy a rögzítést követően mindenütt megtörik a REER vonala: a csökkenés növekedésbe vált, vagy a növekedés gyorsul. Jól látható az is, hogy az erős gazdaságok (Németország, Franciaország, Finnország, Ausztria) reálárfolyama, ha eltérő ütemben is, de 2000 után tovább javult, esetenként, mint például Finnországnál, még

az 1999-et megelőző periódusnál is nagyobb mértékben. E változások különösen a válságig markánsak, 2008-tól a megváltozott körülmények, különösen a megszorító politikák több esetben ellenirányú tendenciákat indukáltak.

5. ábra
Reálegatív árfolyam fogyasztói árindex alapján
az euróövezet 16 partnerére vetítve 1994–2009
(1999 = 100)

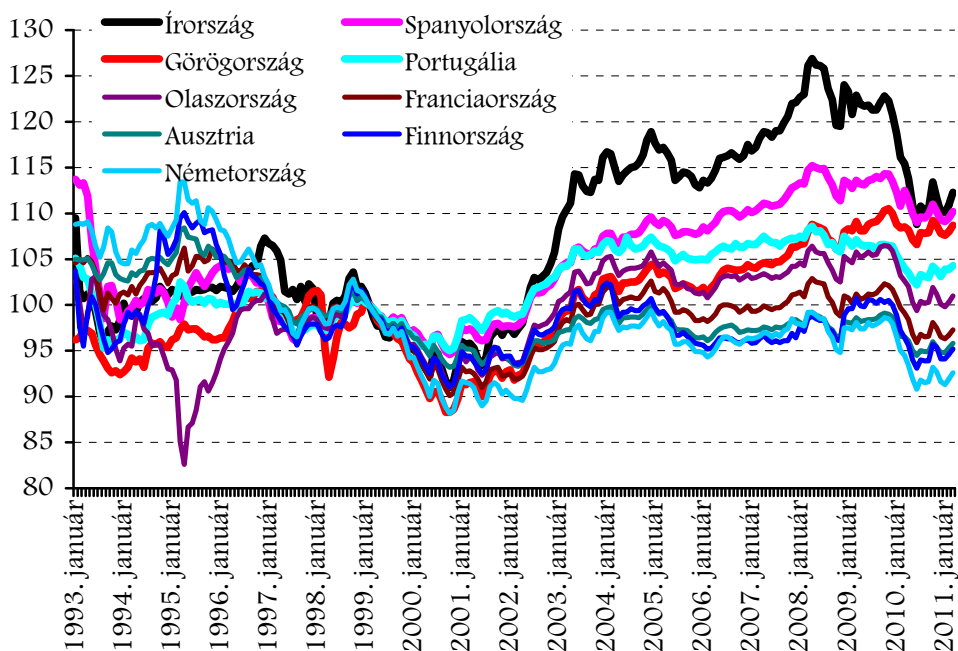

Forrás: Eurostat.

Az Európai Központi Bank az euróövezet 40 partnerországával szemben havonként adja meg a fogyasztói árindexszel deflált reálegatív árfolyamot. Öt vizsgált országunk mellett egy kontrollcsoportot képeztünk, amelyben Németország, Franciaország, Finnország és Ausztria szerepel. Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a PIIGS helyzete kifejezetten romlott, a kontrollcsoporté javult a 2000-es években. A csatlakozás előtt a 40 partnerországgal szembeni REER a PIIGS esetében kedvezőbben alakult, mint az erős gazdaságokat tartalmazó kontrollcsoporté, utána viszont

egyértelműen megfordult a helyzet (6. ábra, ahol PIIGS adatsorait vastag vonallal jelöltük).

6. ábra
Reálegatív árfolyam fogyasztói árindex alapján
az eurózóna 40 partnerországával szemben, 1993–2010

Forrás: ECB.

2.6. Felzárkózás

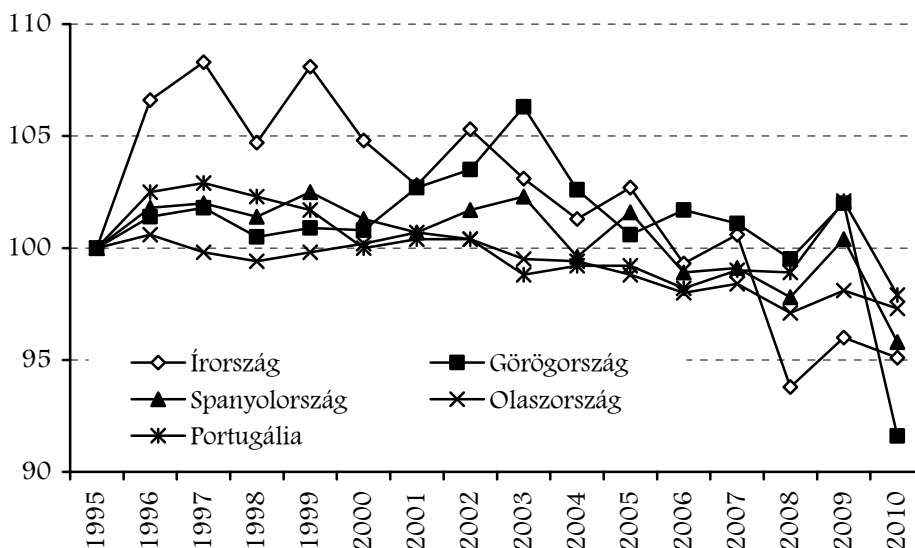
A felzárkózás éppen az euróövezeti tagság idején torpant meg a szóban forgó országokban. Írország a korábbiakban látványosan közelítette az eurózóna 12 országának átlagát, ám 1999 után a felzárkózás üteme lelassult. Érdeemes felhívni a figyelmet Görögországra, amely ma a legtöbb elemzésben mint rossz gazdálkodó jelenik meg, ezzel szemben az írek után a görögök produkálták a leglátványosabb utolérési tendenciát a 2000-es években. A görög felzárkózás különösen 2003-ig volt erőteljes (abban az évben a GDP 5,9 százalékkal nőtt), minden bizonnyal az eurózóna-tagság kezdeti éveinek és az olimpia készülődésnek hatására, azt követően azonban itt is megtörik a tendencia. Hasonlóképpen vesztett lendületéből a spanyol felzárkózás is. Portugáliában a korábbi utolérési

tendencia lemaradásba fordult, az olasz leszakadás pedig felgyorsult az időszak második felében. Mindennek tükröképeként Németország pozíciója végig javuló tendenciát mutatott.

Ellenvethető, hogy az eurózóna akkori 12 országának átlagához való viszonyítás autókorrelációt tartalmaz, hiszen a tagok egy főre jutó GDP-jének növekedése növeli az átlagot is, és így törvényszerűen csökkenti a felzárkózás százalékos ütemét. Ezért megvizsgáltuk a PIIGS egy főre jutó GDP-jének alakulását a német adathoz viszonyítva. A 7. ábrán mutatjuk be az egyes országok GDP/fő értékének a hasonló német mutatóhoz arányosított bázisindexét. A lefelé húzó trendek egyértelműen kirajzolódnak, Görögország esetében jól kivehető a kezdeti látványos felzárkózás 2003 utáni megtörése.

Az Eurostat adatai alapján végezetül megnéztük, hogyan alakult az eurózóna 12 tagországa GDP/fő értékeinek szórása. Kiderült, hogy mind a nominális, mind a reálértékek szórása végig növekedett az euróövezeti tagság éveitől. Ideiglenes trendváltást csak a válság hozott, de az is mulandónak bizonyult. Az euró bevezetése és a válság előtti utolsó év között, vagyis az 1998–2007-es időszakban, a nominális GDP/fő értékek szórása 103 százalékkal, 7805,2 euróról 15 841,8-ra (2010-ben 16 598,4), a reálértékeké pedig 46 százalékkal, 8431,4 euróról 12 337,9-re emelkedett (2010-ben 11 745,8).

7. ábra
Németországhoz való felzárkózás a GDP/fő értékek alapján, 1995–2010
(1995 = 100)

Forrás: Eurostat.

3) Versenyképesség-romlás

Az egységnyi munkaerőköltség tekintetében a PIIGS versenyképessége az elmúlt évtizedben kétségtelenül romlott, nemcsak az euró következtében, de azzal szoros összefüggésben. És nemcsak az euróövezeten kívül, hanem azon belül is. Úgy is mondhatjuk: az euró a PIIGS versenyképesség-romlásának katalizátora és felerősítője volt.

A gyenge országokra jellemző inflációra való hajlamból következően az euró felértékelődött számukra, miközben az alacsony eurókamatok keresleti boomot indukáltak. Az így fellendülő gazdaság felfelé lökte a béreket (Balassa–Samuelson-hatás) és nyomukban az állami jóléti kiadásokat is.

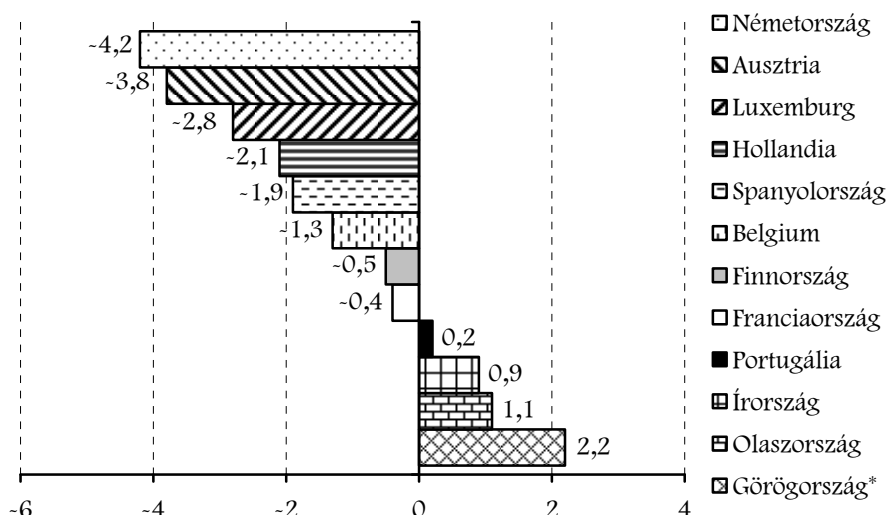
A reáleffektív árfolyam mozgása a nemzeti munkák értékének változását tükrözi az árszínvonalak változásának függvényében. Nőhet tehát a társadalmi jólét, de ez csak akkor nem okozza a versenyképesség romlását, ha mögötte erős teljesítőképeség, a versenytársakénál és a béreknél is jobban növekvő termelékenység, sőt esetleg – és nem ritkán – valamiféle történelmileg kialakult monopolhelyzet áll. A PIIGS úgy növelte „jólétét”, hogy ez az utóbbi feltételek nem teljesültek, ezért romlott esetükben a REER.

Az Eurostat adatai szerint Olaszországban gyakorlatilag stagnált (mindössze 1,1 százalékkal nőtt) a termelékenység (az egy munkaóra jutó GDP) 2000 és 2007 között, a másik négy országban viszont emelkedett. A legkevesbé Spanyolországban (6,3%), de itt a beáramló olcsó munkaerő kompenzálta ezt a lemaradást, és biztosította a versenyképesség növekedését (az egységnyi munkaerőköltség, az ULC csökkenését). Portugália 7,8 százalékos termelékenységnövekedést produkált a vizsgált időszakban. Ezek az ütemek azonban elmaradtak a német termelékenység növekedési üteme (11,8%) mögött. Ugyanakkor Írország és – bármilyen meglepő – Görögország számottevően javított helyzetén, még Németországhoz képest is. 2000 és 2007 között az egy munkaóra jutó ír GDP 17,5 a görög pedig 19 százalékkal nőtt, sőt a kimagasló ütem egészen 2009-ig folytatódott! (Szintén nem köztudott, hogy 2000 és 2007 között az eurózónában a görögök dolgoztak a legtöbbet, heti átlag 42-43 órát.) Csakhogy az ír és görög bérek és szociális juttatások növekedési üteme meghaladta a termelékenységét, ezért versenyképességük mégis csökkent.

Mindenekelőtt a munkának juttatott bér- és egyéb kompenzációk (röviden „bérek”) alakulását vizsgáljuk. A 8. ábra megmutatja, hogy a bér/GDP arány 1999 és 2007 között az eurózónában csak Görögország, Olaszország, Írország és Portugália esetében nőtt. A PIIGS közül egyedül Spanyolország csökkentette a munka arányát a GDP-ben, ám kevésbé,

mint több más euróövezeti tagállam (Belgium, Finnország, Franciaország), így ez hozzájuk képest versenyképesség-csökkenést eredményezett.

8. ábra
A bér/GDP arány változása az euróövezés országaiiban 1999 és 2007 között
(százalékpont)

* Görögország esetében 1999 helyett 2000.

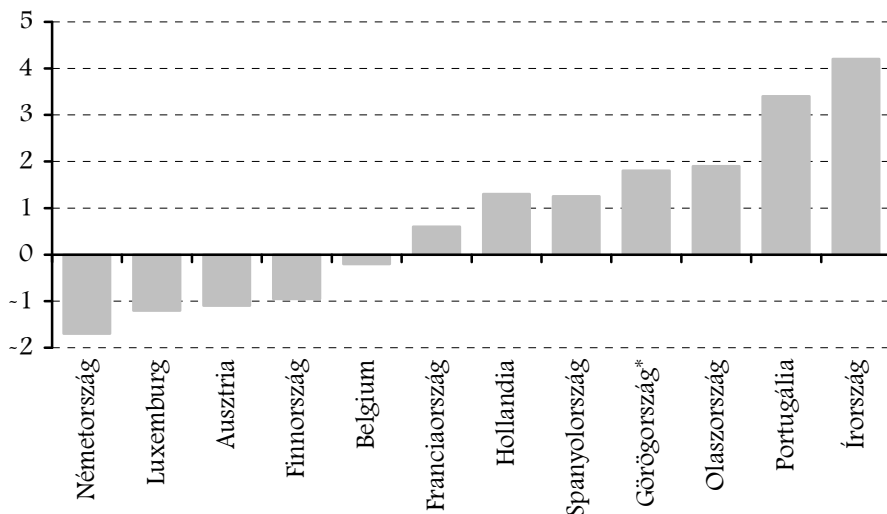
Forrás: Eurostat.

Ha lehet, még beszédesebb a nyugdíj- és egyéb szociális kiadások együttes arányának alakulása a vizsgált időszakban. Itt is Németország jár élen a csökkentésben, és a PIIGS- vezeti a növekedést. (9. ábra).

A két tényező, a munkakompenzáció („bér”) és a szociális juttatás együtt jelenti a bérből, fizetésből, segélyből (tehát nem tőkejövedelemből) élők jövedelmét. Ennek az összegnek a GDP-hez viszonyított aránya 1999 és 2007 között az euróövezeten belül csak Németország, Ausztria és Luxemburg esetében csökkent, míg a legnagyobb (öt-tíz százalékpontos) emelkedést Írország, Görögország, Portugália és Olaszország esetében mutatott, Spanyolországban pedig minimális csökkenéssel – mondhatni – szinten maradt. Spanyolország viszonylag jó teljesítményét a fenti mutatók terén nagymértékben magyarázza a bevándorlás. 2000 és 2007 között 3,5 millió ember érkezett az országba, jelentősen megnövelve nemcsak a munkaerő-kínálatot, de a társadalombiztosítási befizetéseket is. Mivel az immigránsok bérei körülbelül 30 százalékkal alacsonyabbak a hazaiakénál, az egységnyi munkaerőköltség alakulását kedvezően befolyásolták.⁴

⁴ Éltető (2011).

9. ábra
Az összes (nyugdíjjal együtt vett) szociális kiadás
GDP-részesedésének változása 1999 és 2007 között
(százalékpont)

* Görögország esetében 1999 helyett 2000.

Forrás: Eurostat.

Hozzá kell azonban tenni, hogy a bérek és szociális juttatások GDP-beli aránya együtt és külön-külön a PIIGS-ben volt a legalacsonyabb az euróövezet 12 tagállama közül 2000-ben és 2007-ben is. Egyedüli kivételként a gazdag Luxemburg férkőzik e csoportba. Megjegyzendő, hogy az eurózónán belül Luxemburg kimagasló reál GDP/fő értékét az ír adat követi, miközben az ír bérek, szociális juttatások aránya jócskán elmarad a luxemburgi szinttől. A „jólét lecsorgatására” irányuló ír kísérlet tehát semmiképpen sem nevezhető jogtalannak vagy koraérettnek. Relative mégis rontotta az ország átlagos nemzetközi versenyképességét.

4) Kinek érdeke az euró?

Az euró az európai gazdaság integrálódásának döntő lépcsője. Bukása azzal fenyeget, hogy az integrációs fejlődés megreked, s ha megreked, akkor vissza is fordul. Csakhogy a közös pénznek magának is feltétele az integrált, közös kormányzás alatt álló és/vagy azonosan fejlett és fejlődő részekből álló piac. Az eurózána nem ilyen, az euró mégis létrejött, sokak

szerint csak politikai akaratból. A társadalomban azonban nincs olyan politika erő, amely mögött ne állna gazdasági hatalom.

Az euró létrehozása a régió fejlettebb, a nemzetközi gazdaságban sikeresen működő gazdaságainak (nagyvállalatainak) volt érdeke, mert ők tudták és tudják kihasználni a nagy, akadálymentes piac előnyeit. Az euró fenntartásához, a bajba jutottak megsegítéséhez ezért, illetve az ezzel járó pénzügyi összefonódás miatt fűződik érdekük. Ennyiben az eurózóna története és konfliktusai megismétlik mind az aranystandard, mind a Bretton Woods-i rendszer történetét és konfliktusait.

A nemzetközi gazdaságban érdekelt szereplők helyzetét egy, de meghatározó jelentőségű példával, a bankok kintlevőségeivel illusztráljuk.

A Bank of International Settlements adatai szerint 2010 decemberében az európai bankok összes kintlevőségeinek közel fele Európában, ennek több mint egynegyede (összes kintlevőségeik 12,1 százaléka) az általunk tárgyalt öt országban feküdt. Ugyanekkor az eurózónához tartozó német és a francia bankok külföldi kintlevőségei együttesen meghaladták a 6100 milliárd dollárt (közel 4300 milliárd eurót). Ennek az összegnek 58 százaléka európai bankokban fekszik, ennek egyharmada (megközelítőleg 830 milliárd euró) pedig a PIIGS-ben. Az európai bankok összesen közel 1500 milliárd euróval voltak érdekeltek az öt országban. A német és francia követelések együtt tehát az európai bankok összes PIIGS-beli követelésének 53 százalékát adják! A német bankok összes külföldi kintlevőségeinek 17,8, a francia bankok kintlevőségeinek 20,6 százaléka jutott 2010 végén az euróövezet öt gyenge gazdaságára.⁵

Az egyes bankok érintettségéről a pénzintézetek titkolózása miatt csupán szórványos adatok állnak rendelkezésre. Tudni lehet például, hogy a német Hypo Real Estate Holding az öt szóban forgó országba összesen több mint 80 milliárd euró hitelt helyezett ki, és a Deutsche Bank 500 millió euró görög államkötvényt vásárolt.⁶

Nem véletlen, hogy Németország és Franciaország 2011 nyarán – ha nehezen is – végül beleegyezett a bújtatott átstrukturálást jelentő újabb görög mentőcsomagba. Az eurózóna erős gazdaságai saját bankjaikat, vállalataikat védik, amikor állami pénzből kisegítik a gyengébb országokat. A kisegítés határát végső soron a védett érték határozza meg.

Az eurózónából akkor lehetne „elengedni” a gyenge országokat, ha a benntartásuk már többbe kerül, mint a kiválásukkal járó veszteség. A kiválást elősegítené, ha csökkennének az európai bankok követelései az ingoványos piacokon. Ilyen folyamat az elmúlt években zajlott is.

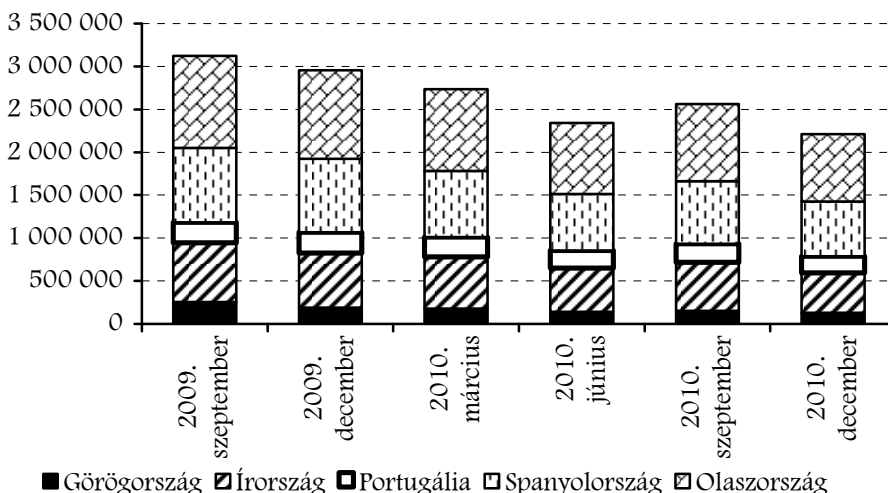
A német bankok 2008 márciusa és 2010 decembere között 378, a francia bankok 326, azaz összesen 704 milliárd dollárral (közel 490 mil-

⁵ BIS (2010-2011).

⁶ Ewing (2010).

liárd euróval), vagyis másfél év alatt több mint 26 százalékkal csökkentették PIIGS-beli kintlévőségeiket. Az összes európai bank ennél gyorsabban vonta ki érdekeltségeit a szóban forgó országokból: a 2010 decemberéig tartó másfél évben azok 30 százalékát (10. ábra).

10. ábra
Az európai bankok kintlévőségei az euróövezet gyenge országaiban
2009. szeptember – 2010. szeptember
(millió USD)

Forrás: Bank of International Settlements.

A válság hatására egyre inkább elfordulnak a bajba jutott országoktól a termelő vállalatok is. Az UNCTAD WIR adatai szerint 2007 és 2010 között az öt PIIGS közül háromban (Görögországban, Portugáliában és Olaszországban) csökkent a külföldi működő tőke állománya. Mindennek eredményeképpen elképzelhető, hogy az euróövezet nagygazdaságainak érdekeltsége a gyengébb országokban kellően alacsony szintre csökken ahhoz, hogy államuknak már ne érje meg mentőcsomagokkal védelmezni az euróövezet felbillent egyensúlyú országait.

5) Tanulságok

A fentiekben bizonyítottuk, hogy a különböző fejlettségű országokat egyesítő euróövezet mai problémái – az OVÖ eredeti elméletének megfelelően – nem szubjektív gazdaságpolitikai eredetűek, hanem magából a helytele-

nül kialakított zónából következnek. Az inflációs ráták divergáltak, az eleve gyengébb fejlettségű országok valutájának reáleffektív árfolyama emelkedett (számukra az euró „túlértékelte” vált), lakosságuk különösen erőteljesen eladósodott, külső egyensúlyuk elkerülhetetlenül romlott, felzárkózásuk megtorpant. Versenyképességi romlást elsősorban emiatt, illetve az ezzel összefüggő bérarány-növekedés miatt szenvedtek el, amely azonban egyrészt nem (ilyen mértékben) következett volna be, másrészt nem okozott volna a jelenlegihez hasonló problémát, ha a válság és az euróövezetben elfoglalt helyük miatt nem eszkalálódna az egyensúlyi problémáik. Az elmúlt évtized fejleményei bizonyítják, hogy a hiedelmekkel ellentétben a közös valuta bevezetése nem szolgálja a reálszféra mikroszintű tényezőit, nem segíti elő a technológiai fejlődést és így a reálkonvergenciát sem, sőt a kevésbé fejletteknek kifejezetten káros.

Az euró előnyeit szinte kizárólag az erős, és a világpiacon kvázi-monopolhelyzetet élvező nemzetközi vállalatokkal bíró országok tudták kihasználni, mindenekelőtt Németország, a versenyképesség romlását eredményező hátrányok pedig a gyengébbeknek jutottak. Ez egyben azt is jelenti, hogy az erősebb országok számára is csak azért jelentkeztek az előnyök a tapasztalt mértékben, mert a gyengébbek versenyképességét a túlértékelte valuta visszahúzta. Ezt az összefüggést az euró történelmi elődei, a korai közös pénzek, majd az aranystandard és végül az önálló monetáris politikától már csak egy országot, az USA-t megfosztó Bretton Woods csúfos vége is bizonyították.

A tanulmány eredménye sajnos aggasztó következtetések levonására ad alapot.

Először, a fiskális megszorításra helyezett jelenlegi hangsúly nem alkalmas a versenyképességi hátrány kiküszöbölésére, mert nem számol a történelmi tapasztalattal, miszerint a fiskális gondok legalább annyira lehetnek következményei a versenyképesség csorbulásának, mint annak okozói. Könnyen lehet, hogy egy Myrdal-féle kumulatív ördögi körrel van dolgunk, ami a fejletlenebb gazdaságokat fokozódó leszakadásra kárhoztatja.

Másodszor, egy olyan monetáris politika megalkotása, amelynek hatása mindenki számára azonos, tekintet nélkül a bevezetés pillanatában fennálló különbségekre, nem tűnik megvalósíthatónak.

Harmadszor, az elképzelés, miszerint a fiskális unió önmagában képes kiküszöbölni a reáleffektív árfolyamban jelentkező különbségeket, a történelmi tapasztalat alapján bátorságra vall. Például a német Zollverein 1818-as indulását 53 év gazdasági és intézményes integráció követte, mielőtt a közös fizetőeszköz bevezetésére sor került 1871-ben. Ezzel a tapasztalattal szöges ellentétben Olaszország egyesítését szinte azonnal követte a közös líra bevezetése, figyelmen kívül hagyva az ország északi és déli része közötti különbségeket. A két történelmi folyamat tükrözi a tanulmányban feltárt mechanizmusokat, nevezetesen azt, hogy a fejlettségi

szintek eltérésének kiküszöbölése a közös valuta bevezetése után meglepően nehéznek bizonyul.

A fiskális unió tehát javíthatja a tőke- és pénzpiacok hangulatát, kiváltva képpen ha az párosul a bankok egyesített felügyeletével, de nem segíti a reálkonvergenciát.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Balassa Béla (1961): *The Theory of Economic Integration*. Allen & Unwin, London.
- BIS (2010–2011): BIS Quarterly Review online
http://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1106.htm
- Éltető Andrea (2011): Immigrants In Spain – Their role in the economy and the effects of the crisis. *Romanian Journal of European Affairs*, Vol. 11. No. 2. pp. 66–81.
- Emerson, M. – Gros, D. – Italianer, A. – Pisani-Ferry, J. – Reichenbach, R. (1992): *One Market, One Money: An Evaluation of the Potential Benefits and Costs of Forming an Economic and Monetary Union*. Oxford University Press, Oxford, New York, Toronto and Melbourne.
- Eurostat: Statistics online <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes> (Letöltve: 2011. szeptember 15.)
- Ewing, Jack (2010): Debt Burden Falls Heavily on Germany and France. *The New York Times*, 13 June. http://www.nytimes.com/2010/06/14/business/global/14eurobank.html?_r=1&adxnnl=1&adxnnlx=1303323781-KAYnE/K7dCmX3ohKonoDZw (Letöltve: 2011. július 20.)
- Frankel, J. – Rose, A. (1998): The Endogeneity of the Optimal Currency Area. *The Economic Journal*, Vol. 108. No. 449. July.
- Frankel, J. (2002): An Estimate of the Effect of Currency Unions on Trade and Output. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol 117. No 2. May.
- Giavazzi, F. – Giovannini, A. (1989): *Limiting Exchange Rate Flexibility: the European Monetary System*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Goodhart, C. A. E. (1989): *Money, Information and Uncertainty*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Issing, Otmar (2008): *The Birth of the Euro*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Ka,áldor, Nicholas (1966): *The Causes of the Slow Growth of the United Kingdom*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kenen, Peter (1969): The Optimum Currency Area: An Eclectic View. In: Mundell, R. A. – Swoboda, A. K. (eds.): *Monetary Problems of the International Economy*. University of Chicago Press, Chicago.
- Mundell, Robert A. (1961): A Theory of Optimal Currency Areas. *The American Economic Review*, Vol. 51. No. 4. pp. 657–665.
- Mundell, Robert A. (1973): Uncommon Arguments for Common Currencies. In: Johnson, H. G. – Swoboda, A. K. (eds.): *The Economics of Common Currencies*. Allen & Unwin, London.
- Myrdal, Gunnar (1957): *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Duckworth, New York.
- Robinson, Joan (1953): The Production Function and the Theory of Capital. *The Review of Economic Studies*, Vol. 21. No. 2. (1953-1954), pp. 81–106.
- Rogoff, K. (1996): The Purchasing Power Parity Puzzle. *The Journal of Economic Literature*, Vol. 34. No. 2.
- UNCTAD World Investment Report. Annex Tables.

AZ EURÓZÓNA ADÓSSÁGVÁLSÁGÁRÓL ÉS AZ EBBŐL FAKADÓ PROBLÉMÁKRÓL

Rácz Margit

Bevezető

Az eurózóna kialakítását sok és sokféle javaslat és kritika kísérte. Ezek közül talán a legfontosabbnak azok tekinthetők, amelyek a kilencvenes évek elején a politikai unió hiányát tartották a legnagyobb problémának az új közös valuta életképessége szempontjából. Tehát azt, hogy előbb kellene a politikai uniónak létrejönnie, mert csak így lehet a pénzügypolitika két részét egyszerre közösségivé tenni. Mivel ennek semmiféle realitása nem volt, a közös pénzt pedig a német újraegyesítésre adott válaszként létre kellett hozni, a probléma mindmáig megoldatlan maradt.

Az euró első évtizedében nem voltak olyan gondok, amelyek arra utaltak volna, hogy fiskális szolidaritás nélkül a közös pénz nem tud funkcionálni. A 2008-ban kirobbant válság 2010 elejére teremtett olyan helyzetet az eurózónában, ami a kilencvenes évek elején megoldatlanul hagyott rendszerspecifikus kérdéseket újra terítékre hozta.

A 2011-re 17 tagúra bővült eurózónában igazi uniós logika alapján csak egyféle út van, azaz belépni lehet, kilépni vagy kizárni nem. 2011 májusáig a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) három tagországában vált a hagyományosan a piacról történő finanszírozással működtetett államadósság lehetetlenné. Ez a helyzet önmagában elegendő ahhoz, hogy az eurózóna jövőjét illetően kérdések tömegét lehessen megfogalmazni.

A kérdések egy része csak azután merülhet fel, hogy a lehető leggyorsabban létrejönnek azok a szabályok és azok a források, amelyekkel piac-helyettesítő módon finanszírozni lehet a három tagországot. Ez megtör-

tént. A válság kikényszerítette a maastrichti konvergenciakritériumokon és a Stabilitási és Növekedési Paktumon nyugvó szabályozás átalakítását. Ebben a folyamatban teljesen új szabályozási elemek is megfogalmazódtak. 2010 eleje óta a szabályozás mellett az államcsőd elkerülése érdekében egyes GMU-tagországokat közös forráshoz kellett juttatni. 2012-ben nem lehetünk biztosak abban, hogy ezzel a segítséggel végül is talpra lehet-e állítani az eurózóna mediterrán országait.

A kizárás vagy kilépés kérdése a görög adósságfinanszírozás kihívásai alapján merül fel. Azt, hogy a kevésbé fejlett mediterrán GMU-tagországokban ez a probléma a göröghöz hasonló élességgel a továbbiakban felmerül-e, ma még nem lehet egyértelműen állítani vagy elutasítani. Ennek a kérdésnek a kapcsán a fejlettségi heterogenitás problémája is felvetődik. Az, hogy maga a monetáris integráció egyformán előnyös lehet-e a fejlettebb és a kevésbé fejlett tagország számára, jelent-e a közös monetáris politika olyan korlátot a kevésbé fejlett tagország számára, ami hosszabb távon a reálfelzárkózását fékezheti. Ebben a válságban csak olyan GMU-tagországok szorultak eddig közösségi hitelre, amelyek tartósan támogatást élveztek a közös költségvetés kohéziós forrásaiból. Mindenesetre az eddigi tapasztalatok alapján csak GMU-tagország, csak kis ország és csak kohéziós pénzből támogatott ország került adósságválságba.

1) Reálgazdasági teljesítmények a 2008-ban kitört válság során

Az adósságválság kirobbanása nem egyszerűen az eurózóna fundamentumainak hiányosságával hozható összefüggésbe. A közvetlen kiváltó ok nyilvánvalóan a válság teremtette gazdasági körülményekből fakad, mégpedig időben elhúzódva. A minden szinten kisebb tartalékkal rendelkező, relatíve szegényebb GMU-tagországokban 2010-zel kezdődik az adósságválság, és egészében biztosan több évig jelen marad.

Azt, hogy a gazdasági növekedéssel, a beruházásokkal és a munkanélküliséggel mi történik, érdemes áttekinteni, hiszen ez az a makrogazdasági környezet, ami végül is az adósságválságba torkollott. A makropénzügyi válság egyfelől a reálgazdasági válság eredménye, másfelől a nemzetközi pénzpiaci likviditás drasztikus és elhúzódó csökkenésének következménye. Ilyen viszonyok között merül fel az eurózóna hiányzó reálgazdasági fundamentumainak problémája. Ebből a megközelítésből természetesen csak az következhet, hogy egy eurózónába tartozó országban nem lehet államcsőd. Döntő módon azért nem, mert a hisztérikus pénzpiaci környezetben

egy ilyen gazdasági katasztrófa bekövetkeztének végső soron áldozatul eshet akár maga a közös valuta is.

Ezért érdemes megnézni, hogy a reálgazdasági válság hogyan alakult, hiszen minden további problémának ez az alapja.

1. táblázat
A GDP alakulása 11 GMU-tagországban és az USA-ban
(az előző év százalékában)

	2008	2009	2010	2011	2012*
Németország	0,7	4,7	3,5	3,0	0,5
Franciaország	0,1	-2,5	1,5	1,7	-0,3
Olaszország	-1,3	-5,1	1,2	0,4	-1,3
Spanyolország	0,9	-3,7	-0,1	0,7	-0,9
Hollandia	1,9	-3,9	1,8	1,7	-0,5
Belgium	0,8	-2,7	2,1	1,9	-0,6
Ausztria	1,9	-3,8	2,0	3,0	-0,5
Finnország	1,0	-8,1	3,1	2,9	0,0
Görögország	2,0	-2,0	-4,5	-5,3	-3,0
Portugália	0,0	-2,6	1,3	-1,5	-2,9
Írország	-3,7	-7,6	-1,0	1,5	0,2
Eurózóna	0,3	-4,0	1,7	1,4	-0,5
USA	0,0	-2,6	2,9	1,7	2,7

* Előrejelzés.

Forrás: DB – Globale Trends (2010b), (2011b); DB–Prognosetabelle (2012a).

A 11 GMU-tagország közül hétben a prognózis szerint 2012-ben zsugorodik a GDP. Az eurózóna egészében is, habár kismértékben, de csökken a GDP, miközben az USA-ban két százalékot meghaladó növekedésre lehet számítani. Az adatok alapján jól látszik, hogy 2012-ben már lehet arról beszélni, hogy az eurózóna adósságválsága egy önmagában lévő, növekedést visszafogó nagy probléma. 2012-ben talán már a világgazdaság egésze kezd kifelé menni a 2008-as *subprime* válságból.

Németországban és Írországban lesz mérsékelt GDP-növekedés, és Finnországban marad változatlan a GDP. Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a GMU tagországonként eltérő növekedési tendenciát kezd mutatni. A legrosszabbul teljesítő ország továbbra is Görögország, és sajnálatos módon a növekedési esélytelenség oldaláról rögtön ott van mögötte Portugália.

Az, hogy Franciaországban, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban és Ausztriában negatív előjelű GDP-adatok szerepelnek, meglehetősen borús képet fest az eurózóna egészéről. Olyan fejlett szociális piacgazdaságokról van ugyanis szó, amelyekben feltehetően a jóléti rendszerben lesz szükség megszorító jellegű átalakításokat végrehajtani. Ezek a problémák arra mutatnak, hogy miközben a mediterráneumban drámai adósságproblémák alakultak ki, aközben a versenyképesség erősítése okán strukturális reformokra lesz szükség a magországokban is.

Ha az eurózóna fejlett, adósságproblémákkal kevésbé terhelt országai-ban lassuló GDP-növekedéssel kell számolni, akkor az egész GMU az adósságválságon túl is nagy kihívásoktól terhelt marad.

A realgazdasági teljesítményeket a munkanélküliség és a beruházások alakulása alapvetően meghatározza. Mind a két mutató egyben azt is láthatóvá teszi, hogy lassan kilábalunk-e a válságból, vagy a hordaléka továbbra is rányomja bélyegét a gazdasági teljesítményekre.

2. táblázat
A beruházás alakulása 11 GMU-tagországban és az USA-ban
(az előző év százalékában)

	2008	2009	2010*	2011*	2012*
Németország	2,5	-10,1	6,0	6,0	4,8
Franciaország	0,5	-7,1	-1,4	3,4	5,0
Olaszország	-3,8	-11,9	2,5	2,2	3,1
Spanyolország	-4,8	-16,0	-7,6	-3,4	1,5
Hollandia	5,1	-12,7	-4,8	3,0	4,1
Belgium	-2,6	-5,4	-1,6	3,5	3,4
Ausztria	4,1	-8,8	-1,3	3,0	2,9
Finnország	-0,4	-14,6	0,8	6,6	4,5
Görögország	-7,5	-11,2	-16,5	-16,6	-1,9
Portugália	-0,3	-11,2	-5,0	-9,9	-7,4
Írország	-14,3	-31,1	-27,7	-13,5	2,0
Eurózóna	-0,8	-11,4	-0,8	2,2	3,7
USA	-5,1	-15,5	3,5	4,7	5,9

* Előrejelzés.

Forrás: European Commission (2011).

Ha az eurózóna és az USA adatait vetjük egybe, akkor jól látszik, hogy 2008-ban és 2009-ben az USA-ban nagyobb volt a beruházások csökkenése, mint az eurózónában. Ahogy általában lenni szokott, az erősebb visszaesést követően az USA-ban gyorsabb a kilábalás. Ez a beruházásoknál most is nyomon követhető, hiszen az USA-ban 2010-ben már pozitív

előjelű az adat, míg az eurózónában még mindig zsugorodó beruházások jellemzik ezt az évet. Bár a két prognózisévben (2011-ben és 2012-ben) csak pozitív előjelű indexek vannak, az USA növekedési mutatói – szintén a szokásosnak megfelelően – jobbak, mint az eurózona egészéé.

Ha a tagországokat nézzük, úgy az a három ország, amelyik pénzügyi segítségre szorult, drasztikus beruházáscsökkenést kénytelen elkönyvelni. Görögországban és Portugáliában mind az öt évben negatív a mutató, és Írországban is csak 2012-re tartalmaz pozitív előjelű beruházási adatot a prognózis. Ha az ír adatokat összevetjük a göröggel és a portugállal, akkor az is kitűnik, hogy összességében 2008–2011 között az ír beruházások csökkenése nagyobb, mint a másik két országé. Ebben nyilvánvalóan benne van az építési piac összeomlása.

2010-ben a három, adósságválságba került GMU-tagország mellett negatív beruházási mutató jellemzi Franciaországot, Spanyolországot, Hollandiát, Belgiumot és Ausztriát is. A spanyol beruházási mutató még 2011-ben is negatív. Ezek, a beruházások zsugorodását mutató számok jóval kisebb mértékűek, mint ami a három, válságba jutott országot jellemzi. 2010-ben tehát nyolc országban negatív a beruházási mutató, ez tükröződik a negatív előjelű eurózona-adatban is.

2008–2012 között a 11 GMU-tagország közül csak Németországban, Olaszországban és Finnországban ért véget a beruházások zsugorodása két év alatt. Külön figyelmet érdemel Németország, ahol 2010-től három éven át a GMU többi országához viszonyítva kifejezetten dinamikus beruházásnövekedést mutatnak az adatok. A kiugróan jó GDP-növekedést tehát a beruházások javulása is alátámasztotta Németországban.

Érdemes megnézni, hogy a gépi és az épületberuházások hogyan járultak hozzá ehhez a meglehetősen borús képhez (*3. táblázat*).

A válság végét az is jelezheti, ha egy olyan beruházásalapú fejlődés indul el, ami akár jelentős technológiaváltás alapja is lehet. Ezzel megalapozódna egy hosszabb ideig előre látható kiegyensúlyozott növekedés is. Ha a gépi beruházások alakulását vizsgáljuk, akkor különböző teljesítmények láthatók a vizsgált országcsoporton belül. Tehát az eurózona 11 tagországát nézve még az utolsó, 2012-es évre vonatkozó prognózisadatok alapján sem lehet egységes irányba haladó gazdasági régióként kezelni a GMU-csoportot.

3. táblázat
A gépi (1) és az építési (2) beruházások alakulása
11 GMU-tagországban és az USA-ban
(az előző év százalékában)

	2008		2009		2010*		2011*		2012*	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Németország	4,0	1,2	-22,3	-1,5	10,9	2,8	10,6	2,8	7,9	2,4
Franciaország	3,5	-1,7	-9,6	-6,3	4,1	-5,9	7,0	-0,4	7,0	2,7
Olaszország	-5,0	-3,0	-16,3	-8,7	10,5	-3,7	5,1	-0,7	4,7	1,6
Spanyolország	-2,5	-5,9	-24,8	-11,9	1,8	-11,1	3,1	-7,4	4,4	0,2
Hollandia	4,9	4,3	-19,0	-8,3	7,6	-11,8	7,7	0,0	8,0	2,0
Belgium	3,1	2,3	-9,8	-1,9	-1,0	-2,4	4,1	3,0	4,6	2,2
Ausztria	7,5	1,6	-14,5	-6,0	1,8	-3,4	8,3	-1,1	5,0	1,1
Finnország	3,9	-1,5	-13,4	-14,7	-5,2	2,0	7,0	6,9	6,0	4,0
Görögország	6,6	-18,9	-11,8	-12,3	-23,5	-12,5	-16,0	-20,0	1,2	-5,4
Portugália	6,9	-0,4	-13,1	-8,9	-4,5	-5,7	-13,6	-8,9	-9,3	-7,3
Írország	-17,4	-13,9	-22,5	-34,9	-15,0	-36,5	6,0	-24,0	7,0	-2,9
Eurózóna	1,4	-1,5	-17,4	-7,0	5,4	-4,5	6,2	-1,0	5,9	1,8
USA	-3,8	-8,2	-18,6	-17,1	13,9	-8,3	10,6	-3,7	7,6	3,2

* Előrejelzés.

Forrás: European Commission (2011).

A gépi beruházások szempontjából a kritikus év 2009 volt. A bemutatott adatok közül nincs egyetlenegy pozitív előjelű, és csak két olyan adat van, ahol a visszaesés egy számjegyű. A visszaesés mértéke az eurózónában kisebb, mint az USA-ban, miközben az USA-ban már 2008-ban negatív az adat. A három legnagyobb visszaesés Németországban, Spanyolországban és Írországban következett be. A német adatok azonban a 2009-es drasztikus csökkenés után 2010-től kezdődően figyelemre méltó növekedést mutatnak. Az viszont bizonytalanságot rejt, hogy maga a folyamat meddig tart. Érdemes erről egy összeállítást megtekinteni.¹

A vállalati vélemények alapján 2011 után újra zsugorodó beruházások várhatók. Ez önmagában még nem jelzi az újabb válságszakasz kialakulását, hiszen a GDP növekedhet stagnáló beruházások mellett is. De a szkeptikus beruházási elgondolások mögött feltehetően újabb növekedési rizikók is meghúzódhatnak. A megkérdezett cégek fele negatívan ítéli meg a szövetségi kormány energiakoncepcióját, azaz az atomerőművektől való gyors megszabadulást. A megkérdezett cégek egyharmada csak Németországban végez beruházásokat, egynegyede külföldön is. A német cégek a

¹ A Kölnben működő Német Gazdasági Intézet 2011 júliusában cégek interjúi alapján készített egy összeállítást a beruházások várható alakulásáról. Az adatok a beruházások számottevő mérséklődését vetítik előre 2011 utánra.

4. táblázat
A német cégek beruházásai
2000 és 2013 között

	1	2
2000	191	9,2
2001	189	8,0
2002	173	7,5
2003	168	7,2
2004	174	7,1
2005	179	7,0
2006	195	7,1
2007	215	7,3
2008	222	7,4
2009	193	7,4
2010	223	7,7
2011	274	8,1
2012	260	7,2
2013	259	6,7

1. Cégberuházások Mrd euróban az iparban és az iparközei szolgáltató szektorban.

2. A beruházások a termelési érték százalékában.

Forrás: IWD (2011).

német telephelyen a jogbiztonságot és a fejlett infrastruktúrát említik. Ez azonban nem elegendő a nagy bürokrácia és a minden valószínűség szerint növekvő energiaköltségek ellensúlyozására.

A gépi beruházásokra vonatkozó 2012-es prognózis szerint már csak Portugáliában van negatív adat. Ez az az ország, ahol 2009-től kezdődően a gépi beruházások területén csak negatív adatok találhatók. Görögországban 2009–2011 között negatívak a számok, s hiába fordul pozitívba a 2012-es prognózis-adat, három év alatt drasztikus beruházás-sugorodást él meg Görögország. Írországból 2008-ban kezdődik a gépi beruházások visszaesése. Három egymást követő évben súlyos a visszaesés, de 2011-től dinamikus növekedés indul el. A pénzügyi támogatásra szorult három ország reálgazdasági esélyei jelentős különbséget mutatnak. A legkedvezőbb helyzetben Írország van, ahol a korábbi prognózisokat igazolóan a gazdasági alapok – minden látszat szerint – rendben vannak. Mind a görög, mind a portugál adatok aggodalomra adnak okot abból a szempontból, hogy mikorra tehe-

tő egyáltalán a normális gazdasági élet kialakulásának időpontja. A mediterrán periféria e két országa vajon belátható időn belül eljuthat-e egy beruházásalapú gazdasági növekedéshez, vagy sem?

A francia, az olasz és a holland adatok némi optimizmusra adnak alapot. A gépi beruházások alapján ebbe, a reálgazdasági válságot lassan elhagyó csoportba tartozik Belgium, Ausztria és Finnország is, de tartósan magas növekedési ütem Németországon kívül egyik GMU-tagországra sem jellemző a bemutatottak közül.

Ha az USA és az euró-zóna ötéves időszakokra vonatkozó gépi beruházási adatait vetjük egybe, akkor úgy tűnik, hogy 2008-ban és 2009-ben az USA mély válságot él át, majd 2010-től kezdődően elindulnak és dinamikusan növekednek a gépi beruházások. Az euró-zóna adataiból egy olyan kép látszik kibontakozni, miszerint az első két évben kisebb a visszaesés, de az azt követő három prognózisévben jóval mérsékeltabb a növekedés.

Összességében tehát annyi talán megállapítható, hogy az euró-zóna egészében 2012 nem lesz a válság utáni első jó év. Kibontakozni látszik egy

leszakadó mediterrán periféria, legalábbis ami Görögországra és Portugáliára vonatkozik. Ezek az adatok arra is utalnak, hogy – elsősorban Görögországban – az adósságszolgálat teljesítése még sok gondot, sőt meglepetést okozhat.

Az építőipari beruházások vizsgálatának különös jelentőséget az ad, hogy ezen a piacon alakultak ki buborékok, amiknek a kipukkadása komoly recessziót és államháztartási problémákat eredményezett. Itt elsősorban Írország a legérzékenyebb. 2008-tól kezdődően 2012-ig minden évben negatív előjelű ingatlanberuházási mutatók láthatók. Ugyanez jellemzi Görögországot és Portugáliát is. A bemutatott 11 GMU-tagország közül több ilyen ország nincs. Jelentős visszaesés látható még Spanyolországban is, de itt a prognóziskészítő szerint 2012-re megáll az építőipari beruházások piacának zsugorodása.

A többi EU-tagországban voltak kisebb-nagyobb visszaesések, de ebben a körben 2012-ben már nincs negatív adat, és 2011-ben csak Ausztriában zsugorodik tovább az építőipari beruházás. Igaz, ez az egymást követő három évben megszakítás nélkül zajlik. A zsugorodás mértéke azonban jóval kisebb, mint a perifériaországokban. Olaszországban négy egymást követő évben zsugorodnak az építőipari beruházások. Ennek mértéke azonban fokozatosan csökken, és mindvégig egy számjegyű. Ez jellemzi Franciaországot is.

Tehát az építőipari beruházások, mint növekedési tényezők, 2012-től a periféria kivételével stabilizálódni látszanak, de kiugróan magas értékek az eurózána magországáiban nincsenek. Az adatok alapján jól látszik, hogy a válság okán hektikus mértékű változás a periféria országaira jellemző.

Ha az eurózána és az USA adatait vetjük egybe, akkor az is jól látszik, hogy ezen a téren az USA sokkal jobban érintett a válság által, mint az eurózána. Mind a két idősor 2008–2011 között negatív előjelű, de a zsugorodás mértéke az USA-ban határozottan és folyamatosan nagyobb.

A gépi és az építési beruházások külön-külön történt áttekintése alapot ad egy olyan megállapítás levonására, miszerint az eurózána mediterrán perifériája igen sérülékeny a beruházások alakulásának összehasonlításakor, hiszen a többi GMU-tagország adatai alapján a lassú kibontakozás jelei mutatkoznak. Ebből viszont akár egy olyan közeljövő képe is kiolvasható, miszerint a válság eredményeként a tartós reálgazdasági lemaradás állapotába kerülhet a GMU mediterrán perifériája. Ez jobban veszélyezteti az eddig adósságválságba jutott tagországokat, mint azokat, amelyek nem kerültek ebbe a helyzetbe. De a közeljövő súlyos rizikója marad, hogy az igen eladósodott Olaszország és a nagyon súlyos reálgazdasági gondokkal küzdő Spanyolország nem kerül-e a válság hordalékaként szintén adósságválságba.

A reálgazdasági gondok közül egyre nyomasztóbbá válik a munkanélküliség problémája. Ahhoz, hogy a válság utáni kiszámíthatóság egy-egy tagországban jelen legyen és tartóssá váljon, a foglalkoztatás területén ki kell jutni ebből a nagyon rossz helyzetből.

5. táblázat
A munkanélküliségi ráta alakulása 11 GMU-tagországban és az USA-ban
(százalék)

	2008	2009	2010*	2011*	2012*
Németország	7,3	7,5	7,3	6,7	6,3
Franciaország	7,8	9,5	9,6	9,5	9,2
Olaszország	6,7	7,8	8,4	8,3	8,2
Spanyolország	11,3	18,0	20,1	20,2	19,2
Hollandia	3,1	3,7	4,5	4,4	4,3
Belgium	7,0	7,9	8,6	8,8	8,7
Ausztria	3,8	4,8	4,4	4,2	4,0
Finnország	6,4	8,2	8,3	7,8	7,2
Görögország	7,7	9,5	12,5	15,0	13,2
Portugália	7,7	9,6	10,5	11,1	11,2
Írország	6,3	11,9	13,7	13,5	12,7
Eurózóna	7,5	9,5	10,1	10,0	9,6
USA	5,8	9,3	9,6	9,4	9,0

* Előrejelzés.

Forrás: European Commission (2011).

Valamennyi országra és az eurózóna egészére is jellemző, hogy 2008-tól kezdődően elkezd növekedni a munkanélküliségi ráta, és Németország kivételével még 2012-ben is magasabbak a munkanélküliségi adatok, mint 2008-ban. Az is jellemző, hogy a bemutatott országokban a munkanélküliség alakulását saját trendjeik nagymértékben befolyásolják. A legzetesen alacsony munkanélküliségű Hollandiában és Ausztriában egyetlen évben sem éri el a mutató az öt százalékot. 2008-ban ez az a két ország, ahol négy százalék alatt van a munkanélküliségi ráta, az összes többi országban pedig kisebb vagy nagyobb mértékben öt százalék fölötti. Így nyugodtan állítható, hogy a foglalkoztatási modell szempontjából a nyitott koordináció keretében ez a két kis GMU-tagország adhatja a legjobb példát.

Hagyományosan a legmagasabb munkanélküliséggel Spanyolország kénytelen szembenézni az egész EU-ban. Ez a probléma folyamatos jellemzője ennek a nagy ibériai országnak. De 2010-ben 20 százalék fölé kerül a munkanélküliségi ráta, és azóta is folyamatosan növekszik. 2010-től kez-

dódoőn a három, pénzügyi segítségre szorult GMU-tagország mindegyikében két számjegyű a munkanélküliségi ráta, és az időszak végéig az is marad. Portugáliában az ötéves időszak minden évében magasabb a munkanélküliség, mint az előzőben. A reálgazdasági teljesítmény szempontjából Portugália figyelemre méltóan rosszul áll nemcsak 2011-ben, hanem a 2012-es kitekintésben is. Ahogy Spanyolországra évtizedes jellegzetességként a tíz százalék fölött állandósuló munkanélküliség a jellemző, úgy Portugáliára ugyancsak évtizedes jellegzetességként a növekedés elmaradása. Ez utóbbiból pedig a foglalkoztatásra nézve is nyomasztó következtetések adódtak. Az idősor alapján Görögországban a 2008–2011 közötti négy évben folyamatosan emelkedik a munkanélküliség, de a prognóziskészítők 2012-re már a ráta mérséklődését valószínűsítik. Írországban is meglóduł 2009-ben a munkanélküliség, és habár 2012-ben elkezd mérséklődni, tíz százalék fölött marad. Ez a munkanélküliségi ráta Írországra, amíg kiérdemelte a kelta kistigris megnevezést, nem volt jellemző.

A két nagy és fejlett GMU-tagországra jellemző, hogy ebben az ötéves időszakban a francia és az olasz adat egyszer sem lesz két számjegyű, de 2009-től kezdődoőn Franciaországban kilenc, Olaszországban pedig nyolc százalék fölött marad.

Összességében tehát az igen kedvező osztrák és holland munkanélküliségi adatok mellett csak a német adat ad optimizmusra okot. E három országon kívül a foglalkoztatási gondok minden tagországban megnőttek, és az adósságcsapdába esett három tagországban tíz százalék fölötti munkanélküliségi rátával kell – minden valószínűség szerint – még 2012 után is számolni.

Az eurózána összesített adatai minden évben magasabb munkanélküliséget mutatnak az USA adatainál. De az USA munkaerőpiaca is erősen magán viseli a válság jeleit és tartósabban itt maradó hordalékát, mert még 2012-ben is kilenc százalék a munkanélküliségi ráta, ami a további évekre prognosztizálható feszültségeket vetít előre.

A reálgazdasági folyamatok rövid bemutatásának a végén két tendenciászerű jelenségről lehet beszámolni. Az egyik az, hogy 2012 még nem lesz a fenntartható fejlődés kiinduló éve. A másik pedig az, hogy az eurózána mediterrán periferiájának adatai még hosszabb távra is a folytatódó leszakadás „rémét” vetít előre.

2) A makropénzügyi helyzet alakulása és kihívásai

A 2008 őszén felszínre került *subprime* válság eredményeként az eurózána tagországaiban olyan bankválság robbant ki néhány hónappal később, amit csak a nemzeti költségvetésekből finanszírozott bankmentés-

sel lehetett korlátozni. Az eurózóna 22 nagybankja a pénzüi piacok nemzetközi integrálódása következtében került válságos helyzetbe az úgynevezett mérgezett papírok miatt. Ezt a válságot a tagországok a belső piac versenyszabályainak ideiglenes felfüggesztésével igyekeztek megoldani. Ennek a bankmentési módnak is szerepe volt abban, hogy a mérgezett papírok kiváltásával a költségvetési hiánnyá változó probléma 2010-re kiteljesedett, és mindmáig haváriahelyzeteket kiváltó tagországi adósságválságokban is megmutatkozik. Természetesen a visszaeső gazdasági növekedés önmagában negatív hatást gyakorol az államháztartás egyenlegére, különösen, ha a gazdasági visszaesés időben elhúzódik (6. táblázat).

6. táblázat

A folyó államháztartási hiány alakulása 11 GMU-tagországban és az USA-ban
(a GDP százalékában)

	2008	2009	2010	2011	2012*
Németország	-0,1	-3,1	-3,3	-1,0	-1,3
Franciaország	-3,8	-7,5	-7,0	-6,0	-5,4
Olaszország	-2,8	-6,3	-4,6	-4,0	-2,0
Spanyolország	-3,8	-11,2	-9,2	-6,6	-6,0
Hollandia	1,0	-5,3	-5,4	-3,5	-3,6
Belgium	-1,2	-6,0	-4,1	-3,9	-5,0
Ausztria	-0,4	-3,5	-4,6	-3,2	-3,1
Finnország	4,2	-2,1	-2,5	-1,5	-1,5
Görögország	-5,0	-13,6	-10,4	-9,5	-6,6
Portugália	-2,6	-9,2	-9,1	-6,5	-6,4
Írország	-7,2	-14,3	-32,4	-10,5	-9,1
Eurózóna	-1,9	-6,3	-6,0	-4,2	-3,5
USA	-3,1	-10,2	-8,7	-8,2	-5,8

* Előrejelzés.

Forrás: DB – Globale Trends (2009b), (2010b), (2011b); DB–Prognosetabelle (2012a).

A folyó államháztartási hiány szempontjából az USA folyamatosan és időnként erőteljesen rosszabb helyzetben van, mint az eurózóna. Fontos kérdés, hogy a GDP alakulása szempontjából folyamatosan jobb helyzetben lévő gazdaság miért van az államháztartás szempontjából folyamatosan rosszabb helyzetben. A GDP kedvezőbb alakulása miért nem járul hozzá az államháztartás egyenlegének javulásához? Vagy másképpen megfogalmazva: a magas államháztartási hiány miért nem vezet a GDP növekedési trendjének változásához? Mindenesetre az eurózóna konvergenciakritériumokban megfogalmazott gazdaságfilozófiája egy olyan sorrendiséget részesít mindenekelőtt és mindenekfölött előnyben, ahol először konszolidálni

kell az államháztartást – még növekedési áldozat árán is –, és csak azután, erre a stabil közpénzügyi alapra lehet felépíteni a fenntartható növekedést. Lehet, hogy ebben a gazdaságfilozófiában sok igazság van, de ebben a válságban egyelőre inkább csak a nagy áldozatok árán alig konszolidálódó államháztartásokat látjuk, s nem azt, hogy a kedvezőtlen világgazdasági körülmények között belátható időn belül konszolidálni lehet az államháztartást, és kivárható időn belül elindul a növekedés.

Mint az „állatorvosi lóra”, úgy lehet a görög adósságmentő finanszírozás csaknem két és fél éves történetére tekinteni. Az eurócsoport vezetője, Jean-Claude Juncker legutóbb úgy nyilatkozott, hogy túl leszűkítetten, csak a hiány leépítésére koncentráltak Görögország esetében, és egyáltalán nem figyeltek a gazdasági növekedés problémájára.² A gond csak az, hogy az eurócsoport vezetésétől lassan búcsúzó luxemburgi politikus arról nem beszélt, hogyan is néz ki a pénzügyi egyensúlyt és a növekedést egyaránt szolgáló *policy mix*. Pedig az elkövetkezendő években ez a probléma folyamatosan elő fog jönni, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a reálgazdasági helyzet nemcsak Görögországban és Portugáliában súlyos, hanem Spanyolország és Olaszország is küzd reálgazdasági nehézségekkel, miközben adósságfinanszírozási problémáik nekik is vannak.

A folyó hiány alakulása szempontjából az adatok alapján Olaszország jobb teljesítményeket mutat, mint Franciaország. 2010 óta a GDP-ben mért folyó hiány Olaszországban kisebb, mint Franciaországban. Ez mindenestre némi optimizmusra ad okot az adósságfinanszírozás lehetőségeit illetően is. Ezzel szemben Spanyolországban a válság előtti teljesítményhez képest drasztikusan más képet mutat a folyó hiány. 2009-ben tíz százalék fölé került a deficit, és a prognózis szerint 2012-ben is hat százalék lesz. (Éppen 2012. március elején kapott a Bizottságtól Spanyolország egy olyan könnyítést, hogy a deficit konvergenciakritérium szerinti nagyságát egy évvel később kell elérnie.)

Ha osztani lehet azt a mérsékelt optimizmust, amit vezető európai politikusok és az IMF vezetője, Christine Lagarde is megfogalmaz, akkor a görög államadósság hitelezésében részt vett bankok „önként vállalt” adósságátstrukturálása komoly lökést adott a görög államadósság csökkenő trendjének kialakulásához, ez pedig előbb-utóbb a gazdasági növekedés beindulását is valószínűsíti.³

A 2008-ban kirobbant válság egyik legnagyobb tapasztalata az eurózánaiban, hogy nem elég a folyó hiány alakulására koncentrálni, hanem éppen az adósságfinanszírozási problémák miatt az államadósság alakulását folyamatosan szem előtt kell tartani.⁴

² VG (2012).

³ Christine Lagarde előadása a magyar Parlament TV-ben, 2012. március 18.

⁴ Az öt konvergenciakritérium között szerepel az államadósságra vonatkozó kritérium is. De a Stabilitási és Növekedési Paktum (SNP) szabályozása kifejezetten a folyó hiányra

7. táblázat
Az államadósság alakulása 11 GMU-tagországban és az USA-ban
(a GDP százalékában)

	2007	2008	2009	2010*	2011*	2012*
Németország	64,9	66,3	73,5	83,2	82,4	81,1
Franciaország	63,9	67,7	78,3	81,7	84,7	86,8
Olaszország	103,6	106,3	116,1	119,0	120,3	119,8
Spanyolország	36,1	39,8	53,3	60,1	68,1	71,0
Hollandia	45,3	58,2	60,8	62,7	63,9	64,0
Belgium	84,2	89,6	96,2	96,8	97,0	97,5
Ausztria	60,7	63,8	69,6	72,3	73,8	75,4
Finnország	35,2	34,1	43,8	48,4	50,6	52,2
Görögország	105,4	110,7	127,1	142,8	157,7	166,1
Portugália	68,3	71,6	83,0	93,0	101,7	107,4
Írország	25,0	44,4	65,6	96,2	112,0	117,9
Euró-zóna	66,8	70,5	80,0	86,1	88,4	89,2
USA	62,4	71,5	84,7	92,0	98,3	102,4

* Előrejelzés.

Forrás: European Commission (2011).

2007 és 2010 között két olyan ország van a 11 GMU-tagország közül, ahol 100 százalék fölött van az államadósság (Olaszország és Görögország). 2012-ben négy olyan országról beszélhetünk, ahol a GDP 100 százalékát meghaladja az államadósság. Ennek az oka, hogy a korábbi kettő mellé csatlakozott Portugália és Írország.⁵ 2007-ben a 11 GMU-tagország közül négy olyan volt, ahol a konvergenciakritériumban meghatározott 60 százalékos érték alatt volt az államadósság. 2012-ben egyetlen olyan ország lesz a 11 GMU-tagország közül, ahol a konvergenciakritérium alatti az államadósság nagysága. Az euró-zóna egészére nézve a bemutatott hat év egyikében sem volt 60 százalék alatt ez a mutató. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy amennyiben csak lassan tér vissza a tartós növekedés, és ezzel párhuzamosan ugyancsak lassan válik likviddé a nemzetközi pénzpiac, akkor az adósságfinanszírozás válhat a GMU legkényesebb gazdaságpolitikai feladatává a 2010-es években.

irányult, abból kiindulva, hogy végül is a folyó hiány alakulása mozgatja elsősorban az államadósság alakulását.

⁵ 1991-ben, amikor a hollandiai Maastricht városában zajlott az EU-csúcs, akkor három olyan tagország volt, ahol meghaladta a GDP 100 százalékát az államadósság. Ezek a következők: Belgium, Görögország és Olaszország.

A jelenlegi válság versenyképességi problémái láttán talán megkockáztatható, hogy kár volt a konvergenciakritériumok kialakításakor nem csatolni egy hatodikat is: a folyó fizetési mérlegről. Hiszen az államháztartási hiány mellett ez az a mérleg, ami a makropénzügyi kihívások mértékét meghatározhatja.

8. táblázat
A folyó fizetési mérleg alakulása 11 GMU-tagországban és az USA-ban
(a GDP százalékában)

	2008	2009	2010	2011*	2012*
Németország	6,7	4,9	5,6	5,4	4,8
Franciaország	-1,9	-2,0	-1,8	-2,4	-2,6
Olaszország	-3,6	-3,2	-3,5	-3,8	-2,0
Spanyolország	-9,7	-5,5	-4,5	-3,4	-3,3
Hollandia	4,2	3,9	6,7	5,5	6,0
Belgium	0,2	2,0	2,4	2,5	1,5
Ausztria	3,6	2,9	2,6	2,5	2,5
Finnország	3,5	1,5	3,0	2,5	-0,5
Görögország	-13,8	-13,1	-11,8	-10,0	-7,0
Portugália	-12,1	-10,5	-9,9	-8,6	-5,5
Írország	-5,2	-2,9	-0,7	0,5	1,5
Eurózána	-1,7	-0,6	-0,4	-0,7	-0,4
USA	-4,7	-2,7	-3,2	-3,3	-3,1

* Előrejelzés.

Forrás: DB – Globale Trends (2009b), (2010b), (2011b); DB-Prognosetabelle (2012b).

A gazdasági egyensúlytalanságot az EU úgynevezett hatos csomagjában mérni hivatott egyik mutató éppen a folyó fizetési mérleg GDP-arányos egyenlege. Az adatok meglehetősen egyértelműséggel utalnak arra, hogy az eurózána tagországai jellegzetesen vagy tartósan pozitív szaldóval, vagy tartósan negatív szaldóval rendelkeznek. A tartósan pozitív szaldó Németországot, Ausztriát, Hollandiát és Finnországot jellemzi leginkább. A tartósan negatív szaldó egészen kiugróan rossz adatokat tükröz Görögország és Portugália esetében, de a spanyol adatok is folyamatosan negatívak, bár e mellett folyamatosan csökkenő mértéket is mutatnak. A további kutatások feladata lesz annak megállapítása, hogy vajon a reálgazdasági felzárkózás időszakában reális célkitűzés-e a pozitív előjelű folyófizetésimérleg-egyenleg.

Figyelmet érdemel az ír idősor, melynek utolsó két, igaz, prognózisadata már pozitív. Tartósan negatív számokkal találkozunk mind az öt évben Franciaország és Olaszország esetében is. De a negatív egyenleg GDP-ben

mért nagysága jóval kisebb, mint az eddig említett országokban. Finnországra általában a pozitív egyenleg a jellemző, de 2012-ben a prognózis szerint negatívra vált a mutató.

Összességében a számokra tekintve bizonyos mértékig indokoltnak látszik az az ösztűz, amit a mediterrán politikusok zúdítanak mostanában Németországra. Azzal vádolva az eurózónának ezt a fejlett nagy országát, hogy az exporttal lerohanta a mediterránium piacait. A magam részéről úgy vélem, hogy ez akár fordítva is megvalósulhat, hiszen a belső piacon az árumozgás akadálytalan. Tehát, ha ezekben a mediterrán országokban javul a versenyképesség, meglódulhat az export is. Ezzel együtt igaz azonban, hogy a reálfelzárkózás feltehetően jelentős importot igényel.

Az újabb válságok elkerülése, időben történő felismerése, illetve az *ex ante* cselekvés lehetőségével, legalábbis a válság erejének mérséklése érdekében, a tagországoknak meg kell erősíteniük gazdasági versenyképességüket. Azt azonban, hogy országspecifikusan ez mit is jelenthet, azt a továbbiakban kellene az uniós döntéshozatal keretében körvonalazni. Mindenesetre a globalizált világ gazdaságban a telephelyek versenye is kiéleződött. Ez pedig a telephelyi költségek csökkentését hozta magával, illetve tette elvárttá. Erről az oldalról nem a közpénzügyekről vagy az adósságfinanszírozás külső kitettségéről van szó, hanem olyan mutatókról, mint például az egységnyi bérköltség alakulása. Ekkor azonban a fiskális politika egésze is görcsö alá kerül, hiszen az adópolitika központi szerepet játszik ezeknek a költségeknek az alakulásában. Ekkor merül fel egy olyan kérdés, miszerint elegendő-e a közös pénz sikeres működtetéséhez a monetáris integráció fiskális integráció nélkül. Ez a válság ezt a problémát kezdte el feszegetni. A jövő nagy kérdése, hogy ezek a nagyon különböző fejlettségű és gazdasági teljesítményű GMU-tagországok mindegyike egyformán részt tud-e venni az integráció mélyítésében.

A három nagy pénzügyi mérleg láttán erősödik az a benyomás, hogy Görögország és Portugália nemigen képes a kihívásoknak megfelelni. Az pedig még a jövő kérdése, hogy mi történik Spanyolországgal, vagy mennyire tud néhány év alatt Írország megközelítően olyan gazdasági teljesítményt elérni, mint 2007 előtt. A fejlettségi heterogenitás és a gazdasági integráció mélyítése a GMU-n belül egészen új kérdéseket vethet fel. Nagyon valószínű, hogy ha az integráció mélyítése valóban többsebességes integrációt teremt, akkor a görögök vagy a portugálok aligha maradhatnak az első körben, inkább az első kör periferiája fog kialakulni. Ez a válság során a gazdasági problémák oldaláról tulajdonképpen megtörtént, de az integrációs szabályok vagy intézmények oldaláról nem.

Ha a mediterrán periféria tartós lemaradásban lesz az eurózónán belül, az végül is relatíve folyamatosan szegényebbé teszi ezt a perifériát a többi tagországhoz képest. Az alábbi táblázat az eddig kialakult helyzetet mutatja.

9. táblázat
Az egy főre jutó GDP alakulása 11 GMU-tagországban
(EU27 = 100)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Belgium	126	124	125	123	121	120	118	115	115	116	118
Németország	118	117	115	116	116	117	116	116	115	116	119
Spanyolország	97	98	100	101	101	102	104	105	103	103	101
Finnország	117	115	115	112	116	114	114	118	117	113	116
Franciaország	115	116	116	112	110	111	109	108	106	107	107
Olaszország	117	118	112	111	107	105	104	104	104	104	100
Hollandia	134	234	133	129	129	131	131	132	134	131	134
Ausztria	131	125	126	127	127	124	125	123	124	124	125
Portugália	81	80	80	79	77	79	79	79	78	80	81
Görögország	84	86	90	93	94	91	93	92	94	94	89
Írország	131	132	138	141	142	144	145	147	133	127	125
Eurózóna	112	112	111	111	109	110	109	109	108	109	108
USA	161	156	154	156	157	159	154	151	146	146	-

Forrás: Eurostat ec.europa.eu.

Az adósságválságba jutott három GMU-tagország közül Görögországban és Írországban alacsonyabb a 2010-es egy főre jutó GDP, mint az előző évi. Mivel az EU27 átlagában alakulnak a számok, a portugál mutató, ha nagyon kis mértékben is, de javuló átlagot tükröz. Abban a két nagy GMU-tagországban, amelyek még bedőlésveszélyben van, szintén mérséklődött a mutató 2010-ben az előző évihez képest. Növekedés tapasztalható Belgium, Németország, Finnország, Hollandia és Ausztria esetében is. Így pusztán ezeknek a mutatóknak az alapján is nyomon követhető a válság fejlettségi heterogenitást növelő hatása. A fenntartható gazdasági növekedés visszatértéig a fejlettségi heterogenitásból fakadó problémák további kiéleződésére lehet számítani.

3) A gazdasági mélyülés szükségességéről az eurózónán belül

Minden, ami a görög adósságválság 2010-ben elkezdődött kezelése kapcsán mostanáig megtörtént, két dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy minden adósságprobléma mögött rossz gazdaságpolitika és ver-

senyképpességi problémákkal küzdő gazdaság lelhető fel. Ez azonban, amikor lejáráó adósságok forrásait kell viharos sebességgel előteremteni, természetesen háttérbe szorul. Ha államcsődhelyzet alakul ki és marad fenn valamely GMU-tagországban, az a jelen körülmények között annak a rémét is valószínűsíti, hogy ez magával ránthatja magát a közös valutát is.

Egy olyan világgazdasági helyzetben, amikor néhány éve az ipari országokban és azon belül Európában már nincs számottevő gazdasági növekedés, és ez még néhány évig akár így is maradhat, az államadósság finanszírozása szükségképpen mindennapi nehéz feladattá válik. Ezért az eurózóna rövid távon megoldandó nagy kérdése az, hogy vajon a kiéleződő adósságproblémák megoldását időben és minden alkalommal meg tudják-e találni.

2010 nyarára létrehozták az ideiglenes stabilitási eszközt (az EFSF-et) és 2012 nyarára feláll az ESM, vagyis a végleges stabilitási mechanizmus. Ez a véglegesség azt is üzeni, hogy gyorsan mobilizálható adósságfinanszírozási célú forrásokra az eurózónán belül tartósan szükség lehet.

A gazdasági mélyülés azonban teljesen új gondolatokat is felvetett. Ezek sorában az egyik legérdekesebb, miszerint az eurózónában létre kellene hozni egy közös pénzügyminisztériumot. Ez – ha valóban létrejönne – komoly lépés lenne a politikai unió felé.⁶ Erről egy svájci szakmai találkozón 2011-ben Joschka Fischer exkülgügyminiszter beszélt, majd az eurózóna tagországait tömörítő ECOFIN-csoport vezetője, Jean-Claude Juncker is kitért rá.

Ha az adósságválság elhúzódásának folyamatában ilyen irányú mélyülésre kerülne sor, az semmiképpen sem jelenthetné valamennyi GMU-tagország részvételét. Egy hasonló intézményi fejlődés szükségképpen többkörössé tenné a gazdasági mélyülés folyamatát az eurózónán belül. Jelenleg azonban minden, ami a gazdasági mélyülés irányába hat, az adósságválság rögtönzéseken keresztüli kezelésére és az ilyen típusú problémák elkerülését biztosító új szabályok kialakítására korlátozódik.

Érdemes röviden áttekinteni, hogy is kezdődött a szabályozás oldaláról történő reagálás a Lehman Brothers csődbemenetelét követően. Először a Larosiére-jelentés foglalkozott a problémával. A szakértői csoport úgy látta, hogy olyan intézményeket kell létrehozni, amelyek makro- és mikroszinten egyaránt előre tudják jelezni a hasonló válságokat, és így mérsékelni tudják azok negatív hatásait. Tehát ebben a megközelítésben még egyáltalán nincs szó arról, hogy akár az eurózónában működő bankokat kell megmenteni,

⁶ A kilencvenes évek legelején komoly vita folyt a Közösségben arról, hogy politikai unió nélkül létre lehet-e hozni közös pénzt. A német szakértők történeti példák alapján lehetetlennek tartották a közös pénz működését politikai unió nélkül. Tisztán szakmai szempontok alapján kizárták annak lehetőségét, hogy előbb létrehozzák a monetáris uniót abban a reményben, hogy történelmi távlatban elvezethet a politikai unióig. A gyakorlatban mégis ez történt.

akár tagországi adósságválságot kell majd kezelni. Egy nagyon rövid ideig az eurózóna szakmai és politikai elitjében egyáltalán nem alakult ki veszélyérzet. Úgy vélték, hogy a hagyományos európai prudens pénzügyi magatartás megvédi az eurózónát a Wall Street válságától.

Ez azonban a mai helyzetből visszatekintve súlyos tévedés volt, ami a helyzet tökéletes félreértéséből fakadt. Az eurózónában működő 22 legnagyobb kereskedelmi bank⁷ nagyon gyorsan válságba jutott a bennük lévő úgynevezett mérgezett papírok okán. Az ebből fakadó bankmentéssel kezdődött el az az adósságprobléma, ami mindmáig meghatározza az eurózóna valamennyi cselekvési kényszerét.

Minden szabályozási kezdeményezés, ami kodifikálandó jogszabályokat tartalmaz, arra az időszakra vonatkozik, ami az adósságválság után állhat elő. Fontos, hogy ilyen szabályok legyenek, de a legfontosabb mégis az lenne, hogy miként lehet odáig eljutni. A hatos csomag, ami 2011 decemberében lépett hatályba, lényegében három új elemet tartalmaz azon túl, hogy a szigorú szabályozást még szigorúbbá kell tenni. Ez a három új elem a következő:

- * Az elmúlt tíz év tapasztalatai alapján a szabálysértés esetén kiróható büntetésre egyetlen egy alkalommal sem került sor. Ezért a bizottsági javaslatban a döntéshozatal egy kicsit „turbósított” változata szerepel. Ez az úgynevezett fordított döntéshozatal. Azaz, ha egy GMU-tagország a folyó hiányra, illetve az államadósságra vonatkozóan szabálysértési helyzetbe kerül, már akkor el lehessen indítani a büntetési eljárást, amikor ezzel kapcsolatban még nincs tanácsi döntés. Az ECOFIN-Tanácscon belül ebben az esetben csak akkor kellene döntést hozni kétharmados többséggel, ha nem értenek egyet a büntetéssel.
- * Az államadósság az elmúlt évtizedben a 60 százalékos határ ellenére nem játszott különösebb szerepet sem a Bizottság, sem az ECOFIN-Tanács tevékenységében. Ez változik, folyamatos államadósságcsökkentésre kerül sor, egészen a GDP 60 százalékáig.
- * A fiskális kérdések mellett megjelennek versenyképességi elemek is a hatos csomagban. Az úgynevezett makrogazdasági egyensúlytalanságot is vizsgálják, és ezt is folyamatosan csökkenteni kell. Tíz új mutató készült annak érdekében, hogy az egyensúlytalanság alakulását nyomon lehessen követni, és mérsékelni lehessen.

⁷ Ekkor kellett szembesülni azzal, hogy a nemzetközi pénzpiacok szereplői egy integrált piacon működnek, aminek nem az eurózóna a határa. Így az integrált pénzpiacok lényegében a válság kitöréséig semmilyen valóban hatékony szabályozással nem voltak kénytelenek együtt élni. Ennek lett az a következménye, hogy egy szabályozási lehetőséggel nem rendelkező közös valutaövezetben úgy kellett megteremteni államháztartási forrásokból nagybankok likviditását, hogy az illikvid helyzetet kiváltó okok felszámolására a finanszírozók nem rendelkeztek és mindmáig nem rendelkeznek megfelelő kompetenciával.

Amikor 2010 végén Írország is pénzügyi támogatásra szorult, francia–német együttműködés keretében az Európai Tanács ülésére teljesen váratlanul bevittek egy úgynevezett euró plusz csomagot. A csomag tartalma a következő: a társasági adó (viták után: adóalap) harmonizálása, a szakképesítések jelenleginél jobb kölcsönös elismerése, az adósságkritérium alapidokumentumban való rögzítése, az inflációkövető bérindexálás megszüntetése, az öregedő európai társadalmakban a nyugdíjkorhatár megfelelő változtatása, a bankok befizetéseiből nemzeti pénzügyi alap létrehozatala ugyanezen bankok szükség esetén történő megsegítése érdekében. Csak az Egyesült Királyság, Svédország, Csehország és Magyarország nem csatlakozott a csomaghoz.

A hatos csomag és az euró plusz követelményei lényegében a tagországi közpénzügyi stabilitás megerősítését, bizonyos területeken – főleg a demográfiai változások kapcsán – harmonizált cselekvés létrehozatalát, és első ízben egy közvetlen adó területén harmonizált lépések megtételét célozzák. Mindenképpen lassú gazdasági mélyülést eredményezne ezen szabályok elfogadása.

Az igazi probléma azonban nem ez, hanem sokkal inkább az, hogy a 17 tagú euróövezet tartósan egyben marad-e, vagy szélsőséges esetben az adósságválság végén lesz-e még euró. Ez utóbbi szempontjából az a releváns kérdés, hogy az adósságfinanszírozásban mikortól és milyen mértékben lehet visszatérni a piaci finanszírozásra. Ez ügyben érdemes megemlíteni azt, hogy a kilencvenes években kialakult igen likvid pénzpiaci helyzet jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az euró első tíz évében adósságfinanszírozási probléma egyáltalán nem bontakozott ki. Talán ezért lehetett ennyi ideig halogatni a 60 százalékos konvergenciakritériumnak meg nem felelő, sőt azt százszázalékosan meghaladó államadósság mérséklését. Tehát jelen esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy gazdaságilag versenyképtelen, magas adósságot felhalmozott periféria jött létre, ami fenyegeti magának az eurónak a létét, hanem sokkal inkább arról, hogy miközben régóta ez a helyzet, attól vált alig kezelhető válsággá, hogy lehetetlenné válik a piaci finanszírozás. (2012 tavaszán fordult elő hosszú idő óta először, hogy a spanyol és az olasz államadósságot csökkenő felárral lehetett finanszírozni a piacról. Talán ebből még hosszabb távra vonatkozó következtetéseket nem lehet levonni, de az önmagában pozitív, hogy ilyen pénzpiaci viharok után erre egyáltalán sor kerülhetett.)

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Bruxinfo (2010a, 2010b, 2011): *Bruxinfo*, 2010. október 4., december 23., 2011. június 20.
- DB – Globale Trends (2007): *Ausblick – Globale Trends*, 1. sz. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Globale Trends (2008): *Ausblick – Globale Trends*, 2. sz. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Globale Trends (2009a): *Ausblick – Globale Trends*, 3. sz. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Globale Trends (2009b): *Ausblick – Globale Trends*, október. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Globale Trends (2010a): Globale Trends: Fortschreitende Konjunkturerholung, aber zunehmende Risiken durch die Staatsverschuldung. *Ausblick – Globale Trends*, április 12. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Globale Trends (2010b): *Ausblick – Globale Trends*, 4. sz. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Globale Trends (2011a): Führende Politiker des Euroraums halten an EWU fest. *Ausblick – Globale Trends (Globale Trends: Erholung in unterschiedlichem Tempo)*, 1. sz. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt, pp. 7–8.
- DB – Globale Trends (2011b): *Ausblick – Globale Trends*, július. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB – Konjunktur & Märkte (2010): Griechenland: Anpassung ist eine Herkulesaufgabe. *Ausblick – Konjunktur & Märkte*, március 18. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB–Prognosetabelle (2011a): *Prognosetabelle*, május. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB–Prognosetabelle (2011b): *Prognosetabelle*, június 6. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB–Prognosetabelle (2011c): *Prognosetabelle*, augusztus 1. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB–Prognosetabelle (2012a): *Prognosetabelle*, március 12. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.
- DB–Prognosetabelle (2012b): *Prognosetabelle*, március 26. Deutsche Bank, Economic Research Bureau Frankfurt.

- European Commission (2009): *The high-level group on financial supervision in the EU chaired by Jacques de Larosière. Report.* Brussels, február 24. http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiere_report_en.pdf
- European Commission (2011): *European Economic Forecast, Spring 2011.* European Commission, Brussels.
- Eurostat <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- EUvonal (2011): Januártól működnek az EU új pénzügyi felügyeleti szervei. *EUvonal*, január 6. www.euvonal.hu
- EZB (2011): *Monatsbericht*, július. Europäische Zentralbank, pp. 31–32.
- FAZ (2011a): Eine Euro-Transferunion würde teuer, Die Risiken der Rettung Griechenlands. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, július 14. p. 11.
- FAZ (2011b): Rekordprämien am CDS-Markt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, július 15.
- FAZ (2011c): *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, július 16.
- FAZ (2011d): Bundesbankpräsident warnt vor Vergemeinschaftung der Schulden. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, július 18.
- FAZ (2011e): Eurobonds erhöhen Zinslast um Milliarden Euro. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, július 19.
- Gros, Daniel – Mayer, Thomas (2010): How to deal with sovereign default in Europe: Towards a Euro(pean) Monetary Fund. *CEPS Policy Brief*, 202. sz.
- IWD (2011): Erst Mut, dann Skepsis. *IWD*, július 14. p. 1.
- Just, Tobias (2011): Die europäischen Wohnungsmärkte: Drei unterschiedliche Dynamiken. *Aktuelle Kommentar*, augusztus 1. Deutsche Bank Research.
- VG (2011): *Világgazdaság*, augusztus 1. p. 4.
- VG (2012): Juncker: Hibáztunk a csomagnál. *Világgazdaság*, március 20. p. 7.

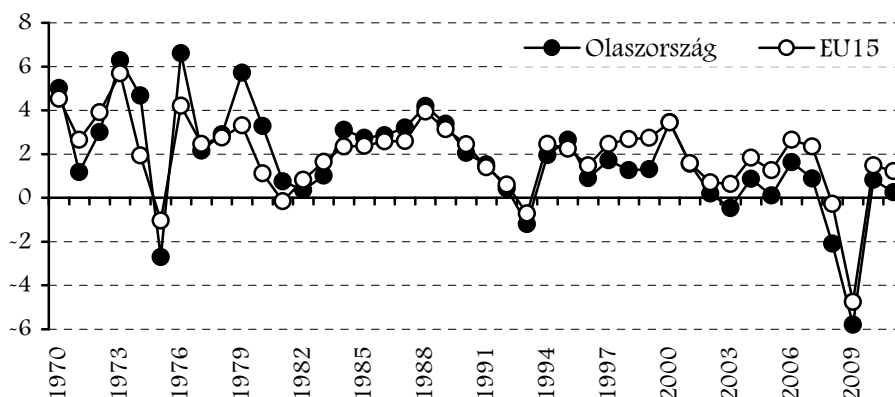
OLASZORSZÁG ÉS A VÁLSÁG

Somai Miklós

1) A válság előtti időkről dióhéjban

Olaszországban a gazdasági fejlődés egészen az 1980-as évek elejéig általában valamivel gyorsabb volt, mint nyugat-európai partnereinél. A bruttó hazai termék (GDP) növekedési üteme még az olajválságokkal terhelt 1970-es évtizedben is lényegesen meghaladta az Európai Unió régi tagországainak, az úgynevezett Tizenötöknek (EU15) az átlagát. Később, az 1980-as évtizedben, az olasz GDP-görbe gyakorlatilag rásimult a partnerekére, hogy azután az ezredforduló éveiben egyre inkább alája bukjon (1. ábra).

1. ábra
A GDP-növekedés ütemének alakulása Olaszországban
és a Tizenötökben (EU15) az elmúlt négy évtizedben
(éves változás százalékban)

Forrás: ERS (web).

A gazdasági növekedés lassulása nyomon követhető az egyes évtizedek átlagos mutatóinak a változásában is (1. táblázat).

1. táblázat
A GDP átlagos növekedési ütemének alakulása Olaszországban
és az EU15-ötben a legutóbbi négy évtizedben
(éves átlagos változás százalékban)

	1970-as évek	1980-as évek	1990-es évek	2000-es évek
Olaszország	3,11	2,22	1,40	-0,28
EU15	2,55	2,12	1,83	0,68

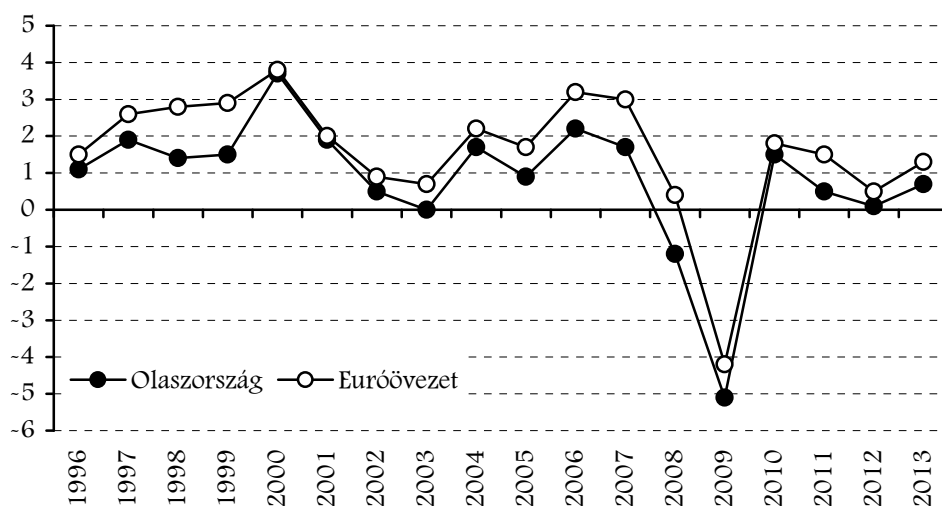
Forrás: ERS (web).

A növekedési trendfordulót az 1992–1993-as recesszió jelentette: azóta Olaszország gyakorlatilag képtelen lépést tartani európai partnereivel. Az olasz GDP-növekedés az 1990-es évek közepe óta gyakorlatilag egyetlen évben sem haladta meg az euró-zóna átlagát (2. ábra). A gyengülő teljesítmény időben egybeesik (és nyilvánvalóan összefüggésben is van) az országot érintő néhány jelentős kihívással:

- * az euró bevezetésére való felkészüléssel, ami az államháztartási hiány kényszerű visszaszorításán keresztül fékezte a keresletet;
- * a nagy politikai megtisztulással, az úgynevezett „tisztá kezek” folyamatával, melynek során átalakult a pártrendszer, a politikai elit lecserélődött, az ügyintézés pedig lelassult;
- * s végül a globalizáció megállíthatatlan terjedésével, amely egyes olaszországi iparágak – például a textilipar – esetében az importverseny pusztító hatású megerősödésével járt.

Ez volt az az időszak, amikor az 1980-as évek eleje óta (a GDP 60 százaléka alatti szintről) folyamatosan emelkedő olasz államadósság az egekbe (a GDP 100, majd 120 százaléka fölé) szökött. Bár a Prodi vezette kabinet 1996-tól visszavezette az országot a szakadék széléről (csökkent a deficit és az államadósság), a líra (az olasz fizetőeszköz) újból az európai monetáris rendszer részévé vált, s ezáltal Olaszországnak sikerült teljesítenie az euró bevezetéséhez szükséges úgynevezett maastrichti kritériumokat, a növekedés azonban tartósan alacsony maradt.

2. ábra
A GDP növekedési ütemének alakulása Olaszországban
és az euróövezetben (az EU17-ben) az 1995 utáni időszakban
(éves változás százalékban, a 2011–2013-as adatok előrejelzésen alapulnak)

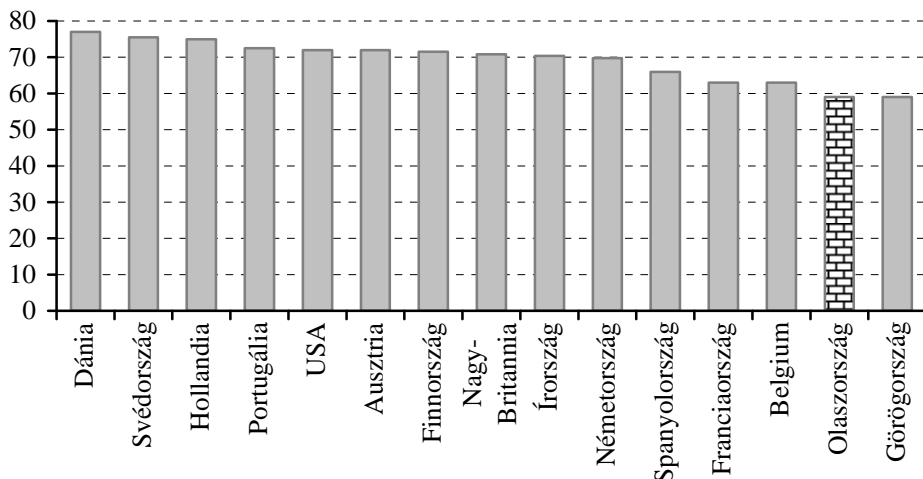
Forrás: Eurostat (web).

Az, hogy Olaszország az eurózónához tartozott, nyilvánvalóan lehetővé tette, hogy továbbra is jelen legyen az integrációt érintő fontos döntések-nél. Más oldalról viszont, az önálló monetáris politika feladása a társadalom széles rétegei számára egyet jelentett a gazdaság lassulásával és a munkanélküliség tíz százalék fölötti szinten való stabilizálódásával (1994 és 2000 között). Az 1990-es évek közepétől megjelent az euroszkepticizmus, majd teret nyert a populizmus.

Miután elérte, amit akart – alapító tag lett az eurózónában –, Olaszország a 2000-es évek elejétől letért a maastrichti útról: 2001 és 2006 között nem volt év, hogy teljesítette volna a Gazdasági és Monetáris Unióba való belépés egyik legfontosabb feltételét, az államháztartási hiányra vonatkozó kritériumot.¹ Ezek után nem meglepő, hogy az államadósság terén is megakadt az évtizedes (1994 és 2004 között tartó) folyamat, melyben sikerült annak GDP-ben mért arányát 122-ről 104 százalékosra leépíteni. Bár a munkanélküliség az 1994 és 1998 közötti átlagosan 11 százalékos szintről a 2004–2007-es időszakban hat-nyolc százalékosra csökkent, ennek hátterében elsősorban az ideiglenes és részmunkaidőben történő munkavégzés terjedése állt. Eközben a foglalkoztatás terén Olaszország a legfőbb nyugati partnerei mögött kullog (3. ábra).

¹ A Maastrichti Szerződés szerint az államháztartás hiánya nem haladhatja meg a GDP három százalékát.

3. ábra
A foglalkoztatottak aránya az EU régi tagországaiban és az USA-ban
(a 15–64 éves korosztály százalékában)

Forrás: Schindler (2009).

A 2008-ban kitörő pénzügyi és gazdasági világválság előestéjén Olaszországban a következő állapotok uralkodtak:

- * A 60 milliós országban hagyományosan jelentős a regionális fejlettség-beli különbség az északi, illetve középső területek, valamint a délvidek (a *Mezzogiorno*) között, ami azt jelenti, hogy a gazdasági-társadalmi problémák (strukturális gyengeségek stb.) halmozottan vannak jelen a déli területeken.
- * Az államháztartási hiány enyhén, az államadósság pedig magasan meghaladja az euró-zóna átlagát.
- * A gazdasági növekedés lassú, a foglalkoztatottság alacsony szintű (a nőknél még rosszabb a helyzet), amelyen valamelyest enyhít a kiterjedt, nagy hagyományokra visszatekintő feketegazdaság.
- * A beruházási klíma rossz, a hivatalok és a bíróságok lassan dolgoznak. Ráadásul olyan, a nagy (például infrastruktúrális) projektek megvalósulását hosszútávon elősegítő beruházási politika sincs, amely valamelyest ellensúlyozná a bürokratikus folyamatok nehézkességét.²

² Ennek egyik megnyilvánulása az európai kohéziós pénzek lehívásában mutatkozó elmaradás. Miközben Olaszország a kohéziós politika harmadik legnagyobb kedvezményezettjeként a 2007–2013-as pénzügyi időszakban az alapok forrásainak nyolc százalékával rendelkezik, egy, a programozási időszak félidejében készült bizottsági jelentés szerint, a neki járó pénznek mindössze 16,8 százalékát tudta mozgósítani. Az arány a Mezzogiornóban még ennél is rosszabb volt (Európai Bizottság, 2011, p. 5.).

- * A közigazgatás – a 2000-es években elkezdett reformok ellenére – túlságosan elaprózott és képtelen hatékonyan ellátni a feladatát. A közszolgáltatások jelentős része (például tömegközlekedés, szemetiszállítás, áram- és gázszolgáltatás) drágán működő önkormányzati vállalatok formájában a helyhatóságok tulajdonában van: privatizációval és a szektor liberalizációjával jelentős megtakarítást lehetne elérni.
- * A vállalati szféra versenyképességi problémákkal küzd; a globalizáció hatására egyre nagyobb mennyiségben beáramló (részben távol-keleti eredetű) importtal szemben a 95 százalékban mikro-, kis- és közepes vállalkozásból álló olasz gazdaság nem képes megfelelő válaszokat adni. A kisebb cégek erősen függnék a viszonylag drága bankhitelektől; méretük gátolja őket a nemzetközi piacon való megjelenésben, valamint a pénzpiacokhoz való hozzáférésben.
- * Az egységnyi munkaerőköltség – a mediterrán térség más országaihoz hasonlóan (2. táblázat) – teljesen elszakadt a munkatermelékenységtől, valamint a német gazdaság hasonló mutatójától. Az egy ledolgozott órára jutó termelékenység stagnál, miközben a 15 főnél többet foglalkoztató cégek számára a régi múltra visszatekintő munkaügyi törvények nehezítik az elbocsátást.
- * Miközben az olasz ipar innovációs kapacitása nemzetközi elismerésnek örvend, a felsőoktatás és általában az oktatás és szakképzés színvonala folyamatosan kritika tárgyát képezi. Az iskolák és a vállalati szféra közötti intézményes kapcsolatok gyengék, ami rontja szakképzés hatékonyságát. Az oktatáspolitikai nem ösztönöz élethossziglan történő tanulásra, és a kutatási-fejlesztési kiadások is elmaradnak a versenytársakéitól (3. táblázat).

2. táblázat
Egységnyi munkaerőköltség változása a válság előtti években
(százalék)

EU-tagországok	Változás 2000–2008
Spanyolország	+29,3
Olaszország	+26,1
Görögország	+25,0
Portugália	+21,8
Belgium	+17,2
Franciaország	+17,1
Németország	- 0,2
Eurózóna	+14,8
Egyesült Királyság	+22,8
Lengyelország	+6,8

Forrás: Begg (2010).

3. táblázat
A felsőoktatás és a tudomány mérőszámai néhány EU-tagországban
(2009-es adatok)

	Németország	Franciaország	Olaszország	Svédország
Szabadalmak száma (egymillió lakosra)	70,01	39,97	12,36	99,35
Kutatók száma (tízezer lakosra)	44,64	50,08	16,65	64,68
Felsőoktatási kiadások (egy hallgatóra USD-ben)	15 390	14 079	9 553	20 014
K+F-kiadások (a GDP %-ában)	2,82	2,21	1,27	3,62

Forrás: Francia Szenátus (2011).

2) A válság

A fent ismertetett problémák és strukturális gyengeségek ellenére az olasz gazdaság lényegében nem volt rosszabb helyzetben a válság kitörésekor, illetve a válság első éveiben, mint az EU fejlettebb országainak némelyike:

- * Az ipar továbbra is az olasz gazdaság legfontosabb ékköve: innovációs és exportáló képessége az elaprózott vállalati szerkezet ellenére a növekedés legfontosabb forrása. A „Made in Italy” egyes iparágak (például textilruházati ipar) esetében még ma is a minőséget jelenti a fejlett országok piacain éppúgy, mint Kínában.
- * Az olasz ipar a *subprime* válságnak (prudens működése miatt) aránylag kevésbé kitett, s ebből kifolyólag stabil bankrendszerre támaszkodik. A pénzügyi szféra befektetéseinek 62 százalékát (a 30 százalék körüli francia vagy német adattal szemben) a vállalatoknak és lakosságnak nyújtott kölcsönök adják. Ily módon a bankok viszonylag kevésbé vannak kiszolgáltatva a pénzpiac hullámzásainak. A 2011 júliusában az Európai Bankfelügyeleti Hatóság által elvégzett stressztesztok alapján elmondható, hogy bár az olasz bankok még nem minden esetben érik el a Bázeli III szerződésben rögzített (2013 és 2015 között elérendő, hét százalékos) alapvető tőke megfelelési mutatót (*Core Tier 1*), nagyjából az európai középmezőnyben helyezkednek el, és fel vannak készülve arra, hogy 2012-ben kiálljanak egy, a makrogazdasági és a pénzpiaci körülmények további romlásából adódó esetleges megrázkódtatást.³

³ Banca d'Italia (2010) és EBA (2011).

- * Sok más országtól eltérően az államadósságnak közel a fele még ma is a lakosság kezében van, ami némi védettséget biztosít a spekulációs támadásokkal szemben.⁴ Ráadásul az adósság időben eléggé jól szétterül, és az átlagos lejáratidő is viszonylag hosszú: 7,8 év (2010. decemberi adat). Ez tompítja a piaci folyamatoknak való kitettséget: a refinanszírozási kamatok egy százalékos emelkedése az első évben a GDP 0,2 százaléka-nak megfelelő többletterhet jelentene.
- * Az is Olaszország javára válik, hogy az állammal ellentétben a lakosság és a vállalatok – európai összehasonlításban – nincsenek túlságosan eladósodva, vagyis az olasz gazdaság ebben tekintetben nem hasonlítható az ír, a portugál vagy a spanyol gazdasághoz (4. táblázat).
- * Fontos még kiemelni az úgynevezett *cassa integrazione guadagni*-k szerepét, melyek a 15 főnél nagyobb létszámot foglalkoztató iparvállalatok és az 50 főnél több dolgozót foglalkoztató kereskedelmi egységek helyett biztosítja a technikai munkanélküliség keretében (lényegében kényszerszabadságra) küldött emberek pénzügyi ellátását.

4. táblázat

Egyes EU-tagországok eladósodottsága
állam/háztartások/vállalatok szerinti bontásban és összesítve
(adósság a GDP százalékában, 2010 decemberében)

	Német- ország	Spanyol- ország	Francia- ország	Görög- ország	Ír- ország	Olasz- ország	Portu- gália
Államadósság	84	60	82	143	95	119 ^a	93
A háztartások adóssága	63	85	54	60	121	42	95
A vállalati szféra adóssága	71	140	109	63	211	83	153
Összesen	218	285	245	266	427	244	341

^a Ebből 7,2% az önkormányzatok adóssága (Banca d'Italia, 2010).

Forrás: Francia Szenátus (2011).

A globális válság hatására 2008 második negyedéve és 2009 második negyedéve között az olasz reál GDP közel hét százalékponttal zsugorodott. A visszaesés hatására az államadósság GDP-ben mért aránya – az azt megelőző mintegy másfél évtizednyi időszak (1994–2007) csökkenő tendenciája után – ismét növekedni kezdett és 2010-ben megközelítette az 1990-es évek közepén mért 120 százalékos rekordszintet. Bár az exportteljesítmény javulásának köszönhetően 2009 második felében a gazdaság újra növekedésnek indult, az olasz kormány, tekintettel az államadósság

⁴ Az 1990-es évek elején az adósság több mint 90, de még 1998-ban is több mint 70 százaléka olaszok kezén volt. 2010 végére a külföldiek tulajdonában lévő rész 52 százalékosra emelkedett (Banca d'Italia, 2010).

magas szintjére, óvakodott attól, hogy más nyugati kormányok példáját követve nagyarányú költségvetési programokkal ösztönözze a növekedést. A költségvetési hiány így is a maastrichti három százalékos szint fölé emelkedett (2009-ben 5,4%-osra), ami a megszorító kormányzati intézkedések sorozatát indította el.

3) Megszorító csomagok sorozatban

Az első megszorító csomag 2010 júniusában indult azzal a céllal, hogy az államháztartási hiány 2012-ben ismét a maastrichti küszöb alá csökkenjen. A cél elérése érdekében a legfőbb eszköznek az adócsalás elleni harcot nevezték meg. Bár a programot túlteljesítették – a deficit a tervezett öt százalék helyett a GDP 4,6 százalékára csökkent 2010-ben –, komoly kétségek merültek föl az intézkedések (elsősorban az adócsalás elleni harc) hatékonyságát illetően. A kételyeket a pénzpiacok is elkezdtek „beárazni”, hiszen egyre nőtt a félelem attól, hogy az adósságválság Olaszországra is továbbterjed.

2011 nyarán – rövid idő alatt – két újabb megszorító csomag (úgynevezett *manovra*) látott napvilágot. Az első – előre meghatározott menetrend szerint – 2014-re tervezte egyensúlyba hozni a költségvetést. Mint-hogy azonban a pénzpiaci nyomás tovább erősödött – augusztus 4-én már 6 százalék fölött álltak a 10 éves olasz államkötvények kamatai –, augusztus közepén hirtelen újabb csomaggal állt elő a kormány: ebben a tervezettnél egy évvel korábbra (2013-ra) ütemezte be a költségvetési egyensúly elérését. Az augusztusi csomag – amelyre végül 2011 szeptemberében bólintott rá a parlament – a következő fő célokból és intézkedésekből tevődött össze.

A) Az adózás hatékonyabbá tétele.

- * A tőkéből származó jövedelmek egységesen 20 százalékos megadóztatása.
- * Új adónemek bevezetése (például szolidaritási adó kivetése a magas jövedelműekre, kétszázalékos adó az EU-n kívülre irányuló pénzügyi transzferekre).
- * Létező (például nyaralókra, üzemanyagokra kivetett) adók és az áfa (egy százalékponttal, 21 százalékosra való) megemelése.
- * Az adócsalás elleni harc jegyében a készpénzforgalom korlátozása (például banki átutalás előírása 2500 euró fölött) és a szankciók súlyosbítása (például számlaadás elmulasztása esetére).

B) A szociális kiadások csökkentése.

- * Már a júliusi csomag is jelentős (több milliárd eurós) megtakarítást célzott meg az egészségügyi kiadások terén, melyet az augusztusi csomag még tovább srófol: szinte mindenért (például recept, szakorvosi vizit) fizetni kellene, mely kötelezettségtől csak a fiatalok, az idősek és a bizonyos jövedelmi szintet el nem érők mentesülnének. Ezenkívül csökkenne a gyógyszerkassza támogatása, egyes intézményeket összevonnának és fokozottan ellenőriznék a betegszabadságon lévőket.
- * Emelkedne a nyugdíjkorhatár (a nőknél is 65 évre), és a nyugdíjkorhatárt folyamatosan a születéskor várható életkor növekedéséhez igazítanák.

C) Az önkormányzatok támogatásának megnyirbálása.

- * 300 ezer állás szűnne meg.
- * A béreket befagyasztanák, illetve (a bizonyos szint fölött keresőknél) csökkentenék.
- * A közösségi közlekedésnek nyújtott állami támogatásokat már 2012-től 77 százalékkal csökkentenék.
- * Az önkormányzatok feladatait részben a nagyobb városokba központosítanák.
- * Érvényesítenék az aranyszabályt, mely alapján nem lehetne 2012-től deficitet költségvetést elfogadni.

D) Privatizáció.

- * A helyi közszolgáltatásokat magánkézbe adnák.
- * Az állam kivonulna a nagyvállalatokból.
- * Az (500 milliárd eurós) állami ingatlanvagyonot részlegesen kiárusítanák.

Bár a fenti tervek rendkívül ambiciózusnak tűntek, mégsem sikerült elosztatniuk a befektetők és a szakértők kételyeit. A legfőbb ilyen jellegű kétely azzal a félelemmel állt kapcsolatban, hogy milyen hatással lesznek a megszorítások az amúgy is gyenge növekedésre. A 2010 nyara óta napvilágot látott három csomag ugyanis már összesen több mint 150 milliárd eurós megtakarítást tartalmazott. Az exportpiaci kilátások romlása egyrészt, a magán- és a közületi fogyasztás visszaesése, s ennek folyamánként az ingatlan- és eszközberuházások csökkenő dinamikája másrészt már év közben arra késztették a kormányt, hogy többször is lefelé módosítsa az elkövetkező évekre vonatkozó növekedési kilátásait. Ugyanakkor, a kormány prognózisai rendre optimistábbnak tűntek, mint a független honi és külföldi intézmények (például az olasz jegybank vagy az IMF) hasonló előrejelzései.

De nem csupán a gazdasági növekedés tervezésével volt gond. A gazdasági élet jelentős szereplői (például a Confindustria és a Confartigianato, a nagyvállalati, illetve a kis- és közepes vállalatok munkaadói szervezetei) felrötták a kormánynak, hogy a terveköl hiányoznak a gazdaság élénkítésére vonatkozó intézkedések. Tény, hogy a nagy építkezések leálltak, a komoly infrastrukturális projekteket elvetették,⁵ az adóemelésből befolyó többletbevételt pedig elnyelte a költségvetés. Miközben a kiigazítás kétharmada a költségvetés bevételi oldalát érintette – kizárítva ezáltal a cégek és a bankok beruházási forrásait –, hiányoztak a valódi (például a munkaerőpiacot érintő) strukturális reformok és egyes közszolgáltatások liberalizálása.

Végül, a piaci elemzők a tervezett intézkedések végigvitelében sem igazán bíztak. Egyrészt azért, mert bizonyos intézkedések (például a közigazgatási reform keretében 110 provincia megszüntetése, vagy a parlamenti képviselők létszámának a megfelelése) rendkívüli érdeksérelemmel jártak volna, másrészt azért, mert magának a Berlusconi-kormánynak a képviselői is rendszeresen úgy nyilatkoztak, hogy semmi ok sincs a sietségre. A reformok némelyike egyébként is alkotmánymódosítást igényelt volna, ami akár hosszú hónapokig is eltarthatott.

4) A hiteltelenség ára

2011 kora őszére a megszorító csomagok megvalósításába, sőt magának a kormánynak a szavahihetőségébe vetett bizalom is megingott: a Berlusconi-kormány két oldalról nyomás alá került. Egyrészt a pénzpiacok szorongatták, másrészt az IMF és az uniós partnerek kényszerítették egyre hűsbavagóbb programok kidolgozására.

Olaszország ellen 2011. szeptember 20-án indult meg a „támadás”, melynek nyitányaként a Standard and Poor's (S&P) lerontotta az ország szuverén adósságbesorolását. Új elem volt, hogy a hitelminősítő intézmény már nem csak a gazdasági mutatókat vette figyelembe, hanem a politikai tényezőket is: úgy ítélte meg, hogy a politikai válság, a vezetők körüli botrányok, a folytatandó gazdaságpolitika körüli koalícion belüli növekvő egyet nem értés, mind-mind korlátozza az államnak azt a képességét, hogy kellően hatékony választ tudjon adni a gazdasági válság kihívásaira. A másik két nagy hitelminősítő intézet (a Moody's és a Fitch) október 5-én és 6-án követte a példát. A hitelminősítők egyöntetűen úgy vélték, hogy az olasz gazdaság 2012-ben elkerülhetetlenül recesszióba fordul, miközben

⁵ Például a Szicíliát az olasz csizma orrával összekötő híd nagyszabású tervét.

hatalmasra duzzadó államadóssága – megfelelő strukturális reformok hiányában – védtelenné teszi az országot a külső sokkokkal szemben. A leminősítésekben szerepe volt a Berlusconi-kormány halogató taktikájának is, mellyel tartósan eljátszotta a befektetők bizalmát. Megjegyzendő, hogy a Fitch (a másik két hitelminősítőhöz képest) valamivel magasabb szinten hagyta Olaszország adósságbesorolását, tekintve, hogy az ország megőrizte fizetőképességét, a költségvetés helyzete pedig a válság éveiben viszonylag kedvezőbben alakult, mint a legtöbb európai partnereié (5. táblázat). Bár az olasz kormány kettős mérce használatával vádolta az intézeteket és nem fogadta el jogosnak a leminősítést – mondván, Spanyolország jobban megérdemelte volna azt –, a hitelminősítők „ítélete” messze elmaradt a piacokétól: míg az S&P csupán 0,68 százalékos esélyét látta annak, hogy Olaszország öt éven belül csődbe megy, az egekbe szökő CDS-felárakból az volt kiolvasható, hogy a befektetők ennek lehetőségét 32-34 százalékosra becsülték.⁶

5. táblázat
Államháztartási hiány
(a GDP százalékában)

	2009	2010
<i>EU27</i>	-6,9	-6,6
<i>Euró-zóna (17 ország)</i>	-6,4	-6,2
Belgium	-5,8	-4,1
Németország	-3,2	-4,3
Írország	-14,2	-31,3
Görögország	-15,8	-10,6
Spanyolország	-11,2	-9,3
Franciaország	-7,5	-7,1
<i>Olaszország</i>	-5,4	-4,6
Hollandia	-5,6	-5,1
Portugália	-10,1	-9,8
Egyesült Királyság	-11,5	-10,3

Forrás: Eurostat (web2).

Az olasz államadósság leminősítése után logikusan és igen gyorsan az következett, hogy a hitelminősítők az eme adósság jelentős részét kezük-

⁶ Egy ország CDS-díjszabása (országkockázati felárának mutatója) alatt azt kell érteni, hogy az adott állam fizetéseképtelenné válásának kockázata ellen biztosítási tranzakciókat kínáló piaci szereplők, például 300-as CDS esetén, az irányadó ötéves futamidőre 300 000 euró éves biztosítási díjat kérnek a befektetőktől minden 10 millió eurónyi államadósság után.

ben tartó, a pénzügyi válságtól addig viszonylag kevésbé érintett olasz bankokat is rosszabb kategóriába sorolták. Ezután a bankok egymást is leminősítették.⁷ A leminősítések háttereként látni kell, hogy az olasz bankok részvényei már a nyáron rohamosan estek (a UniCredit 32, az Intesa Sanpaolóé 36 százalékkal), a bankok egyre nehezebben jutottak forrásokhoz, ami hitelszűkével fenyegetett. A bankok likviditásuk bővítése érdekében a következő lehetőségek közül választhattak: vagy visszafogták a hitelezést, vagy kötvényeket bocsátottak ki magas felárral, vagy értékesítették aktívaikat. Eközben a Banca d'Italia is szigorított a hitelfeltételeken, ami tovább gyengítette a növekedési kilátásokat.

Annak a lehetősége, hogy az adósságválság – Görögország, Írország és Portugália után – Olaszországra is továbbterjedhet, pánikot okozott az európai döntéshozók körében. Az Európai Tanács 2011. október 23-i ülésén gyakorlatilag gyámság alá helyezték az országot azáltal, hogy háromnapnyi haladékot adtak a kormánynak egy, az adósság érezhető csökkentésére és a gazdasági növekedés beindítására vonatkozó program kidolgozására. Október 26-án Berlusconi 15 oldalas levelet írt európai partnereinek, melyben a munkaerőpiac megreformálásáról, az uniós pénzek hatékonyabb felhasználásáról, a bürokratikus akadályok csökkentéséről, a közszolgáltatások privatizálásáról, a fiatalok lakáshoz jutásának a könnyítéséről, a nyugdíjkorhatár emeléséről, az adócsalás elleni harc erősítéséről és még egy sor egyéb kérdésről körvonalazta terveit. A levélben – idő hiányában – nem volt pontos ütemezés, és a témák egyikéről-másikáról tudni lehetett, hogy azok nem egykönnyen megvalósíthatók, minthogy az érintettekkel való egyeztetés elmaradt.⁸ A programot később, november 12-én a pénzügyi stabilitási törvény módosításaként („*maxi emendamento*”) szavazta meg az olasz parlament alsóháza, mely szavazást egyébként Berlusconi meg akarta még várni, mielőtt beadta lemondását.

Az újabb program nem győzte meg a piacokat, és ezen az sem segített, hogy a terveket a G20-ak 2011. november 3-i ülésén is részletesen bemutatták: a tízéves államkötvények ára november 4-én 6,4 százalékra emelkedett, 460 bázisponttal a német államkötvényeké fölé, vagyis Róma 4,6 százalékkal magasabb kamattal jutott hitelhez, mint Berlin. Mindez annak ellenére történt így, hogy augusztus óta az Európai Központi Bank is beavatkozott (azaz olasz államkötvényeket vásárolt) a másodlagos piacon. Időközben egyértelművé vált, hogy a kormánypártok maguk között sem tudnak megegyezni a legfontosabb reformlépésekben: Berlusconi pártja például nem támogatta, hogy felemeljék a vagyona-ra vonatkozó adókat, az Északi

⁷ Az öt legnagyobb olasz bank 2011 júliusában 171 milliárdnyi olasz államadósságot tartott a kezében (Francia Szenátus, 2011).

⁸ A vízszolgáltatás privatizációjáról 2011 júniusában már tartottak egy népszavazást, melynek során a szavazók 95 százaléka elutasította a magánkézbe adás lehetőségét, illetve önmagában azt, hogy a vízszolgáltatáson nyereséget lehessen elérni Olaszországban (CorriereInformazione.it, 2011).

Liga pedig ellenezte a nyugdíjkorhatár és az áfa ügyében tervezett lépéseket. Ezek után a piac büntetett: november 9-én már 7,25 százalékos szinten álltak a tíz évre szóló olasz államkötvények, a *spread* (a németek államkötvényekhez képest fizetendő felár) pedig 552 bázisponton. Eközben Berlusconi belátta, hogy nem folytathatja tovább: a parlamentben elveszítette a többségét, népszerűségi indexe 25 százalékosra csökkent, és mind az iparszövetség, mind pedig a katolikus egyház magára hagyta. A római hivatalokat megszállták az Európai Unió és az IMF ellenőrei, az olasz gazdaságpolitikai irányítás gyakorlatilag nemzetközi felügyelet alá került.

A pénzpiacokat azonban még Berlusconi tervbe vett lemondása sem volt képes megnyugtatóni. A távozása körüli huzavona, valamint az utódlással és az esetleges előrehozott választásokkal kapcsolatos bizonytalanság késleltette az elfogadott programok (a két *manovra* és a *maxi-emendamento*) gyakorlati megvalósítását. November 10-én – 7,39 százalékkal és 570 bázispontos CDS-felárral – minden korábbi csúcsot megdöntött a tízéves lejáratra szóló olasz államkötvény.⁹ A kedélyek csak azt követően nyugodtak meg, hogy a politikai pártok megegyeztek Mario Monti (a versenypolitikaért felelős volt EU-bizottsági tag) kormányfőnek való kinevezéséről és szakértői kormány föllállításáról. Az államkötvények kamata pedig akkor esett ismét hat százalékos szint alá, amikor december 5-én Monti meghirdette az új kormány programját.

A program első fejezete („*Salva Italia*” – „Mentsd meg Olaszországot!”) 30 milliárd eurónyi intézkedést tartalmaz, melyből 20 milliárd jut a megszorító intézkedésekre, tíz milliárd pedig a gazdasági növekedés beindítását szolgálja. A program megnyirbálja a politikai osztály kiváltságait és javadalmazását (Monti önként lemondott a fizetéséről). Harc indul az adóelkerülés ellen és a nagy elosztórendszerekhez is hozzányúlnak. Csökkenniük a munkát és a beruházásokat terhelő adók, miközben emelkedik a fogyasztási és a vagyon jellegű adók adóalapja és mértéke. 2012 közepétől két százalékkal növekednek az áfakulcsok: 10-ről 12 százalékosra a csökkentett, 21-ről 23 százalékosra pedig a normál kulcs. Újra kivetik az első lakás után fizetendő, Berlusconiék által korábban eltörölt ingatlanadót. Egyúttal luxusadót vezetnek be a 170 kW-nál erősebb gépkocsikra és a tíz méternél hosszabb jachtokra. Az adóelkerülés elleni harc jegyében a korábban öt százalékos büntetőkamat mellett „hazaengedett” eltitkolt jövedelmekre utólag további 1,5 százalékos adót vetnek ki, és ezer euróban maximálják azt az összeget, ameddig készpénzben lehet kifizetni a számlákat. A nyugdíj területén emelkedik a 100 százalékos ellátáshoz szükséges szolgálati idő (nőknél 41 évre és egy hónapra, férfiaknál 42 évre és egy hónapra). A nyugdíjkorhatár 66 évre nő (férfiaknál 2012-től, nőknél 2018-tól kezdődően). Azok, akik korábban akarnak nyugdíjba menni, minden előrehozott évvel két százalékot veszítenek a teljes ellátáshoz ké-

⁹ Molnár (2011).

pest. Ugyanakkor arra is lehetőség van, hogy valaki akár 70 éves koráig halogathassa a nyugdíjba menetelt. Bizonyos értékhatár (a terv szerint 935 euró) fölött a nyugdíjakat leválasztanák az inflációról, ami a nyugdíjasok 54 százalékát érinti.¹⁰

A program második fejezete már a gazdaságélénkítést tűzte a napi-rendjére („*Cresce Italia*” – „Növekedj Olaszország!”). A terv egyrészt a gazdaság szerteágazó, eddig agyonszabályozott területének (energia, kereskedelem, közlekedés, munkaerőpiac) fokozatos liberalizációját, másrészt a bürokratikus akadályok felszámolását, s ennek érdekében több száz törvény eltörlését, a különböző engedélyek, igazolások stb. kiadásának egyszerűsítését illetve ésszerűsítését tartalmazza. Monopolhelyzetek és a kivételezettségek felszámolása rengeteg érdeket sért. Miközben a reformok egyre csak erodálják Monti népszerűségét – hiszen a válsághelyzet miatt túl sok egyeztetésre nincs idő, és a törvényjavaslatokat szinte bizalmi szavazással hajtják keresztül a parlamenten –, a pénzüpiacok nagyra értékelik a szakértői kormány tevékenységét: 2012 februárjának végén, márciusának elején újra öt százalék alá került a tízéves olasz államkötvények kamata, amire 2011 nyara óta nem volt példa.¹¹

5) Végszó

A Berlusconi-kormány bukását nem bizalmatlansági indítvány vagy egy alternatív politikai erő felbukkanása okozta, hanem egy hosszú, az államadósság megítélésének változását is magában hordozó, komplex folyamat. A kormány leváltását az amerikai adósság leminősítése (a tripla A-osztályzat elvétele), a görög adósságválsággal kapcsolatban szükségessé váló újabb intézkedések, és a pénzüpiacok eme folyamatokból eredő azon aggodalmi idézték elő, hogy az adósságválság Itáliára is továbbterjedhet. Érdekes módon úgy nőttek meg az ország adósság-refinanszírozási terhei, hogy közben gazdasági modellje alapvetően életképes, államadóssága pedig – a GDP 120 százalékára rúgó méretei ellenére – középtávon fenntartható maradt. További furcsaság, hogy miközben a spanyol helyzeten (adósság-refinanszírozási feltételeken) ideiglenesen önmagában az előrehozott választásokról szóló döntés is enyhített, Olaszországban akkora volt a költségvetési politika iránti általános bizalmatlanság, hogy az államkötvények jegyzéseire ilyen hatást sem Berlusconi lemondása, sem az esetleges előrehozott választások kilátásba helyezése nem gyakorolt. Sőt, a pénzüpiacok a politikai vá-

¹⁰ Bostonglobe.com (2011) és TG1-Híradó (web).

¹¹ Bloomberg (web-2012).

lasztásoknak a pusztta lehetőségét is a gazdasági reformok további, bizonytalan időre szóló elhalasztásaként értékelték. Nyilvánvalóvá vált, hogy Olaszországban a válság megoldása tekintetében a gazdaság tényleges állapota nem az egyetlen, és még csak nem is a meghatározó faktor. A pénzpiacok reakciói megmutatták, hogy a gazdaságpolitika – és általában a politika – hitelessége legalább ennyire fontos tényező.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Banca d'Italia (2010): *Annual Report. Abridged version. Ordinary meeting of Shareholders. 2010 – 117th Financial Year*. Banca d'Italia, Rome, 31 May. http://www.bancaditalia.it/pubblicazioni/relann/rel10/rel10en/en_rel_2010.pdf (Letöltve: 2011. november 30.)
- Banca d'Italia (web): Stress Test Results of 2011. http://www.bancaditalia.it/vigilanza/analisi-sistema/stress_test/2011 (Letöltve: 2011. december 1.)
- Begg, Iain (2010): EU Economic Governance: Crisis Management and the Future of the € Előadás és ppt-bemutató, mely a TEPSA 2010-es konferenciáján hangzott el Budapesten.
- Bloomberg (web-2012): Italy Government Bonds 10 Year Gross Yield. <http://www.bloomberg.com/quote/GBTPGR10:IND> (Letöltve: 2012. március 31.)
- Bostonglobe.com (2011): Italy government passes austerity plan. *Bostonglobe.com*, 4 December. <http://www.bostonglobe.com/news/world/2011/12/04/italy-government-passes-austerity-plan/U9ZCYzFHLN4aU8jCBCw94H/story.html> (Letöltve: 2011. december 5.)
- CorriereInformazione.it (2011): Risultati definitivi referendum 2011: vittoria dei SI' con il 95% nei 4 quesiti. Raggiunto il quorum: affluenza del 57%. *CorriereInformazione.it*, 13 giugno. <http://www.corriereinformazione.it/2011061310920/istituzioni/italia/risultati-definitivi-referendum-2011-vittoria-dei-si-con-il-95-nei-4-quesiti-raggiunto-il-quorum-affluenza-del-57.html> (Letöltve: 2011. december 5.)
- EBA (2011): *2011 EU-wide stress test: Objectives, outcome and recommendations*. European Bankig Authority, 16 July. <http://stress-test.eba.europa.eu/pdf/Presentation+to+Analysts.pdf>

- ERS (web): *Real Historical Gross domestic Product (GDP) per Capita and Growth Rates of GDP Per Capita for Baseline Countries/Regions (in 2005 dollars) 1969–2010*. United States Department of Agriculture, Economic Research Service. www.ers.usda.gov/data/.../HistoricalRealPerCapitaIncomeValues.xls (Letöltve: 2011. november 14.)
- Európai Bizottság (2011): *Recommendation for a Council Recommendation on the National Reform Programme 2011 of Italy and delivering a Council opinion on the updated Stability Programme of Italy, 2011–2014*. European Commission, Brussels, 7.6.2011 SEC(2011) 810 final. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/recommendations_2011/csr_it_aly_en.pdf (Letöltve: 2011. november 20.)
- Eurostat (web1): Real GDP growth rate – volume. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=en&pcode=tsieb020> (Letöltve: 2011. november 14.)
- Eurostat (web2): General government deficit/surplus. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb080> (Letöltve: 2011. november 14.)
- Eurostat (web3): General government gross debt. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb090> (Letöltve: 2011. november 14.)
- Francia Szenátus (2011): La crise italienne et la zone euroe. Rapport d'information de Jean-Francois Humbert, fait au nom de la commission des affaires européennes, no. 113 (2011-2012). 17 novembre 2011s. <http://www.senat.fr/notice-rapport/2011/r11-113-notice.html> (Letöltve: 2011. november 20.)
- Molnár Anna (2011): Az euróválság hatása az olasz EU-politikára. Előadás, mely 2011. november 17-én hangzott el a Magyar Külügyi Intézetben.
- Schindler, Martin (2009): The Italian Labor Market: Recent Trends, Institutions and Reform Options. *IMF Working Paper*, WP/09/47. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2009/wp0947.pdf> (Letöltve: 2011. november 14.)
- TG1-Híradó (web): 2011. december 5. esti (20 órai) adása. <http://www.rai.tv/dl/RaiTV/programmi/media/ContentItem-62b5f423-cd11-4668-ae9f-03823019c77f-tg1.html#p=0> (Letöltve: 2011. december 5.)

PORTUGÁLIA ÉS SPANYOLORSZÁG – STRUKTURÁLIS PROBLÉMÁK ÉS AZ ELHÚZÓDÓ VÁLSÁG

Éltető Andrea

Előszó

Az Európai Unió mediterrán periferiája számára egyelőre nem látszik perspektíva a kilábalásra a 2008-ban kezdődött nemzetközi pénzügyi és gazdasági válságból. A krízis következményei olyan súlyosak voltak, hogy hosszú időre meghatározzák a spanyol és portugál gazdaság pályáját. Mindkét gazdaság komoly szerkezeti átalakításokra és valamilyen formában külső segítségre szorul. Emellett a megugró adósságtömeg és államháztartási hiány miatt folyamatos megszorításokra kényszerül a gazdaságpolitika. Mindezek okán a legnagyobb probléma az, hogy a jelenlegi körülmények között alig van esély a növekedés beindítására.

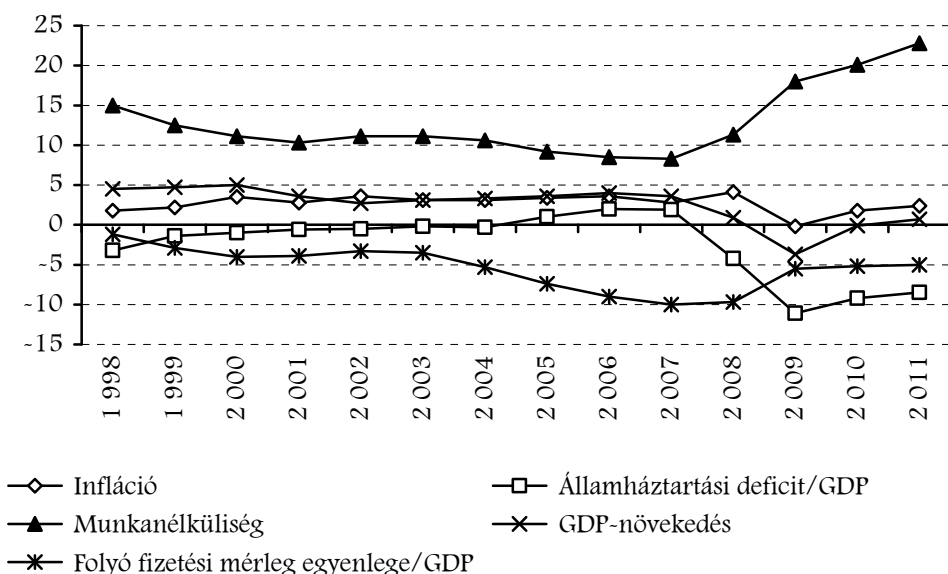
1) A válság előtt és után

A válság előtti évtizedben, immár a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) tagjaként, Spanyolország GDP-je átlag 3,5 százalékkal nőtt, a gazdasági fellendülés látványos volt. A bankok olcsó hiteleket kínáltak – a GMU-tagság nyomán a kamatok erőteljesen csökkentek –, ezért a lakosság körében megnőtt a saját lakásvásárlások száma, de ennek következtében a la-

kosság el is adósodott. Az ingatlanszektor virágzott, a telkek felértékelődtek, számos nagyberuházás történt, és rengeteg új lakás épült. A lakásárak tíz év alatt meg is duplázódtak. Kialakult az építőipari „buborék”, s az ingatlanboom komoly bevételeket hozott nemzeti, regionális és önkormányzati szinten.¹ A spanyol gazdaságban jelentősen megnőtt az építőipar szerepe: 1998-ban a foglalkoztatottak 9,8 százaléka dolgozott az építőiparban, 2007-ben pedig már 13 százaléka. Az építőipar szívta fel jórészt a bevándorlók tömegét: 2000 és 2010 között ötmillió ember – zömében munkaképes fiatal – érkezett Spanyolországba, így ma a spanyol lakosság 12 százaléka külföldi.

A spanyol államháztartási hiány a válság előtt nagyon alacsony volt, sőt három éven át (2005–2007-ben) még többletet is fel tudott mutatni az ország (1. ábra).

1. ábra
Spanyolország egyes makrogazdasági mutatói, 1998–2011
(százalék)

Forrás: Eurostat.

A válság hatásaként azonban 2009-ben a spanyol GDP nagyot zuhant, 3,6 százalékkal csökkent. A válságot enyhítő intézkedésekre fordított kiadások következtében a költségvetési hiány már a GDP 11,4 százaléka volt 2009-ben. Mint az 1. ábrán látszik, 2008-tól rohamosan nőtt a munkanél-

¹ Éltető (2011b).

külségi ráta, 2012 első negyedévére elérve a rekordmagas 23,5 százalékot. Igen súlyos a helyzet a fiatalok körében, ahol a ráta 50,5 százalék volt.

A válság következményeként az olcsó hitelek megszűntek, a bankoknál behajthatatlan kinnlevőségek tömege maradt, és üresen állnak az eladhatatlan lakások. Minden negyedik építető cég tönkrement, évek óta pang a lakáspiac. A helyi bankok, takarékszövetkezetek, melyek az ingatlanfinanszírozásban részt vettek, nehéz helyzetben vannak. 2008 óta a spanyol kormány 110 milliárd eurót pumpált a bankrendszerbe, de úgy tűnik, ez sem elég.

A spanyol államadósság szintje eredetileg nem volt magas, de gyorsan feljebb kúszott (a GDP 68,5%-a volt 2011 végén)² és a pénzpiacok bizalmatlansága miatt finanszírozása egyre drágább.

Portugália esetében nem beszélhetünk gazdasági *boom*ról az elmúlt évtizedben sem. 2000 és 2010 között az egy főre jutó jövedelem az EU15 átlagához viszonyítva végig 70 százalék körül maradt, tehát ilyen értelemben ebben az időszakban felzárkózás nem történt.³ Mint a 2. ábrán is látható, a GDP végig közel stagnált. Andrade–Duarte (2011) három fő problémacsoportra vezeti vissza a növekedés hiányát. Az egyik a szerkezeti reformok hiánya és a nem megfelelő színvonalú humán tőke, amihez hozzájárultak a globalizáció negatív hatásai Portugáliára (versenyképesség-vesztés). A második problémacsoport a monetáris integráció hatásainak (alacsony kamatlábak, eladósodás) nem megfelelő kezelése, a harmadik pedig az állam nem hatékony működése, az átláthatóság hiánya (ennek része a számos állami vállalat, az állami-magán együttműködésű [PPP-] konstrukciók zavaros szerkezete is).

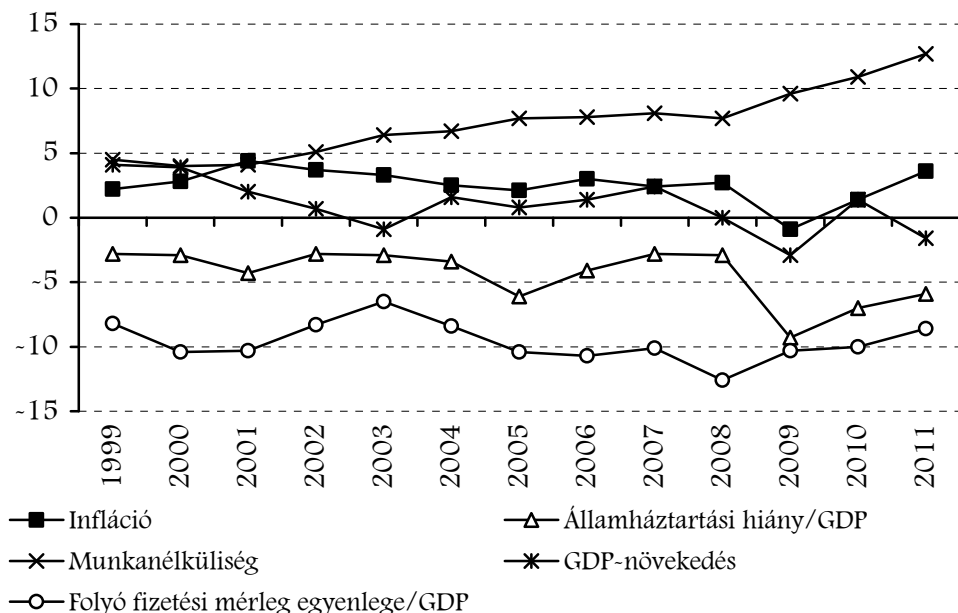
A 2008-as válság tehát már egy amúgy sem nagyon prosperáló portugál gazdaságot talált telibe. A válság következményeként 2008-ban a GDP növekedése megállt, 2009-ben pedig 2,7 százalékkal esett vissza. Más európai országokhoz hasonlóan a portugál kormány is többféle élénkítő intézkedéssel reagált a krízisre. A 2008 őszen–telén meghirdetett különféle állami csomagtervek összege a 2009-es GDP mintegy 5 százalékát tette ki. A válságenyhítő intézkedések következtében az államháztartási hiány a GDP 9,4 százaléka lett, az államadósság pedig a GDP 77 százaléka volt.⁴ 2009–2010-ben a portugál kormány számára is az államháztartási hiány és az államadósság mérséklése volt a fő cél, és sorra következtek a megszorító intézkedések.

² Előrejelzések szerint 2012 végére a 80 százalékot is el fogja érni.

³ Laaser–Schrader (2012). Az ötvenes–nyolcvanas évek között az egy főre eső GDP tekintetében Portugália látványosan közeledett Európához, jelentős felzárkózás ment végbe. Ezzel egy időben történt az iparosodás és a szolgáltatási szektor megerősödése is (Santos Pereira – Lains, 2010).

⁴ Éltető (2011a).

2. ábra
Portugália egyes makrogazdasági mutatói, 1999–2011
(százalék)

Forrás: Eurostat.

Portugália éppen 19 évvel azután, hogy 1992. április 6-án csatlakozott az Európai Monetáris Rendszer árfolyam-mechanizmusához, 2011. április 6-án gyakorlatilag az államcsőd közelébe került, mert a pénzpiacok rendkívül magasan tartották mind a rövid, mind a hosszú lejáratú portugál államkötvények hozamfelárát. Portugáliának segítséget kellett kérnie államadóssága finanszírozásához az Európai Unió segélyalapjából és az IMF-től. A megállapodás szerint az Európai Unió 52 milliárd euró, a Nemzetközi Valutaalap 26 milliárd eurónyi hitelt biztosít három év alatt a Portugáliának nyújtandó mentőcsomag keretében. A 78 milliárd eurós összeg több mint felét 2011-ben folyósították. A segélycsomag feltételei szerint 2012-ben 4,5 százalékra, 2013-ra pedig 3 százalékra kell csökkenteni a költségvetési hiányt, amihez összesen 10,4 milliárd euró megtakarításra van szükség. Az IMF, az Európai Bizottság és az Európai Központi Bank vezetésével kialakított stabilitási program három pilléren nyugszik: fiskális kiigazítás, szerkezeti reformok és a pénzügyi szektor megerősítése. Vagyis éppen azokat a tényezőket veszi sorra, amelyek a válság előtti stagnáló periódus okai voltak. A „trojka” programja nagyon részletes teendőlistát és ütemtervet tartalmaz, aminek betartását negyedévente ellenőrzik, és ennek függvényében folyósítják a következő hitelrészletet.

A szuverén adósságválság nyomán az EU a gazdasági és fiskális kormányzás megerősítésén fáradozik. A monetáris unió gazdasági kormányzásának egyik 2011-ben kialakított pillére a makrogazdasági egyensúlytalanságok megelőzése és korrekciója (*Macroeconomic Imbalance Procedure*). Ennek része a Bizottság által publikált figyelmeztetőmechanizmus-jelentés (*Alert Mechanism Report*), ami több külső és belső versenyképességi makrogazdasági mutatót tartalmazó értékelő táblát (*scoreboard*) ad a tagállamokra nézve. Az első ilyen jelentés⁵ szerint mind Spanyolország, mind Portugália a tíz mutató közül hatban túllépi a küszöböt. Ezek a mutatók: munkanélküliség, magán- és államadósság, exportpiacokon csökkenő súly, folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában, nettó nemzetközi befektetői pozíció. A mutatók legtöbbje nem abszolút érték, hanem hároméves átlagot vagy korábbi évekhez viszonyított csökkenést fejez ki.

Az 1. táblázat mutatja az értéktáblát a két ország esetében. Az adatok 2010-es állapotot tükröznek, de az adósság és a munkanélküliség tekintetében a helyzet azóta tovább romlott.

1. táblázat
Spanyolország és Portugália az értéktáblán 2010-ben

Makrogazdasági mutató	Mértékegység	Küszöb- érték	Spanyol- ország	Portugália
Folyó fizetési mérleg a GDP %-ában	hároméves átlag	-4/+6	-6,5	-11,2
Nettó nemzetközi befektetői pozíció	GDP %-a	-35	-89,5	-107,5
Reáleffektív árfolyam	hároméves %-os változás	±5	0,6	-2,4
Részesedés a világ exportjában	ötéves %-os változás	6	-11,6	-8,6
Nominális ULC index	hároméves %-os változás	9	3,3	5,1
Lakásárindex	egyéves %-os változás	6	-3,8	0,1
Magánszektorbeli hitel- áramlások	GDP %-a	15	1,4	3,3
Magánadósság	GDP %-a	160	227	249
Államadósság	GDP %-a	60	61	93
Munkanélküliségi ráta	hároméves átlag	10	16,5	10,4

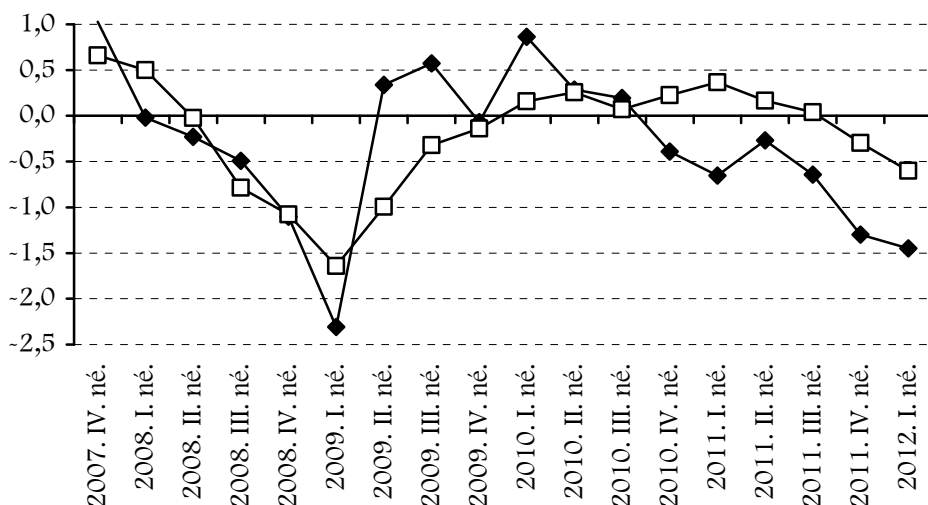
Forrás: European Commission (2012a).

⁵ European Commission (2012a).

2) A válság második szakasza, elhúzódása

2011-től elmondható, hogy a gazdasági válság a második szakaszába lépett az ibériai országokban. A 3. ábrán jól látszik, hogy a GDP alakulása W formájú, 2012 tavaszán éppen az újabb lefelé irányuló ág rajzolódik ki. Az előrejelzések szerint a 2012-es évre is a recesszió nyomja rá a bélyegét, és a további negyedévekben is – talán kisebb mértékben, de – csökkenni fog a GDP.⁶ Középtávon mindkét országban tovább folytatódik a hosszú és küzdelmes reformfolyamat egy általánosan meglehetősen bizonytalan világ gazdasági környezetben.

3. ábra
GDP-növekedés az előző negyedévhez viszonyítva, 2007–2012
(százalék)

Forrás: Quarterly National Accounts, OECD; European Commission (2012b).

Mindkét országban az állami kiadásokat tovább csökkentik, 2012-ben is követni kell az államháztartási hiány és államadósság lefaragására előírt intézkedéseket. A magánszféra fogyasztását korlátozza a magas munkanélküliség (ez már Portugáliában is eléri a 14 százalékot), a háztartások eladósodottsága és a hitelfelvétel nehézségei. Mivel a vállalati szféra is

⁶ European Commission (2012b).

szerződéskötés pedig nem jöhet létre, amíg a reform be nem fejeződik. A központi adminisztráció egységeit csökkentik, a mobilitást növelik, a közintézmények, alapítványok működését elemzik és átszervezik. Az igazságszolgáltatás reformjának célja a hatékonyság és átláthatóság javítása. Sor kerül az egészségügyi és oktatási rendszer átalakítására is.

Spanyolországban a pénzügyi szektor és a munkaerőpiac átalakítása mondható talán a legfontosabb szerkezeti reformnak. A bankszektor átszervezésének, fúzióinak támogatására és a működésképtelen intézmények átvételére 2009-ben 9 milliárd euró alaptőkével létrehozták a Bankátszervezési Alapot (*Fondo de Reestructuración Ordenada Bancaria* – FROB). Az ingatlanbuborék kipukkadása következtében a bankok és főleg a helyi takarékszövetkezetek behajthatatlan követelésekkel terheltek. Összesen 175 milliárd eurónyira becsülik ezek összegét, és ez jelentősen aláássa a bizalmat a spanyol pénzügyi rendszerben. 2009-ben még 45 takarékszövetkezet (*cajas de ahorro*) létezett, amikből a 2010–2011-ben lezajlott fúziók nyomán 13 csoport és két továbbra is önálló *caja* maradt.

2012 elején az új kormány a pénzügyi rendszer újabb reformját hirdette meg. Az új rendelkezés tartalékképzésre kötelezi a bankokat összesen mintegy 50 milliárd euró értékben, ami jelentősebb fedezetet jelentene az esetleges veszteségekre. A tartalékképzési határidő az év vége, de egy évvel meghosszabbítható az összeolvadó bankok esetében (ami további fuzionálásokat ösztönöz). Az a bank, amely önerőből nem tud tartalékot képezni, kölcsönkérhet a FROB-tól, amelynek tőkéjét 15 milliárd euróra növelték.

Spanyolországban a munkaerőpiac átalakítása kulcskérdés, hiszen már minden második 25 év alatti fiatal munkanélküli. Leginkább azok az ifjak veszítik el az állásukat, akiket időlegesen, akár csak pár hétre alkalmaznak a vállalatok. A fiatalok kétharmadának csak határozott időre szóló szerződése van, ami európai viszonylatban kiemelkedően magas arány. Ebben érhető tetten a spanyol munkaerő-piaci szabályozás évtizedek óta fennálló és sokat kritizált sajátossága: a kétféle munkavállalói típus elkülönülése. Az egyik a határozatlan időre felvett, nehezen elbocsátható, erősen védett, általában idősebb réteg, a másik a fix szerződésekkel felvett, vállalaton belül nem képzett, könnyen elbocsátható. A duális munkaerőpiac nem használ a termelékenység növekedésének, a rövid időre felvetteket nem képezik tovább a vállalatok, nagy a munkaerő rotációja, és alacsony a vállalaton belüli, illetve vállalatok közötti mobilitás.

Annak ellenére, hogy ezt a fajta dualitást és a fix szerződések magas arányát folyamatosan kritika éri a szakemberek részéről, és annak ellenére, hogy az egymást követő kormányok számos alkalommal próbálták a munkaerőpiacot megreformálni, igazán lényegre törő változást nem tudtak elérni. 2010 tavaszán és 2012 elején a korábbiakhoz képest jelentősebb reformokat vezettek be, de a fent említett fix szerződésfajta megszüntetéséhez egyik kormány sem volt elég bátor. Kicsit módosult, de megma-

radt a kollektív béralku rendszere is, amit még az 1980-as munkavállalói törvény szabályoz.

A munkanélküliség rekordmagasra nőtt Portugáliában is, a válság szociális költségei tehát nagyok. A lakosság lelkesedése az EU és a monetáris unió iránt csökken, egy 2010-es Eurobarometer-felmérés szerint az eurózónában Portugáliában vélik a legkevesebben (61%), hogy az euró „jó dolog”.¹⁰ A munkaerőpiac reformját Portugáliában is véghezvitték. 2012. január 18-án a kormány és a szociális partnerek, szakszervezetek erről egyezményt írtak alá, éppen ezért itt kisebb az ezzel kapcsolatos ellenállás, mint Spanyolországban. A munka törvénykönyvének reformjára 2012 nyarán kerül sor, ebben rögzítik, hogy évenkénti húsz munkanapot fizetnek ki végkielégítésként elbocsátás esetén, a munkaidő növekszik, a munkaerő leépítését megkönnyítik, és változnak a kollektív béralkuk szabályai.¹¹

Hosszú távon az ibériai országoknak is szembe kell nézniük a demográfiai problémákkal, az öregedő népességből fakadó nehézségekkel, kiadásokkal. Ez a legtöbb EU-tagállamban komoly kihívás,¹² de Spanyolországban a válság előtti évtizedben ezt kissé feledtette a már említett fiatal bevándorlók tömege. Ennek köszönhetően nemcsak az ország népessége nőtt, hanem a társadalombiztosítás bevételei is. A válság hatására azonban megállt a bevándorlás, sőt 2011-ben 21 év óta először ismét nagyobb volt az országot elhagyók száma, mint a bevándorlóké. Igaz, hogy a kivándorlók nagyrészt nem „eredeti” spanyolok (ezek aránya csak 7-8%), hanem a kétezres években bevándorolt, spanyol állampolgárságot nyert emberek.¹³ A maradék, már megtelepedett bevándorlók is öregszenek hosszabb távon, tehát a kiépült jóléti és nyugdíjrendszer biztosan átalakításra szorul. Portugáliában a válság kapcsán a korábbi éveknél sokkal erősebb elvándorlás indult meg, 2011-ben 150 ezren hagyták el az országot.¹⁴ Ez részben a magasan képzett rétegek kiáramlását jelenti, részben pedig azokat, akik a volt gyarmatokon próbálnak szerencsét. A kivándorlás legnépszerűbb iránya Nagy-Britannia, Brazília és Angola.

¹⁰ Gaca-Lopes-Marques (2011).

¹¹ European Commission (2012c).

¹² Lásd például Muraközy (2011).

¹³ González Enriquez (2012).

¹⁴ *PT Jornal*, 2012. március 23. <http://www.ptjornal.com/201203236388/sociedade/portugal-com-150-mil-novos-emigrantes-num-dos-maiores-fluxos-migratorios-de-sempre.html>

3) Fellendülés hosszabb távon

A szerkezeti átalakítások nem haladnak gyorsan, és hatásuk is csak hosszabb távon lesz érezhető. Az elkövetkező években az ibériai országok egyik legfontosabb problémája az államadósság finanszírozása lesz. Az IMF (2011) jelentése szerint a portugál államadósság, ami 2011 végén a GDP 107 százaléka volt, 2013-ban éri el a csúcst, a GDP 118 százalékaival. Ezután lassan csökkenhet, de jó esetben is csak 2030 után közelíthet a GDP 60 százaléka felé, ha sikerül folyamatosan az elsődleges költségvetési többletet elég magasan tartani. Az államadósság csökkentéséhez minél hamarabb jelentős növekedésre lenne szükség. A Kieli Világgazdasági Intézet államadósság-barométere szerint¹⁵ alacsonyabb, 2 százalékos GDP-növekedés mellett is a spanyol költségvetésnek a GDP-hez viszonyítva 2,4 százalék, a portugálnak pedig 11 százalékos elsődleges költségvetési többletet kellene tudni felmutatni ahhoz, hogy az államadósság finanszírozható legyen. Történelmi tapasztalatok szerint 5 százaléknál magasabb elsődleges költségvetési többletet hosszabb időn át egy ország sem tudott felmutatni...

Elemzők rámutatnak, hogy a 2008 utáni pénzügyi és gazdasági válság későbbi növekedést gátló hatásai jóval nagyobbak, mint a korábbi recessziók esetében. Az ibériai országok is azon tagállamok közé tartoznak, ahol a legkomolyabbak a negatív hatások, és a felzárkózás középtávon gyakorlatilag leáll.¹⁶ Mivel a fiskális szigor és az adósságcsökkentés nyomán belső forrásokból nem lesz növekedés, ezért több elemző szerint is az export növelése és a nemzetközi versenyképesség javítása lehet esetleg a kiút.¹⁷

A versenyképesség kérdése meglehetősen összetett. A munkaerő egységnyi költségei (*unit labour costs* – ULC) Portugáliában gyorsabban nőttek, mint az eurózónában. A befektetők számára a telephelyelőnyök így kedvezőtlenebbé válhattak, romlott az ország „versenyképessége”. Santos Pereira és Lains (2010) ugyanakkor rámutat, hogy az ibériai országok számára több tekintetben versenytárs közép-európai gazdaságokban és egyes más EU-tagállamokban is hasonlóan vagy jobban nőttek az egység-

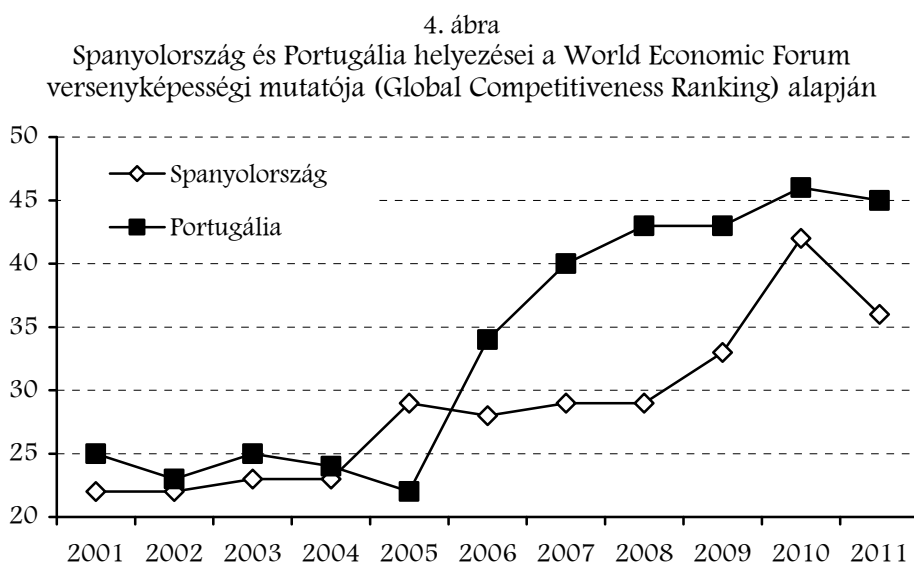
¹⁵ http://www.ifw-kiel.de/think-tank/policy-support/The-Kiel-Institute-Barometer-of-Public-Debt%20/The%20Kiel%20Institute%20Barometer%20of%20Public%20Debt%20/view?set_language=en

¹⁶ Halmai (2011); Andini–Cabral (2012).

¹⁷ Landmann (2011).

nyi munkaerőköltségek, ez önmagában tehát nem ássa annyira alá a kivitel versenyképességét. Ráadásul, mint Felipe–Kumar (2011) rámutat, az egységnyi munkaerőköltség mutatójának aggregált használata problémás, számos korábban vizsgált ország és periódus esetében az ULC növekedése mellett nőtt a GDP és a termékek világpiaci részesedése, vagyis a versenyképesség is. Ráadásul az ibériai országok versenyképességét Németországhoz szokták viszonyítani, ami nem feltétlenül helyes, hiszen a német exportstruktúra egész más és sokkal komplexebb, nem versenyez a portugál, spanyol kivittel.¹⁸

A pusztá munkaerőköltségnél összetettebben jellemzi a két ország általános versenyképességét a *World Economic Forum* minden évben elkészített versenyképességi mutatója, amelynek alakulása a 4. ábrán látható.¹⁹ 2000 és 2005 között Spanyolország a 22–25. helyen állt, hasonlóan Portugáliához, 2006-tól azonban évről évre egyre hátrébb csúszott a rangsorban, 2010-ben 46. volt. Portugália 2005-ben Spanyolország mögé került, és pozíciója később is romlott, de kevésbé, mint szomszédjáé.

Forrás: Global Competitiveness Report-ok www.weforum.org.

¹⁸ Felipe–Kumar (2011) szerint a spanyol-portugál esetben is „a versenyképesség hiánya Németországgal szemben nem annak tudható be, hogy drágák, vagy nem nőtt a munka termelékenysége. A probléma az, hogy megragadtak egy közepes technológiai szinten és csapdába kerültek. A bérek csökkentése nem fogja ezt a problémát megoldani” (p. 11.).

¹⁹ Bár ez a mutató is kritizálható például bizonyos mértékű szubjektivitása miatt, de valamiféle helyzetképet mégis nyújt arról, hogyan állnak az egyes gazdaságok egymáshoz képest.

Általános vélekedés, hogy a külkereskedelem terén az elmúlt évtizedekben Portugália nem tudta felvenni a versenyt egyrészt a közép-kelet-európai, másrészt az ázsiai olcsó és tömeges termékekkel, és elsősorban a ruházati cikkek tekintetében visszaszorult a világpiacról.²⁰ A 2. táblázatból látszik, hogy a portugál kivitel világpiaci részesedése az elmúlt húsz évben szinte folyamatosan csökkent. A spanyol részesedés kissé hullámzóan stagnál, de 2011-re csökkent (mindkét ország világpiaci részesedése megfelel egyébként annak az aránynak, amennyivel a világ GDP-jéhez hozzájárulnak). Ugyanakkor látható, hogy a francia, az olasz és a német export világpiaci súlya igen jelentősen csökkent az elmúlt évtizedben, csakúgy, mint az egész eurózónáé. A közép-európai tagállamok éppen ellenkező tendenciát mutatnak, világpiaci részesedésük jelentősen nőtt (jobban, mint nemzeti össztermékük részesedése a világ GDP-jében).

2. táblázat
Egyes európai országok áruexportjának
részesedése a világ exportjában, 1995–2011
(százalék)

	1995	1998	2000	2003	2005	2007	2009	2011
Spanyolország	1,91	2,07	1,80	2,08	1,86	1,82	1,84	1,64
Portugália	0,44	0,46	0,38	0,42	0,37	0,38	0,36	0,33
Magyarország	0,25	0,43	0,44	0,57	0,61	0,69	0,67	0,63
Csehország	0,34	0,49	0,46	0,65	0,75	0,88	0,91	0,90
Szlovákia	0,17	0,20	0,19	0,29	0,31	0,42	0,45	0,43
Lengyelország	0,45	0,52	0,50	0,72	0,86	1,01	1,11	1,02
Franciaország	5,90	5,94	5,13	5,22	4,47	4,03	3,92	3,34
Németország	10,21	10,07	8,64	10,00	9,36	9,52	9,07	8,26
Olaszország	4,58	4,55	3,77	3,98	3,60	3,60	3,29	2,93
Euróövezet	33,49	34,31	29,99	33,12	30,56	30,13	29,10	26,01

Forrás: AMECO.

Ha a kivitel növekedést elősegítő szerepére gondolunk, akkor érdemes megnézni, milyen szerepet tölt be Portugália gazdaságában az export. Portugália kis ország, ezért várható, hogy a külkereskedelem fontos számára. Érdekes azonban, hogy az export/GDP mutatót tekintve Portugália adatai egyrészt nem nőttek az elmúlt húsz évben, másrészt jóval alacsonyabb ez az arány, mint sok más – akár kis, akár nagy – ország esetében. A 3. táblázatban látszik, hogy egyes EU-tagállamok esetében, s főleg a közép-európai országoknál, 40–80 százalék a kivitel a GDP-hez viszonyítva, míg

²⁰ Andrade–Duarte (2011); Silva (2008).

Portugália esetében 30 százalék körüli, alig magasabb, mint a jóval nagyobb területű szomszéd, Spanyolország adata (26%). (Az import aránya egyébként magasabb a GDP-hez viszonyítva mindkét országban, mint az exporté.)

3. táblázat
Áruk és szolgáltatások exportja a GDP százalékában, 1992–2010

	1992	1995	2000	2005	2010
Portugália	25	27	29	28	31
Spanyolország	17	22	29	26	26
Finnország	26	36	44	42	40
Ausztria	34	35	46	54	54
Olaszország	18	26	27	26	27
Lengyelország	22	23	27	37	42
Csehország	54	51	63	72	79
Magyarország	32	45	75	66	87

Forrás: Világbank.

A folyó fizetési mérleg mindkét országban tartósan és jelentősen deficitese volt már a válság előtt. Ennek elsődleges oka a külkereskedelmi mérleg: a belső kereslet miatt megnőtt az import, az export növekedése viszont lanyhább volt.²¹ Az árukereskedelemben mutatkozó hiányt nem tudták a szolgáltatások és a kivándorlók hazautalásai sem jelentősen javítani. Mint Obstfeld (2012) bemutatja, a hosszú távon deficitese folyó fizetési mérleg hatással van a növekedésre, és olyan tünet, ami figyelmet és kezelést érdemel egy monetáris unión belül is.

A portugál kivitel szerkezete az utóbbi évtizedben diverzifikálódott, de továbbra is jórészt olyan termékekből áll, amelyek piaca lassan növekszik.²² A portugál termékek technológiai színvonala javult, nőtt a magasabb technológiai színvonalú termékek aránya.²³ A kilencvenes évek közepe óta csökkent az úgynevezett „hagyományos” termékek súlya a kivitelben, mindenekelőtt a textilruházati termékek és lábbelik aránya. A mezőgazdasági, élelmiszeripari cikkek részesedése nem változott, nőtt viszont a vegyipari termékek és a gépek, szállítóeszközök súlya.

Portugália exportja elsősorban az EU felé irányul, de az utóbbi évtizedben a portugál vállalatok a nem uniós piacok felé is jobban orientálódnak.

²¹ Andini–Cabral (2012).

²² Julio – Pinheiro Alves (2011).

²³ Silva (2008).

2011-ben a portugál kivitel 26 százaléka EU-n kívüli piacokra ment (4. táblázat). 2008 óta az exportban előretört például Angola súlya. Portugália szorosra fűzte a gazdasági és politikai kapcsolatokat Angolával, amit sűrű kétoldalú találkozók, felfutó kereskedelem és befektetői tevékenység jelez. Az afrikai ország jó növekedési kilátásai kompenzálhatják a portugál vállalatok európai piacvesztését.²⁴ Fontos piaca a portugál termékeknek még Mexikó és az Egyesült Államok is. A válság hatására a portugál export jelentősen visszaesett, és az import is lassult. A legnagyobb csökkenés a francia és a spanyol viszonylatban következett be. A külkereskedelem számottevő része (a portugál kivitel körülbelül 25, a behozatal 30%-a) Spanyolországgal bonyolódik le.

4. táblázat
A külkereskedelem földrajzi megoszlása a két országban, 2005–2011

Portugália	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Import (%)</i>							
EU-n kívüli	23,4	23,0	23,4	25,2	21,4	24,3	27,0
EU-n belüli	76,6	77,0	76,6	74,8	78,6	75,7	73,0
<i>Export (%)</i>							
EU-n kívüli	20,0	21,9	22,9	25,6	24,6	21,8	26,1
EU-n belüli	80,0	78,1	77,1	74,4	75,4	65,5	74,5
Spanyolország	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Import (%)</i>							
EU-n kívüli	35,8	38,2	37,0	40,7	37,7	41,0	42,5
EU-n belüli	64,2	61,8	63,0	59,3	62,3	59,0	57,5
<i>Export (%)</i>							
EU-n kívüli	27,6	28,8	29,2	30,4	30,2	31,3	33,1
EU-n belüli	72,4	71,2	70,8	69,6	69,8	68,7	66,9

Forrás: Eurostat Comext-adatbázis alapján saját számítások.

A válság hatására, főleg 2009-ben, a spanyol kivitel is erősen csökkent. A vállalatok számára ez elsősorban exportjuk átlagos mennyiségének csökkenését jelentette, és nem a korábbi exportrelációk megszűnését, vagy kilépést az exportpiacról.²⁵ Ez tette lehetővé, hogy a kissé kedvezőbb konjunktúra idején, 2010-ben, hamarabb reagáljanak, és ismét növelhessék kivitelüket. A spanyol kivitelben és behozatalban egyaránt nőtt az EU-n

²⁴ Seabra–Gorjao (2010).

²⁵ Banco de España (2012).

kívüli országok aránya (4. táblázat), és ez az arány magasabb is, mint a portugál esetben. Az exportban jelentős Latin-Amerika, az importnál pedig Afrika szerepe is. A spanyol exportban meghatározó szerepet töltenek be a közlekedési eszközök, gépjárművek és jelentős a vegyipari és élelmiszeripari termékek aránya is.

4) Következtetések

Görögország és Írország mellett a két ibériai ország gazdasági helyzete okozza a legtöbb problémát a monetáris unióban 2012-ben is. A pénzügyi és gazdasági válság itt komolyabb következményekkel járt, mint a GMU központi tagállamaiban, és ez azokra is kihat. A spanyol és a portugál adósság hosszú távú finanszírozása egyelőre bizonytalan. Az EU által 2012 márciusában biztosított megnövekedett „tűzfal” (stabilitási mechanizmus és stabilitási eszköz erőforrásai) sem lenne elég egy esetleges spanyol fizetéseképtelenség esetén.²⁶

Az adósságfinanszírozás esélyeit jelenösen növelné, ha beindulna a gazdasági növekedés a két országban. Azonban, mint bemutattuk, erre egyelőre nincs kilátás, több okból. Egyrészt az államháztartási hiány lefaragása miatt a gazdaságpolitika restriktív, másrészt a pénzügyi válság miatt kialakult hitelszűke is gátolja a vállalati tevékenységet, a beruházások felfutását. A növekedés beindításában segíthetne az export fellendítése, de nemzetközi összehasonlításban nem túl magas a kivitel GDP-hez viszonyított aránya, nem mondható a két ország igazán exportvezérelt gazdaságnak. Az adatokból látszik, hogy a válság hatására az exportőrök egyre jobban igyekeznek az Unión kívüli piacok felé is irányulni. Ennélfogva nő a földrajzi diverzifikáció, és a termékszerkezetben is csökken a koncentráció. Spanyolország és Portugália is versenyképességi problémákkal küzd, amikhez hozzáadódik a nemzetközi piacok bizalmatlansága. Így a kivitel sem lehet jelentős és stabil növekedési forrás.

Mindenképpen szükség lenne tehát a monetáris unió gazdasági kormányzásának alapos átgondolására és egy olyan új európai modell kialakítására, ahol a periféria országai is prosperálni tudnának.

* * * * *

²⁶ Giovannini–Gros (2012); Boone–Johnson (2012).

Felhasznált irodalom

- Andini, Corrado – Cabral, Ricardo (2012): Further Austerity and Wage Cuts Will Worsen the Euro Crisis. *IZA Policy Paper*, No. 37. February.
- Andrade, Joao Sousa – Duarte, Adelaide (2011): The Fundamentals of the Portuguese Crisis. *Panoeconomicus*, No. 2. pp. 195–218.
- Banco de España (2012): *Boletín Económico*, enero.
- Boone, Peter – Johnson, Simon (2012): The European Crisis Deepens. *Policy Brief*, No. 4. Peterson Institute for International Economics, Washington DC.
- European Commission (2012a): *Alert Mechanism Report*. COM(2012) 68 final.
- European Commission (2012b): *Interim Forecast*, February.
- European Commission (2012c): The Economic Adjustment Programme for Portugal Third Review – Winter 2011/2012. *European Economy. Occasional Papers*, No. 95. April.
- Éltető Andrea (2011a): Megromlik-e a portói? Portugália válságban. *Európai Tükör*, február, pp. 102–108.
- Éltető Andrea (2011b): The Economic Crisis and its Management in Spain. *Eastern Journal of European Studies*, Vol. 2. Issue 1. pp. 41–55.
- Éltető Andrea (2011c): Portugal and Spain: Causes and Effects of the Crisis. *Baltic Journal of European Studies*, Vol 1. No. 2. pp. 34–48.
- Felipe, Jesus – Kumar, Utsav (2011): Unit Labor Costs in the Eurozone: The Competitiveness Debate Again. *Working Paper*, No. 651. Levy Economics Institute of Bard College.
- Giovannini, Alessandro – Gros, Daniel (2012): How high the firewall? Potential financing needs for the periphery. *CEPS Commentary*, 30 March.
- González Enriquez, Carmen (2012): La emigración desde España, una migración de retorno. *ARI*, No. 4. Royal Instituto Elcano.
- Graca, Joao Carlos – Lopes, Joao – Marques, Rafael (2011): The European Sovereign Debt Crisis: The Portuguese Case. *Economic Sociology*, Vol. 12. No. 3. pp. 38–47.
- Halmi Péter (2011): Válság és a potenciális növekedés az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 12 sz. pp. 1059–1081.

- IMF (2011): Portugal: Second Review Under the Extended Arrangement. *IMF Country Report*, No. 11/363.
- Julio, Paulo – Pinheiro Alves, Ricardo (2011): The Recent Performance of Portuguese Trade in Goods: A Complementary Approach. *Boletim Mensal de Economia Portuguesa*, No. 6. pp. 57–69.
- Laaser, Claus-Friedrich – Schrader, Klaus (2012): Die Krise in Südeuropa oder die Angst vor dem Dominoeffekt. Griechenland, Portugal und Spanien im Krisentest. *Kieler Diskussionsbeiträge*, Nr. 500/501. Januar.
- Laborda, Ángel – Fernandez, María Jesús (2011): El difícil camino de la consolidación fiscal. *Cuadernos de Información Económica*, No. 225. pp. 1–19.
- Landmann, Oliver (2011): Die Krise der Europäischen Währungsunion. *Universität Freiburg Research Paper*, August.
- Muraközy László (2011): Összefonódó költségvetési kihívások a 21. század Európájában. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf. 7–8 sz. pp. 592–618.
- Obstfeld, Maurice (2012): Does the Current Account Still Matter? *NBER Working Paper*, No. 17877.
- Ponticelli, Jacopo – Voth, Hans-Joachim (2011): Austerity and Anarchy: Budget Cuts and Social Unrest in Europe, 1919–2009. *CEPR Discussion Paper*, No. 8513.
- Santos Pereira, Álvaro – Lains, Pedro (2010): From an Agrarian Society to a Knowledge Economy: Portugal, 1950–2010. *Working Paper*, No. 10-09. Universidad Carlos III de Madrid.
- Schrader, Klaus – Laaser, Claus-Friedrich (2012): Will Portugal turn into a second Greece? *Kiel Policy Brief*, No. 42. Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel. <http://hdl.handle.net/10419/56378>
- Seabra, Pedro – Gorjao, Paulo (2010): Portugal and Angola: Ties that bind? *IPRIS Working Paper*, July.
- Silva, Joaquim Ramos (2008): Internationalization strategies in Iberoamerica: The case of Portuguese trade. *UNECLAC Project Document*.

VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGKEZELÉS A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN

Novák Tamás

1) A közös gyökerek

A közép-európai országok esetében („Visegrádiak”) a gazdasági rendszerváltozást megelőző két évtizedben a térségi gazdasági és politikai folyamatok jelentős divergenciát mutattak (és ezeknek máig ható következményei vannak az államadóssággal, a költségvetési hiánnyal kapcsolatos attitűdökre, vagy éppen a lakosság mentalitására). Magyarországon már a hetvenes évek elejétől zajlott a gazdasági szerkezet változása (az adósságállomány jelentős növekedése mellett), Lengyelország a hiánygazdaság tüneteit mutatta, míg Csehszlovákia merev tervgazdaság maradt a nyolcvanas évek végéig. Az eltérő jellegű gazdaságirányítási rendszerek ellenére a rendszerváltozás kezdetén ez az országcsoport tűnt gazdaságilag a legfejlettebbnek az átalakuló országok között, jellegzetességeik alapján hasonló típusú gazdasági transzformációs lehetőségekkel és kényszerekkel szembesültek. A kilencvenes évek során ennek következtében, valamint az európai uniós tagság elnyeréséhez kapcsolódó egységes külső feltételek miatt, az országok teljesítménye közötti eltérések mérséklődtek. Sok területen nagyon hasonló átalakulásra került sor, még akkor is, ha a kilencvenes években jelentős különbségek mutatkoztak a választott gazdaságstratégiát illetően, ami befolyásolta a gazdasági rendszerváltás tempóját. Kezdetben inkább csak az ütemezésben mutatkozó differenciákról volt szó, a mainstream lépések (privatizáció, FDI bevonása stb.) a nyilvánvaló fázistolódások ellenére is hasonló mederben folytak. 2004-től, az EU-csatlakozás időszakától kezdődően azonban ismét erősebb divergens folyamatok jellemezték a négy térségbeli országot, aminek legfontosabb jelei

a szlovák GMU-tagság, illetve a magyarországi gazdasági fejlődés elszakadása a többiekétől.¹ Ez a divergencia a nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság elmélyülése során már eleve nagyon eltérő válságkezelési lehetőségeket és eszközöket kínált az egyes országok számára, s ez úgy tűnik, tovább mélyíti a szakadékot a gazdasági fejlődés fő trendjeit illetően Magyarország és a másik három ország között.

Magyarország számára a kilencvenes évek elejétől a visegrádi országok jelentették az összehasonlítási alapot, már csak a térséget homogenizáló nyugat-európai vagy amerikai régiós megközelítés következtében is. Ezek az országok a gazdasági összevetésekben, egyes reformlépések megtételében, vagy akár a válságkezelés milyenségének megítélésében lényegében versenytársként tekintettek egymásra. A térség elmúlt több mint két évtizedes fejlődése több jól elkülöníthető szakaszra bontható. S bár a szakaszok a térség egyes országaiban az adott gazdasági és politikai feltételek függvényében jelentős mértékben el is tértek egymástól, mégis, hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy gazdasági fejlődésük hasonló pályán fog középtávon haladni, ami konvergenciát eredményez közöttük mind a választott stratégiákat, mind a gazdaságpolitikák eredményességét, mind pedig az EU-csatlakozás sikerességét illetően. Mára egyértelműen kiderült, hogy ez téves várakozás volt.²

2) Az eltérő pálya kezdetei, avagy Magyarország szűkebb gazdaságpolitikai mozgástere

Az eltérő stratégiák részletesebb elemzése előtt érdemes kiemelni még egy fontos hasonlóságot, amely ezen országok fejlődésében az átalakulás első felét jellemezte. Minden ország legalább egy jelentős makrogazdasági kiigazítási kényszerrel szembesült, aminek végrehajtását a külföldi tőkebefektetések bevonásának ösztönzése követte. E lépések időben egymástól elválva jelentek meg a szóban forgó országokban, de eredményeik rövid távon tulajdonképpen azonosak voltak: az egyensúlyi problémák enyhültek, s a jelentős közvetlen tőkebefektetések hatására a növekedés felgyorsult. Ez történt Lengyelországban a kilencvenes évek elején a sokterápia bevezetését követően, Magyarországon az 1995-ös Bokros-csomag kapcsán, Csehországban az 1997–1998-as valuta- és növekedési válság ide-

¹ Az eltérő modellekről és az alkalmazott eszközök legfontosabb eltéréseiről átfogó áttekintést ad Myant–Drahokoupil (2010, p. 391.).

² Szlovákia visegrádi országok közötti gazdasági „kiugrásáról” lásd például Csaba (2007, p. 761.).

jén, Szlovákiában a kétezres években a politikai változással és a gazdaság-politikai fordulattal párhuzamosan. Ezt követően Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában is sikerült elkerülni, hogy a válság előtti néhány évben a makrogazdasági feltételekben jelentős romlás következzen be, s emiatt egy viszonylag kiegyensúlyozott fejlődési pálya alakult ki. Ugyanakkor Magyarországon ismét a makrogazdasági stabilizációra irányuló kiigazításra került sor a 2000-es évek közepén (pontosabban: azóta folyamatosan, több hullámban, ámde egyre kedvezőtlenebb nemzetközi feltételek mellett), elsősorban a tartósan magas költségvetési hiány és – ehhez kapcsolódóan – a gyorsan emelkedő államadósság okán. Ez a másodszori kényszer már eltérő pályát jelez a többi térségbeli ország fejlődéséhez képest, és jelentős mértékben magyarázza, hogy a visegrádi országok közül miért éppen Magyarország lett a gazdasági válság elmélyülése során a leginkább sérülékeny s legnagyobb problémákkal jellemezhető gazdaság, ami aztán a válságkezelés lehetőségeit nagymértékben eltérővé tette, a gazdaságpolitika mozgásterét pedig sokkal szűkebbre szabta.

1. táblázat
GDP-növekedés a visegrádi országokban az EU-csatlakozás után, átlagok
(százalék)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2004– 2011 átlag	Válságátlag (2008– 2011)
Csehország	4,7	6,8	7,0	5,7	3,1	-4,7	2,7	1,7	3,375	0,7
Magyarország	4,8	4,0	3,9	0,1	0,9	-6,8	1,3	1,7	1,2375	-0,725
Lengyelország	5,3	3,6	6,2	6,8	5,1	1,6	3,9	4,3	4,6	3,725
Szlovákia	5,1	6,7	8,3	10,5	5,8	-4,9	4,2	3,3	4,875	2,1

Forrás: IMF-adatok, saját számítás.

A visegrádi országok összehasonlításában egy másik nagyon markáns folyamat, hogy Szlovákiában a kétezres években jelentős lépések történtek az államháztartás megreformálására, ami az ország méretéhez képest jelentős ipari közvetlen befektetésekkel párosulva komoly növekedésdinamizálódást, valamint a költségvetés nagyfokú átrendeződését eredményezte.³ Mindez ebben az országban az euró bevezetésével párosult, ami a külső pénzügyi stabilitást tekintve lehorgonyozta az országot, miközben a

³ A költségvetés kiadási oldala a GDP-hez viszonyítva a 2000-es 51,9 százalékról 2006-ra 37,3 százalékra csökkent. Erről lásd részletesebben Csaba (2007). Érdemes megjegyezni, hogy mindeközben Magyarországon ezzel teljesen ellentétes folyamat zajlott le (részben eltérően a másik két visegrádi országhoz képest is), s ez a ráta 50 százalék felett stabilizálódott.

hatékonyságbővítő külföldi beruházásoknak köszönhetően az ország versenyképességét sem rontotta jelentős mértékben az önálló árfolyampolitika feladása, s a kapcsolódó reálfelértékelődés.⁴ A GDP bővülése ennek következtében is egyes években megközelítette, vagy meghaladta a tíz százalékot. Az euró léte a kedvező egyensúlyi mutatók mellett garantálta Szlovákia számára a külső és belső finanszírozás kiszámíthatóságát, ami – mintegy Magyarországhoz képest ellenpontként – a legstabilabb gazdasági környezetet eredményezte az ország számára. A két véglet között Csehország helyzetét a viszonylag kedvező eladósodottsági mutatók (2008-ban az államadósság a GDP 27,8%-a volt mindössze), valamint a válság előtti gyors gazdasági fejlődése (*1. táblázat*), illetve a külső finanszírozásnak való alacsonyabb kitettség, az irányadó kamat mérsékelt szintje tette stabilá. Lengyelország a kisebb külgazdasági nyitottságának köszönhető csekély növekedési sokk (emiat a válság éveiben az Európában egyedülálló növekedés) következtében tudott nagyobb gazdaságpolitikai mozgásteret fenntartani a válságkezelés során.

A válság nemcsak azt a kérdést vetette fel, hogy mi a leghatékonyabb válságkezelési módszer, hanem arra is rávilágított, hogy milyen hosszú távú növekedési, egyensúlyi és szerkezeti adottságokkal rendelkeznek a térség országai, és persze köztük Magyarország, illetve milyen új adottságok teremthetők meg, amelyek révén a fenntartható gazdasági növekedés megvalósulhat az egyensúlyi mutatók kedvező alakulása mellett. A helyzet a válság előtti időszakhoz képest azonban sokkal nehezebb – különösen a magyar gazdaság esetében –, hiszen zsugorodó, vagy mérsékeltén növekvő GDP mellett kellene drasztikus költségvetési, illetve szerkezeti átalakításokat végrehajtani. A relatíve gyors gazdasági növekedés pedig alapvető fontosságú a térség stabilizálásában, amelyben a kisebb országokat tekintve az alapvetően külföldi tulajdonban lévő, méretgazdaságossági és költség-előnyök kihasználására alapozó exportorientált vállalatok játszanak döntő szerepet.⁵

⁴ 2003 (az EU-csatlakozást megelőző év) és 2010 között a reálfelértékelődés mértéke Csehországban 25,8 százalékos, Magyarországon lényegében nulla százalékos, Lengyelországban 10,5, Szlovákiában pedig 38,5 százalékos volt (Eurostat-adatok alapján saját számítás).

⁵ Érdemes megjegyezni, hogy különösen a járműipari beruházások járultak hozzá igen látványosan a kivitel volumenének és szerkezetének átalakulásához. A válság előtti évben a visegrádi országok exportjának 18–23 százaléka kötődött a járműiparhoz.

3) Divergáló trendek

Magyarország a többi térségbeli országhoz képest az elmúlt évtizedben lemaradt (a pontos fogalmazás kedvéért: egyesekkel szembeni előnye erodálódott). Míg a kilencvenes évek második fele a gyors felzárkózásról, a külföldi tőkebefektetések versenyképesség-növeléséről szólt, a kétezres évektől ez a kedvező üzleti környezet fokozatosan megváltozott, hogy aztán 2006-tól kezdve a permanens kiigazítások időszaka induljon el, ami a belső növekedési tényezők állandósuló gyengeségét eredményezte. A probléma oka, hogy Magyarország gazdasági, költségvetési, gazdaságpolitikai és politikai beidegződései nagymértékben eltérnek a visegrádi országokban megfigyelt jellegzetességektől, ami talán a politikai változásokhoz kötődő, ciklikusan változó költségvetési politikában érhető tetten leginkább (a legutóbbi magyarországi választást leszámítva). Még a térségbeli országokhoz képest is más az emberek mentalitása, a gazdaságpolitika kiszámíthatósága, hosszú távú céljainak stabilitása, a rövid távú és a hosszú távú célok közötti összhang, a költségvetési és a monetáris politika közötti harmónia szintje. Ez az eltérés mára azt eredményezte, hogy egy sor gazdasági, illetve társadalmi, szociális mutató terén Magyarország a visegrádi térségben (de tágabb összehasonlításban is) rendkívül kedvezőtlen adatokat produkál (kezdve például a GDP-arányos államadósságtól a foglalkoztatási rátán keresztül az irányadó jegybanki kamat szintjéig vagy éppen a születési és halálozási mutatókig stb.).⁶ További nagyon jelentős eltérés a többi térségbeli országhoz képest a megszorítások és költségvetési lazítások máshol nem tapasztalt gyakorisága.

Mindez együttesen meghatározó fontosságú okozója annak, hogy a kétvezres évek elején Magyarországot jellemző viszonylag kedvező térségbeli pozíció megszűnt, s a gazdaságpolitika mozgástere, a külső válságkezelés lehetősége nagymértékben beszűkült. Ez az egy főre jutó GDP-adatokban vagy éppen a gazdasági növekedési folyamatokban is egyértelműen kimutatható. A felzárkózás leállása lényegében Görögország vagy Portugália EU-csatlakozás utáni folyamatait idézi.

⁶ A GDP-arányos államadósság a másik három visegrádi ország átlagánál jóval magasabb (a lengyelnél közel 24 százalékponttal, a szlováknál 36 százalékponttal, a csehnél pedig 39 százalékponttal 2011 végén). Az irányadó kamat a cseh és a szlovák szintnél 6,25, illetve 6,0 százalékponttal, a lengyelnél pedig 2,25 százalékponttal magasabb szinten áll (2012 májusában).

2. táblázat
A GDP-arányos államadósság alakulása a visegrádi országokban
(a GDP százalékában)

	1995	1997	1999	2001	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Csehország	14,0	12,6	15,8	23,9	28,6	28,9	28,4	28,3	27,9	28,7	34,4	38,1	41,2
Lengyelország	49,0	42,9	39,6	37,6	47,1	45,7	47,1	47,7	45,0	47,1	50,9	54,8	56,3
Magyarország	85,6	62,9	60,8	52,7	58,6	59,5	61,7	65,9	67,0	73,0	79,8	81,4	80,6
Szlovákia	22,1	33,7	47,8	48,9	42,4	41,5	34,2	30,5	29,6	27,9	35,6	41,1	43,3

Forrás: Eurostat.

3. táblázat
Egy főre jutó GDP (PPS)*
(EU27 = 100)

	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Csehország	77	71	78	79	80	83	81	82	80
Lengyelország	43	48	51	51	52	54	56	61	63
Magyarország	51	54	63	63	63	62	64	65	65
Szlovákia	47	50	57	60	63	68	73	73	74

* *Purchasing power standard*, azaz vásárlóértéken számított GDP/fő.

Forrás: Eurostat.

Magyarország erőteljesen integrált a nemzetközi gazdaságba (az exportkoefficiens 2011-ben 80 százalék körül alakult), csakúgy, mint Szlovákia (100% fölött) és Csehország (70% körül),⁷ s ezek az arányok a válság mélypontján tapasztalt jelentősebb elmozdulás után visszaálltak erre a szintre, vagyis a külső kereslet alakulása esetükben a növekedés szempontjából kiemelkedő jelentőségű. E gazdaságokban jelentős exportorientált kapacitások jöttek létre, döntően a külföldi közvetlen befektetések következtében, ami jelenleg kivételesen szerencsés körülménynek tekinthető. Érdeemes figyelni, hogy Magyarország relatív pozíciója az FDI alakulását tekintve is fokozatosan romlott a visegrádi térségben. A külföldi tőkének a versenyképesség növekedésében játszott szerepe a görögországi FDI-adatokkal való összevetésben is érdekes továbbgondolandó következtetésekre ad alkalmat.

⁷ A külkereskedelmi integráltság ezen egyszerű mutatójának időbeli alakulását, illetve a térség külkereskedelmi folyamatait jól nyomon lehet követni több elemzésben is, a 2008-ig terjedő időszakot tekintve igen érdekes összehasonlító elemzés például: Škubna *et al.* (2011).

4. táblázat
FDI-állomány
(millió USD)

	1990	2000	2010
Csehország	1363	21 644	129 893
Magyarország	570	22 870	91 933
Lengyelország	109	34 227	193 141
Szlovákia	282	4762	50 678
Görögország	5681	14 183	33 589

Forrás: World Investment Report 2011. UNCTAD, New York – Geneva, 2011.

A kivitel volumenének növekedése ezekben az országokban a kétezres évek elejétől általában kétszámjegyű volt (leszámítva természetesen a válság 2008-as, 2009-es időszakát). Emiatt a nemzetközi konjunktúra, a külső kereslet kedvezőtlen alakulása azonnali következményekkel járt a gazdasági növekedést tekintve is. A jelentős külgazdasági orientáció kis országok esetében természetesen az egyetlen opció a gyors gazdasági fejlődés megvalósításában, ugyanakkor a növekedés kiviteltől való egyoldalú függővé válása erodálhatja a kereslet egyéb tényezőihez kapcsolódó kiegyensúlyozó hatást. Pontosan ez történt Magyarországon 2006-tól kezdődően. Magyarországon a belső keresleti elemek egyre kisebb mértékben tudtak a növekedésben szerepet játszani, a külső és belső keresleti tényezőkön nyugvó kiegyensúlyozottabb növekedési szerkezet helyett a külkereskedelmi folyamatoktól fokozott mértékben függő növekedési minta alakult ki. Ez eltért mind a cseh, mind pedig a szlovák GDP-bővülés szerkezetétől (ezekben is jelentős volt a kivitel szerepe a gazdasági növekedésben, de emellett a belső keresleti elemek is képesek voltak viszonylag stabilan hozzájárulni felhasználási oldalon a GDP emelkedéséhez). Lengyelország e szempontból nagymértékben eltérő jellegzetességgel rendelkezik, export/GDP aránya 2011-ben mindössze 30 százalék körüli volt, a gazdasági növekedés a visegrádi térség másik három országához képest jóval kevésbé függ a nemzetközi kereslet alakulásától, vagyis sokkal inkább a belső kereslet alakulása határozza meg a GDP bővülését – ami elsősorban az ország méretéhez, a hazai fizetőképes kereslet abszolút nagyságának a többi térségbeli országhoz képest kiemelkedő értékéhez köthető. Ez jól jelzi a lengyel gazdaság eltérő mozgásterét, illetve a nemzetközi konjunkturális hatásoknak való kisebb kitettségét is. Azt is magyarázza, hogy a válság mélypontján is képes volt növekedni a gazdaság, amiben az egyensúlyt nem drasztikusan megbontó anticiklikus fiskális politika is szerepet tudott játszani a nemzetközi összehasonlításban kedvező eladósodottsági mutatóknak köszönhetően. Mindezek a tényezők jól magyarázzák, hogy a

válságkezelés feltételrendszere miért és mennyiben különbözött/különbözik a visegrádi országok körében.

4) A válság felerősítette a különbségeket

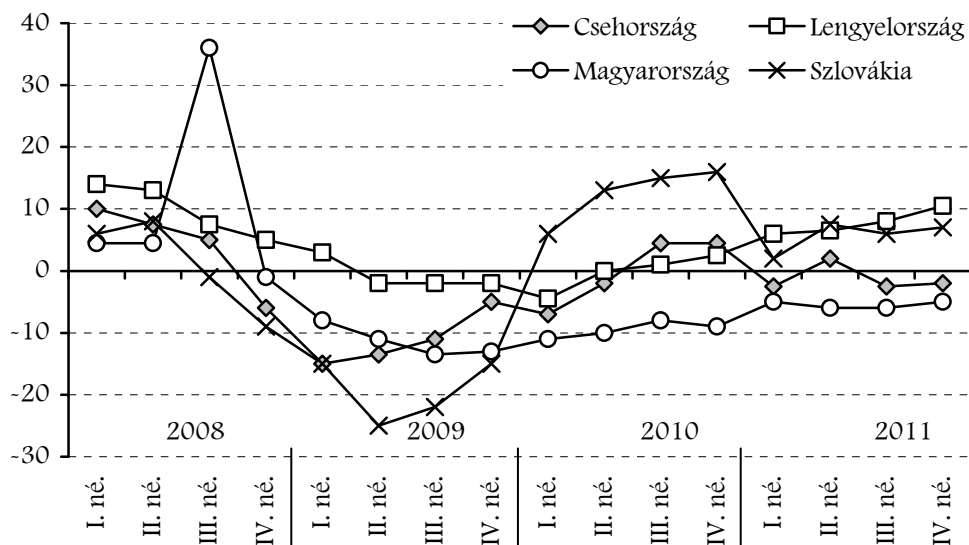
A hosszú távú növekedési folyamatokban mutatkozó romló trend mellett fontos kiemelni a válság során mutatott teljesítményekben jelentkező differenciákat is. A válság kirobbanásának éve (2008) óta eltelt négy esztendő átlagos éves növekedése a térség egyes országaiban nagyon eltérően alakult. Míg Lengyelország és Szlovákia relatíve magas átlagos növekedést produkált (a körülményekhez képest), Csehország gazdasága mérsékelten bővült, Magyarország jelentősen visszaesést könyvelt el, s az ország 2010–2012-es kilábalása is a legkevésbé látványos (*1. táblázat*). Ezek a különbségek összefüggenek azzal is, hogy az egyes országok válságkezelése eltérő jellegű volt. Ezt nagymértékben befolyásolta az országok költségvetési mozgásterének különbsége. (Ennek jele az államháztartási hiányokban megmutatkozó közösségi kereslet eltérő alakulása is, bár 2011-ben a magyar költségvetés is igen jelentős lazítást hajtott végre a körülményekhez képest, például a magán megtakarításoknak egyrészt a folyó költségvetési kiadásokra való fordításával, másrészt ehhez kapcsolódóan a reáljövedelmeket érintő átcsatornázásával, valamint az adórendszer átalakításához köthető jövedelemnöveléssel). Az is nagy hatást gyakorolt, hogy milyenek voltak az üzleti szektor termelésbővítésének, külső finanszírozásának lehetőségei.

A válságkezeléssel kapcsolatos mozgástér mellett ki kell emelnünk a beruházások alakulását, ezek ugyanis a válság utáni időszakra vonatkozóan fogják nagymértékben befolyásolni a fejlődési kereteket. Felzárkózó térségünk kiegyensúlyozott fejlődése szempontjából talán az egyik legmeghatározóbb folyamat a beruházások alakulása. A GDP bővülésének elindulásában egy adott országban több tényező játszhat szerepet, mint például a külkereskedelmi cserearány kedvező változása, új természeti erőforrások felfedezése, vagy éppen növekedésorientált gazdaságpolitika alkalmazása. A dinamikus gazdasági növekedés fenntartásában és stabilizálásában viszont a meghatározó szerepet a beruházások töltik be, ezek teszik lehetővé új, versenyképes termelőkapacitások létrehozását, új technológiák bevezetését, s a növekedés alapjainak (az új technológiák alkalmazásának) a diffúzióját a gazdaság mind szélesebb szeletére.⁸ Ezzel párhuzamosan a bel-

⁸ Erdős Tibor (2004) ezzel kapcsolatban így ír: „Ha megalapozottak azok a várakozások, hogy a jövőben a technikai fejlődés gyorsulása alapján gyorsabb növekedés érhető el hosszabb időszakban is, akkor tudni kell arról, hogy ez szinte biztosan nem következik be

földi megtakarítások megfelelő szintjének a fenntartása is rendkívül fontos, hiszen a külső megtakarítások bevonására alapozott beruházási boom a nemzetközi forrásáramlás volatilitása miatt váratlan finanszírozási válságokkal, ennek következtében pedig növekedési krízisekkel járhat. Nem véletlen, hogy az elmúlt három-négy évben a tágabb Közép- és Kelet-Európában azok az országok kerültek a legnehezebb helyzetbe, amelyek növekedésében a külső forrásbevonás játszott meghatározó szerepet, ami a folyó fizetési mérlegek tartós és igen nagy hiányában (például a balti országok és Románia), a jelentős költségvetési deficitben, s a növekvő adósságmutatókban volt tetten érhető (például Magyarország). Ezek miatt a hosszabb távon követett gazdaságpolitika/gazdaságstratégia nem választható el a válságkezelés során jelentkező mozgástértől és a választott eszközöktől sem, illetve eltérő mértékben veti fel a válság előtt követett gazdaságpolitikai irányok módosításának szükségességét, illetve fenntarthatóvá tételét a nem adóssággeneráló forrásokra alapozott beruházások erőteljes élénkítésével.

1. ábra
Beruházások a visegrádi országokban
(százalékos változás az előző év azonos negyedéhez képest)

Forrás: Eurostat.

a beruházási ráta növekedése nélkül. Adott, vagyis változatlan beruházási rátával a gyorsabb növekedés csak abban az esetben volna realizálható, ha a tőke-, illetve a beruházások hatékonysága pontosan olyan mértékben javulna, amilyen mértékű lenne a technikai fejlődés, és vele együtt a termelékenység növekedésének gyorsulása. Ennek pedig csekély a valószínűsége.”

A beruházásokkal kapcsolatos folyamatok Magyarországon „kiegyensúlyozottan kedvezőtlenek”, hiszen az elmúlt három évben negyedéves alapon folyamatos visszaesés volt megfigyelhető a beruházásokat illetően, míg az összehasonlításba bevont országokban a kétségtelen volatilitás mellett a növekedés 2010 első vagy második negyedévében már újra visszatért, és Csehország kivételével lényegében stabilizálódott. Mindez azt is jelzi, hogy a vállalati (és egyéb) beruházások a válság során sokkal kedvezőtlenebbül alakultak, mint a versenytárs országokban. Ennek magyarázata minden bizonnyal az összességében romló üzleti környezetben és a finanszírozási feltételek többi országhoz képest nehezebb feltételeiben keresendő.

A válság során tapasztalt trendek Magyarországon már egy 2006 óta tartó kedvezőtlen beruházási adatokkal jellemezhető környezetre épültek rá. Ezek a folyamatok jól tükröződnek egyébként a vállalati szektor beruházási aktivitásában, ami különösen 2010–2011-ben mutatott jelentős divergenciát a versenytársakhoz képest, persze negatív értelemben. Ez hosszabb távon jelentősen erodálja a gazdasági növekedés lehetőségét. A negyedéves növekedési adatokból is az látszik, hogy Magyarország a válság során lényegében folyamatosan rosszabb teljesítményt mutatott, mint térségbeli versenytársai, s inkább csak az utóbbi két-három negyedévben volt megfigyelhető némi konvergencia a csehországi gazdasági növekedéssel. Ez a szinkronitás a csehekkel a következő negyedévekben is fennmaradhat, noha a magyar gazdaságot érintő többszörös külső-belső sokkok irányukat tekintve a korábbiakhoz hasonló, ütemüket nézve növekvő különbségeket takarhatnak ismét, vagyis a magyar gazdaság teljesítménye a térség többi országához képest ismét erősödő mértékben marad el. Összességében a beruházási aktivitás, ismét csak hosszabb távú trendeket tekintve, Magyarországon egyáltalán nem kedvező, vagyis az elmúlt két évtizedben – leszámítva egyes időszakokat, különösen a jelentős FDI-beáramlást, vagy éppen a nem fenntartható, éppen ezért átmeneti belső beruházásélénkítési korszakokat – lassan erodálódott a beruházásoknak a növekedésre gyakorolt kedvező hatása, s regionális összevetésben mind az abszolút, mind pedig a relatív mutatókat tekintve romlott az ország pozíciója.

5. táblázat
Bruttó állóeszköz-felhalmozás
(a GDP százalékban)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Csehország	27,5	26,8	25,9	25,8	25,7	27,0	26,8	24,8	24,4	23,9
Magyarország	23,4	22,4	22,7	22,8	21,7	21,8	21,7	20,7	18,0	16,7
Lengyelország	18,7	18,2	18,1	18,2	19,7	21,6	22,3	21,2	19,9	20,2
Szlovákia	27,4	24,7	24,0	26,5	26,5	26,2	24,8	20,7	22,2	22,4

Forrás: Eurostat.

5) A „válságkezelés” legfontosabb csatornái

A válság időszakának válságkezelési mechanizmusai egyrészt a piaci természetes alkalmazkodási folyamatokat, másrészt a különböző, a költségvetéseket érintő lépéseket foglalták magukban. Kérdés az is, hogy mi történt az üzleti környezetben, hiszen mégiscsak a gazdasági szereplők stratégiája, illetve a fogyasztók reakciói azok, amelyek a gazdaságpolitikai lépések kétségtelen hatása mellett a leginkább befolyásolják, hogy milyen eredményekkel és milyen időtávon lehet a válság következményeit kezelni. E szempontból talán a gazdasági tevékenység finanszírozási lehetőségeiben jelentkező változásoknak van a legnagyobb jelentősége.

A piaci alkalmazkodás a térség exportorientált gazdaságaiban a kivitel és behozatal közötti ütemkülönbségben, ehhez kapcsolódóan a folyó fizetési mérleg kedvező irányú elmozdulásában ragadható meg. A belső kereslet Lengyelország kivételével mindenhol igen kedvezőtlenül reagált a térségben, így a kivitelben mutatott teljesítmény alapvető fontosságú volt az eddigiekben is. Az export kedvező alakulása az egész régióban tompította a visszaesés mértékét az elmúlt két év során, a szolgáltatások és áruk külkereskedelmének egyenlege lényegében minden országban kedvezően alakult a válság kezdetét jelentő év elejétől, a legnagyobb mértékű előnyös elmozdulásra Magyarország és Csehország esetében került sor. Magyarországon a külső egyenleg soha nem tapasztalt pozitívumot ért el, s ez az export nemzetközi versenyképességét bizonyítja, másrészt közrejátszott az import belső kereslet-szerkezeti okok miatt relatíve alacsonyabb növekedési üteme. Az export-import közötti kedvező elmozdulás a nemzetközi vállalatok tevékenységére épülő exportorientált, szűk belső vásárlóerővel jellemezhető országok természetes alkalmazkodási folyamata lehet gazdasági sokkok időszakában. A negatív példa – az összehasonlítás kedvéért – ismét Görögország lehet, ahol a válság növekvő feszültségei ellenére a külkereskedelemben még most is jelentős deficit keletkezik a havi adatok szerint.⁹ A belső kereslet visszaesése ezekben az országokban a jövedelmi hatások következtében tartósabbnak bizonyult, mint a kivitel zuhanása, amely csak átmeneti jelenség volt. (Ez különösen igaz Magyarországra, ahol a belső kereslet gyengesége mérsékli az importhajlamot.) Az elmúlt másfél év nemzetközi gazdasági folyamatai egyértelműen jelzik, hogy az export versenyképességének megőrzésére minden eszközzel célszerű törekedni, ennek megváltozása például a magyar gazdaság számára belátha-

⁹ Az OECD statisztikái szerint az import erőteljes mérséklődése ellenére 2012 januárjában is közel 1,3 milliárd dollár feletti volt a külkereskedelmi mérleg hiánya.

tatlan következményekkel járhatna.¹⁰ A pozitív példát ebből a szempontból Németország jelentheti, amely az elmúlt két évben alapvetően a Kínába irányuló exportja bővítésének köszönhetően a gazdaság relatíve kedvező fejlődését.¹¹ A válságkezelés, az egyensúlyi mutatók kedvező alakulása szempontjából tehát az exportorientáció egy nagyon lényeges eszköznek bizonyult, s a kivétel az átmeneti – de jelentős – visszaesés után már szinte a legfontosabb válságkezelő eszközzé alakult, Magyarországon mindenképpen, Szlovákiában és Csehországban pedig meghatározó módon.

6. táblázat
A folyó fizetési mérleg alakulása
(a GDP százalékában)

	2007	2008	2009	2010	2011
Csehország	-3,2	-3,1	-2,4	-3,1	-1,9
Lengyelország	-4,7	-5,5	-3,9	-4,6	-4,9
Magyarország	-6,5	-8,4	0,3	2,0	2,6
Szlovákia	-5,4	-6,5	-3,6	-3,5	-0,9

Forrás: Eurostat.

A válságkezelés másik eszközét természetesen a költségvetési kiadások alakítását érintő lépések ölelték fel az összes visegrádi országban, amelyek mind a kormányzati felhasználást, mind pedig a háztartások és a vállalatok keresletét befolyásoló lépéseket magukba foglalják. Az anticiklikus fiskális politika mozgástere drámaian eltérő volt a térség országaiban, ami nagyrészt a meglévő költségvetési hiányszintekhez, részben az államadósság nagyságához kötődött. Ez azt eredményezte, hogy míg 2008–2009-ben a gazdasági visszaesés mellett az összehasonlításba bevont országok GDP-arányos hiányainak növekedése nem váltott ki azonnali kiigazítási kényszereket, hiszen a hiányok viszonylag olcsón és könnyen finanszírozhatóak voltak a kedvező adósságmutatók következtében, Magyarországon már a válság kitörése pillanatában jelentkezett a gyors stabilizáció igénye, vagyis a kiadások drasztikus csökkentésének és/vagy a bevételek növeke-

¹⁰ Ennek fontossága mellett meggyőzően érvel például Kiss Judit (http://vilaggazdasagi.blog.hu/2012/02/16/kifulladoban_az_export_orientacio), vagy lásd még: Gál–Moldicz–Novák (2011).

¹¹ Sőt, a külkereskedelmi reorientáció oly mértékben sikeres volt, hogy mára Németország legfontosabb EU-n kívüli kereskedelmi partnerévé Kína vált. A reláció stratégiai jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint a kínai miniszterelnök áprilisi nyilatkozata, mely szerint 2015-ig meg szeretnék kétszerezni a két ország közötti áruforgalom nagyságát, amivel Kína Németország első számú külkereskedelmi partnerévé válna, beleértve az EU-tagállamokat is.

désének külső gazdasági szereplők által elvárt igénye. Ez alapvetően eltérő pályát jelzett a gazdaságpolitika válságkezelésében, s minimálisra csökkent a belső kereslet ösztönzésének lehetősége, s így a válságkezelés eszköztára is divergálódott a többi országhoz képest. Ebben azonban változás következett be 2010 és 2011 során, amikor a magyar gazdaságpolitika a fiskális mozgáster bővítése érdekében olyan eszközöket kezdett alkalmazni, amelyek fiskális oldalról ösztönzést jelentettek a gazdaságnak (a kiadáscsökkentés nagyságának visszafogása révén), másfelől pótlólagos jövedelmet juttattak a rendszerbe egyrészt az adórendszeren keresztül, másrészt pedig az egyszeri lakossági jövedelmek révén. Ennek következtében például a teljes idős foglalkoztatásban állók nettó keresete az egyre kedvezőtlenebbé váló gazdasági környezetben a KSH adata szerint 2011-ben 9,9 százalékkal nőtt, ami a 3,9 százalékos fogyasztói áremelkedés tükrében drasztikusnak tekinthető, hat százalék körüli reálbér-emelkedést eredményezett. Mindehhez hozzá kell számolni a magánnyugdíjpénztárakból kifizetett reálhozamot, ami nagyjából a GDP 0,8 százalékának megfelelő egyszeri jövedelmet jelentett a lakosság számára.¹² (Nyilvánvaló, hogy ezek a folyamatok nem egyenletesen érintették a háztartásokat, voltak olyanok, ahol a jövedelembővülés mértéke még sokkal nagyobb volt, míg sokan ebből semmit sem érzékeltek. Paradox, hogy az egykulcsos szja-t vagy valódi egykulcsos adót alkalmazó 38-40 ország közül Európában példátlan módon a magyar rendszer nem veszi figyelembe a jövedelemkülönbségeket az adórendszerben. Ez tartalmilag a neoliberális közgazdasági elvnek a tökéletes megvalósítása.) Ez alapvető eltérés a térségbeli országokhoz képest, ahol 2011-ben nem vagy csak alig érzékelhető reálbér-emelkedés ment végbe, sőt egyre inkább a személyi jövedelmek adóterhének a növelése kerül előtérbe.¹³

A kormányzati végső kiadások alakulása világosan jelzi, hogy Magyarországon a kormányzati kereslet növelése gazdaságélénkítő eszközként 2008–2010-ben nem volt alkalmazható, elsősorban a költségvetési kiadáscsökkentési kényszerek miatt. 2011-ben (az előre beépített, illetve az év során felmerült) egyszeri költségvetési bevételek következtében hatásában lényegében erőteljes költségvetési élénkítésre került sor, ami azonban nem tudta elősegíteni a térségbeli országokkal szembeni növekedési hátrány ledolgozását, enélkül azonban még nagyobb lett volna a különbség. Érdemes megjegyezni, hogy ezek a stabilizációs lépések (a bevételek növelése) ekkor olyan formában valósultak meg, hogy a bevételnövelés klasszikus eszközének számító jelentős adóemelések negatív növekedési hatásaihoz képest vélhetően kevésbé rontották az ország növekedési pályáját.

¹² Nyilvánvaló, hogy ez a gazdaságélénkítő eszköz 2012-ben már nem áll rendelkezésre, vagyis az élénkítés ilyen típusú módszerei nem használhatóak fel ismét, s ez előtérbe helyezi a költségvetési konszolidációs kényszereket.

¹³ Néhány példa erre: egykulcsos adó megszüntetése Szlovákiában, jelentős áfaemelés Csehországban, illetve a nyugdíjkorhatár emelése és új adók bevezetése Lengyelországban.

Összességében az egyszeri tételek figyelembevétele nélkül 2011-ben az államháztartás hiánya a GDP 1,2 százalékával emelkedett az előző évhez képest.¹⁴ A térség többi országában a költségvetési konszolidáció, a hiány leszorítása iránti felerősödő igény 2010-ben kisebb-nagyobb mértékben mérsékelte a kormányzati kiadásokat, kivéve Lengyelországot, majd 2011-ben a visegrádi országok mindegyikében felerősödött a kiigazítási, konszolidációs igény, ami a statisztikákban is egyértelműen kézzelfoghatóvá vált. Csehországban 2011-ben GDP-arányosan 1,7 százalékponttal, Lengyelországban 2,7 százalékponttal, Szlovákiában pedig nagyjából 2,9 százalékponttal mérséklődött a költségvetési hiány 2010-hez képest.¹⁵

Jelenleg a költségvetési konszolidáció szükségessége a térség minden országában egyértelműen jelentkezik, a költségvetési eszközökkel történő élénkítés lehetősége mindegyik érintett ország esetében szűkül. (Valószínűsíthető, hogy ebben jelezhetnek valamilyen, vélhetően inkább csak csekély mértékű elmozdulást egyes, a deficit versus növekedés összefüggésében szaporodó, hangsúlyeltolódásról tanúskodó nyilatkozatok.¹⁶) Magyarország kivételével a térség többi országa 2008 előtt (2007-ben mindegyikük, de Csehország és Szlovákia az EU-csatlakozás óta egy-egy év kivételével folyamatosan) három százalék alatti államháztartási hiánnyal rendelkezett. 2008 után egy ideig arra alapozták a fiskális politikai lépéseiket, hogy a válságot követően a fiskális pozícióik automatikusan javulnak majd, hiszen nem alapvető strukturális deficitekkel rendelkeztek, hanem a válság következtében a csökkenő GDP hatására nőtt csak meg a hiány mértéke (miközben az államadóság mutatója is kifejezetten kedvező volt nemzetközi összehasonlításban). Ez tulajdonképpen az EU régebbi tagállamai gazdaságpolitikájának felelt meg, s ennek következtében a GDP visszaesését nem követte a kiadások azonos mértékű visszafogása, vagyis ebből a szempontból a válság alatti keynesi megoldásoknak tekinthetők. Ennek eredménye lett az is, hogy a GDP-arányos államháztartási kiadások mindenhol növekedtek (de még mindig öt-tíz százalékponttal elmaradnak a magyar szinttől). Magyarországon erre nem volt mód, a külső finanszírozás lehetőségének beszűkülése folytán a hazai egyensúlyi folyamatokat minden áron javítani kellett, így a GDP csökkenésével párhuzamosan a kiadások megközelítőleg azonos mértékű mérsékelésére volt szükség, de még így is növekedett a jövedelemcentralizáció. Tulajdonképpen ennek a

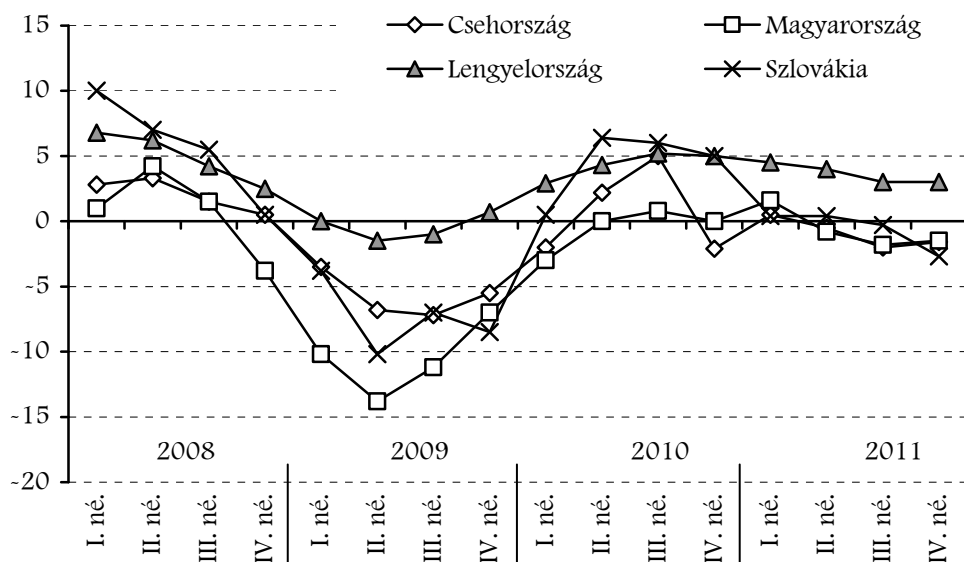
¹⁴ Természetesen a nemzetközi statisztikákban csak az jelenik meg, hogy Magyarországon a 2010-es 4,2 százalékos GDP-arányos hiány 2011-ben 4,3 százalékos többletre fordult át, de alapvető hiba lenne a mögöttes folyamatokra nem felhívni a figyelmet. Mi sem bizonyítja jobban a helyzet fenntarthatatlanságát, mint az új adók bevezetésének 2012 első felében megfogalmazott szükségessége.

¹⁵ Az adatok az Eurostat adatbázisán alapulnak.

¹⁶ Lásd az IMF vezérigazgatójának ilyen értelmű nyilatkozatát. Elméleti közgazdászok is egyre inkább felhívják az adósságleszorítással kapcsolatos problémákra a figyelmet, például J. Stiglitz stb.

gazdaságpolitikai mozgástérnek a megnövelésére irányult a 2010–2011-es magyar gazdaságpolitika is, de ez még így sem tudta jelentős mértékben javítani a belső kereslet dinamikáját.

2. ábra
A belső kereslet alakulása
(százalékos változás az előző év azonos negyedéhez képest)

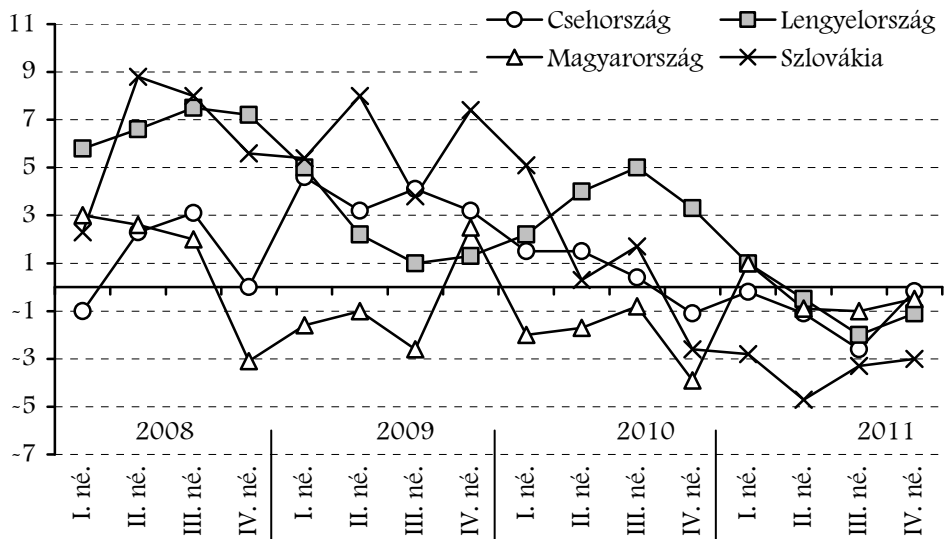
Forrás: Eurostat.

A hazai folyamatos költségvetési kiigazítás ellenére a következő két évben továbbra is a fiskális szigorra kell jellemeznie Magyarországot is (illetve a költségvetési bevételek mindenáron való növelése érvényesül), viszont az eleve gyengébb növekedési potenciál következtében ez azt eredményezheti, hogy a térség többi országaihoz képest a magyar gazdaság nem tud gyorsabb növekedést produkálni. Az alkalmazható eszközök azonban a 2010–2011-es lépésekhez képest a növekedést már csak jóval drasztikusabban visszafogó formában tudnak megvalósulni, egyrészt az adóemelések következtében,¹⁷ másrészt azért, mert a 2011-es rendkívüli lakossági reáljövedelem-növekedés nyilvánvalóan nem ismételhető meg. Ráadásul a hiánynak olyan strukturális okai vannak, amelyeket a fenntarthatóság elérése érdekében orvosolni szükséges, ez pedig jelentős költ-

¹⁷ Fel kell figyelni arra, hogy a gazdaságpolitika továbbra is a növekedést kevésbé egyértelmű módon korlátozó adóemelésekre törekszik, de az indirekt hatások sokszor nagyobbak lehetnek, mint a közvetlen következmények, ráadásul az elmúlt évek indirekt növekedéskorlátozó lépései összeadódhatnak, s ezek hatása adott pillanatban kumuláltan is jelentkezhet (Gál–Moldicz–Novák, 2011).

ségvetés átalakítást igényel, s ennek jellege ugyancsak a növekedést veszélyezteti. Összességében a válsagnak a költségvetési eszközökkel történő kezelési lehetősége – a növekedési szempontok figyelembevételével – romlik, noha a jövedelempolitika továbbra is a belső kereslet élénkítését próbálja megvalósítani, de már jóval kisebb mozgásterrel, mint 2011-ben, illetve egyre jelentősebb jövedelemátrendeződéssel a magasabb bérekkel rendelkezők javára.

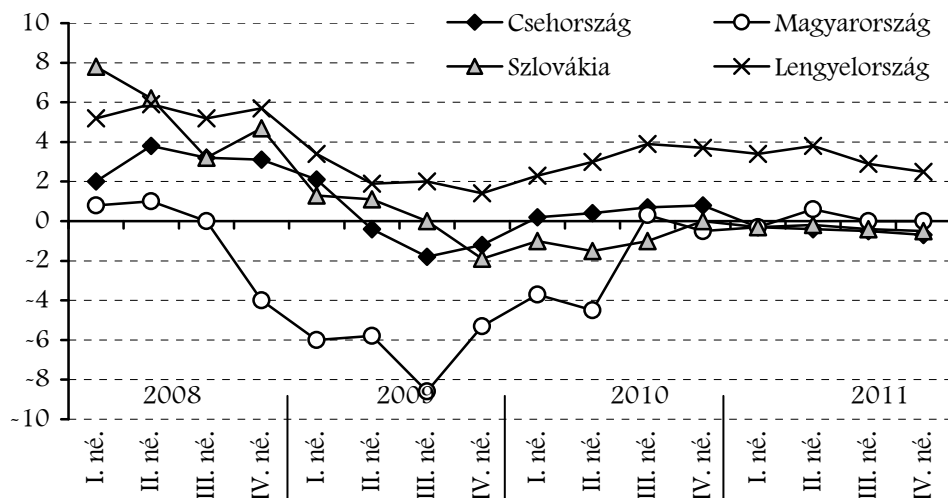
3. ábra
Kormányzati végső fogyasztás
(százalékos változás az előző év azonos negyedéhez képest)

Forrás: Eurostat.

Hasonló kép bontakozik ki a háztartások végső keresletének alakulásával összefüggésben is. A háztartások végső fogyasztása lényegében az egész időszakban visszaesést mutat Magyarországon az egy évvel korábbi adatokkal összevetve, míg a többi országban diverzifikáltabb a kép, a háztartások kevésbé kényszerültek fogyasztásuk mérséklésére, s azt is csak átmenetileg kellett megtenniük. A háztartások kereslete a továbbra is jelentős adósságállományuk, a tartalékok felélése vagy éppen a kedvezőtlen jövedelmi hatások miatt nincs mitől dinamizálódjon. Magyarországon 2011-ben – a már említett rendkívüli reáljövedelem-növekedés ellenére – a háztartások kereslete nem mutatott lényegileg kedvezőbb trendet a többi térségbeli országhoz képest.

4. ábra
A háztartások végső fogyasztása
(százalékos változás az előző év azonos negyedéhez képest)

Forrás: Eurostat.

A válságkezelés harmadik csatornája a gazdaság finanszírozási lehetőségeihez, a bankszektor lehetséges növekedési hozzájárulásához kapcsolódott. Itt a kiindulási pontot a kamatszint, illetve a pénzintézetek finanszírozási hajlandósága befolyásolta/befolyásolja leginkább. E szempontból, ami a 2012-es évet illeti, több tényező is Magyarország régióbeli további leszakadását vetíti előre, miközben hosszabb visszatekintésben is a hazai kamatszint volt a legelriasztóbb.

7. táblázat
Központi bankok irányadó kamatai
(éves átlag, százalék)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Csehország	3,50	3,00	3,50	4,50	3,25	2,00	1,75	1,75
Lengyelország	8,00	6,00	5,50	6,50	6,50	5,00	5,00	6,00
Magyarország	10,50	7,00	9,00	8,50	10,50	7,25	6,75	8,00
Szlovákia	5,50	4,00	6,25	5,75	3,50	1,75	1,75	1,75

Forrás: Eurostat.

Ilyen kamatszintek mellett nem véletlen, hogy éppen Magyarországon indult el a devizahitelezés, annak a válság időszakában jelentkező minden

negatív következményével, s a gazdaság külső pénzügyi folyamatoknak való kitettségét eredményezve. Ez a tényező is alapvetően eltérő a többi visegrádi országhoz képest.¹⁸ A vállalkozások finanszírozása mindezek következtében Magyarországon a legdrágább. Világos, hogy ezek az eltérések – még a bankok finanszírozási hajlandósága esetén is, ami ugyancsak Magyarországon szembesül a legnagyobb problémákkal – jelentősen eltérő költségintű finanszírozást tesznek lehetővé, s a különbségek akkor is fennmaradnak, ha a reálkamatláb szintjét nézzük. Vagyis a gazdasági tevékenységet, netán a beruházásokat finanszírozni minden szempontból Magyarországon volt és lesz a legnehezebb. A banki finanszírozás költsége ráadásul még tovább is emelkedett Magyarországon az elmúlt egy évben, amiben azok a lépések játszottak szerepet, amelyek a bankszektor pénzügyi helyzetét érintették kedvezőtlenül, valamint összefüggenek azzal is, hogy a devizahitelek magas aránya miatt mind a vállalatok, mind pedig a háztartások nem teljesítő hitelállománya növekedett. Mindezekből a finanszírozási lehetőségekben mutatkozó különbségekből Magyarország regionális összevetésben kedvezőtlen, s tovább romló helyzete rajzolódik ki.

6) Ködös jövő

A finanszírozási lehetőségek szűkössége mellett a 2012–2013-ra vonatkozó másik szomorú tény, hogy a térség egyes országaiban az eltérő konszolidációs követelmények következtében igen eltérő kormányzati kereslet-szűkítő hatásokkal kell számolnunk. Magyarországon a 2011-eshez képes a kormányzat legalább a GDP három-négy százalékát elérő kiigazítást hajt végre, míg a másik három ország, bár szintén jelentős költségevetési pozíciójavulást kíván elérni, de kevésbé feszítő külső kényszerek alapján, mint Magyarország. Az állami kiadások szűkülése, illetve az adóterhek emelkedése a 2011-eshez képest ma még aligha megbecsülhető mértékben fogja lassítani a gazdaságot. Végezetül, a nemzetközi konjunktúra lanyhulása, a világ gazdaságnak a tavaly előre jelzettnél jóval alacsonyabb növekedése – beleértve a legfontosabb eurózóna-országok drasztikus lassulását – azt eredményezi, hogy a külső kereslet, amely az elmúlt években szinte a kizárólagos húzóereje volt a magyar növekedésnek, jelentősen visszaesik. Vagyis most jön a sokat emlegetett W recesszió második leszálló fázisa, ami még a korábbinál is legyengültebb gazdaságot „támad le” 2012-ben.

¹⁸ Szlovákiában természetesen az euró megléte miatt ez a probléma fel sem vetődik, Csehországban gyakorlatilag nem volt devizahitelezés, míg Lengyelországban viszonylag hamar szigorították annak szabályozását, így a probléma mérete nem éri el a magyarországit.

A visegrádi országokhoz viszonyított leszakadás megállítását a mostani külső és belső adottságok a következő egy-két évben nem teszik lehetővé, bármilyen irányba is fordul a gazdaságpolitika a következő fél-egy évben.

Mindezek tükrében persze az a kérdés, mit tehetne a gazdaságpolitika, hogy a térségbeli leszakadás megálljon, immár ugyanis ez a központi kérdése a válságkezelésnek.

1. Az alapkérdés, amely egyben a jövőt is meghatározza: van-e reális alternatívája a külföldi tőkére és a gazdasági nyitottsághoz kapcsolódó exportorientált növekedésre alapozott gazdaságfejlesztési stratégiának egy olyan korszakban, amikor a nemzetközi nyitottság aligha fog csökkenni, a világ-gazdaság húzó szereplői továbbra is a transznacionális társaságok lesznek, miközben a termelési tényezőkkel való ellátottság alakulásában kedvező változás nem igazán jelezhető előre Magyarország esetében. Görögország példáján látható, hogy a nemzetközi versenyképesség hiánya milyen kedvezőtlen és fenntarthatatlan gazdasági pályát eredményezhet. Vagyis: annyi külföldi termelőcéget kell bevonítani Magyarországra, amennyit csak lehet (mert különben keveset hagynak nekünk a versenytársak).

2. Fontos feladat volna a hazai vállalatok versenyképességének erősítése, munkahelyteremtésre ösztönzése. Ez akkor hatékony, ha a piaci viszonyokon alapul, a gazdaság növekszik, a cégeknek megéri több terméket előállítani, ki lehet termelni a finanszírozás költségeit. Vagyis tömeges vállalkozáserősítésre lenne szükség, de ehhez hiányzik a keresleti oldali impulzus, míg a kínálati oldalt a pénzügyi szűk keresztmetszetek zárják el. Mesterségesen persze lehet torzítani a piaci viszonyokat, lehet részmunkaidős állásokat, közfoglalkoztatást bővíteni, egyes vállalatokat előnyösebb helyzetbe hozni, de ez hosszabb távon aligha fenntartható, illetve csak egy szűk vállalati kört érinthet. Vagyis: stabil, kiegyensúlyozott, vállalkozásbarát környezetre lenne szükség, ami javítja az üzleti feltételeket. (Ez még nem oldja meg a finanszírozási problémákat, de annak a lehetőségét javítja.)

3. A harmadik kérdés: milyen eszközökkel érhető el a növekedés felgyorsítása? Az biztos, hogy beruházások nélkül ez fenntartható módon nem fog menni, a belső kereslet mesterséges élénkítésének sincs sok tere, ráadásul a fenntarthatóság szempontjából nincs is értelme, különösen a jelenlegi gazdasági feltételek mellett. Ez azt eredményezi, hogy a következő nagyjából egy évben inkább a növekedési áldozatok mérséklése jöhet csak szóba, miközben Lengyelországban a belső kereslet továbbra is támaszt nyújthat a növekedéshez (még akkor is, ha ott is elindult a költségvetési kiigazítás), Csehországban és Szlovákiában pedig az alacsony kamatszint nyújt kigazdálkodható finanszírozási lehetőséget, miközben az árfolyamkockázat sem veszélyezteti a belső gazdasági folyamatokat, még Csehországban sem. E szempontok megvalósítása érdekében a visegrádi országokhoz közelítő állapot elérésére lenne célszerű törekedni. (Ennek „mutatója” pedig a

nemzetközi hitelminősítők – Moody's, S&P, Fitch – besorolásai:¹⁹ Csehország: A1 stabil/ AA- stabil/ A+ pozitív; Magyarország: Ba1 negatív/ BBB negatív/ BBB stabil; Lengyelország: A2 stabil/ A- stabil/ A- stabil; Szlovákia: A1 stabil/ A+ negatív/ A+ stabil.)

Ezen cél megvalósítása a lehetetlenséggel határos. Ehhez hozzájárul, hogy az elmúlt hat év alatt lényegében a harmadik pénzügyi válsággal fenyegető helyzet alakult ki (2006; 2008; 2012: külső és belső okok miatt szinte permanens problémát jelentve), aminek a megoldása nyilván hasonlítani fog a korábbiakhoz (főleg a kiszámíthatatlan nemzetközi folyamatok miatt): adóemelések, költségvetési források kivonása, ami rövid távon újabb csapást mér az amúgy is gyenge növekedési alapokra. Az igazi kérdés azonban az, hogy ebben az átalakulásban végbemennek-e a kiegyensúlyozott növekedéshez szükséges szerkezeti változások (hasonlóvá válunk-e a csehek vagy a szlovákok gazdaságához), ami legalább hosszabb távon megteremti egy kiegyensúlyozottabb, a visegrádi országokhoz való felzárkózást biztosító növekedés előfeltételeit. Ez tenné lehetővé, hogy a jövőbeni válságok során a válságkezelés lehetőségei bővüljenek, és a fenntarthatóság ne sérüljön.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Csaba László (2007): Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. 9. sz. pp. 757–773.
- Erdős Tibor (2004): Növekedési potenciál és a magyar gazdaság. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 2004/3. pp. 3–13.
- Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás (2011): Kilábalás? Felzárkózás? Modellváltás? *Fejlesztés és Finanszírozás*, 2011/3. sz. pp. 86–96.
- IMF (2012): *World Economic Outlook: Growth Resuming, Dangers Remain*. International Monetary Fund, April.
- Myant, Martin – Drahokoupil, Jan (2010): *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. Wiley.
- Škubna, Ondřej – Smutka, Luboš – Steininger, Michal – Maitah, Mansoor (2011): Selected Central European countries' foreign trade development. *ER-CEREI*, Vol. 14. pp. 21–35.

¹⁹ Hosszú távú devizaadósság alapján.

A BALTI ORSZÁGOK AZ ELHÚZÓDÓ VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁGBAN

Meisel Sándor

1) A válság előtti helyzetkép

Litvánia, Lettország és Észtország fejlődési pályájának legfontosabb sajátossága a válság előtti években az volt, hogy az 1990-es évtized – részben a függetlenedési folyamattal, részben a világgazdasági fejleményekkel összefüggő – krízishelyzetei után a 2000-es években mind az Európai Unió tagállamaihoz, mind a keleti kibővítés során csatlakozott országokhoz viszonyítva, sőt világgazdasági összehasonlításban is kiemelkedő, a 2004-es csatlakozást követően pedig még inkább gyorsuló növekedési ütemet tudtak elérni. Hozzá kell tenni természetesen, hogy viszonylag alacsony szintről indulva.

A hajtóerő mindhárom ország esetében meghatározó módon a belső fogyasztás rendkívül magas szintje volt, amelyet – legfőképpen Lettországon – tudatosan és politikai megfontolásokból gerjesztettek, tartottak fenn. Pótlólagos növekedési impulzusok származtak a privatizációval és a zöldmezős beruházásokkal kapcsolatos külföldi működő tőke (FDI) beáramlásából, amelynek mértéke először látványosan Észtországban, majd – mérsékeltebben – Litvániában emelkedett, de a válság előtt lényegében felzárkózott hozzájuk Lettország is. A működő tőke beáramlása mellett gyorsan erősödött a belső fogyasztás bővítésében is alapvető szerepet játszó pénzügyi tőke jelenléte. Az uniós csatlakozásból származó biztonságérzete e folyamatokat csak tovább ösztönözte. Szerepe volt a növekedésben a csatlakozáskor megnyíló és kitáguló piacok támasztotta keresletnek is. Az éveken keresztül fenntartott gyors GDP-bővülés hatására ugyanakkor a gazdaság túlfűtöttségének jelei is markánsan megmutatkoztak, ami mind-

három országban hozzájárult az infláció kezdetekben lassú, később jelentősen felgyorsult növekedéséhez. Meg kell említeni, hogy a látványos gazdasági fellendülés és a belső fogyasztás még nagyobb emelkedése, valamint a nagyon magas munkanélküliségi mutatók jelentős javulása (he-lyenként a ráta feleződése) a 2000-es évtized nagy részében fontos politikai legitimáló szerepet töltött be a mindegyik országban egymást gyakran váltó koalíciós kormányok számára.

A gazdasági eredmények ugyanakkor elfedték a mögöttük meghúzódó strukturális gyengeségeket, elégtelenségeket, e növekedési modell ingatag alapjait, amelyek – 2007 után, de a világgazdasági válság jeleinek felbukkanásakor még inkább – megkérdőjelezték e fejlődési pálya tartósságát.

A gazdaságok szerkezeti problémái 2007 végétől kezdődően a válságtól függetlenül is a felszínre törtek, és ekkortól érzékelhetően negatívan hatottak a növekedés ütemére. A balti országok gazdaságainak strukturális gyengeségei a következőképpen foglalhatók össze.¹

A javuló tendenciák ellenére mindegyik országban, de főleg Litvániában és Lettországbán az uniós átlaghoz viszonyítva alacsony maradt a gazdasági aktivitás szintje, a bővülő fogyasztás mellett rendkívül kedvezőtlenül alakult a belső megtakarítások színvonala. A termelékenység növekedése messze elmaradt a jövedelmek bővülésétől.

A növekedési adatok mögött mindhárom országban a külkereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg nem szűnő, sőt időről időre növekvő hiánya húzódott meg. A három ország külkereskedelmi beágyazottsága mind a kereskedelmi szerkezetet, mind a relációs megoszlást nézve gyengeségeket vetített elő. Egyrészt az alacsony hozzáadott értékű termékek domináltak főleg a litván és a lett exportban, e zömmel alapanyagokból álló kivitelnek az értékesítési kilátásai a felvevőpiacokon tapasztalható feldolgozóipari recesszió miatt rendkívül romlottak. Másrészt a kereskedelem bővülésének egyik legfontosabb húzóereje mindhárom balti ország esetében az egymás közötti forgalom volt, ami a nagyjából párhuzamosan mozgó piacok egyidejű visszaesésével súlyos problémaként jelent meg. A külföldi tőke a válság előtti években nagyrészt nem a jövőbeni exportkilátásokat javító területekre áramlott, meghatározó célpontjaivá a balti térség szolgáltató, elsősorban pénzügyi és kereskedelmi, valamint építőipari ágazatai váltak, emellett kiemelkedő volt az ingatlanpiacra beáramlott befektetések nagysága.

A balti államok az uniós csatlakozás előtti időszakban sajátos, rögzített árfolyam-politikát alakítottak ki, amit az a döntésük követett, hogy az új tagállamok között elsőként léptették be a valutájukat az ERM2-rendszerbe (Litvánia és Észtország 2004-ban, Lettország egy évvel később). Ez egyrészt összhangban volt a tagságot megelőző monetáris technikájukkal,

¹ Meisel (2009).

ugyanakkor azt a markáns törekvésüket testesítette meg, miszerint a lehető legrövidebb időn belül csatlakozni akarnak az eurózónához. Litvániának hajszaál híján sikerült, ám a Tanács 2006-ban nem járult hozzá ehhez. Később azonban a megugró infláció mindhárom ország esetében évekre eltolta a lehetséges csatlakozás dátumát. Az említett mechanizmusnak köszönhető árfolyam-stabilitás a válság előtt politikai értelemben gyümölcsözőnek bizonyult a kormányok számára. 2008-tól kezdődően azonban a nemzeti valuták túlértékeltsége, a monetáris politika merevségei és a mozgástér ebből fakadó – gyakorlatilag teljes – hiánya visszaütött, és nehezebbé tette a válság kezelését. Ennek ellenére a három balti kormány fenn kívánta tartani a rögzített árfolyamot. A térségben ugyanis a lakossági kölcsönök több mint háromnegyede euróalapú volt, az esetleges leértékelés után a hitelfelvevők többsége képtelen lett volna fizetni a törlesztéseket. Ezen kívül az addigi árfolyam-politika melletti érvként szolgált, hogy a baltiak továbbra sem akartak lemondani a gyorsított ütemű eurózónacsatlakozási terveikről.² Ez a törekvés azonban egyelőre csak Észtország esetében vezetett sikerre, a másik két állam csatlakozása 2014-2015 előtt nehezen képzelhető el.

2) Lettország

2.1. A válság következményei

A 2008-as év fejleményei látványosan és negatívan érintették a lett gazdaságot. Lettországban az első negyedév 3,6 százalékos GDP-bővülését a következőben stagnálás, a harmadik negyedévben már 4,6 százalékos, a negyedik negyedévben pedig 10,5 százalékos visszaesés követte. Összességében az egész 2008-as évben a GDP 3,3 százalékkal esett vissza. A válságot megelőző időszakban és a globális krízis első hónapjaiban bekövetkezett lassuló növekedés, illetve hanyatlás után a súlyosbodó világgazdasági és belső lettországi fejlemények drasztikusan csökkentették az ország GDP-jét, a visszaesés 2009-ben kiemelkedően nagy, 18 százalékos lett.³

Az általános fejlődési pálya megtorpanásával párhuzamosan megfordult a munkanélküliség alakulásának korábbi kedvező tendenciája: a válság előtti közel hat százalékkal szemben a ráta 2008-ban 7,5 százalékos,

² Rosenberg (2009).

³ A cikkben hivatkozott adatok az Eurostat adatbázisából származnak.

2009-ben pedig már kiemelkedően magas mértéket, 17,1 százalékot tett ki. A helyzetet súlyosbította, hogy megszűnt a nyugati EU-tagállamok munkavállalókat korábban nagy számban elszívó hatása, sőt bizonyos munkaerő-visszatérés következett be.

A globális pénzügyi válság, az általános világ gazdasági recesszió, a hitelpiacok elapadása, a lett gazdaság számára elengedhetetlen külső finanszírozási források beszűkülése kritikus mértékben kiélezte a meglévő belső gazdasági-társadalmi feszültségekkel és egyensúlytalansággal sújtott Lettország helyzetét, fenntarthatatlanná tette a korábbi gazdaságpolitikai pályát.

A külföldi hitelek által táplált, komoly versenyképességi problémákkal küszködő, a külkereskedelmi és fizetési mérleg magas hiányával jellemezhető gazdaság 2008-ban és 2009-ben rendkívül súlyos, sebezhető helyzetbe került.

A látványos lett gazdasági növekedés egyik meghatározó forrása az uniós csatlakozás utáni időszakban a GDP százalékában kifejezett bruttó beruházási ráta gyors növekedése volt, ami 2007-ben rekordszintet ért el a több mint 33 százalékos mutatóval. Ez 2008-ban 31,2, 2009-ben 20,5 százalékos szintre csökkent, és 2010-ben is 21 százalék körül alakult. A növekedést tápláló fontos forrás tehát jelentősen gyengült, ezzel negatívan befolyásolva a jövőbeni gazdasági bővülés kilátásait. Hasonló tendencia bontakozott ki a külföldi működő tőke beáramlását tükröző mutatókban is. Az FDI lettországi nagysága 2007-ig jelentősen bővült. Ez a trend 2008-ban megváltozott, ebben az évben az előzőhöz képest mintegy 44 százalékkal kevesebb működő tőke érkezett az országba. A beáramlás csökkenése 2009-ben is folytatódott. Talán egyetlen biztató jel említhető ebben a tekintetben: némileg javult a befektetett FDI ágazati szerkezete, az érdeklődés a korábban meghatározó kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások, valamint az ingatlanpiac felől elfordult, egyre több tőke került a jövő fejlődési kilátásait erősítő termelő ágazatokba.

A beruházásokon túl a lett gazdasági növekedés másik korábbi táplálója a fogyasztás bővülése volt. A 2009 folyamán meghozott és 2010–2011-ben is érvényben tartott szükségyszerű és elkerülhetetlen gazdasági megszorítások a vásárlóerő drasztikus csökkenésével jártak, így ezt a növekedési erőt is jelentősen visszafogták. Mindez közvetlenül magyarázza a GDP 2009-ben regisztrált példa nélküli visszaesését és a recesszió áthúzását 2010-re.

A lett gazdaságot – mint már szó volt róla – a válságot megelőzően tartós kereskedelmimérleg-hiány és fizetésimérleg-deficit jellemezte. A külkereskedelmi mérleg hiánya 2007-ben több mint ötmilliárd eurót tett ki, ez az érték 2008-ban viszont négy milliárdra csökkent. A kedvező tendencia 2009-ben folytatódott, igaz, zsugorodó export és még inkább visszaeső import mellett. A fizetési mérleg hiánya a válság előtt meghaladta a GDP

20 százalékát. A deficit 2008-ban csökkenésnek indult, habár így is magas, közel 13 százalékos szintet mutatott, ám a belső megszorítások hatására a mérleg tovább javult, és 2009-ben már jelentős többletbe fordult.

A válság idején az azonnali sürgető stabilizációs intézkedések mellett a lett gazdaságpolitikában némileg háttérbe szorult az euróövezethez való csatlakozás problémája, a néhány éven belüli belépés elvesztette napi gazdaságpolitikai aktualitását. Mindez összefügg a konvergenciakritériumoknak való megfelelés terén bekövetkezett helyzetromlással.

2.2. A válságkezelés

A lettországi gazdasági helyzetben a kormány az uniós tagállamok körében az egyik legszigorúbb stabilizációs és válságkezelő programot volt kénytelen végrehajtani. Az EU-tagok közül Magyarországot követően, 2008 decemberében, Lettország is kénytelen volt kérni és elfogadni a masszív külső segélycsomagot. Ennek konstrukciója lényegében megegyezett a magyar segélycsomaggal. A 7,5 milliárd euró nagyságú hitelkeret döntő részét az IMF, kisebb mértékben az EU, a Világbank, az EBRD és néhány uniós tagállam (elsősorban a skandinávok, valamint kisebb mértékben Csehország, Lengyelország és Észtország) adta össze. A lett GDP-hez mérten ez a keretösszeg kiemelkedően nagy, a Magyarországnak nyújtotthoz képest arányaiban nagyságrenddel nagyobb. A segély ára természetesen egy szigorú takarékosági program kidolgozása és elfogadása volt. A lett kormány ígéretet tett a költségvetési deficit fokozatos csökkentésére, majd 2012-re három százalék alá szorítására. Az IMF-fel (és az EU-val) kialakított, nagyobb konfliktusoktól mentes együttműködés sikeresen lezárult.

A stabilizációs és konszolidációs program számos, elsősorban megszorító elemet tartalmazott, illetve vonultat fel jelenleg is. A legégetőbb feladat az ország fizetőképességének fenntartása, a pénzügyi szektor összeomlásának elkerülése, majd a későbbiekben a kilábalást elősegítő, a gazdaság élénkítésére és versenyképességének javítására alkalmas lépések megtétele volt.

A külföldi hitelcsomag felhasználása a kezdeti hónapokban sokkal inkább stabilizációs, konszolidációs, talán megkockáztatható: tűzoltó jellegű törekvéseket tükrözött. A 2009–2011-es időszakra kapott kölcsönök 36 százalékát a bankszektor stabilizációjára fordították. A pénzügyi rendszer fenntartása érdekében radikális lépést tettek: államosítani kellett a legnagyobb lettországi bankot, a Parex Bankát. Emellett a másik két balti gazdaságot is pozitívan érintette, hogy a skandináv bankok visszafizetési halasztást és részletfizetési lehetőséget ajánlottak fel az ügyfelek hiteleire. A hi-

telcsomag további 35 százalékkal a költségvetési hiányt tömték be, 21 százaléka jutott az adósság refinanszírozására, miközben nyolc százaléka maradt a hitelpiac élénkítésére, állami hitelkonstrukciókra.

A lett kormány 2009 első felétől kezdődően rendkívül szigorú kiadás-mérséklő intézkedéseket hozott. Az állami szférában mintegy 30 százalékkal csökkentették a foglalkoztatottak számát. Szervezeti változtatásokat és összevonásokat hajtottak végre a közszférában: állami intézményeket, ügynökségeket szüntettek meg. Ez kiterjedt az egészségügyi és az oktatás szférára is, a felére csökkentették a kórházak, csaknem százal az iskolák számát. A közalkalmazotti nominális béreket 22 százalékkal mérsékeltek – egységes közszolgálati bérrendszer bevezetése mellett. Jelentősen visszafogták a jóléti kiadásokat, csökkentették a nagy ellátórendszerek finanszírozását, leszállították a nyugdíjpénztári befizetések állami részét, elhalasztották a nyugdíjak kiigazítását. Visszatartották a nemzetközi intézmények tagdíjának folyósítását is. A számítások szerint e takarékosági intézkedések meghaladták a GDP tíz százalékát.

A kiadások lefaragása mellett sor került a bevételek növelésére is. Felmelték az áfakulcsot, 18-ról 21 százalékra. Ugyancsak emelkedtek a jövedéki adó kulcsai, a szerencsejátékokat sújtó adók, bevezették az ingatlanadót. Szűkítették az adómentesség körét és leszállították az adómentes jövedelmek szintjét. Nem nyúltak ugyanakkor a vállalkozásokat érintő, addig is meglehetősen alacsony adókhoz. Csak ilyen radikális kiadáscsökkentő és bevételnövelő intézkedések mellett, valamint az elosztórendszerek szerkezeti átalakításával látták elkerülhetőnek az államcsődöt.

A megszorítások körülményei között Lettországból viszonylag kevés pénzügyi forrás jutott gazdaságélénkítésre. E téren kedvező hitelezési környezetet igyekeztek teremteni a versenyképességet javító, tudásintenzív, környezetkímélő és energiatakarékos vállalati beruházások számára, megerősítették az exportot szolgáló kockázatmentes pénzügyi konstrukciókat, hitellehetőségekkel ösztönözték a vállalkozások indítását, különösen a kisvállalkozások körében. Az említett intézkedések mellett egyszerűsítették a vállalati működést szolgáló adminisztratív előírásokat, kedvezőbbé tették a vállalati szabályozást, és nem utolsósorban javították az uniós alapok pénzeihez való hozzáférést.

A masszív külső pénzügyi segítségre támaszkodó lett válságkezelő lépések, igaz, sok súlyos teher és feszültség árán, elkerülhetővé tették az azonnali gazdasági összeomlást, hozzájárultak a gazdaság talpon maradásához, kiinduló alapot teremtettek az ország konszolidációjához egy későbbi kedvezőbb világgazdasági környezetben.

2.3. A jelen és a feladatok

A 2011-es évtől megtörni látszik a válság során tapasztalt negatív makrogazdasági trend. Számos mutató látványos javulásról tanúskodik. A növekedés abban az évben elérte az 5,5 százalékot, ami azonban az általános európai tendenciák következtében a 2012–2013-as időszakban nem lesz fenntartható. A növekedés motorja egyértelműen az export, sokkal kisebb mértékben a beruházások, miközben a belső fogyasztás bővülése egyelőre várat magára. Javulás figyelhető meg a munkaerőpiacon is. Az ország versenyképessége némileg megerősödött, ami elsősorban a visszafogott munkaerőköltségek eredménye. Ezek lassú emelkedése azonban valószínűleg bekövetkezik. A bankok hiteltevékenysége egyre aktívabb, aminek köszönhetően a vállalatok üzleti környezete kedvezőbbé vált, ez utóbbihoz a jogi szabályozás egyszerűsítése és kiszámíthatóságának javítása is hozzájárult.

1. táblázat
Lettország fő gazdasági mutatói

	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP-növekedés (%)	-3,3	-17,7	-0,3	5,5	2,2	3,6
GDP/fő (EU27 = 100%)	56	51	55	58		
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (GDP %-a)	31,2	20,5	20,9	26,2	26,8	28,2
FDI-beáramlás (GDP %-a)	3,8	0,4	1,6	5,5	3,5	3,9
Foglalkoztatási ráta (%)	68,6	60,9	59,3	61,8		
Munkanélküliségi ráta (%)	7,5	17,1	18,7	15,4	13,7	12,0
Infláció (%)	15,3	3,3	-1,2	4,2	2,4	2,5
Export (éves változás, %)	-1,3	-11,5	11,5	12,9	3,3	4,6
Import (éves változás, %)	-13,6	-35,5	11,5	18,9	4,0	4,2
Folyó fizetési mérleg egyenlege (GDP %-a)	-13,2	8,6	3,0	-1,2	-1,8	-1,9
Államháztartás egyenlege (GDP %-a)	-4,2	-9,8	-8,2	-3,5	-2,1	-2,1
Államadósság (GDP %-a)	19,8	36,7	44,7	42,6	43,5	44,7

* Előrejelzés.

Forrás: Eurostat; *Swedbank Economic Outlook*, 14 January 2010, 24 April 2012.

A következő évek azonban több megoldandó strukturális problémát és veszélyt is hordoznak. A lett demográfiai trend rendkívül kedvezőtlen, ami hátrányosan hat a termelés és a belső kereslet növekedésének kilátásaira. Sok a teendő a nyugdíj- és a szociális ellátórendszer fenntarthatósága érdekében. Az ország munkaerőpiaca a mobilitás és a szakképzettség tekintetében évek óta nem kellően rugalmas, a foglalkoztatási arány az egyik legalacsonyabb az EU-ban. A tartós növekedési pályához elengedhetetlen a közpénzügyi egyensúly tendenciáinak megtartása és megszilárdítása.

3) Litvánia

3.1. A válság következményei

Az uniós csatlakozást követő évek dinamikus növekedése és a felzárkózás töretlenül gyors üteme mellett számos negatív jelenség is jellemző volt a litván gazdaságra, amelyek már korábban is felhívták a figyelmet a litván fejlődési pálya sérülékenységre, a gazdasági növekedés fenntarthatóságának problémáira.⁴ Ilyen jelenség volt többek között a belső megtakarítások rendkívül alacsony szintje, ami a bővülő belső fogyasztás mellett természetesen a lakosság fokozódó eladósodását okozta (a fogyasztást a kedvezőnek tűnő külső hitellehetőségek táplálták). Ezzel a gazdaság sebezhetősége veszélyesen nőtt. A gazdaság szerkezeti problémáira utalt, hogy a termelékenység növekedésének szintje ebben a balti országban is elmaradt a jövedelmek emelkedésétől. A gyors gazdasági növekedéshez egyre romló külkereskedelmi egyenleg és a folyó fizetési mérleg magas hiánya társult, ami rámutatott az ország exportképességének problémáira. A litván termékszerkezetben az alacsony hozzáadott értékű áruk domináltak, amelyeknek az értékesítési lehetőségei a recessziós környezetben jelentősen beszűkültek. A kereskedelem földrajzi megoszlása is erős koncentrációt mutatott, amelyben a baltiak egymás közötti forgalma volt a meghatározó – mindez megmagyarázza a párhuzamosan mozgó piacok visszaesése kapcsán összeomló külkereskedelmet.

A külföldi tőke mozgás szempontjából Litvánia nem tartozott a közép- és kelet-európai térség legkedveltebb célpontjai közé. Az egy főre eső külföldi tőke alig érte el 2008-ban a 320 eurót, ami az egyik legalacsonyabb érték a térségben. A litván gazdaság versenyképességét emellett kifejezet-

⁴ Barysch (2009).

ten rontotta a tőkebeáramlás sajátos szerkezete, hiszen az FDI jellemzően nem a jövőbeni exportkilátások javítására alkalmas területekre áramlott. Litvániában – Lettországhoz hasonlóan – a külföldi tőke szintén elsősorban a szolgáltató ágazatokat (a pénzügyi, a kereskedelmi, illetve az építőipari szektort) vette célba, illetve kiemelkedő volt az ingatlanpiacra beáramló tőke nagysága. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az ország érzékenyen reagáljon a válságra.

A megváltozott nemzetközi környezetben a litván monetáris és fiskális folyamatok ugyancsak romló pályára kezdtek állni. Az infláció eleinte lassú, majd később annál nagyobb ütemben növekedett, 2008-ban rekordszintre ugrott, elérve a 11,1 százalékot, ami 11 év óta a legmagasabb érték volt. A pénzromlás kezelésére mindemellett csak kevés eszköz állt a litván gazdaságpolitika rendelkezésére a választott monetáris rezsim mellett. A nemzeti valuta jelentős mértékű felértékeltsége, a monetáris politika merevsége és a mozgástér ebből fakadó hiánya mind hozzájárult a litván gazdaság sebezhetőségéhez, és súlyosbította a válságkezelés körülményeit. Az is problémát okozott, hogy bár a litván kormányok nagyon sokáig fesztes fiskális politikát folytattak, 2007-ben már lazulás volt megfigyelhető. Litvánia válság idején mutatott sebezhetősége nagymértékben abból fakadt, hogy a fiskális politika elmulasztotta megadni a választ a makrogazdasági egyensúlytalanságokra, az államháztartási mérleg mindvégig deficitese maradt. Törekvések voltak ugyan a szabályozás szigorítására – ezt fémjelizte a 2007 novemberében elfogadott törvény a fiskális fegyelemről, amely az egyensúlyhoz közeli államháztartási egyenleget célozta meg. Ennek ellenére a következő években a helyzet rendkívüli módon romlott. Az államadósság a válság előtti időszak imponálóan alacsony szintjéről több mint duplájára emelkedett, és itt látszik stabilizálódni. Mivel ez még mindig csak a maastrichti kritérium kétharmada körül van, egyelőre nem a nagyságrend, hanem a trend jelenti a nagy kihívást Litvánia számára.

A fő mutatók alapján jól látszik, hogy a kereskedelmi és a fizetési mérleg hiányával, a növekvő inflációval, a megugró lakossági eladósodással és a versenyképességi gyengeségekkel jellemezhető fejlődési pálya Litvánia esetében is már a világválság nyílt kitörését megelőzően kifulladt, és valamiféle korrekcióra mindenképpen szükség lett volna az egyensúlytalanságok kezelése érdekében. Ezeket a lépéseket végül a globális válság, a külső körülmények kényszerítették ki.

A legnagyobb balti államban a belső kereslet és az ingatlanpiaci buborék gerjesztette gyors növekedési ütem fenntarthatatlannak bizonyult. A 2008-ban már 2,9 százalékra mérséklődő növekedési ütem 2009-re drámai módon alakult, a GDP megközelítőleg 15 százalékkal esett vissza, az ország gazdasági recesszióba zuhant. A gazdasági mélyrepülés következtében a beruházások GDP-arányos mértéke jelentősen csökkent. A munkanélküliség rendkívül megugrott. A válságkezelés társadalmi és gazdasági terheivel összefüggésben az államháztartási egyenleg nagyon magas,

több mint kilenc százalékos deficitet mutatott 2009-ben. Ezzel párhuzamosan az államadósság is jelentősen megnőtt. A válság és az ennek hatására beszűkülő hitellehetőségek, valamint az import visszaesése mindemellett jelentős korrekciót kényszerített ki az ország folyó fizetési mérlegének egyenlegében: a 2008-ban még közel 13 százalékos mérleghiányt 2009-ben már pozitív adat váltotta fel, a többlet 4,4 százalékos lett. Az infláció is jelentős mértékben mérséklődni tudott, és a korábbi 11,1 százalék után 2009-re 4,2 százalékra csökkent.

3.2. A válságkezelés

A litván kormány már 2008 augusztusában határozott intézkedéseket léptetett életbe a gazdaság egyensúlytalanságainak kezelésére, 2008 végén pedig takarékosági csomagot fogadtak el az államháztartásban jelentkező kedvezőtlen folyamatok megállítására. A program első elemei között volt a közkiadások és a közszféra béreinek mérséklése, az áfakulcsok növelése, egyben a pénzügyi szektor megerősítésére is történtek intézkedések. Az IMF delegációja Litvániában is járt 2008 decemberében, az országnak ugyanakkor, Lettországtól eltérően, nem volt szüksége azonnali hitelfelvételre. A kezdeti kormányzati intézkedéseket azonban – a valutatanácsos rendszer iránti bizalom megerősítése, illetve a gazdaság hitelességének visszaszerzése miatt – további takarékosági programnak kellett követnie. 2009 tavaszán a kormányellenes megmozdulások és tiltakozó akciók közepette újabb közel egymilliárd euróval kurtították meg a közkiadásokat, amelynek keretében többek között tovább csökkentették a közszférában dolgozók számát és bérét. Az adócsökkentés jegyében mérsékeltek a személyi jövedelemadó kulcsait, de öt százalékponttal emelték a vállalati nyereségadót és egy százalékponttal az áfát. A gazdaságélénkítés érdekében ugyanakkor a kis- és középvállalatok hitelfelvételének elősegítésére és beruházásainak előmozdítására is történtek intézkedések, amelyek finanszírozására az uniós strukturális alapok adtak lehetőséget.

A kormány mindemellett elsősorban közép- és hosszú távú strukturális reformokra igyekezett fókuszálni, amelyek távlatosan a gazdaság szerkezeti problémáira adhatnak választ. A szociális partnerekkel 2009 őszén megkezdett egyeztetések és a kormány középtávú stratégiai kezdeményezése eredményeként nyugdíj- és szociális reformintézkedéseket léptettek életbe, 2010-től jelentősen megnyirbálva az ilyen jellegű juttatásokat, ugyanakkor figyelembe vették a leginkább veszélyeztetett szociális csoportok érdekeit. Ezek az intézkedések végső soron hozzájárultak ahhoz, hogy az ország hitelessége helyreálljon, így a nemzetközi pénzpiacokon hitelt tudott felvenni mozgástere javításához. A kormányzat elkötelezettsége a

hosszú távú reformok mellett javíthatja az ország helyzetét, versenyképességét, növelheti mozgásterét, és csökkenheti a gazdaság sérülékenységet. Mindez azonban azt is jelenti, hogy további komoly lépéseket kell tenni az egészségügy, a szociális ellátás, illetve az oktatási rendszer reformja terén.

3.3. A jelen és a feladatok

A 2010–2011-ben megugrott exportnak köszönhetően a litván gazdaság balti szomszédjaihoz hasonlóan, uniós szinten is rendkívül magas GDP-növekedést ért el, és ez a tendencia várhatóan fennmarad a következő két évben is, természetesen az európai és a világ gazdasági konjunktúra függvényében. A növekedés kiviteltől való erős függése mellett azonban biztatónak látszik, hogy a lényegében stabilizálódó egyensúlyi helyzetnek (a javuló kereskedelmi, folyó fizetési és államháztartási mérlegnek) köszönhetően jelenleg az ország sebezhetősége jóval kisebb, mint a válság előtt. A munkaerőpiacon vegyesebb a kép. Kedvező a munkanélküliségi mutatók javulása, ugyanakkor változatlanul fennállnak a piaci merevségek: a kereslet és a kínálat eltérése a szakképzettség tekintetében, a válság során végbement enyhítések ellenére megmaradt túlszabályozottság. A bérek jelentős visszafogása a válság alatt hozzájárult a litván gazdaság nemzetközi versenyképességének javulásához.

A kormány jelenlegi gazdaságpolitikai prioritásai között kiemelkedik az üzleti környezet javítása, ami egyben a növekedés fenntartásának is záloga. Igaz, a személyi jövedelmek adókulcsa és a vállalkozási adó már most is a legalacsonyabbak között van a balti régióban. További feladatok közé tartozik a gazdaság és a szabályozás vonzóbbá tétele a külföldi befektetések számára, amelyek szintje még elmarad a válság előttitől. Régi problémája Litvániának a meglehetősen kiterjedt árnyékgazdaság. Annak ellenére, hogy az elmúlt években jelentősen szigorították a szabályozást, nem tapasztalható átütő változás. Meglehetősen kevés siker mutatkozik a korrupcióval szembeni fellépés terén is.

2. táblázat
Litvánia fő gazdasági mutatói

	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP-növekedés (%)	2,9	-14,8	1,4	5,9	2,4	3,5
GDP/fő (EU27 = 100%)	61	55	57	62		
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (GDP %-a)	26,9	10,5	16,4	18,8	19,6	20,6
FDI-beáramlás (GDP %-a)	4,1	0,2	2,1	2,8	4,0	4,0
Foglalkoztatási ráta (%)	64,3	60,1	57,8	60,7		
Munkanélküliségi ráta (%)	5,8	13,7	17,8	15,4	13,5	11,5
Infláció (%)	11,1	4,2	1,2	4,1	2,5	3,0
Export (éves változás, %)	12,2	-14,3	29,8	27,0	10,0	8,0
Import (éves változás, %)	10,5	-29,4	28,9	29,0	10,5	8,0
Folyó fizetési mérleg egyenlege (GDP %-a)	-12,9	4,4	1,5	-1,6	-2,5	-2,7
Államháztartás egyenlege (GDP %-a)	-3,3	-9,4	-7,2	-5,5	-3,2	-3,0
Államadósság (GDP %-a)	15,5	29,4	38,0	38,5	40,4	40,9

* Előrejelzés.

Forrás: Eurostat; *Swedbank Economic Outlook*, 14 January 2010, 24 April 2012.

4) Észtország

4.1. A válság következményei

Az észt gazdaságra is elmondható, hogy az uniós csatlakozást követő évek meghatározó makrogazdasági sajátossága a kiemelkedően gyors növekedés volt. A GDP bővülése a válság előtti években elérte a balti államokra jellemző, időnként két számjegyű ütemet. A gazdasági növekedés már 2007-ben veszített a lendületéből, habár még mindig magas, 7,5 százalékos értéket mutatott. Az intő jelek arra utaltak, hogy a – szerkezeti gyengeségekkel kísért – beruházásokra, az exportra és a főleg külföldi hitelek-ből táplált lakossági fogyasztásra támaszkodó növekedési pálya ugyan kedvező világgazdasági környezetben ideig-óráig sikeres, a belső rugalmatlanságok fennmaradása és külső megrázkódtatások esetén azonban sebezhetővé válik. Az észt GDP már a 2008-as év első felében lényegében stagnált, majd a második félevtől, vagyis a világgazdasági krízis begyűrű-

zésekor három-négy százalékos visszaesést mutatott, végeredményben 2008 egészére vetítve pedig 3,7 százalékos csökkenést produkált. A globális válság – a külső hitellehetőségek és beruházási eszközök zsugorodása, valamint az exportpiacok beszűkülése folytán, továbbá a növekedés belső motorját jelentő lakossági fogyasztás csökkenése miatt – rendkívül súlyosan érintette Észtországot. Ez azonnal megnyilvánult a növekedési mutatók kedvezőtlen alakulásában. Az észt gazdaság 2009-ben – a balti szomszédjaihoz hasonlóan, azokkal lényegében megegyező mértékű – két számjegyű visszaesést volt kénytelen elkönyvelni, a GDP 14,3 százalékkal zuhant. Ezt a megrázkódtatást Észtország azonban az EU másik két balti tagállamához képest jóval sikeresebben vészelte át. Az észt gazdaság erősebb voltára és meglévő belső tartalékaira, a kormány és a vállalkozói szféra válságkezelés során kialakult konszenzusára, de legfőképpen magára az eredményes válságkezelő programra támaszkodva az ország jóval kedvezőbb kilátásokkal láthatott hozzá a válságkezeléshez, és optimistábban tekinthetett a válság utáni időszakra.

A növekedés trendjének megtörésével párhuzamosan, némi időbeli eltolódással, romlásnak indult a munkaerő-piaci helyzet. Míg a válság előtti 2007-es évben Észtország munkanélküliségi rátája alacsonynak volt minősíthető a 4,7 százalékos szintjével, ami uniós összehasonlításban a jobbak közé tartozott, 2008-ban e mutató elkezdett emelkedni, elérte a még nem igazán fenyegető 5,5 százalékot. A következő évben azonban lényegesen megugrott a ráta, 13,8 százalékos szintre emelkedett, ami meghaladta az uniós átlagot. Az előrejelzések szerint a helyzet csak 2012 után javulhat lényegesen. Az észt gazdaság kedvezőnek ígérkező növekedési kilátásai, a válságkezelés munkaerő-piaci rugalmasságot, alkalmazkodóképességet célzó intézkedései ugyanakkor arra utalnak, hogy az ország növekvő mértékben lesz képes kordában tartani a munkaerőpiac feszültségeit.

Az észt gazdaságot a 2008–2009-es időszak fejleményei, megrázkódtatásai – mint láttuk – az alapvető makrogazdasági mutatók szintjén meglehetősen súlyosan érintették. Az uniós tagállamok jelentős részéhez és elsősorban a balti térséghez hasonlóan itt is napvilágra hozták a korábbi fejlődési pálya problémáit és korrekciójának szükségességét. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban bőséges külső hitelforrásokra alapozott, az ingatlan-szektor, a kiskereskedelem és az építőipari ágazat gyors és aránytalan fel-futásával kísért, a belső fogyasztás nagyarányú és gazdaságilag kevésbé megalapozott bővítésére támaszkodó erőltetett növekedés ebben az országban sem folytatható. E tekintetben a globális válság egyértelművé tette a gazdaságpolitikai kiigazítás elkerülhetetlenségét.

E folyamatban Észtország ugyanakkor viszonylag kedvező kiinduló állapotról startolhatott. Ennek elsődleges oka, hogy a korábban követett, egyensúlyra törekvő gazdaságpolitikának köszönhetően az észt gazdaság sok uniós tagállamhoz képest erősebbnek bizonyult, hogy szembenézzen a krízis hatásaival. Alapvető előnye az országnak, hogy rendelkezett megfe-

lelő nagyságú belső tartalékokkal és rugalmassággal a negatív folyamatok tompítására és a gazdaság alkalmazkodóképességének aktív elősegítésére.

A külföldi pénzügyi források elapadása és a befektetéseket szintén tápláló belső megtakarítások visszaesése miatt a gazdaság egyik fejlődési motorját jelentő beruházások csökkenésnek indultak. A bruttó állótőke-felhalmozás GDP-hez viszonyított, a válságot megelőző években kiemelkedően magas, 30-35 százalékos mértéke 2008-ban 30 százalék alá esett, majd 2009-ben tovább csökkent, egészen a 21,6 százalékos szintre. Érthetően visszaesés következett be a külföldi működő tőke beáramlásában is. Észtország – néhány új tagállammal ellentétben – nem volt képes fenntartani a csatlakozást követő időszak masszív befektetéseinek éves szintjét és gyors éves bővülési tendenciáját. Az országba bejövő FDI 2008-ban mintegy harmadával volt kevesebb, mint a megelőző évben. A képet árnyalja ugyanakkor, hogy egy főre vetítve ez az éves érték magasabb, mint az új tagállamokban, miként kiemelkedő az egy főre számított FDI teljes állománya is.

A korábbi növekedés másik jellegzetessége, hogy jelentős mértékben az export vezérelte, ami egy ilyen kis és nyitott gazdaságban megkerülhetetlen. A külkereskedelem területén egyaránt jelentkeztek kedvező és kedvezőtlen fejlemények az elmúlt időszakban. Kedvezőtlen, hogy az export 2007-től 2010-ig fokozatosan csökkent, aminek a legfontosabb oka a fellelvőpiacok válság alatti beszűkülése. Az importban is visszaesés volt megfigyelhető, ami a belső gazdasági tevékenység lanyhulásával függ össze. Az import csökkenése ugyanakkor jelentősen meghaladta a kivitelét, 2009-ben az export közel 20, a behozatal mintegy 30 százalékkal esett vissza. Ennek kedvező következménye, hogy a 2006–2007-ben kialakult masszív kereskedelmi deficit nagymértékben csökkent 2008-ban, 2009-ben pedig a mérleg előjelet váltott. Az észt folyó fizetési mérleg egyenlege is hasonló javuló tendenciáról tanúskodik. A GDP százalékában kifejezve a hiány 2006–2007-ben igen magas, több mint 22 százalékos szinten mozgott. A deficit 2008-ban a GDP 13 százalékát tette ki, 2009-ben pedig csaknem hét százalékos többlettel zárták a fizetési mérleget. Ez a kedvező folyamat, úgy tűnik, a következő években is fennmarad.

Az euró minél gyorsabb átvételének szándéka Észtországban a csatlakozás óta egyik vezérfonala volt a gazdaságpolitikának. Az uniós belépést követő, hamar megvalósuló eurózóna-tagság illúziónak bizonyult, elsősorban az infláció magas szintje volt az akadály. A többi konvergenciafeltételt az észt gazdaság, időnként egész apró eltérésekkel, de lényegében teljesítette. A fiskális kritériumok nem okoztak gondot Észtország számára. Az államadósság messze elmaradt a GDP 60 százalékától, még 10 százalékot sem ért el. 2008-ban kis emelkedés után is csak a GDP 4,5, 2009-ben 7,2 százalékára rúgott, ami a legalacsonyabb volt a tagállamok körében. Az államháztartás hiánya a válságos évek ellenére sem lépte túl a referenciaszintet, 2008-ban a GDP 2,9 százaléka volt, majd 2009-ben két száza-

lékra csökkent. A hosszú távú kamatok – a viszonylag magas inflációval összefüggésben – a referenciaértéken belül mozogtak, azokhoz közel alakultak, így nem jelentették akadályát az euró 2011-es bevezetésének. Az infláció javuló mutatói, különösen a 2008–2009-es fejleményeknek köszönhetően, szintén lehetővé tették a 2011. januári belépést az euróövezetbe. A válság során több, elsősorban külföldi szakértő kétségesnek tartotta az észti valuta rögzített árfolyamának fenntarthatóságát, nem egyszer megjósolva az elkerülhetetlen leértékelést. Az észti gazdaságpolitika azonban a prudens fiskális politika adta lehetőségek eredményes kihasználásával ügyesen és sikeresen kompenzálni tudta a kötött árfolyamrendszerből következő árfolyam-politikai mozgástér hiányát. Ezáltal nem vált szükségessé a valuta leértékelése.

4.2. A válságkezelés

A 2009-es évi észtországi válságkezelés eredményességének alapvető tényezője a korábban követett rendkívül körültekintő, óvatos fiskális politika volt. Az észti kormányok éveken keresztül a költségvetési többletre fókuszáló politikát folytattak. E mögött egyrészt a gazdaság túlfűtöttségének enyhítésére irányuló szándék, másrészt az euró gyors bevezetésére való törekvés húzódott meg. Ennek eredményeként a válság kirobbanásakor Észtország nem volt eladósodva, rendelkezett megfelelő pénzügyi tartalékokkal, következésképpen kellő mozgástérrel az aktív gazdaságélénkítő lépésekhez, amelyek végrehajtása a válság folyamán és mélypontja után sem rendítette meg az ország pénzügyi egyensúlyát. A válságkezelés során a kormány a tartalékokon és a gazdaság viszonylagos rugalmasságán kívül támaszkodhatott a társadalom – egyes más uniós tagállamokhoz és balti országokhoz képest erősebb – együttműködésére is.

Az észtországi válságkezelésben két fázist, illetve két eltérő tartalmú intézkedéscsomagot lehet megkülönböztetni: a stabilizálást és a gazdaságélénkítést.

A világméretű pénzügyi válság váratlan hevessege és gyors áttérjedése a gazdaságra 2009 első hónapjaiban azonnali reakcióra késztette a kormányt. Észtország stabil pénzügyi helyzetének köszönhetően, néhány tagállammal ellentétben, 2008 végén fel sem merült külső masszív és azonnali támogatást jelentő hitelkeret szükségessége. Az ilyen igényt a kormány a kezdetektől határozottan cáfolta. Ellenkezőleg, pénzügyi támogatást ajánlott fel más uniós országoknak. Ennek ellenére nyilvánvalóan Észtország sem kerülhette el a gazdaságot stabilizáló súlyos megszorító és takarékosági intézkedéseket, még ha ezek kevésbé fájdalmasak és súlyo-

sak is voltak, például a balti szomszédjaihoz képest. Ezeket a lépéseket tartalmazta a törvényhozás elé 2009 februárjában beterjesztett, bizalmi szavazással összekapcsolt költségvetési kiigazítás. Ennek fő eleme a közkiadások közel tíz százalékos csökkentése volt, amelynek összege meghaladta az 500 millió eurót. Az intézkedések a közintézmények és a közhivatalok működési költségeinek visszafogását, a közszférában dolgozók bérének és a nyugdíjnak a csökkentését jelentették. Az átlagbér 2009 első negyedében 1,5 százalékkal csökkent. A vártnál rosszabb és romló makrogazdasági adatok hatására a kormány 2009 áprilisában további takarékoságról döntött, csökkentették az állam hozzájárulását a magánnyugdíjpénztárakhoz, növelték a munkanélküliségi biztosítás befizetendő összegét. Újabb intézkedésként májusban hozzányúltak az adórendszerhez, emelték a jövedéki adókat. Ezzel egyidejűleg újból csökkentették a minisztériumok működési kiadásait, valamint az ott dolgozók bérét. Végül 2009 augusztusában levettek az egészségbiztosítási pénztárnak jutó költségvetési hozzájárulásból. A pénzügyi rendszer gyors stabilizálása érdekében 2009 márciusában az észti és a svéd jegybank megállapodást írt alá, amely csaknem egymilliárd eurós hitellehetőséget biztosított az észti pénzügyi bizalom erősítése céljából.

Az azonnali takarékosági és válsághárító lépések mellett az észti kormány figyelmet szándékozott és tudott fordítani a hosszabb távon ható gazdaságélénkítő lépésekre is. Ezek forrásul egyrészt külföldi pénzügyi eszközök szolgáltak. A kormány 2009 májusában 700 millió euró nagyságú hitelről írt alá megállapodást az Európai Beruházási Bankkal, amelynek legfőbb célja a gazdaság élénkítése volt, azon belül a rendelkezésre álló összeg háromnegyedét az emberi erőforrások fejlesztésére szánták. Másrészt forrásként átcsoportosították az uniós pénzügyi alapokból származó pénzeket. Végül, nem utolsósorban, felhasználták a belső pénzügyi tartalékokat.

A gazdaságélénkítő intézkedések egyik nagy csoportját a beruházásösztönző lépések tették ki. Erre a GDP 4,6 százalékát kitevő összeget fordítottak. A támogatni kívánt beruházási területek az energiatakarékosságra, a vízgazdálkodási infrastruktúrára, az önkormányzatok programjainak finanszírozására, a szakképzési, felsőoktatási és egészségügyi infrastruktúra fejlesztésére terjedtek ki. Ez utóbbival kívánták ellensúlyozni a komoly építőipari visszaesést.

A másik intézkedéscsomagba a finanszírozás javítása tartozott, abból a célból, hogy a vállalkozások biztonságosabb hitelhez juttatása révén munkahelyeket tartsanak meg. E lépések 2009–2010-ben az éves GDP mintegy 2,5-2,5 százalékát tették ki. Olyan döntések születtek e téren, mint a hitelgarancia szintjének emelése, elsősorban a kisvállalatokat szem előtt tartva, az exporthitel-garancia megemelése, tőkejuttatás a vállalkozások számára, a bankok hitelezési tevékenységének támogatása, hosszú távú hitelkonstrukciók az állam és a bankok együttműködésével.

Kiemelt figyelmet fordítottak Észtországban a munkaerőpiac rugalmasságát javító intézkedésekre, az ehhez való állami pénzügyi hozzájárulásra. Ennek mértéke megduplázódott a válság előtti évekhez képest. Új munkatörvényt fogadtak el 2009 közepén, amely a vállalatok számára megkönnyítette és támogatta a részmunkaidős foglalkoztatást, a kölcsönmunkát, meghosszabbította a gyermekes munkavállalók munkanélküliségi segélyre való jogosultságát, hozzájárult a vállalatok elbocsátásokkal összefüggő terheikhez. Széles körben indítottak államilag finanszírozott szakképzési és átképzési programokat.

Végül a gazdasági tevékenység élénkítését és egyszerűsítését célzó átfogó jogi-szabályozási intézkedéscsomagot fogadtak el. Ennek elemei többek között az üzleti környezet javítása, a vállalkozásindítás szabályainak enyhítése, a vállalati átszervezés és átalakulás megkönnyítése, az adminisztratív kötelezettségek mérséklése. Részletes kormány szintű akciótervet dolgoztak ki az export bővítésére, az FDI ösztönzésére, a tudásigényes termelés és kivitel elősegítésére.

4.3. A jelen és a feladatok

A gazdasági növekedés élénkülését 2010–2011-ben Észtországban is elsősorban az export vezérelte, a beruházások és a belső kereslet hatása akkor még nem volt erős. 2012-től azonban fokozatosan nagyobb dinamizmust kölcsönözhetnek a gazdaságnak. Az áruexport felfutása mögött több tényező húzódik meg. Elsőként említhetők a külső tényezők. Az észti termékek elsődleges felvevőpiacai – a skandináv országok, Németország, Oroszország és a másik két balti állam – dinamikusan bővülő keresletet támasztottak, különösen 2011-ben. A kivitel ráadásul a korábbiakhoz képest javuló szerkezetet mutat. A kiépített versenyképes termelést sikerült átirányítani a továbbra is viszonylag szűk, de a jövőben valószínűleg bővülő belső piacokról a külpiacokra. A partnerek piacától való nagyfokú függés ugyanakkor bizonytalansági tényező, egy esetleges visszaesés a külső keresletben gyengítheti a növekedés legfontosabb jelenlegi motorját.

Ez a tény rámutat az export bővülése mögött meghúzódó egyéb, a versenyképességgel összefüggő tényezők fontosságára. A válságkezelő intézkedések egyik hatása, hogy a 2004-ben csatlakozott tagállamok körében Észtországban javult a legnagyobb mértékben az egységnyi munkaerőköltség mutatója. E tekintetben alapvetően sikerült megváltoztatni a válság előtti időszak romló és veszélyes tendenciáját.

Az észti gazdaság kritikus területe a munkaerőpiac. Annak ellenére, hogy a válságkezelésnek kiemelt terepe volt a munkanélküliség növekedé-

sének tompítása, a munkaerőpiac rugalmasságának javítása, a képzési rendszer hatékonyságának növelése, a kedvező jelek mellett itt is számos feszültség és veszély körvonalazódik. Az exportra termelő versenyképes ágazatokban és az ország bizonyos régióiban nő a munkaerő iránti igény, más gazdasági tevékenységekben és körzetekben ugyanakkor nehéz elhelyezkedni. Az átképzési programok ellenére növekszik a munkaerő-kereslet és -kínálat strukturális és szakmai képzettségi eltérése. Emiatt a még mindig viszonylag magas munkanélküliség mellett is kialakulhat strukturális munkaerőhiány.

Az észti gazdaság további potenciálisan veszélyes eleme az infláció megrugása. A pénzromlás üteme 2010-ben felgyorsult a megelőző évhez képest, 2011-ben pedig meghaladta az öt százalékot. Ezt döntően külső tényezők magyarázzák: az energiahordozók, a nyersanyagok és az élelmiszerek világpiaci áremelkedése. Ehhez járult hozzá bizonyos mértékig az euróra való átállás időszakos hatása, a korábbi adóemelések (jövedéki adó, áfa) átgyűrűzése, sok ágazatban a kis piacon monopolhelyzetű szolgáltatók ár-növelése, a villanyárampiac megnyitása stb. Ezzel szemben mérséklő hatása lehet annak, hogy a belső kereslet, a bérek és a magánfogyasztás lassú növekedése egyelőre korlátozhatja az áremelésre irányuló törekvéseket.

3. táblázat
Észtország fő gazdasági mutatói

	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP-növekedés (%)	-3,7	-14,3	2,3	7,6	1,6	3,8
GDP/fő (EU27 = 100%)	69	64	64	67		
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (GDP %-a)	30,4	18,8	19,5	24,5	25,0	25,9
FDI-beáramlás (GDP %-a)	7,2	9,6	8,1	8,0	9,9	10,8
Foglalkoztatási ráta (%)	69,8	63,5	61,0	65,1		
Munkanélküliségi ráta (%)	5,5	13,8	16,9	12,5	10,5	8,6
Infláció (%)	10,6	0,2	2,7	5,1	3,8	3,2
Export (éves változás, %)	-0,7	-19,4	22,5	24,9	3,1	7,1
Import (éves változás, %)	-8,7	-32,9	20,6	27,0	4,6	8,4
Folyó fizetési mérleg egyenlege (GDP %-a)	-9,7	3,7	3,6	3,2	5,9	5,5
Államháztartás egyenlege (GDP %-a)	-2,9	-2,0	0,2	1,0	-2,4	-1,3
Államadósság (GDP %-a)	4,5	7,2	6,7	6,0	10,4	11,7

* Előrejelzés.

Forrás: Eurostat; *Swedbank Economic Outlook*, 14 January 2010, 24 April 2012.

Észtország balti szomszédjaihoz hasonlóan a válság itt is sürgetővé tette az alkalmazkodást és a gazdaság rugalmasságának erősítését. Ilyen tekintetben van okunk feltételezni, hogy Észtország a világgazdasági krízis kényszerítő erejét a saját elérendő céljainak szolgálatába tudta állítani. A másik két balti gazdasághoz képest pénzügyileg szilárdabb kiinduló helyzet, valamint az időben meghozott, azonnali válsághárító intézkedések stabilizáló hatásának köszönhetően, de főleg a hosszabb távra előremutató, a gazdaság általános helyzetének konszolidálását célzó határozott elképzelések eredményeként Észtország nagyrészt saját erőből, úgy tűnik, túljutott a válságon. Van esélye, hogy kedvező külső feltételek mellett visszatérjen a stabil, a korábbinál talán hatékonyabb fejlődési pályára. Az észt kormány a válságkezelésben – deklaráltan is – Finnországnak az 1990-es évek első felében végrehajtott konszolidációs politikáját tekintette példának. A jövő kérdése, hogy Észtország erőfeszítései északi szomszédjával egybevethető hosszú távú eredményes fejlődéshez vezetnek-e, 2011-től már az euróövezet tagjaként. Az eurózónába való bekerülés, amint az euróövezetben napjainkban is látjuk, nem gyógyír a gazdasági bajokra, a siker egyedüli záloga a megkezdett kiigazító gazdaságpolitika fenntartása, következetes továbbvitele és kiterjesztése lehet.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Barysch, Katinka (2009): New Europe and the Economic Crisis. *Briefing note*, 2 February. Centre for European Reform, London.
<http://www.cerg.org.uk>
- Meisel Sándor (2009): A balti államok és a válság. In: Novák Tamás – Wisniewski Anna (szerk.): *Az új EU-tagállamok és a tagjelöltek helyzete a válságban. (A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások, 11. kötet)* MTA VKI, Budapest, pp. 19–25.
- Rosenberg, Christoph (2009): Why the IMF Supports the Latvian Currency Peg. *Europe Economic Monitor*, 6 January.
<http://www.rgemonitor.com>
- The Baltic Course* különböző számai <http://www.baltic-course.com>
- Túri Gábor – Vida Krisztina (szerk.) (2007, 2008, 2010, 2011): *Monitoringjelentés 2007, 2008, 2010, 2011*. MTA VKI, Budapest.
<http://www.vki.hu>
- Swedbank Baltic Sea Report*, No. 28. 19 October 2011.

Swedbank Economic Outlook, 14 January 2010, 24 April 2012.

Swiss Baltic Chamber of Commerce rendszeres jelentései

<http://www.sbcc-chamber.com>

Vida Krisztina (szerk.) (2005, 2006): *Monitoringjelentés 2005, 2006*.

MTA VKI, Budapest. <http://www.vki.hu>

ORIENTÁCIÓS ÉS INTEGRÁCIÓS DILEMMÁK A POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN – MIT HOZOTT A VÁLSÁG?

Ludvig Zsuzsa

Bevezető gondolatok

A posztszovjet térség, azaz a három balti állam kivételével vett 12 szovjet utódállam, korántsem homogén országcsoporthoz tartozik. Habár az elemzésekben gyakran használjuk a fenti elnevezést, s ennek minden bizonnyal megvan a maga relevanciája is, mindig hozzá kell tenni, hogy ez a térség egyre kevésbé egységes. A posztszovjet államokat többféleképpen lehet csoportosítani. Földrajzilag európaiak és ázsiaiak, sőt eurázsiaiak csoportjára, gazdasági fejlettségük szerint, energiagazdaságuk jellege alapján energiában gazdag energiaexportőrök, vagy ellenkezőleg, energiaimportra szorulóak, vagy éppenséggel jelentős energetikai tranzitszereppel rendelkezők. Természetesen további csoportosítási lehetőséget kínálnak a politikai, kulturális-civilizációs vagy vallási különbözőségek. Az mindenesetre valamilyeni szempont szerint nyilvánvaló, hogy a posztszovjet térségen belül erőteljes törésvonalak húzódnak. Ezek a jelentős különbségek természetesen eltérő érdekekben is megnyilvánulnak. Mindez minden bizonnyal jelentős szerepet játszott abban, hogy az 1991 decemberében alakult, a „válás” megkönnyítését célzó Független Államok Közössége (FÁK) nem igazán váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ma a FÁK-on belüli együttműködéseknek – a baltiak kivételén túlmenően – sem mind a 12 utódállam a részese. Vannak országok, amelyek csak bizonyos együttműködési formákban vesznek részt, esetleg csak megfigyelőként, s vannak, amelyek mintegy magját alkotják a FÁK-on belüli együttműködéseknek. Az eltérő föld-

rajzi, gazdasági, kulturális-vallási stb. jellegzetességek azonban nemcsak az egymás közötti együttműködések potenciáljára hatnak, hanem a külső partnerkeresésekre is. Másrészt, a posztszovjet térség országai iránt szinte valamennyi nemzetközi szinten jelentős szereplő érdeklődik, s igyekszik a számára jelentősebbekkel szoros együttműködési kapcsolatokat kiépíteni.

Jelen tanulmány ezeknek a fontos partneri viszonyoknak és orientációs irányoknak a bemutatására, illetve arra vállalkozik, hogy feltérképezze, hogyan hatott ezekre a korábban kialakult orientációs, esetenként integrációs irányokra és szándékokra a világgazdasági válság. A tanulmány a válság térségbeli jelentkezésének rövid, növekedésorientált jellemzésével indít, ezt követően tárgyalja a posztszovjet gazdaságok egymás közötti integrációs és együttműködési kereteit és próbálkozásait, majd a harmadik részben azokat a legfontosabb külgazdasági orientációs irányokat, amelyek az egyes országcsoportok, országok szintjén jelentősek. Így elsősorban az Európai Unióval, Kínával és Törökországgal kialakult és formálódó kapcsolatokat elemzi, bemutatva az egyes posztszovjet alrégiókban az említett szereplők között kialakult versenyhelyzetet. A külgazdasági kapcsolódások szorosságának tendenciáit többnyire a külkereskedelem alakulása alapján elemezzük.

1) A világgazdasági válság a posztszovjet térségben: eltérő válsághatások és ~kezelési lehetőségek

A posztszovjet gazdaságok az elmúlt mintegy két évtized során három nagy gazdasági válságot vészeltek át. Elsőként a kilencvenes évek tranzíciós válságát, amely kivétel nélkül valamennyiüket sújtotta. Másodikként az 1998-as orosz pénzügyi és gazdasági válság hatásainak begyűrűzéseként éltek át súlyos recessziós időszakot, igaz, ez a korábbinál már jóval rövidebb ideig tartott. A harmadik válság a 2007–2008-ban eszkalálódott világgazdasági válság részeként jelentkezett. Ebben a harmadik esetben, bár Oroszország továbbra is a posztszovjet térség gazdasági központjaként fogható fel, már nem az orosz visszaesés térségbeli kihatásairól beszélhetünk elsősorban, hanem az érintett országok nemzetközi beágyazódottságából eredő következményekről, azaz a globális válság térségbeli jelentkezéséről.

A válság országoként eltérő erővel és sajátos csatornákon keresztül tört ki, különböző lehetőségeket teremtve magára a válságkezelésre is. A makrogazdasági mutatókat nézve egyértelmű, hogy a válság a vizsgált országok többségének korábbi gazdasági trendjében törést hozott, az

azonban, hogy ez a törés mennyire mély, már országoként, az eltérő adottságokkal és kiindulási helyzetekkel magyarázhatóan, egyéni képet mutat. A térségben 2009-ben jelentősen, átlagosan 7 százalékkal zuhant a bruttó hazai termék értéke, ám 2010 elején már a növekedés jelei mutatkoztak. A 2010-es évet a csoport egésze európai mércével irigylésre méltó 5,6 százalékos, majd 2011-ben 6,4 százalékos átlagos növekedéssel zárta. Az egyébként ennek az országcsoportnak jellegzetessége, hogy a gazdasági teljesítmény kilengései igen nagyok: hirtelen mélyrepülést gyorsan követhet látványos kilábalás. Erre az egyik legjobb példa maga Oroszország, amely a kilencvenes évek végén szinte valamennyi nemzetközi előrejelzésre rációfólvá, meglepő gyorsasággal lépett ki az egyébként igen mély s sokak által tartósnak prognosztizált 1998-as recesszióból, már 1999-ben 6 százalék feletti növekedést produkálva.

A kétezres évek első évtizede végének válságátai (ezek csatornái és erőssége), valamint kezelési módjaik alapján – megítélésünk szerint – három nagyobb csoport különíthető el a posztszovjet térségen belül. Nem véletlenül, a csoportosítás részben fedi a térség földrajzi felosztását is: az európai posztszovjet államok azonos csoportba esnek, míg a közép-ázsiai gazdaságok többsége is ugyanabba a csoportba került. Köztes kategóriaként jellemezhetjük az energiaexportőr államokat.

1. táblázat
A posztszovjet államok csoportosítása a válságátások
jelentkezési módja és erőssége alapján
(2009–2011)¹

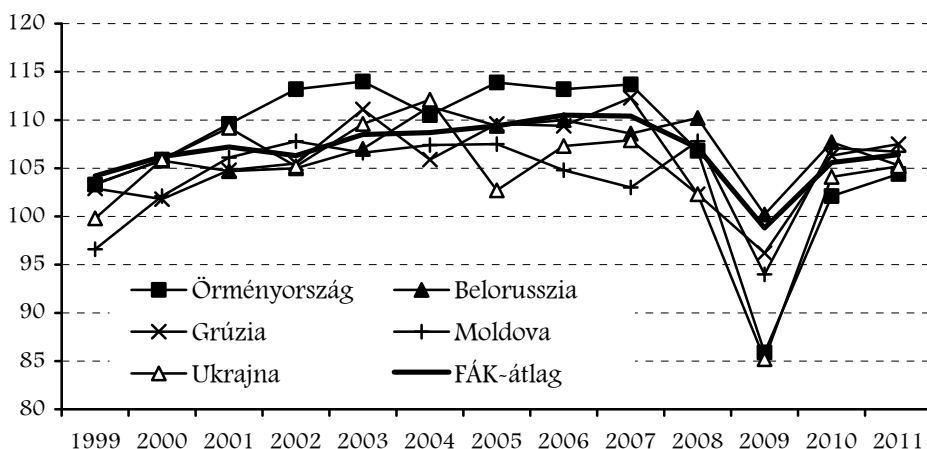
1. Klasszikus válságátások országspecifikumokkal	2. Energiaexportőr orszá- gokra jellemző válságátá- sok	3. Világ gazdaságba kevésbé integrálódott országok visz- szafogott válságátással
Ukrajna Moldova Örményország Grúzia Belorusszia Oroszország Kazahsztán	Azerbajdzsán Üzbegisztán Türkmenisztán	Tádzsikisztán Kirgizisztán

¹ A táblázat és az alfejezet egyes részei a szerző által 2009–2010-ben vezetett stratégiai MTA–MeH FAK-kutatás eredményeit építi tovább. A kutatás összefoglalója a Szarka László, Horányi Krisztina és Horváth Csaba által szerkesztett kötetben jelent meg (Ludvig, 2010a).

Az 1. csoportba tartozó országokba a válság olyan, a fejlettebb gazdaságokban megszokott módokon gyűrűzött be, mint a külső kereslet visszaszorulása, azaz az export visszaesése, a külső forrásokhoz jutás megnehezülése vagy akár ellehetetlenülése, valamint a bankrendszerek nemzetközi beágyazottságának következményei. Ezen a csoporton belül azonban egyéni specifikumok is tarkítják a képet. Ukrajnában a gazdasági válságot egy permanens politikai krízis egészítette ki s mélyítette el, ráadásul az ország egyoldalú exportszerkezete, abban a kohászati termékek túlsúlya is nehezítő körülménnyé vált a szűkülő világpiaci kereslet következtében. Mindezt fokozták az utóbbi években elharapózott külső vállalati és lakossági hitelfelvétel következményei. Moldova nehézségeiben nagy szerepet játszanak a nagyszámú külföldi munkavállaló nyilvánvalóan nehezülő munkához jutásának nemzetgazdasági hatásai. Grúzia esetében specifikum a válság kitörésekor még javában zajló háborús helyreállítás, amely többletforrásokhoz juttatta az országot. Belorussziában a válság még jobban kihozta a gazdaság már korábban kialakult alapvető gondját, a nagyfokú eladósodási folyamatot, ami a külső források szűkössége következtében akut problémává vált, s egyúttal a gazdasági kötődés irányában is változásokat eredményezhet. Ezek az európai posztszovjet gazdaságok 2010-ben, Örményország és Ukrajna kivételével, már 6 százalék fölötti ütemben bővültek, és 2011-ben is e körüli növekedési értékeket értek el. Ukrajna, amely egyébként a válság által legjobban sújtott posztszovjet gazdaság volt 2009-ben, a rákövetkező két évben 4-5 százalék körüli növekedést mutatott, leginkább az ipari termelés (2010-ben 11, illetve 2011-ben 7%-os) növekedésének köszönhetően.

1. ábra

Az 1. csoportba tartozó országok GDP-jének alakulása, 1999–2011
(százalék, előző év = 100)

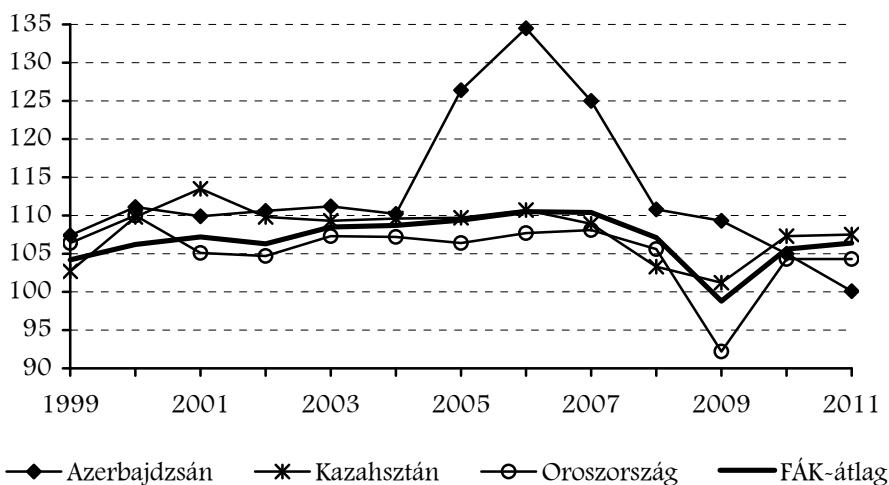

Forrás: FÁK Statisztikai Bizottság adatbázisa.

Oroszország és Kazahsztán egyaránt tartozik az 1. és 2. csoporthoz. Mindkét ország gazdaságában meghatározó jelentőségű a külkereskedelem, ezen belül az energiahordozók exportja, ami ezen termékek világpiaci árának zuhanása és a kereslet visszaesése révén is jelentős csapást mért a gazdaságokra. Ráadásul e két ország bankrendszere is jelentékeny módon integrálódott a nemzetközi rendszerbe, s számottevő mértékben függött attól a fokozott – vállalati – hitelfelvételek révén is. Az energiakincs viszont egyúttal egy biztos tartalék is, amit Azerbajdzsán példája is mutat. Ez utóbbi ország FÁK-, de nemzetközi összehasonlításban is a válságot legkevésbé megérzők szűk csoportjában volt található. Más kérdés, hogy – éppen energiaágazata sajátos belső trendjével összefüggésben – akkor (2011–12 folyamán) mutatta a kifulladás jegyeit, amikor a válság a legtöbb országban már inkább lecsengett, s a kilábalás indult el. 2011-ben a korábbi évek növekedési világrekordere, az azeri gazdaság teljesített a leggyengébben posztszovjet összevetésben, a stagnálás jeleit mutatva. Oroszországban és Kazahsztánban ugyanakkor a világpiaci energiaárak – alapvetően olajárak, amelyek azonban kihatással vannak a gázárak mozgásaira is – újbóli emelkedése elősegítette a gazdasági növekedés beindulását. Ezzel együtt is, az orosz gazdaság egyéb szerkezeti problémáival összefüggésben az orosz növekedés 2011-ben már posztszovjet átlag alatti volt. Ez a tény is jelzi, hogy a térség más országaiban már nem az orosz makrogazdasági mozgások a leginkább meghatározóak!

2. ábra

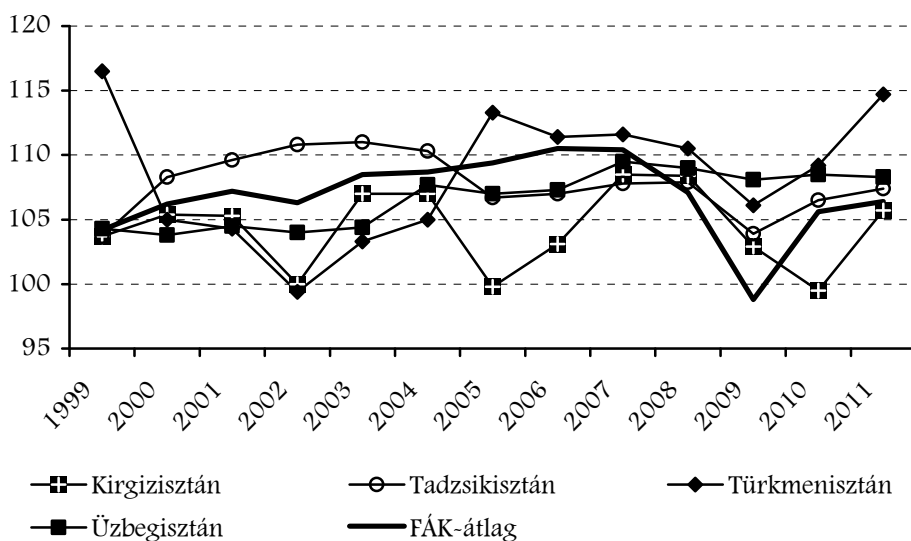
A 2. csoportba tartozó országok GDP-jének alakulása, 1999–2011
(százalék, előző év = 100)

Forrás: FÁK Statisztikai Bizottság adatbázisa.

A 3. csoportba tartozó négy közép-ázsiai állam, különösen Üzbegisztán és Türkmenisztán, vélhetően azért vészelt át viszonylag könnyedén a válságot, mert egyelőre igen kevésbé integrálódtak a nemzetközi gazdaságba. Náluk nemhogy GDP-visszaesés nem mutatkozott 2009-ben, hanem még folytatódott is a korábbi évek növekedési dinamikája, igaz, ennek mértéke a türkmén gazdaság esetében a korábbi 10 százalékról 4 százalékpontnyit esett. Kirgizisztán 2010-es növekedési adata kilóg a csoportra s egyébként az egész térségre is jellemző mutatók sorából. Egyedül itt mutatkozott gazdasági visszaesés 2010-ben, ami a belpolitikai feszültségek kiéleződésével indokolható: az országban polgárháborús helyzet alakult ki. Kazahsztánt a bruttó nemzeti terméknek viszonylag szerény mértékű csökkenése és földrajzi fekvése miatt tekintjük ebbe a csoportba tartozónak is. Üzbegisztán és Türkmenisztán azonban energiában gazdag posztszovjet gazdaság is egyben, amely jellemző vélhetően magyarázatul szolgál a válság igen könnyű és gyors átvészelésére. 2011-ben a türkmén GDP már közel 15 százalékkal, míg az üzbég bruttó nemzeti termék 8 százalék feletti mértékben bővült.

3. ábra
A 3. csoportba tartozó országok GDP-jének alakulása, 1999–2011
(százalék, előző év = 100)

Forrás: FÁK Statisztikai Bizottság adatbázisa.

2) A térségen belüli folyamatok: integráció versus dezintegráció, a FÁK esélyei

A posztszovjet országok egymás közötti kapcsolatainak vizsgálata közben alapvetően két kérdéskört kívánunk körbejárni. Egyrészt azt, hogy mennyire sikeres a térség gazdasági centrumának, Oroszországnak a törekvése egy oroszközpontú gazdasági erőcentrum felépítésére, újraépítésére. Másfelől azt is megvizsgáljuk, hogy léteznek-e, s ha igen, mennyire erősek azok a posztszovjet gazdasági kapcsolatépítési, esetleg integrációs kezdeményezések, amelyeknek célja éppen Oroszország kizárása. Ez az alfejezet a gazdasági kapcsolatokra és integrációs kérdésekre helyezi ugyan a hangsúlyt, azonban, természetes módon, ezekre a kapcsolatokra jelentős mértékben hat a politika is, leginkább az egyes országok külpolitikai orientációja. Ugyan érintjük, ezekre most nem térünk ki részletesen.

Arra a kérdésre, hogy kiépül-e, visszaépül-e egy (új) erős posztszovjet központ Oroszország irányításával, mind a mai napig nincs határozott válasz. A posztszovjet országok egymás közötti külgazdasági kapcsolataiban egyértelmű az orosz dominancia a külkereskedelem és a külföldi tőkeáramlások terén, ezek az egyes országokban – bár természetesen jelentős szórásokkal – nagy súlyúak a többi külföldi partnerrel való összevetésben is. Oroszközpontúság figyelhető meg a munkaerő-migrációs folyamatokban is, s egyre inkább egyértelmű, hogy ez is egy fontos reintegráló, összetartó erő. Azonban a kilencvenes évek közepe óta napvilágot látott számos orosz vezetésű intézményi kezdeményezésnek elég halványak az eredményei. Már magának a FÁK-nak is megkérdőjelezhető a sikere. A FÁK eredetileg tíz évre tervezett gazdasági uniós célkitűzéseiből vajmi kevés valósult meg, még szabad kereskedelmet sem sikerült létrehozni a résztvevő országok között, legalábbis az csak papíron valósult meg, a valóságban kivételek, sőt vámháborúk sokaságával. A FÁK-szintű gazdasági együttműködésről néhány éve már annak hívei is elismerik, hogy megújításra, új hangsúlyok kialakítására (mint például a migrációs kérdéskör kezelésére, infrastrukturális együttműködések vagy éppen pénzügyi kooperáció kiépítésére) szorul, azaz a teljes FÁK-körben megvalósítható – klasszikus értelemben vett – gazdasági integráció lekerült a napirendről.

Egyre határozottabban látszik az is, hogy ha van is FÁK-szintű együttműködés, az mára többkörössé vált. Néhány FÁK-ország Oroszország vezetésével egyfajta magot alkot, ambiciózus célkitűzésekkel, amelyeknek a megvalósítása meg is indult. Ilyen mának tekinthető az Eurázsiai Gazdasági Közösség (Jevrazesz), amelynek Oroszország mellett Kazahsztán, Be-

lorusszia, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a tagja, s amely a szabad kereskedelmi célkitűzést követően vámunió, majd gazdasági unió megalakítását tűzte ki célul.² Ennek részeként a három legfejlettebb gazdaságú tagállam, Oroszország, Belorusszia és Kazahsztán 2010-ben létre is hozta a vámuniót, amelyet ugyan szintén sok kivétel jellemez, azonban tény, hogy a három ország lényegében kifelé és (megkötésekkel) befelé is vámunióként funkcionál. A cél a másik két Jevrazesz-tagország minél előbbi becsatlakoztatása a vámuniós együttműködésbe. Ezzel kapcsolatban a fő problémát az jelenti, hogy Kirgizisztán és Tádzsikisztán gazdasági fejlettségi szintje jóval alacsonyabb, mint a másik háromé. 2002-től Ukrajna és Moldova, 2003-tól pedig Örményország megfigyelőként vesz részt a Jevrazesz-egytműködésben. A szervezet egyébként a világ gazdasági válság alatt is igyekezett védőernyőt kínálni tagjainak, erre a célra hozták létre az Eurázsiai Gazdasági Közösség Válságellenes Alapját. Érdekesség, hogy a Jevrazesz a FÁK-on kívülre is kacsintgat. 2011-ben felvetették Szerbia és Montenegró csatlakozásának lehetőségét is. Bár ez utóbbi megvalósulásának vajmi kevés az esélye, különösen mióta Szerbia hivatalosan is EU-tagjelölt lett, a kifelé nyitás szándéka figyelemre méltó. Természetesen e célországok sem véletlenül vetődtek fel, ebben a két balkáni országban az orosz gazdasági pozíciók igen erősek. Másfelől Oroszország egyre inkább hangsúlyozza az ázsiai földrész gazdasági partneri jelentőségét. Ennek szellemében a Jevrazesz nemrégiben szabad kereskedelmi megállapodás megkötését helyezte kilátásba Új-Zélanddal, 2012 végi céldátummal.³ Érdekes azt is megemlíteni, hogy a nyugati országok nem tudnak mit kezdeni ezzel a posztszovjet együttműködéssel, hajlamosak azt egyszerűen negligálni. Igaz, Oroszország WTO-csatlakozási folyamatában teljesen nem lehetett szemet hunyni a vámuniós kezdeményezés felett, s a nyugati ellenkezések végül is oda vezettek, hogy Oroszország elállt a vámuniós keretek közötti csatlakozás szándékától.

Az önálló posztszovjet gazdasági erőter központi kérdése Ukrajna tag-sága. Ukrajna nélkül egy orosz vezetésű integrációs tömörülés nem elég tekintélyes ahhoz, hogy nemzetközi erőviszonyok között is számottevő erőt alkosson. Az ukrán csatlakozás kérdése azonban immár több éve húzódik. Bár Ukrajna határozottabban elköteleződött az Európai Unió felé történő gazdasági (és politikai) integráció irányában, ez a közeledési folyamat 2010 óta lelassult, stagnál, s így még érdemes komolyan venni az orosz törekvéseket Ukrajna vonzására. Az ukrán gazdaság ugyanis mindkét irányban erősen elkötelezett, s a formailag akár külgazdaságinak kezelhető kérdést bonyolítják a politikai szempontok, nem utolsósorban a társadalom megosztottsága. Amennyiben Oroszországnak mégis sikerülne elérni, hogy Ukrajna csatlakozzon a kiépülőben lévő posztszovjet gazdasági erő-

² A szervezetnek egy rövidebb ideig Üzbegisztán is tagja volt.

³ *Tengri News*, 2012. február 20. <http://en.tengrinews.kz/markets/7231/>

centrumhoz, azzal már Európának és más nemzetközi szereplőknek is komolyabban számolniuk kellene, mint a formálódó új nemzetközi gazdasági rendszer egy számottevő elemével. Ukrajna integrálását célozta egyébként a 2003-ban megálmodott és az érintett országok vezetőinek aláírásával meg is pecsételt Egységes Gazdasági Térség elképzelése, amely az ukrán narancsos fordulatot követően mégis kénytelen volt Ukrajna kívülmaradását elkönyvelni. Azóta Ukrajna a szabad kereskedelmi szintet tartja a maga számára elfogadható lépcsőfoknak a posztszovjet integrációs tömörülésen belül, ami viszont nem elégíti ki a másik három tagállamot, melyek továbbléptek a vámuniós szintre, s jelenleg a FÁK-on belüli gazdasági együttműködés legbelsőbb körét alkotják.

A posztszovjet integrációs folyamatok másik izgalmas kérdése, hogy lehetséges-e Oroszország kihagyásával alternatív, hatékony országtömörülések, gazdasági integrációk vagy erős gazdasági jelleggel is rendelkező egyéb szervezetek kiépítése. Lehetségesek-e tehát párhuzamos integrációs folyamatok az orosz vezetésű kezdeményezéseken kívül? Két nagyobb ilyen kísérletre volt példa az elmúlt két évtized során a posztszovjet térségben, de úgy tűnik, gazdasági szempontból mindkettő elhalt. Az egyik a GUAM szervezete,⁴ amelyet négy olyan posztszovjet állam (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova) hozott létre 1997 októberében, melyek szerettek volna Oroszországtól határozottabban elhatárolódni, annak öleléséből kibontakozni, s ennek az együttműködésnek kezdetben erőteljes gazdasági hangsúlyt is kívántak adni.⁵ E célból született meg a 2003-as szabad kereskedelmi megállapodás a GUAM keretein belül. Az évek folyamán ez a kezdeményezés erősen átalakult, s egyre inkább elvesztette gazdasági jellegét. A hangsúlybeli módosulást jól jelzi a szervezet új elnevezése is: GUAM Szervezet a Demokráciáért és Gazdasági Fejlődésért. Bár ebben a gazdasági jelző még szerepel, azonban nem integrációs összefüggésben. A négy ország gazdasága egyébként sem jelent akkora gazdasági erőt, ami felvehetné a versenyt egy orosz vezetésű gazdasági tömörüléssel.⁶ Jóllehet az ukrán gazdaság a térségben a második legnagyobb, az azeri pedig a kétezres évek legdinamikusabban bővülő gazdaságaként tűnt ki, a másik két partnerállam gazdasági jelentősége marginális. A GUAM tevékenysége egyébként is egyre inkább háttérbe szorul.

⁴ A GUAM mozaikszó, a tagállamok kezdőbetűiből összeállítva (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán, Moldova).

⁵ GUAM, 2012. március 10. <http://guam-organization.org/node/909>

⁶ Jellemző momentum, hogy bár a szervezet egyértelmű célja az orosz dominanciától való elszakadás, a szervezet hivatalos honlapján a legtöbb információ a mégis összetartó kapcsolatként funkcionáló orosz nyelven található.

2. táblázat
Összehasonlító alapadatok a GUAM országairól 2011-re

	Lakosság (millió fő)	GDP PPP-alapon* (becsült érték)		Nominális GDP (becsült érték)	
		teljes (milliárd USD)	USD/fő	teljes (milliárd USD)	USD/fő
Azerbajdzsán	9,1	91 060	10 216	68 501	7 510
Grúzia	4,5	22 510	5 430	13 844	3 098
Moldova	3,6	11 019	3 382	7 196	2 021
Ukrajna	45,7	306 638	7 198	162 850	3 575

* PPP – vásárlóerő-paritás.

Forrás: GUAM honlapja (<http://guam-organization.org/en/node/422>), IMF-adatbázis alapján.

A másik orosz részvétel nélküli kezdeményezés Közép-Ázsia államai között indult el még a kilencvenes évek derekán. Itt is egy Oroszország nélküli integrációs célkitűzést fogalmaztak meg, ám ez esetben is meglehetősen kevés sikerrel. A közép-ázsiai gazdasági együttműködés zászlóshajójának szerepére két jelentkező is akadt: Kazahsztán és Üzbegisztán. Hamarosan kiderült azonban, a két dudás nem fér meg egy csárdában, mint ahogy az is világossá vált, hogy az együttműködés a térségben a számos tekintetben meghatározó pozíciókkal rendelkező Oroszország nélkül nem életképes. A gazdasági együttműködést a politikai jellegű nézeteltéréseken felül gazdasági jellegű problémák is nehezítették. Egyrészt a térség országai között állandósultak a konfliktusok a vízkérdés körül. Másrészt hatékony gazdasági integrációt amiatt sem tudnak alkotni, hogy gazdaságaik szerkezete lényegében komplementer jellegű. Tulajdonképpen a korábbi öt közép-ázsiai ország szervezetére alapozva, éppen a kizárni próbált Oroszország beékelődésével jött létre 2000-ben a már említett Eurázsiai Gazdasági Közösség, immár Oroszország és még egy európai állam, Belorusszia részvételével.

A világgazdasági válság a posztszovjet térségen belüli integrációs és dezintegrációs folyamatokra ambivalens módon hatott. Egyfelől a FÁK integrációs magja éppen ez idő alatt erősödött meg, hiszen egy minőségileg magasabb fokra lépett a vámunió megalapításával. Ez azonban lehet véletlen egybeesés is, hiszen az erre vonatkozó tervek már korábban megszülettek. Viszont mindenképpen a válsággal összefüggő összetartó erőként könyvelhető el az Eurázsiai Gazdasági Közösségen belüli közös, egymást segítő válságkezelési alap létrehozása és működtetése.

3) FÁK-on túl, ki merre orientálódik? Oroszország, az Európai Unió, Kína és Törökország versengése

Jelen alfejezetben alapvetően három csoportra osztva – 1. Oroszország, 2. a többi európai posztszovjet állam, 3. Közép-Ázsia – vizsgáljuk a posztszovjet országok térségen túlmutató külgazdasági (és amennyiben szükséges, külpolitikai) orientációit.⁷

3.1. Oroszország

Oroszország egyedülálló földrajzi és geopolitikai helyzetű ország: a világ valamennyi jelentős erőcentrumával szomszédságban található. Bár igaz, hogy az ország európai része adja a humán erőforrások többségét, azonban a gazdaság egyik alappillére, az energetikai bázis már egyre inkább ázsiai kötődésű. Az eurázsiaiság unikuma egyszerre jelent kihívást és lehetőséget, amellyel az ország szeretne is élni.

Jóllehet az ország számára az a már említett kérdés a legizgalmasabb, hogy képes lesz-e egy önálló gazdasági erőcentrumot felépíteni maga körül a posztszovjet térség más országaival együttműködve, az sem közömbös, hogy mi módon képes profitálni eurázsiaiságából, azaz hogyan, milyen sikerrel építi külgazdasági kapcsolatait keleti és nyugati irányban található nagy szomszédjaival.

Az Európa *versus* Ázsia, vagy másképpen, Kelet vagy Nyugat felé való orientáció, történelmi dilemma, egész orosz gondolkodó iskolák épültek ki a kérdés megválaszolására.⁸ Jelen tanulmány csak az elmúlt mintegy húsz év történéseinek máig kiható tömör felvázolására vállalkozik.

Oroszország és az Európai Unió kapcsolatrendszer az elmúlt két évtizedben leginkább egy hullámvasúton való közlekedéshez hasonlított, hol fölfelé tartott, hol újabb lejtmenetbe került. Gazdasági téren számos, a közeledést célzó ötlet fogalmazódott meg a két fél között, azonban többségük az orosz WTO-tagsághoz volt kötve, ami egy több mint másfél évtizedes elhúzódó tárgyalási folyamatot követően először 2011 végén került

⁷ Lényegében erre a három csoportra bontható le az EU posztszovjet politikája is.

⁸ Lásd a nyugatosok és eurázsiaiak irányzatait. Például Ludvig (2008).

belátható közelségbe az orosz csatlakozási dokumentum aláírásával. A jelenlegi közös EU–orosz elképzelések szerint a két partner közös gazdasági térség kialakításán fáradozik, amit az áruk, szolgáltatások, tőke és munkaerő áramlásának útjában álló akadályok kiküszöbölésével, csökkentésével kívánnak elérni. Nem szerepel az elképzelések között orosz uniós tagság, de uniós részről megtalálható az orosz gazdaság kapcsolásának szándéka az egységes uniós piachoz. Ennek hasznosságát viszont Oroszországban még nem látják elég határozottan, így a gazdasági közeledés az utóbbi években lelassult. Fékek jelentek meg a gazdasági kapcsolatrendszer alappillérének tekinthető energetika terén is, mára mindkét partner a sokat emlegetett kölcsönös függőség csökkentésére törekszik.⁹ Az energiadialógus megbicsaklott, a felek közötti bizalom meggyengült, s az EU új energetikai csomagja is további nézeteltéréseket szült.¹⁰ Ennek ellenére a gazdasági kapcsolatok igen szorosak, s az EU egyértelműen Oroszország legfontosabb gazdasági-kereskedelmi partnere.

Noha a kapcsolatrendszerben alapvető kérdések nem tisztáztak, a két partner egymásrautaltsága egyértelmű, s nem csak az energetika terén. Oroszország és az Európai Unió jelenti az európai kontinens két meghatározó entitását, s ez felelősséggel ruházza fel őket az egymással való kapcsolatépítésben is. Ráadásul Oroszország számára továbbra is Európa jelenti a modernizációs lehetőséget, bár a hivatalosan is meghirdetett EU–orosz modernizációs partnerséget még nem igazán sikerült tartalommal megtölteni azon kívül, hogy az orosz gép- és berendezésimport tetemes hányada érkezik az Európai Unióból. Azonban Oroszországban mindig is kételkedve tekintettek az Európai Unióra mint egységre. A gazdasági válság erőteljes megjelenése az európai integráció területén, s még inkább az euróövezet válsága, csak tovább növelte az orosz szkepticizmust, s táptalajul szolgál ahhoz, hogy Oroszország Brüsszel mellett vagy Brüsszellel szemben inkább tagálami szintű partneri kapcsolatépítésekben gondolkodjék.

Oroszország kilencvenes évek eleji atlantista-nyugatos irányvonalát követően Jevgenyij Primakov külügyminiszter, majd kormányfő nevéhez fűződik az eurázsiaiság eszméjének előtérbe kerülése. Primakov ugyanis az európai irányú kapcsolatrendszerek mellett igen fontosnak tartotta a nagy keleti szomszédokkal, Kínával és Indiával való kapcsolatápolást is. Az ázsiai vektor az orosz külpolitikában az utóbbi években folyamatosan meglévő erős irány.

⁹ Árnyalja a képet, hogy e tekintetben az EU nem egységes, egyes meghatározó tagállamai (például Németország és Olaszország) az új, orosz partnerrel közös infrastrukturális beruházásaikkal éppen most törnek még szorosabb energetikai együttműködésre Oroszországgal.

¹⁰ Emellett további állandó feszültséget jelent a kapcsolatrendszerben az EU részéről folyamatosan felvetett orosz demokratikus deficit, valamint a közös szomszédság fölötti versengés is. Ez utóbbiról lásd később.

3. táblázat
Oroszország külkereskedelmi partnerei, részarány a teljes orosz áruforgalomból
és kereskedelmi többletből országcsoportonként, 2007–2011
(százalék)

	2007	2008	2009	2010	2011
EXPORT					
Európai Unió	55,7	56,7	53,3	53,9	51,6
Független Államok Közössége	15,0	14,9	15,5	15,0	15,2
Eurázsiai Gazdasági Közösség	9,2	8,8	9,6	8,2	8,1
Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés	12,2	12,9	15,1	17,2	18,0
BRIC-országok	6,0	6,1	7,9	7,2	8,4
IMPORT					
Európai Unió	43,7	43,7	45,0	42,1	41,8
Független Államok Közössége	15,0	13,7	13,0	13,8	14,5
Eurázsiai Gazdasági Közösség	7,7	7,1	7,1	7,2	7,5
Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés	31,9	33,4	31,0	34,4	33,9
BRIC-országok	14,9	15,4	16,7	19,8	18,2
EGYENLEG					
Európai Unió	71,4	74,2	63,6	68,7	65,9
Független Államok Közössége	15,0	16,5	18,6	16,7	16,1
Eurázsiai Gazdasági Közösség	11,1	11,0	12,8	9,5	9,0
Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés*
BRIC-országok*

* Oroszország egyenlege az APEC- és BRIC-országokkal folytatott külkereskedelemben negatív.

Forrás: Orosz Szövetségi Vámsholgálat, 2012. március 20. http://www.customs.ru/index2.php?option=com_content&view=article&id=15604:-----2011--&catid=125:2011-02-04-16-01-54&Itemid=1976.

Oroszország előszeretettel fogadta a kétezres évek első felében megjelent BRIC-konceptiót is, amely szintén ezen partnerekkel, valamint a fel-törő Brazíliával, majd később Dél-Afrikával fogta őt egy csokorba. A BRIC azonban, bár újabban intézményesült, hiszen BRIC-csúcsokat is tartanak, semmiképpen nem tekinthető egységes országcsoportnak, pláne nem gazdasági integrációs képződménynek. BRIC-államnak lenni presztízkérdés, elsősorban növekvő világ gazdasági súlyuk miatt. Az összesített gazdasági erejük egyre inkább politikai jelentőségűvé is válik, ami Oroszország számára különösen vonzóvá teszi a csoportot. A BRIC-államokkal Oroszor-

szág kétségkívül szoros gazdasági kapcsolatokat épített ki, közülük is leginkább Kínával.

A Kínával fennálló kapcsolatokban azonban éppen a gazdasági kérdések okoznak fejfájást Oroszországnak. Politikai téren a kétezres évek sikertörténete a kínai–orosz stratégiai partnerség felépítése, a két ország együttes fellépése kiváló lehetőséget kínál például a multipolaritást megfogalmazó közös célkitűzés terén. Ugyanakkor az egyre inkább kibontakozó kínai gazdasági-kereskedelmi fölény súlyos árnyékot vet az orosz gazdaságra.¹¹ Bár Oroszország világgazdasági viszonyításban nettó exportőr, a kínai relációs bilaterális kereskedelmét tetemes és növekvő hiány jellemzi 2007 óta. 2008-ban már Kína volt Oroszország első számú importpartnere. Ugyan 2011-ben a Kínába irányuló orosz kivitel 70 százalék fölötti ütemben bővült, s ez a növekedési ütem meghaladta a behozatalét, az orosz hiány így is tetemes maradt, meghaladta a 13 milliárd dollárt. Orosz szempontból egyre romlik a kétoldalú árucere szerkezete is. Oroszország itt is egyre inkább energiaszállító szerepbe süllyed, miközben csökken a fejlett technológiát vagy magas hozzáadott értéket képviselő termékek súlya a kivitelében. Ezzel szemben a Kínából érkező import szerkezete diverzifikált, s abban a gépipari, sőt a fejlett technológiákat képviselő termékek szerepe is egyre meghatározóbb. A jövő egyik nagy kérdése így éppen az, hogy változhatnak-e a világgazdasági erőviszonyok oly módon, hogy Oroszország számára akár Kína is modernizációs partnerre válhat, reális választási lehetőséget kínálva az EU-val vagy más fejlett nyugati partnerekkel szemben?

Jelenleg az orosz integrációs vagy orientációs dilemma arról szól, hogy Oroszország kösse-e magát akár integrációs jellegű (például szabad kereskedelmi) megállapodással az Európai Unió által képviselt európai gazdasági térséghez, vagy sem. Az orosz válasz ma, noha korántsem letisztult, inkább afelé mutat, hogy egy önálló eurázsiai erőcentrumot kívánnak létrehozni, ami a későbbiekben együttműködhetne akár az Európai Unióval is. Ebben Kína szerepét egyelőre nem látni, hiszen Oroszországban tartanak a kínai gazdaság növekvő súlyától. A világgazdasági válság azonban egyértelműen Kína felé billenti a mérleget. Oroszországban ma többnyire szkeptikusan néznek az Európai Unióra, mint egységes entitásra, annak elhúzódó belső válsága miatt, miközben Kína világgazdasági pozícióit megerősítve jött ki a válságból. Oroszország viszont azáltal, hogy lényegében önerőből kezelte saját gazdasági válságát, megőrizte a tényleges partnerválasztás lehetőségét.

¹¹ A gazdasági mellett a másik komoly aggodalom orosz részről a kínai migrációs nyomáshoz kapcsolódik.

3.2. Az európai posztszovjet államok, avagy a keleti partnerség hat állama

A további hat európai posztszovjet állam leginkább két nagy erőközpont vonzásában található. Egyfelől még mindig szorosak a gazdasági kapcsolatok *Oroszországgal*, hiszen ezek a gazdaságok két évtizeddel korábban még egy nagy gazdasági egységet alkottak. Másfelől az *Európai Unió* is érdeklődik irántuk: egyrészt az energetikai kapcsolatok miatt, másrészt mint piacok iránt. Ez az országcsoport tulajdonképpen két markáns alcsoportra osztható. Az egyiket az EU közvetlen szomszédjai alkotják: Ukrajna, Moldova és Belorusszia. A másikba a három dél-kaukázusi ország – Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán – tartozik. Európa „befogadta” ez utóbbiakat is, ennek jele többek között az Európa tanácsbeli tagság, illetve az Unió részéről a szomszédságpolitikába való bevonásuk, amely 2009-től a hat ország vonatkozásában külön keretrendszert is kapott a keleti partnerség (KP) kezdeményezésben.

Az Európai Unió szempontjából és a politikai dimenzióra figyelve azonban ezek az országok másképp csoportosíthatók. Egyfelől azon országok csoportjára, amelyek uniós tagsági ambíciókat fogalmaztak meg, másfelől az Unióval lazább kapcsolati formával beérők körére.

4. táblázat

A keleti partnerség hat államának uniós szempontú csoportosítása

A) Tagsági ambícióval rendelkező országok	B) Az EU-hoz való közeledést célzó országok tagsági ambíció nélkül
<i>Ukrajna</i> – a kedvesezett „exúttörő”, aki-re lényegében a KP jelenlegi tartalmát elsőként kidolgozták.	<i>Örményország</i> – az EU-val való együttműködésből különféle hozadékokat remélő ország.
<i>Moldova</i> – a gyors utolérő, az elért közledési eredmények tekintetében a második élenjáró ország.	<i>Azerbajdzsán</i> – az EU kissé szkeptikus partnere, a legnagyobb érdeklődést a befagyott konfliktusára helyezve szemben áll az uniós energetikai megközelítéssel és érdekeltséggel.
<i>Grúzia</i> – az EU leglelkesebb és legengedelmesebb keleti partnere.	<i>Belorusszia</i> – az EU-ban Oroszország el-lensúlyát kereső, nem teljes jogú keleti partner.

Gazdasági szempontból a keleti partnerek oroszos és uniós kötődései színes képet mutatnak:

a) Oroszországgal gyenge gazdasági kapcsolatban lévők: Azerbajdzsán és Grúzia.

- * Azerbajdzsán: erőteljes energiaexportőr szerepe miatt jelentősek a posztszovjet térségen és Oroszországon túlmutató külgazdasági kapcsolatai.
- * Grúzia: az Oroszországgal való politikai konfliktusa miatt kényszer-szerűen gyengültek gazdasági kapcsolatai Oroszországgal.

b) Oroszország és az EU egyaránt fontos gazdasági partner, de eltérő módon: Moldova és Örményország.

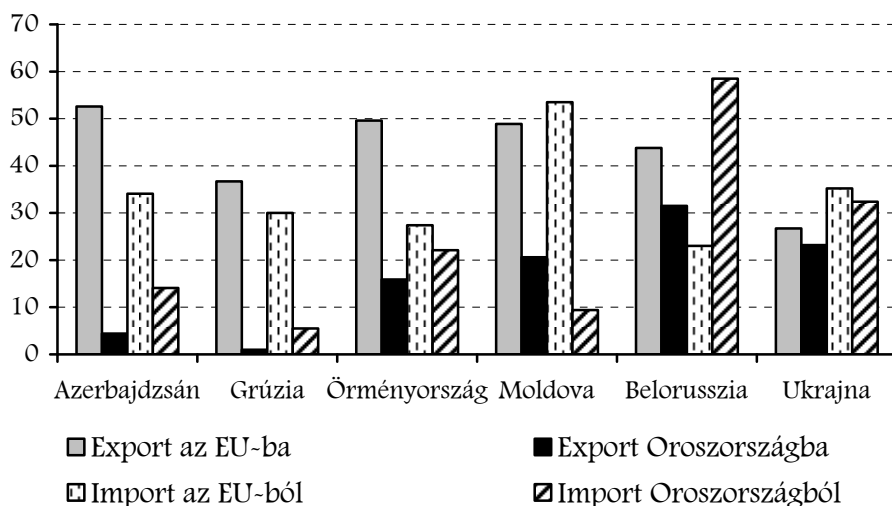
- * Moldova: Oroszország fontos exportpiac.
- * Örményország: Oroszország jelentős importforrás, de mint piac sem jelentéktelen.

c) Erős „kettős kötődésű gazdaságok”: Ukrajna és Belorusszia.

- * Mindkét esetben jelentős energetikai függőség tranzitszereppel kombinálva.
- * Az orosz gazdasági szerep belső problémák (Belorusszia) vagy bel-politikai fejlemények (Ukrajna: a 2010-es elnökválasztások kimene-tele, belső társadalmi megosztottság) miatt növekvő.

4. ábra

Az EU és Oroszország súlya a KP-országok külkereskedelméből 2010-ben (százalék)

Forrás: Eurostat-adatbázis.

Politikai szempontból rendkívül heterogén, gyakran jelentős kilengéseket mutató kapcsolatok fűzik ezeket az országokat Oroszországhoz, azonban jellemző a továbbra is szövevényes gazdasági összefonódottság, ami egyes esetekben vagy ágazatokban függőségként jellemezhető. Az Európai Unió szerepe a gazdaságok (és társadalmak) modernizációjában kereshető leginkább, ám ezzel a lehetőséggel az érintett országok eltérő módon kívánnak élni. Az Európai Unió szempontjából a legjelentősebb keleti partner egyértelműen Ukrajna, piacának nagysága, stratégiai geopolitikai-földrajzi elhelyezkedése és energetikai tranzitszerepe okán is. Ukrajna azonban egyelőre nagy kérdés marad a kontinensen: az uniós tagsági ambícióira kapott határozott válasz hiányában az Unióba vetett bizalom gyengülőben van. Az EU–ukrán kapcsolatrendszer legfontosabb gazdasági eleme, az ukrán esetre kidolgozott, majd a későbbiekben más államok esetében is felvetett mély és átfogó szabad kereskedelmi megállapodás ugyan többéves tárgyalások eredményeként elérhető közelségbe került, azonban az ukrán belpolitikai fejlemények miatt az EU az, amely blokkolja annak jogi erőre emelkedését. Ez viszont orosz részről tovább táplálja a reményeket és igyekezetet Ukrajnának az orosz integrációs körbe való vonzására, hiszen Oroszország számára Ukrajna a posztszovjet gazdasági integráció kulcskérdése.

Ráadásul a két elemzett vonzáscentrum mellett *Törökország* térségbeli szerepe sem jelentéktelen, sőt növekvő. A török részesedés 2010-ben a grúz exportban megközelítette a 16 százalékot, míg az azeri behozatalban meghaladta a 18 százalékot. Törökország Ukrajna esetében is hagyományosan fontos kereskedelmi partner, az utóbbi években már mint migrációs célpont sem elhanyagolható súlyú.

3.3. Közép-ázsiai országok – Oroszország és Kína vonzásában

A közép-ázsiai térség a világ azon néhány régiója között található, amelyek iránt a nemzetközi szintér valamennyi jelentős szereplője érdeklődést mutat. Így érdekelt a szomszédos Oroszország és Kína mellett – elsősorban biztonságpolitikai, valamint energetikai szempontból – az Amerikai Egyesült Államok, az utóbbi néhány évben a térség felé fordult az Európai Unió, s egyre jelentősebb a befolyása a „kulturális szomszéd” Törökországnak is. A gazdasági érdekek egyik fő összecsapási területe természetesen a térség energiakincse, de ezen túlmutatóak az említett gazdasági nagyhatalmak törekvései: orosz, uniós és török oldalról a piaci szempontok sem elhanyagolhatóak.

Oroszország térségbeli gazdasági jelenlétének legjelentősebb keretét a már említett Eurázsiai Gazdasági Közösség adja, amelynek magja a közép-

ázsiai országok közül egyelőre egyedüliként Kazahsztánt is magába foglaló vámunió. A közép-ázsiai országok külgazdasági kapcsolatai között Oroszország kezdetektől vezető szerepet játszott a szovjet gazdasági komplexumtól örökölt gazdaságszerkezet okán, azonban ez az egyértelmű vezető szerep ma már veszélyben van. Oroszország legnagyobb kihívója itt *Kína*. Bár a külkereskedelemben még az orosz vezető szerep érvényesül, e téren is egyre jön fel Kína, hiszen a kínai relációs külkereskedelmi dinamika magasabb, mint az orosz. Nem véletlenül kínai támogatással jöttek létre a térség különleges gazdasági övezetei. Mindkét ország jelentős szerepet játszik a közvetlen tőkebefektetésekben is, amely ráadásul az energetikai beruházások és egyáltalán az energetikai együttműködések terén éles versenyhelyzetként jelentkezik.¹² Kína és Oroszország is számít a közép-ázsiai olaj- és gázforrásokra, s e téren bejelentkezett az Európai Unió is. Az európai déli folyosó ügye még nyitott, de szükség lenne a türkmén gázszállításokra az európai tervek racionális megvalósíthatóságához. Kína e téren már előrébb tart: megépült a Türkmenisztánt Kínával összekötő gázvezeték, és a szállítások is megindultak, sőt azok mennyiségének növeléséről van szó. Mindez szoros összefüggésben van a világgazdasági válsággal: a válság alatt lecsökkent európai gázkeresletre az orosz Gazprom a Türkmenisztánból felvásárolt gáz mennyiségének csökkentésével reagált, s ezzel Kína karjaiba kergette a türkmén gáztermelést. Bár Kína Oroszországot követően csak másodhegedűsként léphetett a közép-ázsiai energetikai befektetési piacra, aktivitása egyre nő, s közép-ázsiai partnerei egyre inkább jövőbeli külgazdasági kapcsolataik fő csapásirányát látják benne. Kína az olajon és gázon kívül egyéb nyersanyagkincsekben is érdekelt, mint az arany- és a rézbányászatban (például Kirgizisztánban) vagy az uránki-termelésben (Kazahsztánban).

Kína viszont nem csak egyre nagyobb jelentőségű kereskedelmi partnerként és befektetőként kapcsolja magát a közép-ázsiai gazdaságokhoz s azok kulcsfontosságú ágazataihoz (például vízgazdálkodás, kitermelőipar). A közvetlen tőkebefektetések mellett egyéb formában is érkezik ide kínai tőke. Igen jelentősek a kínai segélyek, a térség fontos fogadóterülete a kínai donorpénzeknek. Ezek, a Nyugatról származó segélyekkel szemben, nem kötöttek demokratikus, emberi jogi feltételekhez, de – azokhoz hasonlóan – korántsem önzetlenek. A kínai, elsősorban kedvezményes hitelek formájában történő segélyezés jellemző célágazata például az infrastruktúra, ami természetesen segíti a kínai áruk térségbe való érkezését is.¹³ Kína számára Közép-Ázsia kézenfekvő piac. Ráadásul a kínai fejlesztések a kínai munkaerő levezetését is szolgálják, ami viszont feszültségeket szül a közép-ázsiai gazdaságok munkaerőpiacain. Természetesen a gazda-

¹² Erről részletesebben lásd Ludvig (2010b).

¹³ Többek között kínai beruházásként épült meg a Kínát Kirgizisztánnal összekötő autópálya, de kínai részvételű tervként született meg az elképzelés egy kínai–kirgiz–üzbég vasútvonal megépítéséről is (Ludvig, 2010b, p. 310.).

sági célok mellett – Oroszországhoz hasonlóan – Kína térségbeli jelenlétét is motiválják politikai szempontok. A kapott gazdasági segítségért, a kínai tőkéért cserébe a közép-ázsiai államok többnyire támogatják Kínát fontos külpolitikai céljainak elérésében is, így például kiállnak az „egy Kína” elve mellett.

5. táblázat
Fontosabb partnerek részesedése
a közép-ázsiai országok külkereskedelméből, 2010
(százalék)

	Export			
	EU-ba	Orosz-országba	Kínába	Török-országba
Kazahsztán	35,1	8,4	21,1	4,7
Kirgizisztán	1,9	34,8	6,4	2,8
Tádzsikisztán	5,7	13,7	6,6	33,3
Türkmenisztán	14,1	1,7	30,8	11,3
Üzbegisztán	8,0	16,0	23,8	15,9
	Import			
	EU-ból	Orosz-országból	Kínából	Török-országból
Kazahsztán	19,9	33,7	28,5	2,5
Kirgizisztán	4,2	14,8	64,4	2,0
Tádzsikisztán	5,3	21,0	39,1	4,1
Türkmenisztán	16,7	21,5	9,6	20,9
Üzbegisztán	21,0	23,1	15,6	3,7

Jelmagyarázat:

	1. partner
	2. partner
	3. partner

Forrás: Eurostat-adatbázis.

Itt említjük meg a 2001-ben megalapított Sanghaji Együttműködés Szervezetét (SESZ), amely (Türkmenisztán kivételével) szintén a közép-ázsiai országok együttműködése Oroszországgal, azonban egy kívülálló, nem posztszovjet térségbeli nagyhatalommal, Kínával karöltve. Ez a szervezet Oroszország és Kína számára egyszerre az együttműködés és versengés színtere! Ám míg Oroszország szempontjából a sanghaji együttműködés elsősorban politikai jelentőségű, hiszen nagyszerűen demonstrálja a kínai–orosz stratégiai partnerséget a nemzetközi politikai színtér felé,¹⁴

¹⁴ A legutóbbi éves gyűlésen a szervezet tagjai például közösen ítélték el az USA által tervezett rakétapajzsot, amely szerintük „sérti a stratégiai stabilitást, illetve a nemzetközi biztonságot egyaránt” (*Kitekintő*, 2012. március 20. <http://kitekinto.hu/europa/2011/06/16/sanghaji-egyuttmukodesi-szervezet-asztanaban-elitelték-az-usa-lepeseit>).

addig Kína a szervezeten belüli gazdasági együttműködés szorgalmazója, s a tevékenységek egyik fő irányát a gazdasági integrációban szeretné meghatározni. Ebben Oroszország nem feltétlenül érdekelt, hiszen az integráció legalsó fokát jelentő szabad kereskedelem önmagában is fenyegetően hangzik a kínai–orosz kétoldalú árucserre egyre tetemesebb kínai többletének és orosz szempontból romló áruszerkezetének fényében. Ráadásul szervezeten belüli szabad kereskedelem esetén Oroszországnak közép-ázsiai szomszédjai piacain is romlanának az esélyei, miközben a kínai piaci nyomulás már így is veszélyezteti pozícióit. A világgazdasági válság egyik hatása azonban éppen a szervezeten belüli gazdasági együttműködés erősödése, ha nem is integrációs értelemben. A gazdasági együttműködés fontosságát és a válságból való kilábalás szükségességét, s ebben a SESZ szerepét, már a 2010. júniusi államfők tanácsa is megfogalmazta. A 2011. júniusi csúcson a hat tagállam elnöke az „asztanai deklarációban” nyilvánította ki elégedettségét az eddigi eredményekkel, és felvázolta a jövőbeli együttműködés útját. Hangsúlyt kívánnak fektetni a gazdasági együttműködés különböző elemeinek erősítésére, többek között a közlekedés, a kommunikációs infrastruktúra, a mezőgazdaság, az innovatív és energiatakarékos technológiák, a kereskedelem, valamint a turizmus területén. Dmitrij Medvegyev orosz elnök egy úgynevezett gazdasági útiterv kidolgozását is kilátásba helyezte, amely kockázati alap létrehozását és a közös tervek megvalósítását célzó egyéb speciális források elkülönítését is tartalmazná. Az együttműködés gazdasági vetületének erősödése minden bizonnyal kapcsolatban van a világgazdasági válsággal. A szegényebb országok fokozott mértékben szorultak és szorulnak rá külső forrásokra, amin a válságot viszonylag jól átvészeltő Kína, nyilvánvalóan további befolyásnyerési szándékkal, kész segíteni. A forrásokat Oroszország is ki tudná egészíteni, s a két nagyhatalom ezáltal is megerősítheti pozícióit a térségben a fejlett Nyugatot képviselő intézményekkel, szervezetekkel szemben.

Az *Európai Unió*, mint entitás, kissé megkésve jelent meg a térségben. Habár egyes tagállamai és azok cégei már korábban is figyelemmel voltak a közép-ázsiai régió iránt, uniós szinten az érdeklődés csak 2007-ben fordult intézményesített formában is feléjük. Nem véletlenül az ekkor uniós elnökséget adó Németország kezdeményezésére született meg 2007-ben az Európai Unió Közép-Ázsia-stratégiája. Bár ez a stratégia átfogó jellegű, azaz az uniós politikai, társadalmi és gazdasági szempontokat egyaránt megjeleníti, úgy tűnik, hogy az erőteljes energetikai érdekeltiséggel magyarázhatóan meglehetősen elnéző a térség országainak demokratikus deficitjeivel szemben, s a fókusz inkább a gazdasági dimenzióra esik.¹⁵ Amint az *5. táblázatból* is látszik, az Európai Unió és a közép-ázsiai országok közötti kereskedelmi kapcsolatok már most is jelentékenyek.

¹⁵ Ezt a hozzáállást egyébként az Európai Parlament erősen bírálja. Lásd *Európai Parlament*, 2012. március 22. http://circa.europa.eu/irc/opoce/fact_sheets/info/data/relations/relations/article_7243_hu.htm.

2010-ben az Unió Kazahsztán első számú exportpartnerére volt, de megelőzte Törökország és Oroszország jelentőségét a türkmén kivitelben is. Importoldalon az EU Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán számára fontos partner, részaránya ezekben az országokban 16–21 százalék közötti volt 2010-ben.

A fenti három partner mellett erőteljes érdekeltséget mutat Közép-Ázsia iránt az *Amerikai Egyesült Államok* és *Törökország* is. Míg az előbbi számára a térség jelentősége az energetikai mellett elsősorban geopolitikai, addig az utóbbinak a piaci szempontok is egyre fontosabbak. Törökország számottevő regionális hatalom ebben a régióban, ez mind kulturálisan, mind gazdaságilag határozottan megnyilvánul. Különösen jelentősek a Törökországgal való gazdasági kapcsolatok Tádzsikisztán esetében, ahonnan például 2010-ben az export harmada a török piacra ment, de számottevő a török részarány a türkmén és üzbég kivitelben is (11, illetve 16% 2010-es adatok szerint). Ugyanebben az évben a vizsgált négy kiemelkedő fontosságú importpartner között Törökország 20 százalékot meghaladó részaránnyal a második helyen állt Türkmenisztán esetében. A térségbeli török gazdasági terjeszkedéssel tehát mindenképpen számolni kell a jövőben.

A világgazdasági válság legsúlyosabban a kazah gazdaságot érintette, azonban valamilyen fokon valamennyi közép-ázsiai országra negatívan hatott. A válságkezelés finanszírozói között egyaránt megtaláljuk a nyugati és az ázsiai intézményeket. Kazahsztánban így támogatást nyújtott a Világbank és az Ázsiai Fejlesztési Bank, Kirgizisztánnak az IMF mellett segített Oroszország, valamint az ország csatlakozása az Eurázsiai Gazdasági Közösség válságkezelő alapjához, amelybe a legjelentősebb mennyiségű tőkét Oroszország fektette be. Tádzsikisztánnak az IMF és a Világbank egyaránt nyújtott hitelt.¹⁶ A két befelé forduló gazdaság esetében inkább önerőből igyekeztek a felmerülő problémákat orvosolni.

¹⁶ A világgazdasági válság hatásaként a térségben Kirgizisztán és Tádzsikisztán az IMF-hez is fordult segítségért (Kiss, 2011).

4) Jövőorientált következtetések: hogyan hatott, hat-e a válság a külgazdasági orientációkra?

A harmadik évezred első évtizedét követően tovább erősödtek a posztszovjet térséget megosztó tendenciák. Ma már nem beszélhetünk egységes posztszovjet térségről politikai, de gazdasági értelemben sem, s a heterogenitás a jövőben várhatóan erősödik. Azonban, érdekes módon, a világ-gazdasági válság körülményei között a posztszovjet térségen belül mind az integrációs, mind pedig a dezintegrációs folyamatok határozottabbakká váltak. A válság ugyanis egyrészt előtérbe helyezte a segítők, a hitelt nyújtók kérdését. Oroszország felismerte, hogy az Eurázsiai Gazdasági Közösség megerősítésének egyik hatékony, a körülményekhez igazodó módja lehet a hitelnyújtás, a forrásszűkében lévő tagállamok számára szükséges anyagi eszközök biztosítása. A létrehozott válságkezelő alaphól leginkább a kevésbé fejlett tagállamok részesültek. Oroszország a későbbiekben aktívnak mutatkozott a belorusz gazdaság problémáinak kezelésében is, ügyesen élt a kínálkozó lehetőséggel. Igaz, Belorusszia gondjai nem csak a világ-gazdasági válsággal függenek össze, de a válság azokat felerősítette. Oroszország megragadta az alkalmat, s nemrégiben rátette a kezét olyan vállalati eszközökre, amelyekre régóta sóvárgott, s ezzel megerősítette, ha úgy tetszik, kiteljesítette gazdasági befolyását az országon.¹⁷

A posztszovjet államok iránt érdeklődő másik jelentékeny ország, Kína sem maradt tétlenül, s részt vett a bajba jutott országok támogatásában. Így például Európában Belorusszia kapott kínai segítséget is, vélhetően nem teljesen függetlenül a rezsimmel való kínai rokonszenvtől. A fejlett Nyugat, így az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok, leginkább a jól ismert nemzetközi pénzügyi intézményeken keresztül nyújtott hitelt a posztszovjet országoknak, az IMF és a Világbank, helyenként az EBRD bekapcsolásával. Ez azonban nem feltétlenül a legszerencsésebb megoldás, hiszen így ezek a nyugati országok, országcsoportok a segítség mögött kevésbé láthatóak, mint például a bilaterális módon nyújtott orosz vagy kínai segítség mögött álló, a térség feletti befolyás megszerzésére, erősítésére törekvő államok.

Nem közvetlen módon, hanem közvetetten elősegítheti az érintett országok külgazdasági orientációjának módosulásait az is, hogy az Európán, Európai Unión kívüli gazdaságok hogyan vészelték át a világ-gazdasági válságot. A rendelkezésre álló statisztikák szerint Kína ebből a szempont-

¹⁷ Corke–Kramer (2012), pp. 32–39.

ból különösen előnyösen alakíthatja pozícióit. A kínai külkereskedelem megerősödése a világgazdasági kilábalás egyik fő motorjaként funkcionált, s Kína egy sor posztszovjet relációban is képes volt súlyát emelni a teljes külkereskedelmi áruforgalmon belül.

A válság közepette megerősödtek az együttműködések a fejlett világon kívül eső országok között is: egyrészt a G20-ak csoportján belül, másfelől a BRIC-országok között. Egy, a válságból megerősödve kijövő Kína s a válságát belső erőből kezelő Oroszország ma még öntudatosabban léphet fel a nemzetközi szinten külön-külön is, de egymással együttműködve is, mint korábban.

Bár jelen tanulmány erre külön nem tért ki, de a külgazdasági orientáció meghatározó aspektusa a posztszovjet térségben az energetika. Az energiaforrásokban gazdag országok számára az energiaexport irányának meghatározása vagy éppen több lábra helyezése kulcsfontosságú tényező a külgazdasági partneralakítás folyamatában, míg más posztszovjet államok számára épp energetikai kiszolgáltatottságuk jelent gátat ugyanebben. A válság némi letisztulást hozott a szövevényes infrastrukturális elképzelések között is. Ma már egyre kevésbé látszik néhány éves időtávon megvalósítható projektnek az uniós Nabucco, míg a Déli Áramlat ügye konkrétabbnak, előrébb tartónak tűnik. Természetesen számos kérdőjel továbbra is megmaradt.

A tanulmány egyik legfontosabb kérdése Oroszország posztszovjet térségbeli szerepével kapcsolatos. Képes lesz-e Oroszország a posztszovjet államok „megtartására” vagy éppenséggel „újraintegrálására”, vagy sem. A válasz: is-is. Mivel Oroszországnak, a térség központi szereplőjének komoly kihívói vannak „közelkülföldjén” (Kína, az Európai Unió, Törökország és korlátozott mértékben az USA), el kell fogadnia, hogy egyes országokat „elveszít”, ugyanakkor másokkal szorosabbra tudja fűzni kapcsolatait. Az a kérdés azonban még nem dőlt el egyértelműen, hogy az új multipoláris világnak, világgazdaságnak mi módon lesz fontos szereplője az elkövetkező évtizedben, önállóan, országgént vagy egy jelentékeny integrációs tömörülés vezető államaként. Ennek oka leginkább az Ukrajnát övező bizonytalanság. Ma még az sem látszik tisztán, hogy a multipolaritáson belül merre mozdul Oroszország: szorosabb szövetségre lép az EU-val vagy Kínával és a többi BRIC-állammal, vagy a G20-akkal való partnerségét erősíti? Bár ma még úgy gondoljuk, hogy ez a választás egyúttal kihat az ország modernizációs esélyeire is, hiszen a modernizációban az Európai Unió lehet Oroszország kiemelt partnere, Kína rohamos technikai-technológiai fejlődését látva, ez a kizárólagos szerep akár meg is kérdőjeleződhet. A két ország államfői legalábbis egy orosz–kínai technológiai, csúcstechnológiai együttműködés kialakítása mellett emeltek szót nemrégiben. Ráadásul a kínai irány mellett szól az is, hogy az Európai Unió és még inkább az euróövezet válsága tovább tépázta azt az egyébként is gyenge orosz hitet, amely az egységes és erős Európai Unióról szólna.

Mindez korántsem jó hír az EU számára, hiszen az orosz bilaterális törekvések erősödését valószínűsíti, amelyek már eddig is sok fejfájást okoztak az Uniónak megosztó hatásuk miatt. Mindenesetre egyelőre még él az az Eurázsiai Gazdasági Közösségre vonatkozó orosz elképzelés, amely szerint a vezetésével kialakítandó eurázsiai gazdasági térség léphetne majd együttműködésre az Európai Unióval, ezáltal megteremtve egy nagy közös eurázsiai gazdasági térség alapjait. Mint tudjuk, ezzel szemben áll az az uniós koncepció, mely szerint – egyelőre elsősorban a keleti partnerség programon keresztül – az EU vonzaná magához a posztszovjet térség államait bilaterális módon. Ez a közeledési folyamat viszont az utóbbi időben lelassult, különösen az abban korábban élenjáró Ukrajna vonatkozásában.

Érdekes módon a világgazdasági válság körülményei közepette került pont az elhúzódó orosz WTO-csatlakozási folyamatra. A megállapodás 2012 nyarára tervezett oroszországi ratifikációjával lényegében véget érhet Oroszország világgazdasági integrálódásának folyamata. Azonban mindez nem fog minden problémát megoldani az Oroszországgal való gazdasági együttműködésben: Oroszország várhatóan nem lesz a WTO simulékony tagja, a szervezetben is saját érdekei szerint fog eljárni kül-gazdasági kapcsolatainak formálása során.

* * * *

5) Felhasznált irodalom

- Corke, Susan – Kramer, David J. (2012): The Faustian Bargain. *New Eastern Europe*, Vol. III. No. 2. pp. 32–39.
- Kiss Szilvia (2011): Közép-Ázsia gazdaságai és a világgazdasági válság. In: Ludvig Zsuzsa – Meisel Sándor (szerk.): *Gazdasági válság a posztszovjet térségben. Oroszország, Belorusszia és Közép-Ázsia. Kelet-Európa Tanulmányok VIII. szám.* MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, pp. 188–208.
- Ludvig Zsuzsa (2008): *Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ludvig Zsuzsa (2010a): A posztszovjet térség és a világgazdasági válság. In: Szarka László – Horányi Krisztina – Horváth Csaba (szerk.): *Stratégiai kutatások 2009–2010. Kutatási jelentések.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, pp. 97–117.

Ludvig Zsuzsa (2010b): Kína és Oroszország: együttműködés versus rivalizálás. In: Inotai András – Juhász Ottó (szerk.): *Kína és a válság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 271–334.

Felhasznált honlapok

europa.eu.int

<http://www.cisstat.org>

<http://www.customz.ru>

<http://www.sectsko.org>

<http://guam-organization.org>

VÁLSÁGJELENSÉGEK AZ ARAB VILÁGBAN AZ „ARAB TAVASZ” GAZDASÁGI VONATKOZÁSAI*

Szigetvári Tamás

Bevezetés

A 2008-ban kitört világgazdasági válság hatásai az arab világban kisebbséget közvetlenül, nagyobb részben közvetve jelentkeztek.

A közvetlen hatást egyrészt a világpiaci olajár rövid távú visszaesése jelentette. A világgazdaság lelassulása miatt a 2008 elején mért 140 dollár körüli szintről az év végére 50 dollár alá esett a kőolaj hordónkénti ára. A csökkenő trendnek azonban hamar vége szakadt, 2009–2010-ben 80 dollárra, 2011-ben pedig ismét 100 dollár fölé nőtt az ár. A másik hatás, ami javarészt szintén az olajexportáló arab országokat érintette, a nyugati világban lévő pénzügyi befektetések értékvesztése révén következett be. Az arab állami befektetési alapok (*sovereign wealth funds*) által kezelt eszközök nem nyilvánosak, így pontos képet nehéz alkotni ezek veszteségeiről,¹ azonban a 2008-as visszaesést követően – az emelkedő olajáraknak köszönhetően – hamar feltöltötték forrásaikat. A válság egyik közvetlen „áldozata” Dubai volt, amely az utóbbi években gigantikus infrastrukturális beruházásaival került a figyelem középpontjába. Az ingatlanpiac összeomlása és a hitellehetőségek beszűkülése miatt 2009 elején csődbe ment a Dubai World, a legnagyobb dubai építési és befektetési konglomerátum,

* A tanulmány „Az arab tavasz gazdasági vonatkozásai” címen a Külügyi Szemle 2012. évi tavaszi számában megjelenő cikk átdolgozott változata.

¹ Hugelcz (2009), p. 68., illetve Lim (2010).

amit végül a „társemírség”, Abu-Dzabi pénzügyi segítsége tudott csak megmenteni.

Az arab országok jelentős részét azonban a globális pénzügyi piacok válsága – részben alacsonyabb világgazdasági integráltságuk miatt – kevésbé érintette. Itt inkább a másodlagos hatások, az európai reálgazdasági visszaesés és ezáltal az európai kereslet lanyhulása hatottak, ami részben az áruexport, részben a turizmus csökkenésében jelentkezett.

A válság váratlan folyományaként azonban újabb, nem várt hatások is jelentkeztek. A 2011. januári tuniszi lázadások példáján felbuzdulva futótűzként terjedt szét „az arab tavasz” eszméje, megdöntve évtizedek óta uralmon lévő vezetőket, megteremtve a demokratikus átmenet lehetőségét a korábban javarészt autoriter berendezkedésű országokban.

Az arab országok lakosságának elégedetlensége a mélyben már régóta forrongott. A gazdasági növekedés nem tudott lépést tartani a rohamosan szaporodó népességgel, a munkanélküliségi ráta, különösen a fiatalok között tartósan magas volt. Bár a kilencvenes években számos arab országban kezdődtek piaci reformok, a lakosság számára ezeknek leginkább a negatív hatásai voltak érzékelhetők. Nőtt a társadalmi egyenlőtlenség, súlyosbodott a korrupció, mélyült a szegénység. Az autoriter rendszerek azonban ügyes alkukkal mégis fenn tudták tartani a társadalmi békét, az alapszükségletek szubvencionálásával biztosították a széles tömegek számára a megélhetést.

Az elmúlt évek világgazdasági fejleményei, az emelkedő nyersanyag- és élelmiszerárak, valamint a világgazdasági válság külső keresletet csökkentő hatása azonban kikezdték azt a politikai alkut, ami fenntartotta a rezsimeket.

A tanulmány elsősorban az arab országokban kirobbanó elégedetlenség gazdasági kiváltó okait és következményeit próbálja feltárni. Áttekinti azokat a tényezőket, amely a „forradalmi országokban” (Tunézia, Egyiptom, Líbia és Szíria) hozzájárultak az elégedetlen tömegek hatalom elleni fellépéséhez, azokat a gazdasági lépéseket, amelyekkel az egyes országok sikerrel vagy sikertelenül kezelni próbálták a helyzetet, illetve felvázolja, milyen lehetőségei vannak jelenleg az érintett arab országoknak. Kérdésként merül fel, hogy a demokratikus átmenet valóban hozzá tud-e járulni a gyorsabb gazdasági növekedéshez, milyen lehetőségek állnak az új kormányok előtt a gazdasági helyzet stabilizálására és a hosszú távú növekedési kilátások javítására.

1) Az arab országok gazdasága az elmúlt évtizedekben²

A 1970-es években bekövetkezett olajárrobbanás³ a világgazdaság legtöbb országának növekvő importterheket és a gazdaság stagnálását jelentette. Nem meglepő ugyanakkor, hogy az arab országok számára az *aranyévtized* kezdetét hozta magával. Még azok az országok is, amelyekben nem volt jelentős kiaknázható olajkincs, közvetve (arabközi segélyezés, vendégmunkások hazautalásai) részesedhettek a haszonból. További forrásokat jelentett, hogy a térség stratégiai pozíciójának köszönhetően az arab országok – különösen az Izraellel közvetlen hadiállapotban lévők – további jelentős külföldi, főként szaúdi és más öbölmenti államokból érkező, kisebb részben szovjet támogatást kaptak, míg Izrael, Törökország, illetve az 1980-as évek elejétől Egyiptom is az USA segítségére számíthattak.

Az 1970 és 1985 közötti időszakban a térség országai gazdasági növekedésüket tekintve a világ élvonalába kerültek: a GDP-jük bővülésének üteme Kelet-Ázsiával megegyező volt. A javarészt újonnan létrejött államok a modernizáció lázában égtek: hatalmas infrastrukturális beruházásokba kezdtek, a legtöbb helyen a semmiből ipart hoztak létre. A régió szinte minden országában – még Izraelben is, Libanon számít az egyetlen kivételnek – az importhelyettesítő iparosítás volt jellemző, ami többnyire magas vámokkal, protekcionista intézkedésekkel és az állami tulajdon meghatározó arányával járt.

A változás legszembetűnőbben az alapvetően kis népességgel, de óriási olajkinccsel rendelkező országokat (Kuvait, Katar, Bahrein, az Egyesült Arab Emírátsok, illetve Szaúd-Arábia, valamint Észak-Afrikában Líbia) érintette. Ezen országok számára az olajexportból befolyó jövedelmek többszörösen meghaladták a társadalmi szükségletet: a szinte korlátlan forrásokból kiépítették az olajkitermeléshez kapcsolódó infrastruktúrát, az olajkincs kitermelésére, illetve egyéb feladatokra vendégmunkásokat alkalmaztak, ingyenes szociális rendszert működtettek, modern hadsereget hoztak létre, luxusfogyasztásra fordították a pénzt, illetve állami pénzügyi alapokon keresztül külföldi részvényekbe, ingatlanokba fektették.

² Lásd még erről Szigetvári (2002) és Szigetvári (2011).

³ Az olajárrobbanás mögött részben gazdasági (bevételek növelése), részben politikai (az 1973-as arab–izraeli háború miatti visszavágás az arab országok részéről, az 1979-es iráni iszlám forradalom) okok álltak. A kőolaj világpiaci ára 1971-ben 1,60 USD/hordóról 3,2 USD/hordóra nőtt (mini árrobbanás), 1973-ban hirtelen 10 USD/hordó fölé emelkedett (1. olajárrobbanás), 1979-ben pedig a 30 USD/hordót is meghaladta (2. olajárrobbanás).

A nagy népességgel rendelkező országok (Irán, Irak, Algéria, Szíria) számára az iparfejlesztés létszükséglet volt, ugyanakkor más fejlődő országokkal szemben a megálmodott programhoz bőséges finanszírozási forrás állt rendelkezésre. Míg az importhelyettesítő iparosítás útját járó latin-amerikai és ázsiai országok a hetvenes évek közepétől-végétől alapvető strukturális reformokra kényszerültek, az arab országok ekkor még ambiciózus terveket szőhettek gazdaságuk felvirágoztatására.⁴

A kőolaj ára azonban a nyolcvanas évek közepén erőteljesen zuhanni kezdett, 11-12 USD/hordóra esett vissza, és bár rövid időszakokra még megfordult ez a tendencia – 1990 augusztusában Kuvait iraki lerochanása miatt rövid ideig 40 USD/hordó felett is volt –, a kilencvenes években tartósan 20 USD/hordó alatt maradt a világpiaci ár. A korábban kiapaszt-hatatlanak hitt jövedelemforrás egyszeriben eltűnt. A közel-keleti államok jelentős része a kilencvenes években gazdasági reformokra kényszerült.

1.1. Reformok az arab országokban

A gazdasági növekedést több tényező is visszavetette. Bár az olajtermelő országok esetében a külső jövedelem beáramlásának visszaesése jelentősebb volt, a fentebb már említett okok miatt mindez kihatott a régió összes országára. Az olajtermelő országokban foglalkoztatott arab vendégmunkások hazautalásai és az arabközi segélyek összege csökkent.

Az arab országokban a hazai megtakarítások szintje hagyományosan alacsony, a beruházásokat a forráshiány is hátráltatta: a bizonytalan gazdasági helyzet miatt, valamint a megfelelő hazai pénzügyi rendszer hiányában e megtakarítások jelentős része is külföldre áramlott. A külföldi tőke számára ugyanakkor (az olaj- és földgáztermelést leszámítva) sohasem volt különösebben vonzó a térség, a legtöbb országot az állami tulajdon túlsúlya és a túlzottan bürokratikus eljárások jellemezték, a külföldi tőkebefektetéseket állami engedélyekhez és magas royaltyhoz kötötték, a privatizáció késlekedett, és a befektetők sok helyütt a politikai kockázatot (iszlám fundamentalizmus) is magasnak ítélték.

A nemzetközi piacon nem voltak versenyképesek az arab gazdaságok termékei. A holland betegség hatásaként – a munkanélküliség ellenére is – a termelési tényezők ára magas volt,⁵ a termelési struktúra kevésbé volt

⁴ Igaz, a források jelentős részét presztízsberuházások, Irak és Irán esetében pedig hosszú évekig tartó adóz háborúskodás emésztette fel.

⁵ A holland betegség az arab országokban a kitermelt nyersanyagból származó bevételek révén a gazdaságba beáramló jövedelmeknek a versenyképességre gyakorolt negatív

diverzifikált, a belső piac mesterségesen el volt zárva a világpiactól. Az arab országokra általában jellemző az átláthatatlan vámstruktúra, a magas vámok és egyéb protekcionista intézkedések. A rendszer, a benne található bizonytalansági tényezők miatt is, táptalaja volt a korrupciónak. Ráadásul mindezek nemcsak az importőröket és beruházni kívánókat sújtották, hanem a termelésben importtermékeket felhasználó hazai termelők nemzetközi versenyképességét is erősen csökkentették.

A térségben a népesség növekedési rátája magas, az egy főre jutó nemzeti jövedelem sok országban stagnált vagy alig nőtt. A Közel-Kelet népessége 1970 óta több mint a duplájára emelkedett (134 millióról 300 millió fölé), az évi három százalékos népességnövekedési ütem pedig jóval meghaladja a világátlagot (1,8%). A népesség és a gazdaság gyors növekedése megnövelte az élelmiszer- és egyéb import iránti igényt, szükségessé tette az egészségügyi és más infrastruktúrák kiépítését, amelyek fenntartása a jövedelemforrás elapadásával komoly nehézségekbe ütközött. Az életszínvonal csökkenése mellett további problémát jelentett a munkanélküliség terjedése: a gazdaság nem volt képes munkát adni az évről évre a munkaerő-piacra lépő nagyszámú fiatalnak.

A kilencvenes évek elejére az arab országok is oda jutottak, ahol a volt szocialista blokk országai álltak: az egyre romló gazdasági egyensúly javítása érdekében reformokat kellett végrehajtani. A sikeres világgazdasági alkalmazkodás kulcsa a térség országai számára is a termelési struktúra és a jövedelemforrások diverzifikálása volt. Ennek megfelelően a térség legtöbb országa több-kevesebb elszántsággal és sikerrel neki is látott bizonyos szerkezetátalakítási programokhoz.

Négy ország, Marokkó, Tunézia, Egyiptom és Jordánia hajtott végre az utóbbi évtizedben jelentősnek mondható strukturális reformot, jellemző módon azok az országok, amelyek természeti kincsekben (kőolajban) kevésbé gazdagok, és ezért nem halogathatták sokáig a szerkezetátalakítást. A reformok leginkább az IMF által ajánlott recept mentén történtek: az állami tulajdon csökkentése a gazdaságban privatizációval, valamint a külkapcsolatok liberalizálása. Marokkó és Tunézia az EU perifériáján próbált mindinkább bekapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe, az utóbbi időben több-kevesebb sikert elérve. Jordánia és Marokkó az EU mellett szabadkereskedelmi megállapodást kötött az Egyesült Államokkal is.

Nehezebben indultak be a reformok azokban az országokban, amelyek nagyobb mértékben támaszkodhattak más jövedelemforrásokra. Libanont leszámítva a térség többi államának exportjában továbbra is egyértelműen a szénhidrogén-termékek dominálnak, amelyek a jelenlegi magas kőolajár mellett számottevő pluszjövedelmet hoznak.

hatásaként jelentkezett. Így, bár termelékenységi tényezők nem magyarázzák, a munkaerő költsége Egyiptomban 50 százalékkal magasabb, mint Indiában vagy Kínában (Riordan *et al.*, 1998, p. 24.).

Az olajárak olykor hektikus változásai azonban arra késztették ezeket az országokat is, hogy alternatív bevételi források után nézzenek. Számos, elsősorban öbölmenti állam sikereket ért el ebben: Bahrein és az Egyesült Arab Emírségek (ezen belül is Dubai) jövedelmeik túlnyomó részét nem az olajból, hanem elsősorban a szolgáltatási szektor (pénzügyek, ingatlan, turizmus, logisztika stb.) nyerik.

Míg a relatíve kis népességű államok esetében a bevételek diverzifikálása hosszú távon szükséges, de elodázható döntés, illetve tartalékok képzésével csökkenthetők az olajár-ingadozás hatásai, a nagy népességű (és komoly élelmiszer-importra szoruló) Algéria, Szíria, vagy akár a térséghez tartozó, bár nem arab lakosságú Irán számára, alapvető szükséglet volt/lenne a bevételek diverzifikálása.

1.2. A reformok eredménye

Egyiptomban a kilencvenes években kezdődtek meg, majd 2004-ben kaptak újabb lökést a gazdasági szerkezetátalakítással is együtt járó reformlépések. Ennek eredményeképpen jelentős liberalizációt hajtottak végre a gazdaságban, mérsékeltek az általános vámszintet, javították az üzleti környezetet, a társasági adót 40-ről 20 százalékra csökkentették. Emellett az állami vállalatok egy részét is privatizálták.

A reformoknak meglették a gazdasági eredményei, Egyiptom az elmúlt években az egyik legjobban teljesítő arab államnak számított. Az ország iránti bizalom megnőtt, a külföldi tőke beáramlása megélénkült. A gazdasági növekedés a kétezres évek elején jellemző három-négy százalékról 2005 után hat-hét százalékra nőtt. Bár a globális válság éveiben alig lassult a gazdasági kibocsátás növekedési üteme, a háttérben azonban nyilvánvalóvá váltak a növekvő politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek.

A politikában egyre inkább mutatkozott a korábbi rezsim hatalmának erjedése. Bár a Mubarak-kormányzat a végrehajtó hatalmat még egyértelműen a kezében tartotta, egyre több területen nyitásra kényszerült. A kormányzati szisztéma működési mutatói látványosan romlottak az utóbbi években,⁶ ezen belül is a korrupció lépett elő a lakosság számára a politikai rendszer egyik legelutasítottabb elemévé. A privatizációval tulajdonosá lett és meggazdagodott, hatalom közeli gazdasági elit és a reformok veszteseivé vált tömegek közötti szakadék egyre inkább nőtt.

⁶ Worldwide Governance Indicators <http://data.worldbank.org/data-catalog/worldwide-governance-indicators>

A munkanélküliség alig csökkent, az életszínvonal változását a GDP-nél jobban tükröző HDI-mutató⁷ értéke alacsony maradt, alig javult. A szegénység és társadalmi egyenlőtlenség szintje, ami más fejlődő országokkal összehasonlítva korábban relatíve alacsony volt, megemelkedett. A reformok keretében visszatérően csökkenteni kívánt ártámogatások (élelmiszer, üzemanyag) komoly lakossági ellenállást váltottak ki.

Tunézia esetében hasonlóan sikeres kétezres évekről beszélhetünk. A gazdasági szerkezetátalakítás többé-kevésbé végbement, a termelékenység (teljes termelőtermelékenység, TFP) emelkedése javította az ország versenyképességét, nőtt az országba érkező külföldi tőkebefektetések mennyisége. A jó gazdasági eredményeket azonban itt is beárnyékolta a növekvő társadalmi feszültségek, a tartósan jelenlévő munkanélküliség (főleg a fiatalok között).

A reformok utáni időszak makrogazdasági szempontból Jordánia számára is sikeresnek mondható, 2000 és 2007 között itt is 6,5 százalékos fölélt volt a GDP átlagos növekedési üteme. A fellendülés egyik húzóereje a külföldi működő tőke jelentős beáramlásából származott, és kitüntetett szerepük volt ebben más arab országok befektetőinek. A munkanélküliség és a lakosság által érzékelt korrupció azonban Jordániában is emelkedett ezekben az években.

Marokkóban a gazdasági reformok keretében igyekeztek fejleszteni tudásalapú szektorokat, illetve központi szerepet kapott a munkahelyteremtés is. A négy-öt százalékos növekedés a kétezres években nemcsak meghaladta a korábbi évek átlagát, de jóval kiegyenlítettebb is volt, egyre kevésbé függött a mezőgazdasági termelés ingadozásától.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy néhány arab országban ígéretesnek látszó reformfolyamat indult meg, ami a kilencvenes években ugyan rendkívül lassan haladt előre, a kétezres évektől azonban új lendületet vett, és viszonylag jelentős gazdasági növekedési ütemet tett lehetővé. Szinte mindegyikük esetében azonban komoly társadalmi feszültségek keletkeztek, amelyek kezelése egyre nehezebb feladatot jelentett a politikai vezetők számára.

⁷ A HDI (Human Development Index) az ENSZ által alkalmazott, a várható élettartam, az oktatás, valamint a GDP együttesét figyelembe vevő index.

2) A világgazdasági válság hatása

A világgazdasági válság, bár közvetlenül nem játszott szerepet az „arab tavasz” kitörésében, közvetve – a lelassuló gazdasági növekedés és az elbizonytalanodó gazdasági környezet, valamint a csökkenő külső bevételek révén – mégis hatott az elégedetlenség fokozódására.

A válság kezdetben súlyosabban érintette a térségben az olajexportáló országokat, hiszen itt a GDP-ben mért gazdasági növekedés 1,5 százalékra esett vissza 2009-ben, míg a „diverzifikált” (azaz olajjal nem rendelkező) országok esetében az átlagos növekedési ütem viszonylag magas (4,6%) maradt. Ez részben a csökkenő olajártól való függetlenségüknek, illetve a viszonylag gyenge világgazdasági integráltságuknak volt köszönhető (mind a pénzügyek, mind a kereskedelem esetében). Míg tehát a gazdasági növekedés az olajexportálók esetében már 2009-ben fékeződött, Tunézia és Szíria esetében 2010-ben lassult le a gazdaság két-három százalék körüli növekedési ütemre, az európaihoz hasonló mértékű visszaesés azonban nem volt tapasztalható.

Egyiptom, Jordánia, Libanon, Marokkó és Tunézia esetében a fő exportpartnerek – az EU és kisebb részben az USA – recessziója kicsit késleltetve érezte hatását. Bár az olajár világpiaci csökkenése ezen olajimportáló országok számára pozitív hatással járt, a bevételi források, így a hazautalások csökkenése, az FDI és a turisták számának visszaesése éppen ellentétesen hatott. A külföldön dolgozók hazautalásai 2008-ban még 33,8 milliárd dollárt tettek ki.⁸ A válság következtében 2009-ben ez 31,8 milliárd dollárra esett vissza, azaz közel négy százalékkal volt kevesebb, mint a megelőző évben. A turizmus 2008-ban 35,1 milliárd dolláros összbevételt eredményezett a térség országaiban,⁹ ami 2009-ben három milliárd dollárral, azaz 8,5 százalékkal mérséklődött. Az Európából érkezők csökkenő számát a régió belüli turizmus növekedése némileg kompenzálta.

A visszaesés azonban inkább csak átmeneti volt, az export 2010 elején ismét növekedésnek indult (leginkább Egyiptomban és Marokkóban), az ingatag nemzetközi környezet miatt azonban a növekedési kilátások továbbra is bizonytalanok maradtak. A legtöbb ország anticiklikus fiskális politikával, tehát a kormányzati kiadások növelésével igyekezett enyhíteni

⁸ A hazautalások értéke a legmagasabb (8,4 milliárd dollár) Egyiptomban, míg GDP-arányosan (20%) Libanonban volt.

⁹ A turizmus esetében is Egyiptomban volt a legmagasabb a bevétel (11 milliárd dollár), míg a GDP arányában Jordániában (14,4%).

a külső kereslet visszaesésének hatásait, de Libanon, Egyiptom vagy Jordánia esetében erre csak erősen korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre.

Összességében azonban megállapíthatjuk, hogy a világgazdasági válság csak mérsékelt hatással volt az arab országok teljesítményére. Erőteljesebb volt viszont az élelmiszerárak hatása a térség gazdaságaira.

2.1. Élelmiszerár-emelkedés

Az élelmiszerárak a világgazdasági válság előtt gyorsan emelkedtek, a 2007. év eleji árak 2008 nyarára a duplájukra nőttek. A válság miatti keresletcsökkenés és a befektetői várakozások pozitív hatásának tekinthető, hogy ekkor jelentős korrekció történt az árakban, 2009-től azonban ismét növekedni kezdtek az élelmiszerárak, és 2011 elején már meg is haladták a 2008-as korábbi csúcstételt.

Az árnövekedés hatásainak kivédésére a legtöbb arab ország erőteljes élelmiszerár-szubvencionálást alkalmaz. Ez az alacsony népességszámú olajexportőrök esetében nem jelent problémát. Habár az élelmiszer-importtól való függőségük magas, az olajból származó jövedelmek bőségesen fedezik a szubvenciókat. Főként, mivel az utóbbi időben a kőolaj- és az élelmiszerárak közötti pozitív korreláció miatt a magasabb élelmiszerárak általában magas kőolajárak mellett alakultak ki.

A nagyobb népességű olajexportőrök, mint Algéria, Irak vagy Irán esetében már komolyabb költségvetési terhet jelent a szubvenciók fenntartása, de mivel ezekben az országokban is általában emelkedtek az állami bevételek, többnyire finanszírozhatók maradtak.

A legnehezebb helyzetben az élelmiszer-importra szoruló olajimportőr országok vannak. Esetükben az áremelkedés miatt megnövekvő importkiadások a GDP 1,2 százalékát tették ki.¹⁰ Ezen belül a legnagyobb tételt a gabonaárak jelentették, az arab országok együttesen a világ legnagyobb gabonaimportőreinek számítanak.

Az áremelkedések természetesen eltérően hatnak az egyes országokra, illetve a lakosokra, függően importszükségleteiktől, azok összetételétől, az élelmiszer-termékek súlyától a fogyasztói kosárban, a támogatási rendszertől és egyéb tényezőktől. A legnagyobb hazai élelmiszerár-emelkedés a térségben (Iránt leszámítva) Egyiptomban következett be (18% 2010-ben), Szíriában 14 százalék, Tunéziában, Marokkóban és Jordániában viszont csak három-négy százalékkal emelkedtek az élelmiszerárak.¹¹

¹⁰ World Bank (2011).

¹¹ Uo.

Egyiptom esetében az egyre emelkedő élelmiszer- és energiaszubvenciók mérséklése ugyan régóta napirenden volt, de gyakorlatilag nehezen volt kivitelezhető, hiszen a rendszer stabilitásának egyik fő biztosítékát jelentette. 2011 januárjában – a tunéziai forradalom továbbterjedését elkerülendő – a támogatások emelését jelentették be. Ez azonban hatástalan maradt. A korábbi évek kényes politikai egyensúlya a térség szinte összes országában felborult.

2.2. A „politikai alku” fenntarthatatlansága

Az egyik legfontosabb különbség az arab országokban végbement reformok és az európai mediterrán országokban, Latin-Amerikában, és Közép-Európában lezajlott átmenetek között éppen az volt, hogy az arab országokban nem kísérte/előzte meg őket a politikai rendszer demokratizálódása. A gazdaságban végrehajtott szerkezetváltozások és számos piaci reform ellenére az autoriter rendszer fennmaradt, mintegy „sajátos arab útként”. Bár – mint azt Kína példája mutatja – az autoriter rendszerek is lehetnek gazdaságilag sikeresek, a probléma az volt, hogy szemben a sajátos kínai modellel, az arab út korántsem volt ilyen eredményes.

Az autoriter rendszerű államok alapvetően hasonló berendezkedéssel működtek, korlátozott szabadságjogok mellett viszonylag széles körű szociális biztonságot teremtettek, az alapvető szükségletek elérhetőségét jelentős szubvencionálással biztosították. Ha mindenképpen szükségessé váltak megszorítások, akkor ügyes alkukkal őrizték meg a társadalmi békét.

A korábban működőképes modell azonban 2011 elején váratlanul bedőlt, ami mögött több tényezőt is felfedezhetünk.¹² Az élelmiszerek és az energia áremelkedésének hatásait egyre kevésbé lehetett távol tartani. A „piacgazdasági átmenet” hatására a politika a tömegek helyett egyre inkább egy szűk elitet támogatott, új klientúrát épített ki, melyet a privatizáció révén jelentős gazdasági befolyáshoz juttatott, ez azonban fokozatosan csökkentette a legitimitását a tömegek szemében.

A lázongások kezdetén az első reakció minden vezetés részéről a korábban megszokott volt: a bérek, a szociális juttatások és állami ársubvenciók növelése. Algéria, amely jelentős mozgósítható forrással rendelkezett, gyakorlatilag sikerrel elejét tudta venni a szociális elégedetlenségnek. Marokkó esetében nem annyira a gazdasági, mint inkább a politikai engedmények domináltak. Egyiptom és Tunézia ugyanakkor az elnyomás, a

¹² Femise (2011).

gazdasági eszközök és politikai engedmények elegyét igyekezett alkalmazni – sikertelenül.

A korábban bevált autoriter alku – miszerint az ember tele szájjal nem beszél – nem működött tovább. Részben, mert a vezetés nem tudta biztosítani a tömegek számára a megfelelő megélhetést (munkát, megfelelő jövedelmet, vagy ezek hiányában alacsony árakat a közszükségleti cikkek esetében). Másrészt, mert a fiatalabb (tájékozottabb) generációk számára az alku amúgy is elfogadhatatlan volt, nem volt összeegyeztethető a szabadságról, a méltóságról, a társadalmi igazságosságról alkotott elképzeléseikkel.

3) Az arab tavasz gazdasági következményei

Az „arab tavasz” hatásaként a „forradalmi országokban” (Tunézia, Egyiptom, Líbia, Szíria)¹³ alapvető politikai és gazdasági változások mentek végbe. Mivel ezek mélysége, intenzitása, rövid és középtávú hatásai is eltérőek, így a hatásokat csak differenciáltan tudjuk vizsgálni.

Az azonnali és közvetlen hatást a termelés és az üzleti élet leállása, a turisták és külföldi befektetések elmaradása miatti közvetlen bevételkiesés jelentette a „forradalmi” országokban. Tunéziában ez becslések szerint 1,6 milliárd eurót, tehát a GDP négy százalékát tette ki. Egyiptomban a forradalom hatására, 2011. január és február hónapjában, közel három hétig megállt az élet Kairóban és néhány nagyvárosban, a bankok zárva tartottak, ami a gazdaság hirtelen megtorpanását is eredményezte. A forradalom közvetlen hatásaként 2011 első negyedében 4,2 százalékkal esett vissza a GDP az előző év hasonló időszakához képest. Ez leginkább a turizmus 33 százalékos visszaeséséből adódott – csak februárban 80 százalékkal kevesebben érkeztek. Szintén jelentős volt a zuhanás a beruházásokban (-26%), a feldolgozóiparban (-11%) és az építőiparban (-9%). Az egyiptomi kikötők kiesése elterelte a tranzitforgalom egy részét, elsősorban Izrael és Málta felé.

A turizmus visszaeséséből adódóan kieső bevételek nemcsak Egyiptomot, de Tunéziát és Szíriát is komolyan sújtották, hiszen mindegyik esetben az egyik legfontosabb bevételi forrást jelenti a szektor. A „arab tavasz” eseményei éppen az év első negyedében érték el csúcspontjukat, ami az érintett országokba irányuló turizmus egyik kiemelt időszaka. Egyiptomba az első félévben összesen 28 százalékkal kevesebb turista érkezett, a mint-

¹³ Bahreint és Jement nem vizsgáljuk a cikk keretében.

egy két és fél millió turista kiesése két-hárommilliárd dollárnyi bevétel elmaradását is jelenti egyben.

Tunézia esetében is a turisták számának 50 százalékos, a bevételek 25-30 százalékos visszaesésével számolnak 2011-re, ami itt is közel kétmilliárd dollár kiesését jelenti. Ez csak részben a tunéziai változások következménye, jelentősebb a befolyása a líbiai háborúnak, részben az elrettentő hatása miatt, részben azért, mert a korábban Tunéziába látogató hétmillió turistából kétmillió Líbiából érkezett. Szíriában, bár hivatalos becslések nincsenek, a turizmus a foglalkoztatottak és a GDP 12 százalékát adta, ami valószínűleg jelentősen visszaesett a lázongások miatt.

A turizmus nagyon érzékeny a biztonságos környezetre, a forrongások, terrorcselekmények elriasztják a látogatókat, és – a korábbi tapasztalatok alapján – akár évekbe telik, mire sikerül helyreállítania a korábbi szintet. Feltéve persze, hogy sikerül stabil politikai-gazdasági rendszert kiépíteni.

Tunéziában Ben Ali, Egyiptomban Mubarak elnök távozása után ugyan lassan normalizálódott a helyzet, de a gazdaság továbbra is messze a potenciális szint alatt teljesített. 2011 második felében lassú talpra állás volt érzékelhető, Egyiptomban a fogyasztás és az építőipar teljesítménye is emelkedett, ami az év második felében három százalék körüli növekedést jelentett.¹⁴ Az egész évre vetítve Egyiptom esetében a várt 5,1 százalék helyett 1,2 százalékkal nőtt, Tunéziában 3,7 százalékos növekedés helyett 0,7 százalékkal csökkent a GDP.

Líbiában, ahol polgárháború volt, a konfliktus több mint fél évig tartott, és még komolyabbak voltak az áldozatok: az olajexport leállása és a gazdaság többi szektorának megbénulása miatt az éves GDP a felére esett vissza.

Szíriában kezdetben lokalizáltan, de egyre fokozódó intenzitással jelentkezett a konfliktus, ami 2011-ben a korábban prognosztizált 5,5 százalékos növekedés helyett két százalékos GDP-visszaesést eredményezett, és a 2012-es kilátások egyelőre beláthatatlanok, hiszen a konfliktus további eszkalálódása várható (*1. táblázat*).

Rövid távon szintén rontja a gazdasági teljesítményt az, hogy a vezetéssel összefonódó klientúra kezében volt a jelentősebb hazai cégek irányítása Egyiptomban és Tunéziában is. Az újonnan létrejövő hatalom egyik célja várhatóan ennek a klientúrának a megtörése, saját klientúra kiépítése, ami bizonytalanságot kelt ezen vállalatok sorsával kapcsolatban, és folyó termelésük, beruházásaik csökkenését eredményezi.

¹⁴ Ministry of Finance of Egypt (2012a).

1. táblázat
Néhány arab ország fontosabb gazdasági mutatói 2009 és 2012 között*

	A GDP növekedési üteme (%)				Költségvetési hiány (a GDP %-ában)				A folyó fizetési mérleg egyenlege (a GDP %-ában)			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Algéria	2,4	3,3	2,9	3,3	-6,8	-1,1	-2,6	-0,9	0,3	7,9	13,7	10,9
Egyiptom	4,7	5,1	1,2	1,8	-6,9	-8,1	-9,9	-8,7	-2,3	-2,0	-1,9	-2,2
Jordánia	5,5	2,3	2,5	2,9	-8,9	-5,4	-6,1	-5,9	-3,3	-4,9	-6,7	-8,4
Libia	-2,3	4,2	5,4	8,7	15,9	14,4
Libanon	8,5	7,5	1,5	3,5	-8,2	-7,3	-7,8	-8,3	-9,4	-10,9	-14,7	-13,8
Marokkó	4,9	3,7	4,6	4,6	-1,9	-4,5	-5,8	-5,0	-5,4	-4,3	-5,2	-4,0
SzírIA	6,0	3,2	-2,0	1,5	-2,9	-5,1	-11,0	-9,1	-3,6	-3,9	-6,1	-6,1
Tunézia	3,1	3,1	-0,7	3,9	-2,6	-1,2	-4,1	-4,3	-2,8	-4,8	-5,7	-5,5

* A 2011-es adat előzetes, a 2012-es becslült.

Forrás: IMF (2011).

A hazai tőke mellett a külföldi tőke is elbizonytalanodott, a külföldi tőkeberuházások 2011-ben Egyiptom esetében 60 százalékkal, Tunézia esetében mintegy 30 százalékkal voltak alacsonyabbak a vártnál. Szíriában az elhúzódo konfliktus miatt még komolyabban kérdésessé vált a külföldi beruházások sorsa, ami például a magyar olajipari vállalatot is érzékenyen érinti.

A líbiai események jelentős kihatással voltak nem csak Líbia, de a szomszédos országok, Tunézia és Egyiptom gazdaságára is. A tunéziai gazdaság sok szálon kapcsolódik Líbiához, a már említett turizmus mellett a külkereskedelem, a külföldi befektetések esetében is komoly kiesését jelentett a líbiai válság.¹⁵ Jelentős számú munkavállaló tért haza a konfliktus miatt: a Líbiában dolgozó vendégmunkások 58 százaléka Egyiptomból, 12 százaléka Tunéziából érkezett, a harcok hatására mintegy 100 ezren hagyták el az országot és tértek haza.

A bevételkiesések és a növekvő importterhek hatása a folyó fizetési mérlegekben, a külső finanszírozás igényének növekedésében is megmutatkozott. Érdekes módon Egyiptom esetében ez nem volt olyan jelentős, hiszen a hiány nagyjából szinten maradt. Tunéziában viszont már a folyó fizetési mérleg *1. táblázatban* szereplőnél számottevőbb romlásáról számolnak be: a 2010-es 4,8-ról 2011-ben 7,1 százalékra nőtt a hiány.¹⁶ Az

¹⁵ Santi (2011).

¹⁶ *Tunéziai Központi Bank*, 2012. január 18. <http://www.bct.gov.tn/bct/siteprod/english/actualites/evenement.jsp>, az IMF becslése (lásd a táblázatot) még alacsonyabb hiánnyal számolt.

olajárak emelkedése miatt ugyanakkor a régió szintjén inkább javuló mérlegek voltak jellemzőek.

Az arab tavasz természetesen kihatással volt a térség többi országára is. A külföldi működő tőke többnyire igen érzékeny nemcsak a fogadó ország, de a szélesebb térség stabilitására is. Marokkó esetében a demokratikus reformot sürgető tüntetések, illetve a 2011. április 29-én elkövetett bombamerénylet gyengítette a bizalmat, ami az FDI kisebb mértékű (tíz százalék körüli) visszaesésében testesült meg. Izraelben a belpolitikai feszültségek mellett a bizonytalan egyiptomi helyzet is közrejátszhatott a kicsit alacsonyabb tőkebeáramlásban.

Néhány országot szinte alig érintettek meg az „arab tavasz” hatásai. Törökország demokratikusabb politikai berendezkedése nagyobb és az elmúlt években jól teljesítő gazdasága miatt számított kivételnek. A 2011-ben beáramló külföldi tőke nagysága (12 milliárd dollár) emelkedett 2010-hez képest, igaz, továbbra is elmarad a válságot megelőző szinttől. Meglepő módon a marokkói gazdaság is viszonylag stabilnak bizonyult, az éves GDP-növekedési ütem 4,6 százalék volt, ami meghaladja az előző évi értéket.

A turizmus viszont az egész régióban visszaesett. Bár a globális válság hatására világszerte csökkent a turisták száma és a turizmusból származó bevétel, az elmúlt években több régióban megindult a növekedés. A MENA (Közel-Kelet és Észak-Afrika) régió, részben az arab tavasz eseményei miatt, kivételnek számított.

A munkanélküliség az egész régióban komoly problémát jelent. A demográfiai robbanás miatt az arab országok népességnövekedési üteme magas, ugyanakkor a legtöbb ország gazdasága nem képes megfelelő számú új munkahelyet teremteni az újonnan a munkaerőpiacra lépő fiatalok számára. Az arab országokban munkahelyeket hagyományosan vagy az állam teremt, vagy a szolgáltató szektorok, ezen belül is a turizmushoz kapcsolódó szolgáltatások.

A munkanélküliség a forradalmi országokban, Egyiptomban és Tunéziában emelkedett leginkább. Egyiptomban a 2010-es kilenc százalék körüli értékről 2011-ben 12 százalék felettire ugrott a hivatalos munkanélküliségi ráta, Tunéziában 13 százalékról 16 százalékra. Szíriában a hivatalos munkanélküliségi ráta nyolc-kilenc százalék körüli, a becslések szerint azonban inkább a 20 százalékos szint körül mozog.¹⁷ Líbiában a 2004-es becsült érték 30 százalék volt.¹⁸

A többi országban nem változott jelentősen a munkanélküliség szintje. A régió átlagos munkanélküliségi rátája 9,4 százalékos volt 2011-ben, ami kis csökkenést jelent a 2010-es 9,9 százalékos értékhez képest. A leg-

¹⁷ Abdih (2011).

¹⁸ CIA World Factbook 2011.

több ország kormányzata a belső feszültségek enyhítésére ugyanis olyan intézkedéseket hozott, amelyek enyhítették a munkanélküliséget: Algéria például rendkívüli támogatási rendszert indított kisvállalkozásoknak munkahelyteremtésre az elmaradott régiókban.

A munkanélküliség csökkentésére azonban tartós stratégia kell, nem elég ad hoc megoldások alkalmazása. Az IMF elemzése¹⁹ több lehetőséget is felsorol: a kormányzati infrastruktúrafejlesztések (közlekedés, víz- és csatornahálózat, energetika) viszonylag gyorsan jelentős számú munkahelyet tudnak teremteni, ez a hatásuk viszont csak rövid távon érvényesül. Igaz, a fejlettebb infrastruktúra viszont a hosszú távú növekedési kilátásokat javítja. A GDP egy százalékát erre fordítva Egyiptomban 87 ezer, Tunéziában 18 ezer munkahelyet lehet létrehozni. Átképzési programokkal már az elmúlt években is próbálkoztak kormányzatok (Egyiptom, Marokkó és Jordánia), így a munkaadókkal közösen lehet új munkahelyeket teremteni. A harmadik lehetőség a magánszektor támogatása a munkahelyteremtésben: a korábbi években leginkább a turizmus szívta fel a felesleges munkaerőt, ez azonban erős konjunktúraérzékenysége, illetve korlátozott szakképzettségi igényei miatt önmagában szintén nem jelent tartós megoldást a munkaerő-piaci gondok megoldására.

Az infláció szintén állandó problémát jelent a térségben, amit az elmúlt évek emelkedő világpiaci nyersanyag- és élelmiszerárai csak erősítettek. A magas nemzetközi élelmiszerárak elsősorban Palesztinában és Egyiptomban okoztak problémát, Tunézia és Algéria esetében kevésbé éreztették hatásukat. A Világbank számításai szerint tíz százalékos világpiaci élelmiszerár-emelkedés Egyiptomban 4,4 százalékos, Jordániában 3,9 százalékos, Marokkóban 1,8 százalékos, Tunéziában 0,6 százalékos hazai élelmiszerár-emelkedést okoz.²⁰ Az infláció 2011-ben a forradalmi országokban magasabb volt (8,1%), mint a régiós átlag (5,7%). A magasabb infláció kezelése monetáris szigorítást igényelne, ami viszont rontja a recesszióba süllyedő gazdaságok kilábalási esélyeit.

A nyersanyag- és élelmiszerárak emelkedése komoly kihatással van az egyes országok költségvetési egyensúlyára is. A legtöbb ország esetében éppen e termékek árszubszidiója a legjelentősebb kiadási tétel: Egyiptomban az élelmiszerszubszidió a GDP két százalékát, az üzemanyag-szubszidió a GDP nyolc százalékát teszi ki!²¹ Ezek csökkentését a társadalmi következmények miatt jelenleg szüneteltetik, sőt emelésüket jelentették be. Marokkó kétmilliárd dollárnyi támogatással igyekszik elejét venni az élelmiszerár-emelkedésnek, Jordánia 550 millió dollárnyi pótlólagos szubszidiót jelentett be, elsősorban a cukor, a rizs és a fagyasztott csirke árára.

¹⁹ Abdih (2011).

²⁰ World Bank (2011).

²¹ Uo.

A legtöbb ország a szociális kiadások növelésével is igyekszik elejét venni esetleges további zavargásoknak, így sok helyen történtek közalkalmazotti béremelések, adócsökkentések, lépések a társadalmi védőháló erősítésére. Szíriában 20–30 százalékkal emelték az állami alkalmazottak bérét, Jordániában 230 millió dollárt fordítottak külön béremelésre.

Egyiptom „különleges kiadási programok” révén növelte a kormányzati kiadásokat a GDP mintegy 2,9 százalékaival. Az átmeneti kormány 15 százalékkal növelte az 5,8 millió közalkalmazott alapbérét, ösztönzőrendszert vezetett be a mintegy 1,9 millió, főként a helyi önkormányzatoknál dolgozó, legkevesbé megfizetett alkalmazottak számára. Emellett 17 százalékkal növelte a szociális kiadásokat, főként a lakhatás (+39%), az egészségügy (+17%) és oktatás (+9%) területén.

A tunéziai pénzügyminisztérium becslése szerint a költségvetési deficit mintegy négyszerese lesz 2011-ben a 2010-esnek (a GDP 1,3 százalékaról 5,1 százaléka emelkedett, az eredeti terv 2,5 százalékos hiány volt),²² részben a gazdasági visszaesés, részben a 20 százalékkal megemelt kormányzati kiadások miatt, ami a közszféra béreinek növelését és az élelmiszer- és energiaárak támogatását fedezte. Az államadósság a 2010-es 40,4 százalékos szintről – a tervezett 1,5 százalékpontos csökkenés helyett – négy százalékponttal megnőtt. A kormány a foglalkoztatás javítását célzó programja keretében, csak a közszférában, 20 ezer új munkahelyet teremt.

Mindezek azonban a deficit emelkedéséhez vezetnek. A költségvetési többletet felmutató olajexportőrök mellett Algéria, Izrael és Törökország rendelkezik még 2011-ben három százalék alatti hiánnyal. A „forradalmi országok” deficitje viszont a GDP tíz százaléka közelébe kúszott fel a 2010-es hat százalékról. Ez nyilvánvalóan nem fenntartható, egy komolyabb államháztartási reform végrehajtásának azonban rövid távon nem sok esélye van.

A magasabb költségvetési hiány az államadósságra is negatív hatással van, ami a külső finanszírozási igények növekedését is jelenti a legtöbb ország esetében. Az államadósság mértéke a MENA régióban jellemzően alacsonyabb, mint Európában – a kivételt ez alól Libanon jelent, ahol a 120 százalékot is meghaladja. Bár a régiós országok 54 százalék körüli átlagos államadóssági szintje nem tűnik magasnak, a „forradalmi országokban” 2011-ben már meghaladta a 76 százalékot a GDP-re vetített adósság, a súlyosabb helyzetben Egyiptom van, ahol pedig már elérte a 92 százalékot. Az, hogy nem súlyosabb a helyzet, annak is köszönhető, hogy az adósság a legtöbb országban alacsonyabb az egy évtizeddel korábbinál. A 2008-as válság előtti években a reformot végrehajtó olajimportőr országok, köztük Egyiptom jelentősen tudta csökkenteni államadósságának szintjét, ami most kezelhetőbbé teszi a helyzetet. A külfölddel szembeni adósság aránya 32 százalék körüli – ez szintén menedzselhető, bár a negatív folyó fizetési

²² Tunéziai Pénzügyminisztérium http://www.portail.finances.gov.tn/accueil_fr.php.

mérleg és az elmaradó külföldi beruházások miatt ennek finanszírozása is gondokat okozhat. Az államadósság menedzselését nehezíti, hogy a hitelminősítők Egyiptom, Tunézia, Jordánia és Bahrein államadósságának besorolását is rontották, ami drágítja ezek finanszírozását.

Az árfolyamszint még a forradalmi országok esetében se esett jelentősen, itt csak egy elhúzódó válság jelenthet veszélyeket. Az árfolyamstabilitást azonban több országban is a központi bank devizatartalékainak segítségével tudták fenntartani, így Egyiptomban és Tunéziában jelentős mértékben csökkent a tartalék nagysága.

A növekvő kockázatok hatása a szuverén hitelkockázati felár (CDS) emelkedésében is nyomon követhető, bár érdekes módon, 2011 folyamán ez nem Egyiptom, hanem Libanon esetében volt a legmagasabb a régióban (400 körüli), de így is elmarad Írország, Portugália vagy akár Magyarország CDS-értékétől.²³

A térségbeli részvénytőzsiatok soha sem voltak a külföldi portfólióbefektetők érdeklődésének középpontjában, hiszen kevés cég részvénye forgott itt, alacsony forgalom mellett. A kairói és tuniszi tőzsdén az utóbbi években kicsit élénkül a forgalom, a 2011 eleji események azonban jelentősen visszavetették azt. Az Egyiptomi EGX 30-mutató 7200-ról 4000 pontig esett az év végére, a tuniszi Tunindex márciusig 560-ról 400 pontra, azóta lassan emelkedik. 15-20 százalékos csökkenés azonban a közvetlenül nem érintett országok tőzsdéin (Marokkó, Jordánia, Izrael, Libanon, Törökország) is bekövetkezett, ami a befektetők elbizonytalanodását mutatja.

4) Gazdasági reformtervek

Ambiciózus reformprogramjának végrehajtására Egyiptomnak a jelenlegi kormányzati tervek szerint 11 milliárd dollárra lenne szüksége az elkövetkező két évben.²⁴ Ennek finanszírozására bevezetnék az általános forgalmi adót, ami már tavaly januárban, a forradalom előtt, komolyan felvetődött az IMF-fel folytatott tárgyalásokon. Emellett az energiaszubvencionálás rendszerét is átalakítanák, amely jelenleg az ipari nagyfogyasztók számára kedvez, és éppen a legszegényebbek számára nyújtja a legkisebb kompenzációt. A reform értelmében a támogatás csak a legszegényebbekre terjedne ki. A tervek között szerepel az is, hogy állami tulajdonban lévő földeket adnának el a következő években, elsősorban külföldön élő egyip-

²³ IMF (2011).

²⁴ Ministry of Finance of Egypt (2012b). Az Al-Ahram cikke alapján, amit az egyiptomi pénzügyminisztérium idéz.

tomiaknak, amiből az elkövetkező négy évben mintegy 15 milliárd dollár bevételt várnak.

A pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében Egyiptom várhatóan 2012 első felében megállapodik az IMF-fel egy korábbi, 3,2 milliárd dolláros hitelkeret felújításáról, a reformprogramhoz pedig a Világbanktól is felvennének közel egymilliárd dolláros hitelt, és további segítséget remélnék az öbölmenti arab országoktól is.²⁵

Tunézia 2011 októberében jelentette be a Jázmin-tervet a tervezett gazdaságstratégiai intézkedésekkel.²⁶ Ennek fő célkitűzései szerint hat százalék fölötti növekedést és 500 ezer új állást terveznek a fiatal képzett munkavállalók számára. Az évi 100 ezer új állással 2016-ra tíz százalékra csökkentenék a munkanélküliséget. A stratégia három lépcsőre osztja az intézkedéseket, a sürgős, rövid távon elindítandók közé sorolja a munkahelyteremtés mellett a vállalkozások támogatását²⁷ és szociális segélyek nyújtását. Az átmenetinek nevezett középtávú tervek politikai és gazdasági reformok bevezetését takarják, míg a hosszú távú intézkedések a tartósan magas növekedési ráta megteremtését szolgálják.

Líbia esetében még alapvetőbbek a feladatok. Az új kormányzat elsődleges célja, hogy megfelelő adatok álljanak rendelkezésre a líbiai gazdaság állapotáról, hiszen a Kadhafi-rezsim alatt gyakorlatilag nem működött megfelelően a gazdaság információs rendszere.²⁸ Így jelenleg a megfelelő intézményi és működési rend kiépítése az elsődleges feladat nemzetközi szervezetek (IMF, Világbank, UNDP) segítségével. Az új kormányzat 2011. november 22-i megalakulása után tíz elérendő célt tűzött ki az első féléves átmeneti időszakra. Ezek egyike Líbia gazdasági lehetőségeiről szóló átfogó elképzelés kidolgozása. A líbiai helyzet sajátossága sok területen jelentkezik: döntést kell hozni a különböző állami befektetési alapokban felhalmozott dollármilliárdok és külföldi érdekeltségek sorsáról, illetve meg kell találni a hangot és a megfelelő stratégiát az országban működő külföldi gazdasági érdekeltségekkel (a korábbi koncessziók tulajdonosaival) és a potenciális jövőbeni befektetőkkel is.

²⁵ Ministry of Finance of Egypt (2012c).

²⁶ Melki (2011).

²⁷ A kormány széleskörű mikrohitelprogram elindítását tervezi, melynek segítségével több mint 3000 új vállalkozás beindítását tudnák támogatni.

²⁸ A New Vision for the Libyan Economy (2012).

5) Gazdasági kilátások

Ha az „arab tavasz” hosszú távú gazdasági hatásait kívánjuk vizsgálni, elsőként felmerülő kérdés, hogy a demokrácia hozzájárul-e a gazdasági növekedéshez. Ennek kapcsán a szakirodalom nem tud egyértelmű választ adni. Számos példát találhatunk arra, amikor autoriter berendezkedésű államok tartós, gyors növekedést érnek el, míg a demokratikus berendezkedés nem jelent garanciát a jobb gazdasági teljesítményre.²⁹

A fordulat várható hatásaival, felmerülő dilemmáival kapcsolatban felhozhatjuk analógiaként a közép-kelet-európai átmenet példáját, illetve az ebből leszűrhető tanulságokat is. Az egyik legfontosabb teendő a politikai stabilitás és biztonság megteremtése. Ez nélkülözhetetlen előfeltétele a továbblépésnek, hiszen a politikai menetrend meghirdetése csökkenti az átmenettel járó bizonytalanságot, hitelességet teremt a politikai vezetés számára. De éppen ilyen fontos a gazdaság számára is, hiszen elkerülhetetlen a külföldi befektetők és a turisták visszatérése, a hazai fogyasztás és a beruházások fellendülése érdekében.

Az átmenettel járó krízis megoldásához szükséges a gyors gazdasági stabilizáció. A kiadások csökkentése rövid távon nem egyszerű, az emelkedő világpiaci árak mellett aligha tud megtörténni az árszubszidiák leépítése, de némi átcsoportosítás azért itt is lehetséges. Prioritás lehetne az oktatás preferálása, itt a szektor finanszírozásának jelenlegi alacsony aránya miatt lehet nagy a hozadék, viszont ez inkább csak hosszabb távon jelentkezik.

A stabilitás szempontjából fontos az infláció kezelése, az elszabaduló árak ugyanis rendkívül nehézzé teszik a gazdasági működés normális mederben tartását. A változásokkal összefüggő intézményi kérdések csak a gazdasági stabilizáció megteremtése után jöhetnek.

Elkerülhetetlen már rövid távon is a foglalkoztatás bővítése, főként a fiatalok között. Az arab országoknak 2020-ig több mint 50 millió munkahelyet kellene teremteni, hogy meg tudjanak küzdeni a fiatalok 23 százalékos munkanélküliségével, és az évente a munkaerő-piacra érkező új munkavállalók foglalkoztatásával.³⁰ A közép-kelet-európai országoknak nem kellett szembenézniük a munkahelyteremtés ilyen szintű problémájával. A munkanélküliség kezelésére eddig is történtek próbálkozások a képzési programok, a kisvállalkozások támogatása révén, a tényleges

²⁹ Lásd például Bueno de Mesquita – Downs (2005).

³⁰ Torchia – Al-Khalidi (2012).

megoldáshoz ezek tartós és kiterjedt alkalmazása vezethetne. Az arab országokban általában nem létező minimálbér bevezetése kétélű intézkedés lenne – részben lehetővé teszi a minimális megélhetést biztosító fizetéseket, ugyanakkor akadályozza a foglalkoztatás bővítését.

Szintén megfontolandó tapasztalata a kelet-európai átmenetnek, hogy a piacositást a szociálpolitika erősítésével kell végrehajtani, hogy ne növekedjen a szegénység. A reform vesztesei számára kompenzációs mechanizmusok bevezetésére van szükség, a támogatásoknak azonban lehetőleg átmenetieknek kell lenniük, és nem szabad, hogy csökkentsék a munkavállalási kedvet.

Az átmenettel kapcsolatos reformok finanszírozására külső források (hitelek) bevonására lehet szükség, ezek azonban csak jól felhasználva válhatnak valóban hatékony eszközzé.

Amint a gazdasági átmenetek tapasztalatai mutatják, az első néhány év általában gazdasági visszaeséssel jár a korábbi időszakokhoz képest, és csak ezután kezdődik meg – jó esetben – a tartós fellendülés. Bár Egyiptom és Tunézia esetében is érvelhetünk amellett, hogy a gazdasági átmenet valójában már megtörtént a kétezres évek privatizációi és gazdasági reformjai kapcsán, a politikai átmenettel járó gazdasági elitváltás, és a reformok sikertelenségére utaló társadalmi indulatok egyaránt megkérdőjelezzik ezt.

Természetesen az észak-afrikai és közel-keleti országok fenntartható és tartós gazdasági növekedése csak világ gazdasági kontextusba ágyazottan értelmezhető. Ha Európa a térség gazdasági lokomotívjának szerepében gyengén teljesít, és más fejlődő régiók konkurenciája nő, akkor az exportorientáció fenntartása/erősítése elkerülhetetlenné teszi az alapvető gazdasági szerkezeti változtatások végrehajtását, az üzleti környezet javítását.

A hosszú távú növekedési stratégia alapját egyértelműen egyfajta inkluzív növekedési modell jelentheti, amely a gazdasági növekedés mellett a foglalkoztatást és az igazságosabb elosztást is magába foglalja és egyensúlyba hozza. Emellett kiemelt hangsúlyt kell kapjon az oktatás és képzés területe, a nagyszámú fiatal népesség és a gazdasági versenyképesség javítása szempontjából is.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Abdih, Yasser (2011): Closing the Jobs Gap. *Finance and Development*, Vol. 48. No. 2. June, pp. 36–39.
- A New Vision for the Libyan Economy (2012): *Al-Monitor*, 20 February. <http://www.al-monitor.com/cms/contents/articles/business/2012/02/the-libyan-minister-of-planning.html>
- Bueno de Mesquita, Bruce – Downs, George W. (2005): Development and Democracy. *Foreign Affairs*, Sept./Oct.
- Femise (2011): *Towards a New Med Region: Achieving Fundamental Transition. Femise Report on the Euro-Mediterranean Partnership 2011*. Femise, October, pp. 35–48.
- Hugyeczi Attila (2009): A közel-keleti olajállamok. In: Szigetvári Tamás (szerk.): *A fejlődő országok/régiók és a válság*. MTA VKI, Budapest, pp. 65–79.
- IMF (2011): *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*, October.
- Lim, Jamus (2010): How have Arab SWFs been Affected by the Financial Crisis. *World Bank Blogs*, 19 April. <http://blogs.worldbank.org/prospects/category/tags/swf-investments>
- Melki, Wiem (2011): Interim Finance Minister Presents Jasmine Plan to Rebuild Economy. *tunisia-live*, 11 October. <http://www.tunisia-live.net/2011/10/11/interim-finance-minister-presents-jasmine-plan-to-rebuild-tunisian-economy/>
- Ministry of Finance of Egypt (2012a): *The Financial Monthly*, January. <http://www.mof.gov.eg/MOFGallerySource/English/Reports/monthly/2012/Jan2012/full%20version.pdf>
- Ministry of Finance of Egypt (2012b): Egypt needs \$11 billion to fund economic reforms: Finance minister. *Minister Releases*, 10 February. Ministry of Finance. [http://www.mof.gov.eg/English/MOFNews/Media/Pages/Egyptneeds\\$11billiontofundeconomicreformssFinanceminister.aspx](http://www.mof.gov.eg/English/MOFNews/Media/Pages/Egyptneeds$11billiontofundeconomicreformssFinanceminister.aspx) (Letöltve: 2012. február 25.)
- Ministry of Finance of Egypt (2012c): Egypt to sign IMF loan next month, minister says. *Minister Releases*, 20 February. Ministry of Finance. <http://www.mof.gov.eg/English/MOFNews/Media/Pages/EgypttosignIMFloannextmonth,ministersays.aspx> (Letöltve: 2012. február 25.)

- Riordan, E. Mick *et al.* (1998): The World Economy and its Implications for the Middle East and North Africa, 1995–2000. In: Shafik, Nemat (ed.): *Prospects for the Middle Eastern and North African Economies, From Boom to Bust and Back?* MacMillan, London – New York.
- Santi, Emanuele (2011): The Impact of Libya's Conflict on the Tunisian Economy: A Preliminary Assessment. *North African Quarterly Analytical*, July.
- Szigetvári Tamás (2002): A Közel-Kelet és Afrika világgazdasági kilátásai az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*, 47. évf. 7. sz. pp. 870–879.
- Szigetvári Tamás (2011): Közel-Kelet és Afrika a világgazdaságban. In: Majoros Pál (szerk.): *Régiók a világgazdaságban*. Perfekt Kiadó, Budapest, pp. 352–375.
- Torchia, Andrew – Al-Khalidi, Suleiman (2012): In Arab spring, economic gain may trump pain. *Reuters*, 17 January.
<http://www.reuters.com/article/2012/01/17/us-arabspring-economies-idUSTRE80G0CH 20120117>
- World Bank (2011): MENA Facing Challenges and Opportunities. *World Bank Middle East and North Africa Region – A Regional Economic Update*, May.

ENGLISH SUMMARIES

Mihály Simai: Davos 2012: Expectations, prospects and implications

The Davos World Economic Forum in 2012 was a particularly important conference. The countries of the globe are in the midst of a major political, economic, technological and social transformation. Humankind is at a crossroads again. On the one hand, there are tremendous opportunities for humankind to live in a more prosperous, more peaceful world that is greener and socially more inclusive. On the other hand, there are major dangers of long-term economic decline, social turmoil and growing violence. A new collaborative model is needed to address the global challenges. Correcting global economic imbalances is particularly important. Countries with large current account surpluses, for example, should focus on promoting domestic consumption. In the shorter term, the developed countries should implement policies that promote growth and create jobs. Adjustment programs should be accompanied by aggressive social measures that protect the poorest. There is also an urgent need for the business community to rethink its role and responsibilities towards society.

Péter Farkas: The deeper reasons for the ongoing world economic crisis: Financial anti-equilibriums and the model

The crisis symptoms have been increasing since 2011 because the recent period of economic crisis has not fulfilled its role, the “creative destruction”. As a consequence of state rescue packages and liquidity creation, the financial balloon has been inflated further, enormous unnecessary produc-

tion capacities have escaped, and the pressures on international balance of payments have hardly decreased. The position of budgets has further worsened; the state debt has increased in many countries. In the already unsupportable neoliberal model, the “minimized” state revenues necessarily lag behind expenditures, while at the same time the manoeuvring power of governments is weakening. Neither the expansionist, nor the austerity policy is effective. In the developing countries, this system failed already in the 1980s and 1990s, continuously reproducing payment difficulties, debt restructuring and additional restrictions. The same contradiction was sharpened in the developed countries in the year 2000, but at a higher level of indebtedness compared to the developing countries.

István Kőrösi: Opportunities and limits for state development stimulation under prolonged crisis

In the European Union, including Hungary, the most important issue is how economic growth, the decline of financial disequilibrium, and increasing competitiveness can be provided, while protecting as much as possible the existing level of the European social market economy. It is an extremely complex theoretical, strategic and practical question. An unambiguous recipe for solving the problem has not been found yet. Nevertheless, participants in the economy and politics have to concentrate on dealing with these problems as a whole. The financial crisis, which appeared in the summer/early autumn of 2008, made it obvious again that the speculative activities that increased the gap between the real economy and the financial world have led to a dramatic crisis situation. The current processes in the world economy are taking place in four areas: 1. globalisation, 2. integration, 3. the upgrading of regionalism and subregionalism, and 4. the crucial change in the role of the state, especially its economic activity.

Zsuzsánna Biedermann: Recurring problems of financial regulation in light of the Basel III rules

The increasing significance of financial markets and financial institutions in the global economy makes uniform international financial regulation more important than ever. This paper analyzes the drawbacks of banking regulation before the crisis, detailing the so-called Basel II package, and describes the currently evolving Basel III regulation. Basel III strengthens bank capital requirements and introduces new regulatory requirements on bank liquidity and bank leverage. After analyzing the effects of the new regulation, the study concludes that although new requirements might slow already sluggish economic growth, all in all they contribute to solidifying the banking system. The success or failure of Basel III will depend on the willingness of major but often divergent political jurisdictions to consistently implement new rules.

Judit Kiss: Has world trade recovered from the financial and economic crisis?

As a consequence of the world financial and economic crisis in 2008, international trade has decreased in absolute terms for the first time since the Second World War. Compared to the previous year, it diminished by 12 per cent in 2009. The main underlying causes are as follows: declines in production, leading to decreasing import demand for investment goods and reduced export volumes; a shrinking consumer goods market due to rising unemployment and declining purchasing power; reduced commodity prices, leading to declining export revenues; a significant downturn in global FDI flows; reduced potential to finance trade; the emergence of new protectionism, with special reference to so-called creeping protectionism and the economic and trade policies of the main actors of the world economy. Though in 2010 world trade increased by almost 13 per cent, in 2011 world trade volume slowed to 6.6 per cent. The main issue is whether the expansion of world trade will follow long-term trends, as recovery seems rather fragile under the conditions of stagnation, increasing indebtedness and external imbalances.

András Inotai: The European integration at the crossroads

The current situation of the European Union can be characterized as the “management of the costs of crisis management”. While the most dramatic negative impact on growth of the crisis could be moderated by rapidly recovering (mainly extra-EU) exports as the key engine of slow improvement, return to the pre-crisis GDP-level still needs another two years for one part of the member countries and not unlikely a decade for euro-hit members. Not less problematic is the reduction of skyrocketing deficit in 2009 and 2010 and, even more importantly, the still increasing public debt significantly above the 60 per cent Maastricht criterion. Fundamental policy challenges arise from the dilemmas between fiscal consolidation and growth stimulus, and between sustainable growth and additional job creation. In addition, special attention has to be paid to old and new cleavages, between the “disciplined” northern and the “undisciplined” southern members, between “old” and “new” members, as well as between France and Germany due to the growing differences in economic philosophy and social attitudes. The second part of the study focuses on selected issues of the eurozone crisis, starting from birth failures through non-implementation of the clear rules of the game to inbuilt problems of the monetary union. In this situation, the way out of the current malaise has to include urgent steps towards a functioning fiscal transfer union and a fundamental political deepening of the European integration.

Annamária Artner – Péter Róna: Euros(c)epsis: The theory of optimum currency areas and the practice of the euro

Since its birth, the theory of optimal currency areas (OCA) has undergone significant modifications in line with the requirements of the political objective of the “European dream”, a united European economy. The study compares the requirements of the original OCA theory against the euro as it actually functions and examines what role the euro itself has played in the crisis of the zone, given that contrary to the original OCA

theory the euro has been operating in economies at significantly different levels of development. The study examines trends in inflation, external balances, the financial position of households, real effective exchange rates, convergence, and competitiveness in the less developed countries of the eurozone (PIIGS) compared to the more developed ones and, with the help of statistical data, confirms the essential validity of the original OCA theory.

Margit RÁCZ: On the crisis of the eurozone and about its consequences

The eurozone's debt crisis will exert a long and continuous impact on European integration. This paper is concerned with a specific dimension of this impact. The subprime crisis induced an accruing crisis in the eurozone. The difficulty and later the impossibility of financing state debt from the market and the necessity of avoiding bank insolvencies and liquidity failures have repeatedly placed eurozone decision-makers before significant challenges. This paper presents the relevant economic data as well as some examples of how countries have been handling the crisis.

Miklós Somai: Italy and the crisis

The fall of the Berlusconi cabinet was due to the historic downgrading of the USA's credit rating (the loss of the triple "A"), to the new measures necessarily taken to address the Greek sovereign debt crisis, and to financial markets anxiety about the contagion may potentially spread to Italy. Interestingly, while the burden of debt refinancing has increased for Italy, its economic model remained unscathed and its debt sustainable in the medium term. It becomes obvious that the actual condition of the economy is not the only, or even the decisive factor in the effort to resolve the Italian crisis. What can be learned from the behaviour of financial markets is that the credibility of economic policy and policy in general is what really matters.

Andrea Éltető: Portugal and Spain: Structural problems and long-lasting crisis

The consequences of the international financial and economic crisis are so severe that they determine the economic development of the Spanish and Portuguese economies for a long period. Both countries need thorough structural reforms and external help in some form. Apart from this, because of the massive debt and public deficit, continuous austerity programs are necessary. Due to these factors the biggest problem is that there is hardly any opportunity to promote growth under these circumstances. Not even an export boom can be expected in the short run.

Tamás Novák: Crisis and crisis management in the V4 countries

Hungary's economic development has diverged significantly from that of other countries in Central Europe. After 2006, several adjustment programs were initiated that weakened domestic growth potential. The already poor economic performance in Hungary was especially hard hit by the crisis in 2008. The conditions for crisis management in Hungary were worse because of the unfavourable economic development path of the previous years. Market adjustment led by favourable changes in the export/import ratio helped to ease the negative consequences of the crisis throughout the region. On the other hand, however, fiscal policy contributed least to crisis management in Hungary due to the high budget deficit and public debt. After 2010, the new economic policy measures in Hungary aimed at stimulating domestic demand while preserving or improving financial stability. In the meantime, however, as reflected in falling investments, increasing country risk, high key interest rate and slow structural changes, the long-term growth potential of the country has been further eroded.

Sándor Meisel: The Baltic States in the protracted crisis

After EU accession, Lithuania, Latvia and Estonia have shown exceptional, strong economic development based primarily on high and growing domestic consumption. Nevertheless, structural imbalances and the limits of this development path became evident even before the global financial and economic crisis. From the beginning of the crisis, these economies experienced heavy contraction and downturns in overall economic activity, as well as difficulties with the banking system, and financial instability. The governments of the Baltic States took important and painful steps to stabilise their economies. Latvia had to rely on massive financial support. This assistance served to avoid immediate financial insolvency, to consolidate the Latvian economy and, to a lesser extent, to stimulate economic recovery. Lithuania, on the basis of stabilisation measures, took definite steps to manage economic imbalances and address the structural reforms necessary for sustainable growth. The Estonian government took quick and adequate austerity steps to cut public expenditures and focused its efforts on proactive crisis management. Due to these early adjustments, the Baltic States have better chances of regaining a more balanced growth path.

Zsuzsa Ludvig: Orientation and integration dilemmas in post-Soviet space: Consequences of the world economic crisis

The group of CIS states cannot be considered a homogenous space. Post-Soviet countries have very different foreign orientations, including both political and economic dimensions. For the past almost two decades we have witnessed several attempts to reintegrate the economies of the Soviet successor states, mainly at the initiative of Russia. At the same time, for a number of these economies Russia is no longer the number one partner. Almost all major international players – the European Union, China, the USA, Turkey – have shown keen interest in formulating closer ties with the post-Soviet economies. The study aims to analyse the most important foreign economic orientations and concrete integration initiatives of the

twelve post-Soviet countries, with an emphasis on emerging and strengthening competition between the major actors in the region.

Tamás Szigetvári: Crisis in the Arab world: Economic aspects of the “Arab spring”

The study focuses on the economic motivations for and consequences of the “Arab spring” in the MENA region. It analyses the economic factors that have contributed to the uprisings in the countries of the region, the different measures with which countries have attempted to manage the situation, and the effects of revolutions on the economies of the Arab countries. Most of the MENA countries underwent no or only a limited transition in the 1990s. With some pro-market reforms but unaltered authoritarian regimes, Arab leaders were able to maintain power with authoritarian “bargains”: in particular by securing cheap living costs while restricting freedom. Necessary economic reforms, growing inequality and unemployment, and rising world food and energy prices ultimately led to an end of the “bargain”. The new democracies should create an inclusive growth path with growth, employment and social justice in focus.

Felelős kiadó: MTA KRTK Világgazdasági Intézet
Nyomás: Amulett '98 Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Lajtai Beatrix